ПЕРЛИНИ СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК

дім на горі

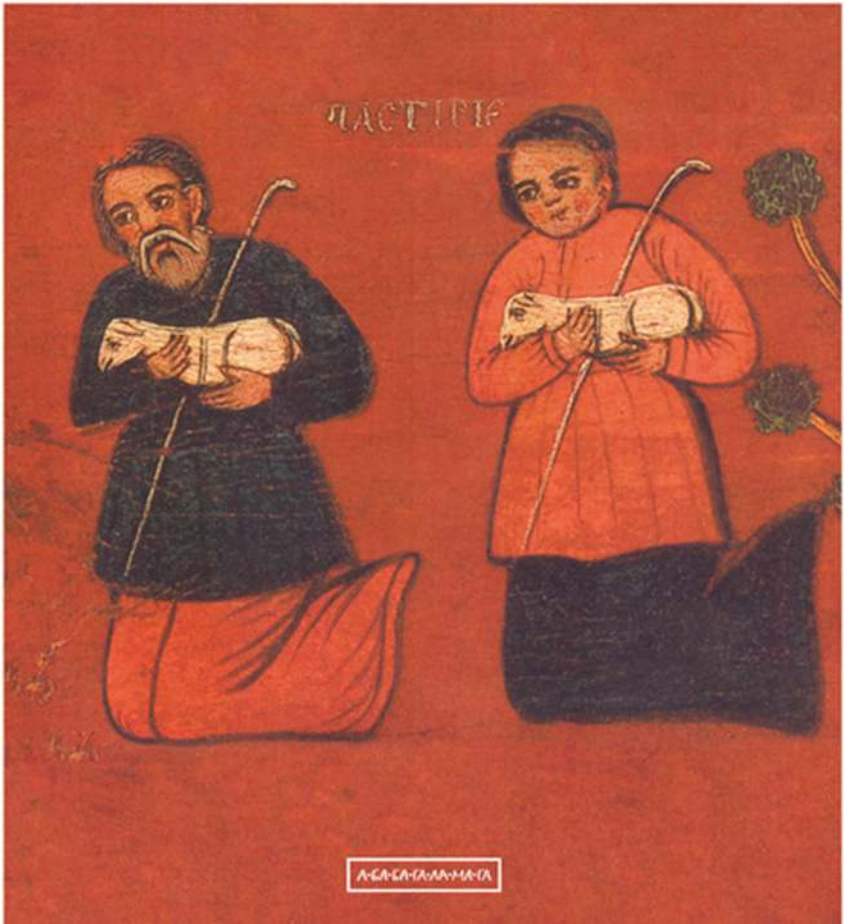

АБАБАГАЛАМАГА

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК

дім на горі

ББК 84.4УКР6
Ш37

Валерій Шевчук
ДІМ НА ГОРІ. Роман

Валерій Шевчук ©, текст, 1983, 2011
© «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2013,
видання друге

Обкладинка:
Фрагмент української ікони XIX ст.
Заставки: Наталя Михайличенко

Одноосібне право на видання цієї
книжки належить «Видавництву Івана
Малковича «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА».

Видавництво «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА»:
Свідоцтво: серія ДК, № 759 від 2.01.2002
Адреса: 01004, Київ, вул.Басейна, 1/2
E-mail: ivan@ababa.kiev.ua
Поліграфія: ВАТ ХКФ «Глобус». Зам. №3-0388

ISBN 978-617-585-004-6

www.ababahalamaha.com.ua

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК

дім на горі

Роман

АБАБАГАЛАМА

Світлій пам'яті
Марії Яківни Савінської —
моєї першої учительки

Автор

ЧАСТИНА ПЕРША

дім на горі

Повість-преамбула

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

спокій

Хай буря в серці пана мойого втихне!
Хай заспокоїться Бог, якого не знаю...

З вавилонських молитов

1

«Тихий і незвичний спокій!» — подумав Володимир. Не був то спокій, що знав його досі: тиша квартири, моторошна тиша перед початком бою, тиша лісу, коли лежав у польовому шпиталі й дивився, як хитаються над головою і порипують величезні сосни. Тут відчував тишу первозданну, бо не була глуха; можливо, відчувалася так об'ємно, бо звуки гучали напрочуд влагоджено, світ раптом поширшав і спросторів для Володимира, тихе світло розлилося по ньому.

Ішов уздовж вулички, брук — тільки в нікчемних залишках, інколи розливалася на дорозі брунатна калюжа, скраю галасливо хлюпалися горобці: сонце впало на плесо, і калюжа раптом заграла й запромінилася гострими голубими спалахами. Горобці з шурхотом злетіли, покинувши в поросі мокрі гнізда; від найближчої хати долинув дзвін посуду, з іншого боку закудкудакала курка й загорлав півень. Ліниво звивався з димарів літніх печей струмчастий дим, і Володимир аж розвернувся, роздивляючись усе те.

У хвіртці виросла раптом молодиця з порожніми відрами, і він не зміг не задивитися і на цю молодицю: мала

темні й величезні очі. Володимир поспішив, накульгуючи, далі, бо йому аж у голові запаморочилося — від незнайомки наче золотими хвилями заструмувало. Йому здалося, що ця вулиця — не просто шлях, який так собі кладеться, весь простір наповнювався тими золотистими хвилями, і чи від блимотливих калюж серед дороги, чи від повітря видалося йому, що шлях, яким ішов, дивно запрозорів. Зрештою, попереду й справді заголубіло — лежала між городів та дерев тонка та звинна річка. Там далі витиналися горби, і вони раптом застрибали йому у визорі, аж мусив спинитися: запаморочилося — спадок по тому житті, яке лишалося за спиною.

2

Школа тяглася до косогору, знижуючись у цоколі; у крайньому її кінці, де були двері з великим навісним замком, цоколь пропадав; двір — утоптаний, трава обрамляла його тільки під стінами та парканом, паркан протрухлий, з численними щербами; зразу за школою — стрімка, кам'яниста, густо засипана жорствою гора, вище росли густі дерева, а з правої руки, трохи поодаль, витиналася важка, потріскана скеля.

Володимир обійшов двір, злякавши курку під каштаном, курка загаласувала й кинулася навтьоки, і чи був покликаний тією куркою, чи, може, з неба впав — виріс перед Володимиром широкоплечий бородатий дід. Володимир побачив його малі сині очі, і хоч дивилися вони насторожено, йому стало погідно від тих очей, бо цей колір невідступно супроводжував його сьогодні. В руці дід тримав кийка, мабуть, не задля підпори; Володимир усміхнувся до старого, виклавши в тій усмішці всю ту радість, якої зажив на цій вулиці, але це не розтопило замерзлі й такі насторожені очі, спалахнув тільки там блакитний полиск.

— Нема тут уборної! — вуркотів дід, загороджуючи Володимирові дорогу, хоч у кутку двору таки стояла розтріскана й розхитана споруда, у призначенні якої годі помилитися.

Володимир уже не міг стриматися й мусив засміятися до тих настовбурчених і тому смішних очей. Мусив сказати, що прийшов сюди на роботу і що отепер, розвів він рукою, все — володіння його, ба навіть і сам дід. Тоді дід почав танути на очах: ослабла рука, що стискала кийка, обличчя розм'якло і стало добродушно-нетямкувате, а очі зробилися тим, чим повинні бути: яскравим відбитком сяйва, що текло сьогодні щедро на землю.

Володимир показав дідові свої папери, щоб той зовсім йому повірив, а коли озирнувся, побачив, що з-за паркану сусіднього двору вистромилося із п'ятеро дитячих голів. Усміхнувся, хоч ті й не подумали відповісти на привітання, відтак аж голову закинув — обійняло його раптом щастя!

Дід усе ще ворушив губами, читаючи його папери, і доки перечитав, Володимир устиг обдивитись і гору поза скелею. На скелі стояв високий худий хлопчак, схилившись, став через те химерно схожий на знак питання; над головою у Володимира зашелестів каштан, а під ноги впало кілька їжачкуватих плодів. Він побачив угорі за скелею майже потонулий у зелені дім, — хлопчак уже йшов туди по крутій кам'янистій стежці. Внизу, у жовтому піщаному ложі, лежала річка, і по піску ганяло двоє голих золотистих, як і пісок, дітей.

3

Галині руки топились по лікті в білій піні, і вона мимохідь подумала, що кілька років тому прала ще в дідівський спосіб, мочачи білизну в розчині попелу. Коло неї

ріс великий каштан, а в ногах валялося кілька їжачкастих плодів. Над головою стелилося небо, яке вона найбільше любила, — купчасті хмари із білими химеруватими головами, а між них такий щедрий розлив, що тіло саме від себе наливається юною бадьорістю. Руки її звично ходили в піні й терли об дошку-терку; на порозі сиділа, скоцюрбившись, баба — дивилася майже безтямним поглядом і ворушила вустами. Помічала онуку серед двору, й поступово лагіднів та осмислювався її погляд, була Галя в ясно-синьому платті, а коли оберталася до старої, світила усмішкою: молоде її обличчя сяяло.

— Погідний випав сьогодні день, — сказала стара. — Набридли ці дощі!

Галя розпрямилася біля балії, відчуваючи, як солодко ниє в неї спина, і задивилася туди, де звивалася в глибокій долині річка. Там стелився засипаний рідкими деревами узвіз і стовбичило, як завше, кілька парочок. Притислися плечем до плеча й дивилися на далекі прирічкові краєвиди; там нижче корячкувато завмер підбитий ще у війну танк, і по ньому, як мурашва, лазили діти. Трохи далі витяглась, обведена щербатим парканом, школа, а на подвір'ї стояло двоє чоловіків.

— Куди це задивилася? — сумирно спитала від порога стара.

— Степан із кимсь біля школи.

— Пити хочеться, — сказала стара. — Чи б не подала ти мені, Галюню, води?

Відвела погляд від того щоденного краєвиду, щось зазвучало в ній: мелодія якась призабута чи жаль. Підійшла до старої, і та посунулася, щоб пропустити її.

— Таке маю враження, — сказала баба, — наче тепер і не літо...

Пила воду маленькими ковтками, раз у раз прикладаючи кварту до рота, й дивилася невідривно в далечінь, начебто й справді бачила там тіні осені.

Хлопець рипнув хвірткою і несміливо став на стежці.

— Я ластівку ледве не зловив, — сказав він. — Гарна така була ластівка!

Кварта в руках у старої затремтіла. Галя вже прала, і піна знову піднялася їй до ліктів.

— Чуєш, мамо! — сказав уже сміливіше хлопець. — Я ледве ту ластівку не зловив! Гарна була ластівка.

Баба відтрутила од себе кварту, і кілька крапель упало їй на кофту. Галя повернулася до сина і згукнула вражено: хлопець був з голови до ніг вимазаний у глину.

— Де це ти так убрався?!

— Я ж тобі кажу: ластівку ловив.

— Ну, і де ж та ластівка?

— Полетіла, мамо. Але я теж полетів...

Стояв на стежці весь глиняний, розвів глиняні руки, і з глиняної голови поблискували тільки очі. Глиняним пальцем утер носа і хотів поправити глиняного чуба.

Галя пирснула, бо несила їй було дивитися на цього глиняного чоловічка. Затулилася рукою, вкритою білою піною, і хлопцеві стало любо на неї дивитися. Була така гарна й молода під тим сонцем! Зрадів, що мати така невимірно гарна, а ще більше, що покарання вдасться уникнути. Через те засміявся й сам, і ще яскравіше заіскрилися на глиняному обличчі його очі — блиснули в них сльози.

— Смійся, смійся! — озвалася з ґанку баба. — Коли він шию собі зверне, не так іще засмієшся.

4

Володимир став на порозі свого нового мешкання. В потилицю йому дихав дід, і вони обдивлялися кімнату, наче бозна-яке диво побачили.

— Дошки звідси я заберу, — сказав сторож. — Вчительки тут, поки директора не було, кладовку зробили.

Володимир присвиснув.

— Сарай нікому було звести, — сказав винувато сторож. — Ці парти я також заберу.

— Стіл хай лишиться, — сказав Володимир, протискуючись боком у кімнату. В кутку стояло старе іржаве ліжко, саме до нього Володимир і добирався. Боляче нила йому нога, і він сів, полегшено випроставшись.

Сторож потяг дошку, здійнявши хмару куряви.

— А вещі ваші де, звиняйте? — спитав уже з дошкою на плечі.

— Отут! — Володимир плеснув по речовому мішку. Старий подивився на нього вражено.

— Я зараз допоможу, — сказав Володимир.

— А з ногою у вас що? — спитав дід, тягнучи до себе вже другу дошку.

— Нема в мене ноги.

— Значиться, на протезі? — Старий поклав дошку на плече й озирнувся. — А хоч ковдра у вас є?

— Ковдра зі мною, — засміявся Володимир, плескаючи по кинутій на ліжко шинелі.

Встав, але зарізко, і йому заболіло. Одне вікно було завішене чорним папером, а друге так закіптюжилося, що краєвид за ним пливав у сірому тумані. Володимир скинув гачка і торсанув раму. Затріщала струхлявіла обклейка, чути стало, як десь у дворі дід кинув дошку і вона ляско плеснула. У вікно повіяло духом землі й недалекої річки. В хаті навпроти зарипіли двері, і в прочілі виросла висока постать. Жінка була така худа, що він аж зажмурився.

— Ви б посиділи, — сказав від порога Степан. — Я вже сам справлюся... З далекої, мабуть, дороги?

— З далекої, — обізвався Володимир і відійшов од вікна, бо та висока й худа з неймовірною цікавістю задивилася на нього.

— Давайте повиносимо парти! — сказав він старому.

Вони витягли парту; жінка за цей час встигла вийти з двору й рушила через вулицю. Ступила в хвіртку, і очі її запалали гнівом.

— Що це за перетрубація, Степане? — спитала таким тоном, що вони нараз спинилися, як хлопчаки, і винувато опустили руки.

— Та це, Олександре Панасівно, теє-то... директор, — сказав Степан сумирно і втер з чола піт.

Жінка спинила на Володимирові погляд, і він змушений був подивитися на каштан, безсилий витримати той блискучий потік.

— Він, Олександре Панасівно, й документа мені показав, — запобігливо сказав Степан. — Я хотів був до вас зайти, та пішли-от кватирю дивитися...

— Треба було зайти спершу до мене! — відрізала жінка.

Пройшла повз них, начебто й справді були вони в чомусь винуваті, і зайшла до директорського приміщення. Чоловіки тюпали покірно слідом, керовані незрозумілою силою, що струміла від неї.

— Чого стали? — роздратовано повернулася вона. — Виносьте швидше цей хлам, і я тут приберу...

5

Високий сивогривий чоловік ішов неквапно берегом, спираючись на розкладний стілець. Перед ним поважно ступало з десяток кіз, Володимир побачив зі свого вікна розумне й шляхетне обличчя старого — і він, і кози немов пливли над зрізаним берегом. Чоловік був задуманий, і, здавалося, не він вів отих кіз, а вони його. Вряди-годи мекали, повертаючи писки до господаря, а що він не зважав, ішли далі, покивуючи. Здуті їхні вим'я були повні молока; велике і густожовте сонце спинилося над найвищою горою, більшало й наливалося червінню. Кривава барва розтеклася по річці, і та раптом затріпотіла, замигтіла й заграла. Зрушена тією зміною, виривалася з води й підстрибувала притьма вгору риба — ковтала чудове

і хмільне вино... П'яна й запаморочена, падала назад у воду і гуляла, крутилася й витанцьовувала риб'ячі свої танці. Кози йшли та йшли і чим ближче підходили до свого дому, тим млосніше й важче ставало їм нести розбухлі вим'я, зорки від того розпливались у їхніх очах і заповнювали очниці. Мекіт їхній під той час ставав також інакший, солодкий та прохальний, бо вже марилася їм та хвилина, коли до них доторкнуться ласкаві руки — віддадуть тоді набрану за день білу кров трави й листя. Червоний захід запалив у їхніх очах ще й по дві іскри, і доки догоряли, доти йшли вони, ведучи за собою задуманого і наче сліпого сиваня...

Темні ворота біля урізаного в косогір будинку стояли розчинені, і бовваніла в них кругла, сива й напрочуд ласкава бабуся. Спиралася на ціпок, а на ногах у неї були червоні туфлі. Дивилася лагідно й тепло, бо той чоловік, що підіймався кам'яною стежкою, був у цьому вечірньому світлі, як король із забутих казок. Кози мекали, поспішаючи до тої милої й затишної постаті — саме про неї вони думали, спалюючи в своїх очах золоті іскри заходу, і саме її рук сподівалися, щоб позбутися солодкого тягаря...

Оточили її звідусіль, наче великі білі коти, і червоні їхні язики вискакували водночас з червоних ротів — лащилися вони до старої і раділи. Вона, однак, чекала, поки ступить у двір отой сивий король, котрий відстав і важко боров ядуху, — біле волосся спадало йому на плечі, а палицястілець подавалася вперед — спирався він на неї важко.

— Доброго вечора! — сказав він, проходячи у ворота. — Чи у тебе, Маріє, все тут гаразд?

— Все гаразд, Іване, — озвалася стара. — А в тебе?

Він зачинив ворота, і ті з рипінням відрізали їх від того краєвиду, що лягав перед очі з гори. Сонце сиділо вже в недалекому клені і наче розчісувало гілляччям своє золоте волосся.

— Я, Маріє, чогось більше задихатися став, — сказав тепло сивань і задивився кудись туди, до горбів і до західного сонця.

6

Поки доїлися кози, він сидів на веранді, густо заплетеній крученими паничами, і щось писав у великій бухгалтерській книзі. Літери випливали з-під олівця химерні й кострубаті, заповнюючи листок від краю і до краю; Іван дивився на них через накладені на очі окуляри і чи від того, що навколо пахли квіти, чи, може, мав він такі окуляри, бачив між тих корячкуватих знаків зелену траву й струмок, чув шелест листя і спів невідомого птаха. Дивився на вигадливі лінії, які сплітали на землі світлотіні, і не міг надивуватися з їхньої гри та руху.

Марія в цей час доїла кіз. Сиділа посередині зарослого шпоришем дворика, і біле пахке молоко прискало в емальовану каструлю. Шумувало в ній та пінилося, начебто сік той із трави й листя, що його випили тварини за день, ще й досі нуртував. Кози позирали вряди-годи на господиню й чекали черги, а коли Марія відпускала видоєну, до неї притьма прискакувала друга. Старий позирав на них з-за окулярів, відриваючись на мить од писання: двір, наповнений білими тілами, зелена, аж соком прискала, трава, навдивовижу знайома й рідна жінка і сухий прискіт падучого молока — все це відбивалось у його окулярах, і, може, від того нового зображення, що випукло завмерло на його скельцях, бачив старий вже інше. Бачив землю, залиту зеленню й таким-от молоком, — витворювала білий сік і перетворювала його в молоко. Називав подумки знайомі трави, дерева та бур'яни, і ті приходили до нього. Кілька загулялих бджіл пили мед з кручених паничів, якими обросла веранда, — бачив незвично побільшені тіла цих бджіл і стежив, як у їхніх прозорих тілах працюють ледь видні насосики. Пульсували й ходили, наче важелі й шруби невідомої машини, бачив, як збирається в їхніх тілах мед, начебто народжувався це плід. «Ось воно, їхнє молоко», — думав він, а там, серед двору, все ще обступали господиню нетерплячі кози, зводили вгору писки й благали,

запалюючи червоні вогники язиків. Каструля доливалася — все це було залито вечірнім сяйвом у малинових півтонах; заспокоєні кози лягали серед двору і опускали втомлені голови. Старий на веранді розумів їхню втому — в їхніх очах довмирали останні іскри величного заходу: сонце вже розчинилося, мов пігулка, і розтеклося по цілому небі, запаливши його, як велетенське горнило.

Старий дописував останні слова, які народилися в ньому сьогодні, він писав про спокій вечірнього неба і про тишу, яка наливається вечорами у людські душі. Здавалося, він сам пасся цілий день, як і його кози, і набралося в нього того ж таки соку, яким багате все живе біля широкого вогнища заходу; може, тому, коли відкинувся на спинку лозового крісла, тихий жаль поплив йому із серця. Шкодував, що плід його такий блідий та мізерний, що він тільки йому доступний і промовляє. Олівець випав із його стомлених пальців. Сидів коло столу, заплющившись і змізернівши, зовсім так само, як звільнені від тягаря його кози. Марія зупинилася на вступі до веранди, несучи каструлю, повну зшумованого молока; вона побачила зовсім знесиленого дідуся, який сидів із заплющеними очима і з блідим, як те ж таки молоко, обличчям, — вмирали на ньому останні відблиски вечірньої заграви.

— Іване! — покликала тихенько. — Чуєш, Іва-а!..

Він розплющився, і вона зрозуміла, за що любить цього не зовсім збагненного чоловіка: очі його були зовсім такі, які бачила у першокласників, коли вперше сідали вони за парти і вперше засвічували погляд до вчительки, яка переступала класний поріг.

7

Володимир був ще й досі ошелешений від вихору, який несподівано залетів до його нового помешкання. Той вихор

утілився у високу й дивовижно худу жінку, яка, наче птах, прилетіла сюди бозна-звідки. Був це, можливо, й справді Вітер, котрий гуляв по полях та лісах, набравшися духу земного й сили небесної. Часом йому хотілося отак пожартувати: прийти й спантеличити когось, ставши жінкою чи ж чоловіком, а тоді дивні речі кояться там, де він спустився: рух там і сновидьга, заповзяття і неспокій.

Зараз Володимир сидить серед свого напрочуд просвітлілого мешкання, навколо починають плестися сутінки; Вітер прийшов був сюди із щіткою, із горням, повним білої глини, миттю обмахав почорнілі стіни й стелю, потім вимів сміття і вимив підлогу, ще потім настелив на стола стареньку церату, обтер ліжко, і за мить те ліжко освітилося латаною, але дивовижно чистою білизною. Через кілька хвилин скло на вікнах стало ясне й прозоре — Володимир тільки й міг, що розвести руками.

— Чим же я можу віддячитися? — спитав він.

— А тим, що не будете нам на голові сидіть, як директор, — сказала трохи загостро Олександра Панасівна і так гримнула за собою дверима, що Володимир остаточно повірив: гостював тут, у нього, справді Вітер, чарівний навійло-характерник. Йому стало тепло на серці, і відчував він те тепло потім ще не одну годину, сидячи серед казково омолодженого приміщення на єдиному розхитаному стільці. Крізь вікно вливалися пахощі вечірніх квітів; захід уже пригасав, а він не міг одвести погляду від тендітного й мерехкого світла — блідло воно на очах й покривалося синюватою млою. Червоне в тій імлі густо малиновіло, але й це тривало недовго: вже тільки невелика бордова смужка лежала впоперек неба, наче загублена Вітром червона хустка.

Олександра Панасівна погукала дітей, і Володимир здригнувся. Голос був різкий, трохи гортанний, і називав він одне, друге й п'яте ймення. Володимир мимохіть підійшов до вікна і побачив у срібних сутінках високу й худу постать — до неї збігалися звідусіль діти: одне, друге, п'яте.

Оточили матір і закричали, замахали руками. Олександра Панасівна обійняла за плечі старших і повела їх до хати, решта посунула за нею, а найменше, п'ятирічне, спинилось у дверях, озирнулося на світ, від якого ховалися, й заплеснуло за собою двері.

Дивився на той дім, так густо заселений дітьми, були в ньому відчинені вікна, і в них мигали дитячі голівки і вилітали раз по раз високі, дзвінкі голоси.

Не витримав свого затворництва, вийняв з речового мішка кілька банок тушковини, загорнув у газету й вийшов надвір. Зустрів його тут тихий легіт, заворушив каштановим листям, і впав під ноги недозрілий каштан. Так само впав під ноги недозрілий каштан і Галі, яка впорала хатню роботу і мовчки сиділа з бабою та сином на ґанку.

— Мені здається, коли я помру, — сказала спокійно стара, — буде такий-от вечір й отака тиша стоятиме навдокіл.

— У нас завжди така тиша! — засміялася Галя. — І не треба, мабуть, бабцю, забивати собі голову думками про смерть...

— Сиджу цілими годинами сама, — мовила стара. — Скільки думок налазить у голову!..

— Про що ж ви таке думаєте? — дзвінко запитався Хлопець.

— Я, дитино, думаю про все, — сказала стара й завмерла на мить, погасивши погляд. Сиділа темна й маленька, одне око їй сльозилося, рот трохи відслонився, показуючи пеньки зубів, і Хлопцеві здалося, що вона мусить знати бозна-скільки таємниць, оця його прабаба.

Ходила навколо ворухка і справді нерушена тиша, а в ній сюрчав один тільки цвіркунець. Це засіяло раптом Галину душу печаллю, такою ж чистою, як цей вечір, і голубою, як смужка на овиді. Підняла каштановий плід і почала сколупувати з нього шкурку. Всередині були світлі зерна, поклала їх на долоню й задивилася.

— Дай мені! — попросив Хлопець.

Віддала йому зерна, і він підкинув їх угору.

Тоді обізвалося з десяток цвіркунів, начебто й чекали того Хлопцевого сигналу, — засюрчали й заспівали.

— А мені часом здається, — сказала Галя, — що світ кінчається на цих горбах...

Хлопець присвиснув, йому уявилося, що здалеку, з тремкого і ще прозорого сутінку, проступила клубеняста постать в убранні мандрованця. Повернулася до нього й усміхнулася, змахнула палицею й поманила рукою.

Стара мовчала. Була темна й важка, сіра й нерушна. Лице її закам'яніло, а очі погасли. Дивилася морочно, як плететься над рікою сіра пелена смерку, і не бачила, здається, ні смерку того, ні річки. Зорила на темні, порослі ліщиною горби і не бачила їх. Бачила тільки маленький клаптик землі, вщерть засипаний квітами, густо освітлений сонцем і начебто вийнятий із цього простору. Гуляла на тій галявині чарівна дівчинка з білим песиком: песик її наздоганяв, а вона втікала.

Галя зирнула на стару, і темний острах спалахнув у її серці: побачила в її очах непроглядну темінь і відчула подих чорнезного вітру...

Хлопець зістрибнув з ґанку й почав шукати закинені в траву каштани. Коли ж звівся, коліна на його штанах були мокрі, а в руках він тримав світлі клубочки...

Володимир переступив поріг і спинився. В кімнаті довкола столу сиділо п'ятеро дітей і височіла серед них висока й неймовірно худа постать.

— Вибачте, — сказав він. — Я оце побачив ваших дітей... — Він знітився й замовк. — Вибачте, — сказав він ще раз і поклав на шафку свій пакунок. — Це маленький гостинець дітям...

Подивився зі страхом на ту худу й високу, бо здалося йому, що вона зірветься й прожене його разом з недоладним його дарунком. Але від столу дивилася на нього зовсім інша жінка. Великі, добрі й теплі очі привітали його, і він раптом почав пригадувати, що десь їх бачив. Було це дуже давно, іще там, за вогняним рубежем, яким стала для нього

і всіх людей війна, побачив себе в цьому-таки місті, тільки на іншій вулиці — ця значно старша за нього жінка була тоді така, як він тепер, несла вона на руках дитину, а поруч ступав широкоплечий, майже чотирикутний чоловік й був коло неї, високої й тонкої, як кремезний гриб. Володимир дивився тоді на цю трохи незвичну пару: Санчо Панса й Дон Кіхот, подумалося йому тоді — жінка ця була негарна на обличчя. Отак і йшли вони тоді по вулиці, зовсім не дбаючи, що треба було йти по хіднику, а він стояв за парканом й очей не міг од них відвести.

— Чи ви не жили на Рудинській? — спитав він тихо. — Щось мені таке пригадується.

Вона хитнула чи заперечливо, чи ствердно і всміхнулася.

— Сідайте повечеряйте з нами.

Він замахав руками, але все-таки сів, бо раптом побачив на стіні й того широкоплечого, кремезного: стояв у фотокартці й усміхався на повен рот.

— Це ваш чоловік?

Тоді заблищала в неї на оці сльоза, і була вона настільки незвична на лиці цієї високої й худої, в цього Вітра, що поселився в жіночому тілі, що він знову засумнівався: чи та це людина?

Насипала йому картоплі й очистила огірка. Йому стало зовсім легко в цьому товаристві — діти дивилися на нього й очі видивляли, а він відчув справжній голод, адже ріски не мав у роті від ранку.

— Знаєте, — сказав він, посилаючи до рота першу ложку. — Там, де я жив, ані хати не лишилося, ні батьків...

...За вікном цвів срібно-синій сутінок. Цей сутінок застав надворі сивоволосого козопаса і його жінку. Вони сиділи за садовим столиком й пили вечірнє молоко. Мовчали, бо така була їхня заведенція, обоє були зморені, він — отим писанням на веранді, обвитій крученими паничами, вона — доїнням. Тепер біля їхніх правиць стояло по білій філіжанці, і оточував їх срібно-синій сутінок — тік на них, як те ж таки молоко. Минулий день стояв за їхніми спинами,

як величезна істота, теж випасла й випила свій сік, наслідком чого й став цей вечір, це молоко у філіжанках і ця тиша, що росте навколо, як квіти. Незвідь від чого подумалося Іванові, що це все-таки дивно: ніколи не читав він отого, що пише, цій жінці, котра сидить проти нього і з якою розділив своє існування, — були вони з нею надто ощадні в словах. Сиділи мовчки й пили малими ковтками молоко, і були по-справжньому щасливі від того, що це дійство все-таки можливе для них. Кудлате гілля розстелялось у них над головами, і крізь нього старий угледів раптом тріпотливу й ледве видну зірку.

— Знаєш, — сказала Марія, заворушившись. — Я вже починаю турбуватись. Прийде новий директор...

— То й скажеш йому, що тобі хочеться. В твоїх літах...

— Ще з першачками я мала б силу справитися.

— То він і вділить тобі першачків.

— А наступного року?

— Що нам гадати про наступний рік!..

Він раптом подумав, що сказав цю фразу недаремно. Розширилося йому серце і йокнуло легенько, знову зирнув він на ту самотню зірку в небі, а вуста його склалися гірко.

— І сама не знаю, чому мене так тягне до першачків.

— Я знаю! — сказав він, і вона побачила той його погляд, що завше її вражав.

— Ти знаєш! — поспішила згодитися вона.

Замовкли й загусли в цьому вечорі. Молоко в їхніх чашках перетворилось у білий лід, перетворились у лід і вони самі. Часом зривались і глухо падали в тиші яблука і замерзали там, між мокрої трави. Ішли в тому сутінку два їжаки, торкнулися холодними рильцями яблук, але були пересичені. Цвіркуни зібрали духовий оркестр на лопушиному листку, й раптом заграла їхня перша скрипка. Мелодію підхопив цілий оркестр, і в темряві задзвеніло фортепіано. «Перший концерт для фортепіано з оркестром», — подумав старий і згадав той час, коли й гадки

не мав, що таке може вчуватися. Усміхнувся своїй мовчазній дружині і зчудувався ще з одного мимовільного відкриття: люди можуть цілий вік прожити побіч одне одного, цілий вік дивитимуться вони одне на одне і ділитимуть хліб, але й гадки не матимуть, яка дивовижна й несподівана музика звучить часом у їхніх серцях.

8

Володимир сидів на постелі, поки що позиченій, доки не розживеться, скинув протез і розтирав набряклу ногу. Стис зуби, тамуючи біль, і міцно склепив повіки. Крізь червону заслону, яка стояла перед ним, крізь ті ж таки стиснуті повіки побачив він зелену, залиту сонцем вулицю і себе на тій вулиці з шинелею, перекинутою через руку, і з речовим мішком за плечима... Почув, як ляпають, падаючи одна на одну, дошки, і, хоч вони давно втратили запах лісу, чув він і той тонкий, бадьорий запах. Випливало з пелени бородате обличчя сторожа, коли той спинивсь із дошкою на плечі, повернувшись до нього; побачив, як вилітає з голубого безмежжя Вітер, котрий народився серед полів та сосен, а спершу був і сосною, й стеблом. Великий прямокутний стіл засвітився перед ним, поставлений руба, ясніло з-за нього п'ятеро дитячих облич; пальці його розтирали й розтирали ногу, і біль теж ставав червоний — нагад про той більший, що пережив його в шпиталі. Чорна смуга проклалася перед його заплющеними очима, і в тій смузі смарагдово заграли їжачки каштанових плодів. Жив у ньому попри біль та втому тонкий, радісний настрій — світ почав легенько крутитися перед ним. Ліг, бо так солодко стало відчувати той рух, запахло золотим деревом — світ з червоного ставав блідаво-фіалковий, як той сутінок, в якому повертався він од Олександри Панасівни. Раптом згадав, що бачив Олександру

Панасівну ще раз, здається, на вечірці у старшої сестри Соні, коли стояв він крадькома за дверима і слухав голоси з сестриної кімнати чи стежив за гістьми крізь замкову щілину. І зараз побачив ту щілину, тільки значно більшу, і пливли в тому прорізі людські обличчя, серед яких він таки впізнав Олександру Панасівну і її майбутнього чоловіка... Знову одмінилася барва — велику піщану пущу побачив він. І біг по тій пущі ще на здорових ногах, зліворуч бив завзято кулемет, поруч бігли його товариші: Микола, Іван і Шурко. Перший упав Микола, за ним і Йван схопився за живіт і зігнувся, наче перерізаний. Вони бігли далі з Шурком, аж доки в тому місці, де був Шурко, з'явилася химерна біла шапка. Рвонуло щосили повітря і землю, знявся чорний і червоний стовп...

Це видіння повторювалось у його снах не раз і не двічі, не раз і не двічі схоплювався він із ліжка й кидався бігти. Кричав і плакав, доки заспокоювали його сестри; зараз він міг кричати вільно, міг плакати й бігти скільки заманеться — ніхто його вже не стримає і ніхто не заспокоїть. І він кричав і лаявся, крик його глушивсь у порожньому будинку, і слухали його хіба що пацюки, які дружно возилися біля залишеного на столі півбуханця. Стояли коло того півбуханця колом і чекали, доки стихне крик...

Володимир сів на ліжку й важко дихав. Боліла нога, і він знову почав її масажувати. Рипів зубами, і цей рип таки злякав пацюків. Бухали зі столу й тікали, тарабанячи лапками.

Було тихо. Холодний піт умив Володимира, але він ще мав силу прислухатися до тиші, що панувала навколо. Власне, була це не тиша, а спокій: з річки скрекотали жаби, монотонно гавкали собаки, на підвіконня виліз цвіркунець і засюрчав, шкребучи шибку шарудявим крилом. Володимир сидів, і в грудях у нього голосно тахкотіло серце. Був радий, що той сон — тільки сон, був удячний, що все-таки не забував тої піщаної пущі й того бігу по ній, і сумував, що вже ніколи не побіжить поруч своїх вірних

друзяк. Було йому тужно, а навколо стояв невимірний спокій, і сплелося все, закрутилося й дало початок новому рухові, тож, лежачи навзнак на позиченій постелі, він поминав, наче молитву проказуючи, тих, хто залишився навіки у тій піщаній пущі, чиї обличчя вже майже позатирались у пам'яті, але кого поклявся він не забувати ніколи. Навіть пацюки відчули його напругу і його наїття, нетерпляче шкребли пазурами підлогу, але залишеного хліба не торкали. Рушили до нього вже тоді, коли синя пташка сну спустилася Володимирові на очі і заслонила йому їх широкими голубими крилами. Тоді він удруге побачив, як оновлюється недавно закіптюжена й захламлена кімната — загуляв по ній Вітер, вимітаючи куряву й павутиння, й тонко, чудово запахло білою глиною. Запахло свіжопомитими дошками, і війнули в сонячному повітрі срібні крила простирадел. Володимир усміхнувся крізь сон...

9

Вранці йому здалося, що уздрів у дворику навпроти школи не одну Олександру Панасівну, а принаймні шість. Голився біля розчиненого вікна, густо намиливши аж до очей щоки, і побачив одну Олександру Панасівну, яка бігла до колонки по воду, друга в цей час зачісувала дівчаток і в'язала їм банти, третя чистила біля води каструлі, а четверта прала у величезній пінистій балії. Два старші хлопці різали дрова для літньої кухні — були це бозна-де роздобуті трухляві колоди. Володимир знімав бритвою шар піни з темним слідом щетини і був певний, що в хаті було ще принаймні дві Олександри Панасівни: одна стелила постелі, а друга із завзяттям шурувала підлогу. Старша дівчинка допомагала матері прати, ще одна витрушувала подушки, а найменша дмухала в розхилені дверцята літньої печі.

Володимир зирнув туди, де стелився срібний розлив річки, по піску вже й зараз бігали голі хлопчаки. На горі так само мовчазно топилась у зелені надто високо занесена хата, і з'явилася раптом біля неї струнка жіноча постать у ясно-синьому платті. Згори по білій стежці мчав, налягаючи на п'яти, хлопчак у самих тільки трусиках; звивався над хатою дим, і Володимир мимохідь позаздрив на ту майже голубу постать під деревом і на те горде й самотнє, наче фортеця, обійстя.

Застелив ліжко і вмився. І, може, від журкоту води, що розбивалась об його долоні, чи від її свіжого духу відчув він на серці чудову ранкову музику, щось таке, як гра різнобарвної роси. Десь і справді подзенькували дзвіночки, і він побачив учорашнього сиваня, що простував берегом, тримаючи у руці палицю-стілець. Старий був випростаний, наче солдат, а біля нього мелодійно подзенькували дзвіночками кози. Йшли, дружно помахуючи головами, і Володимирові незвідь від чого здалося, що він знав раніше й цього старого, й ту ясно-синю жінку над урвищем. Йому здалося, що саме цей ранок наснився йому в одну із найважчих ночей, які пережив, ще лежачи в польовому госпіталі: саме ці обличчя явилися до нього з глибини світу і в дивний спосіб заспокоїли його. «Все це мало статися, — подумав він, слухаючи мелодійний подзвін, — бо коли б не так, хто зна, чи варто було б і виживати...»

10

Часом на Галю находило: хотілось убратись у найкращу одежу, взяти сина за руку й податись у кіно чи просто пройтися по вулицях; накидала гачок на двері й годину крутилася біля дзеркала, видивляючись на себе. Розбирала сукні, хай і довоєнні, одягала кожну й припасовувала. Хотілося муркотіти й крутитися, хотілося, щоб синьо

світилося від доброї погоди вікно і щоб падало в її кімнату сонце. Траплялося таке здебільшого вранці, коли стара ще спала, тоді й праглося Галі, щоб та спала чимдовше, щоб грали й світилися срібні порошинки в сонячних стягах і щоб ставали її очі із темних голубими. Губи її під той час розквітали, як пуп'янки троянди, а тіло починало пахнути ранковими квітами. Хлопець у таку ранню годину також спав, і вона могла насолодитися собою досхочу: ступала навшпиньках й поморгувала до свого зображення. Підчорнювала брови й шкодувала, що ніс у неї трохи кирпатий. Здавалося, що цей ніс — головна вада її обличчя, тож приплющувала його і пробувала уявити себе із носом прямим і тоненьким. Але тоді її обличчя гасло, і вона милостиво дозволяла своєму носикові задиратися, як собі хоче, — з'являлися тоді на щоках дві розчудові ямки, і вона не могла не всміхатися. «Отака собі Галя!» — казала й тішилася, хотіла ж бо бути отакою собі Галею. В такі хвилини все важке й темне губилося, як згубилася нещодавно ніч, і хоч не була вона короткопам'ятна (взяти б хоча згадки про Анатоля — постійна темна хмарка серед неба), в ті ранки розвітрювалася й була схожа на ясно-синю кульку, якій небагато треба, щоб попливти в широке й роздольне небо. Відчувала відтак і своє тіло: одежа, чулося, ставала шкарубка, терла її й непокоїла — досить було їй оступитися, коли блукала по хаті, як дізнавала солодкого спазматичного болю; здавалося їй тоді — впливала до неї через вікно повітряна богиня. Була складена з голубих площин, а вдягнена в сонячне проміння, входила в неї через очі, тоді й очі її голубіли; вони зливалися в одне й жили отак: богиня й вона — їй аж подих забивало від такої зухвалості. Мала почуття, наче стоїть роздягнута, а крізь вікно незмигно дивляться чоловічі очі. Охала, аж затуляла рота долонею, а другу долоню впускала до лона — нелегко все-таки так довго стовбичити перед дзеркалом молодій жінці із задерикуватим носиком, а ще тій, котра тримає в серці богиню і знає про це.

Галі аж сльози вибилися на очі — стільки недоброго було в її поведінці, така вона невдячна ставала й легковажна. Не їй носити каптур черниці, і не їй напускати на лице холодний туман. Богиня стукотіла в її серці, і вона змушена була до того прислухатися. Більше не соромилась очей у вікні, хоч то були поспіль чужі очі, — на те й цвіте вона тут, перед дзеркалом, щоб на неї дивилися.

Такий її настрій часто кінчався слізьми, бо насправді ніхто досі й не подумав зібратися до них на гору і справді зазирнути в її завше відчинене вікно, але такі настрої все-таки дивно зносили її і по-своєму вивищували. Тоді вона думала, що її богиня таки не вигадка, і могла спокійно виходити в найкращій сукні у місто, де ходила по вулицях і збирала на себе погляди: чоловічі, бо була вона незвичайна жінка, і жіночі, бо була вона знову-таки незвичайна.

Той прохід був черговим виплеском її розбубнявілої туги, і саме така її незвичайність була для неї забороломм — хто-бо там зважився б зачепити таку виняткову й таку горду. Знову винуватцем була її туга, її трохи кирпатенький ніс і погляд палющих синіх очей — більшість чоловіків все-таки шукають у жінці посередність. Стояла відтак біля вікна й сіріла, як сіріє вечір перед зором, і поступово випливала з її очей богиня, покидала її напризволяще й відлітала, і гоїв її тільки оцей сірий вечір або також сірі уважні синові очі. Вдивлявсь у неї, як мандрівник у незнайомі хащі, і вона хоч-не-хоч накидала на обличчя буденну маску. Тим самим начебто наближалася до нього, щоб узяти за руку і вивести із хащ, бо що могла зробити іще, коли ті сірі очі стали нараз такі насторожені?

Вона зустрічала в цьому домі ще одні очі, мудрі й скаламутнілі, і трохи лякалася їх — бачили більше, ніж признавалися.

Стара і справді бачила богиню в серці в онуки, і в закамарках її пам'яті з'являлось щось таке, в чому вона й признаватися боялася — оця жінка-дівчина, що крутилася

перед її очима, була вона сама. Зціплювала корячкуватою пучкою ціпка, на якого незмінно опиралася, і, дивлячись на стоптані капці, що ховали вузлуваті й покорчені її ступні, починала невдоволено бурмотіти, що через Галині походеньки все в домі запущено, що скрізь висить павутина, а підлога вже починає зацвітати. Що не готується вчасно обід і що в комірчині зібралася гора непраної білизни. Зводила очі й задоволено стежила, як поволі спадає з обличчя онуки її краса, як сірішає вона й блідіє і як вилітає їй із серця голуба блискуча богиня.

Галя й справді ставала спокійна й заклопотана. Варила їсти, прала, обслуговувала стару, латала синову одежу. Син тоді спокійно міг підійти до неї для вечірнього поцілунку, а на вустах у старої заквітала анемічна квітка вдоволення. Вночі вони всі троє думали одне про одного і переконували себе, що основне в їхніх стосунках — любов!

11

Мала на собі ясно-синє плаття і вже знала, що сьогодні в неї той-таки настрій; щось хвилювало її вночі, два сни вона побачила сьогодні: один про себе, а другий про незнайомця, який боляче поцілував її в вуста. Лежала на лівому боці, і їй заболіло серце, і не могла вона відірвати вуст від тих інших, що пили й випивали її. Сон про неї був простіший: їй приснилося, що вже почався навчальний рік, і вона стоїть у гудливому, як вулик, класі.

Стара сьогодні прокинулась удосвіта, і ще тільки Галя надягала на себе ясно-синє плаття, коли в глибині дому пролунав різкий, гортанний, як погук ворони, крик. Галя застигла з розтуленим ротом, і плаття саме сковзнуло їй по тілі. Тихий жаль прокинувся в її серці, адже сиділа вже в ньому богиня, і вона винувато позирнула на своє відображення в дзеркалі. Знову повторився той крик, але Галя

все ще не могла вийти із свого оціпеніння, адже на ній лежало її найкраще плаття, а обличчя могло зачарувати будь-кого.

У коридорі заплескали босі ноги, і їй стало печально, що таки не повторить вона свого улюбленого танцю перед дзеркалом і не поплаче потім, зірвавши з себе сукню і цю щасливу маску з обличчя.

Хтось постукав у двері, і Галя почула хрипкий після сну Хлопцевий голос:

— Ходи, баба гукає!..

— Іду, синку, іду! — озвалася вона заклопотано. — Скажи, що зараз одягнуся...

Через весь дім знову пронісся владний і різкий погук, і Галя схопила ватяний тампон, щоб запудрити собі обличчя і загасити на ньому незвичне світло. Але пудра цього разу їй не зарадила, здавалося, краса, яка струмувала від неї, поглинала все, що мало піти на шкоду її обличчю. Галя похитала головою, зітхнула і впокорилася.

Пішла, як була, ясно-синя й осяйна, напівзачаровано всміхаючись, граючись блакитною хусточкою, яку тримала в руці. Обвіяла своїм чаром Хлопця, який завмер на порозі своєї кімнати, і Хлопець раптом відчув, який він порівняно з нею малий та нікчемний. Йому захотілося схилитись у поклоні перед цією несподіваною материною величністю, відтак підняти голубий шлейф і піти в супроводі, гордо зводячи й своє підборіддя. Ожили в його сонному мозку всі тисяча і одна казки, що прочитав він їх у цьому домі, порпаючись у занедбаній дідовій книгозбірні, — в цю хвилину він по-справжньому вірив в усю ту тисячу казок, з'явилося-бо коло нього те, чого не розумів. Мати ж і оком на нього не кинула, нещасного й малого, в майці й трусах, отут, у цьому сірому прочілі, тож він гукнув до неї тихенько, ледь розтуляючи вуста.

Вона почула його відразу, бо його осліпило раптом — голуба, осяйна постать наблизилася до нього й притисла раптом до себе гарячим порухом.

— Кудись збираєшся? — спитав він просто в той шовковий ясно-синій розлив, у якому опинився.

— Ні, — відповіла вона. — Нікуди не збираюся.

Тоді він раптом зрозумів її. Не було то розуміння, яке вміє оформитися словом, — було то розуміння однієї душі, яка сприймає сигнал другої. Здавалося, побачив він синю богиню в її серці, а поруч з нею і чорну хмарку. Уздрів її тугу, як ту ж таки хмарку, а може, й птаха, котрий летить і летить серед хмар. Був коло цієї жінки чимось випадковим і привнесеним, і відчув це напрочуд гостро. Закусив губу й дивився, як вона відходить: не мав сили піти за нею або ж покликати її ще раз...

Галя стала на порозі бабиної кімнати в усій своїй красі. Світло з обох вікон полилося на неї, наче світили це два прожектори, і стара в своєму темному кутку заціпеніла від зачудування. Сяйво від тої постаті в дверях, від тої ясно-синьої тканини і незвичайно гарного обличчя впало і на неї і розтопило сиві її очі. Розтопило якийсь давній клаптик землі, буйно зарослий травою, — був він круглий, як шапка кульбаби, і в тій затуманеній кулі вона знову-таки впізнала цю ж таки красуню, тільки та мала на собі не ясно-синє, а червоне плаття. Була та сукня й іншого крою, тяглася до землі, було в красуні й світліше волосся — ішла вона і змітала подолом кульбаб'ячі парашутики. Зривала шапки й дмухала легенько, і все застелялося, засніжувалося від безлічі пушинок. Хиталася і пливла, усміхаючись сумовито, а до неї наближався, підіймаючись під гору, високий гарний чоловік. Дуже добре знала обличчя того чоловіка — йшов він, ледь накульгуючи, а очі його палали темним вогнем...

Стара погасила це видіння малим порухом волі, наче зіжмакала й викинула стару вирізку з журналу; зачинялася, як перлівниця, втягувалася, як втягується равлик у хатку, і знову зробилася мала, чорна, закостеніла, схожа радше на старий пеньок, а не людину. Вже не бачила ні того світла, що струмувало від онуки, ні її ясно-синього

плаття. Бачила тільки сутінну, закіптюжену кімнату, меблі, що були нові сорок років тому, в око їй упало не ранішнє проміння, а павутина, що стала наче золотаві дротинки, — заснувала цілу кімнату вигадливою мережкою, і павуком до неї була сама. Стала напружена і стиснута в собі, вже не годна витримувати мовчання, що пролягло між них, готова вже була ковзнути по золотих струнках свого павутиння, щоб таки пустити в того ясно-синього метелика, який трі-потів у прочілі, хоч дрібний струмінь отрути.

— Щось хотіла, бабцю? — спитала, не маючи сили стримати радісного усміху, Галя.

— Подай-но мені горщика, — іржаво і хрипко сказала стара.

12

Кози розбрелися, а Іван звів чисто виголене підборіддя, змружив очі — вітер вільно хитав його гривою волосся. Вдивлявсь у ранок, молочний і теплий, від річки сходила сива пара, в якій повсюдно проступало каміння. Віддалік трусив верші Старий Пічкур, здавалося, хтось підпалив і річку, і це каміння, і Старого Пічкура з його вершами. Трохи збоку переходила вбрід річку сільська жінка, її біла хустка в серпанку фосфоризувала, а берестяна коробка, почеплена за спиною, робила незвично горбатою.

Іван проходив зі своїми козами повз верби, що розрослися біля води: з вузьких листків скочувалися краплі і глухо падали в пухкий пісок. Вслуховувавсь у цей химерний концерт крапель, деякі вдаряли об воду, а деякі дзьобали камінь. Неподалець голосно цвірчали горобці, й Іван з'єднав все оце в уяві: звуки, кольори й рухи живих істот. Сільська жінка з коробкою за плечима засвітила в його бік темним, майже брунатним обличчям, а на піску напечатала низку качкуватих слідів. Старий Пічкур перестав трусити

верші, став на коліна, і коло нього почали срібно блискати, підстрибуючи, пічкурі й плітки. Спалахував у рибалчиних вустах вогник цигарки, і ловив він руками ті срібні спалахи, наче в гру якусь грався.

Кози бадьоро рихлили пісок ратицями, а Іван ішов і сліду за собою не лишав. Не топтав трави і не вминав піску; здавалося, плив над землею, вряди-годи відштовхуючись від неї і палицею-стільцем. Кутав його ноги туман, і Марії здалося, що так само не торкається він і каміння, коли переходив річку. Вона стояла біля розчинених воріт, і їй, як і сорок років тому, дивно ставало, що так погідно й добре живе зі своїм чоловіком. Подумала, що на стороннє око це й справді незвично: ось уже чотирнадцять років її чоловік тільки й робив, що пас кози. За всі сорок років він ніколи не поцікавився їхнім сімейним бюджетом. Їв просту їжу і не загадував лагоминок. Марія подумки проміряла той шлях, що пройшли його разом, тихий смуток заповнив її радість. Озирнулася і начебто побачила зігнуту біля столу на веранді чоловікову постать, почула знайомий рип пера чи шурхіт олівця. Молодшою Марія пробувала зазирнути до тих зошитів, що їх він списував, але не змогла того осягти. Читала якісь гарні слова, натомість чула хрипкий, наче пісок сипався, голос чоловіка.

Взимку Іван сидів біля грубки, дрова різали вони разом, а рубав він, на колінах у нього лежала книжка, і цієї книжки Марія теж не могла збагнути — були то писання Сковороди. Зітхала часом: хай воно буде в нього, оте незбагненне, оте писання і отой Сковорода. Це потрібно для його спокою, а раз так, вона залюбки на те погоджувалася...

Старий підіймався разом зі своїми козами під гору. Бачив квіти, гриби, земляних жаб і чув довкола пташиний спів. Слухав шелест листя, а часом помічав між трави жовтовуху голівку вужа. Не рвав квітів і не збивав неїстівних грибів, не лякав вужа і земляних жаб. Часом брав жабеня в долоню і розглядав. Слухав жайворона, який вливав до складного світу довколишніх звуків і свій спів, і мав від

того задоволення. Кози його розсипалися й паслися на волі: йому ж здавалося, що бачить нитки, якими в'яжеться поміж себе земне життя. Сидів на розкладеному стільці й дивився під ноги. Бачив крота, який риє нору, і тисячу корінців, що сплели мережу у горішньому шарі землі. Пили сік земний, і він не міг не уздріти, як той сік тече через корінь у стебло і розтікається по листках. Кози хапали ті листки, розжовували, і Іван пильно стежив, як справно ходять і мелють їхні зуби. В таку хвилю очі його просвічували тварин, наче рентгенівське проміння: обдивлявся кишки, шлунки, серця, легені — все це ворушилось і працювало. Від міста вряди-годи сигналило авто чи ревів мотор, він здригався й дививсь у той бік. Але й це не руйнувало його гармонії: машини були для нього живими істотами, як кози й дерева. У них усередині теж усе рухалось і пульсувало, тільки лінії їхні були грубі, а кольори важкі...

Марія на протилежнім горбі вже зачинила ворота і пішла по східцях ґанку. Раптом вона задихнулася і схопилася за поруччя: боляче задзвеніло в її грудях серце. Стояла, облита холодним потом, й передихала. Коли заспокоїлася, важко зітхнула. Не могла хворіти, поки живе він, і не мала права вмирати. Пила валер'янку й подумки молилася, щоб не сталося з цього спалаху лиха. Сіла мимохідь у лозове крісло на веранді і поклала руку на згорнений зошит.

13

Обійстя було високо, на верхівні гори, стежка клалася туди кам'яниста й крута, і йому вже в початках тієї дороги почала боліти нога. Добре було б пособляти собі палицею, але Володимир заповзявся обходитися без неї, тому йшов, і піт краплисто обсівав йому чоло. Позирав вряди-годи вгору і мимохіть сподівався, що спалахне там ясно-синя

сукня, яка привабила його була вранці, але обійстя гордо мовчало, оточене деревами й парканом. Особливо пишнів каштан, і Володимир ішов просто на нього. Спинявся інколи й передихав: зрештою, цей його хід теж нагадував оту найважчу ніч у шпиталі: така сама ввижалася йому гора й кам'яниста стежка. Хтозна-чому пустився під гору, міг би послати з дорученням когось із дітей Олександри Панасівни, але отой його ранковий настрій! Саме він і повів його сюди. Спинявся, передихав і дивився на горбистий краєвид з малою річкою в долині — все аж прискало сонцем: зелень, пісок, сама річка й небо. Над головою задзвонив жайворон, і він здивувався, що польовий птах прилетів сюди, на горби; довкола пряно пахтів полин, і це знову нагадало йому сьогоднішній ранок. Каміння вже встигло нагрітися й промінилося теплом — запах медових трав з гірким присмаком. Шурхали врізнобіч стривожені ящірки, а він ішов і йшов, все важче й важче налягаючи на ногу. Той каштан попереду і той будинок, жайворон і полин, запах гіркого меду і його незрозумілий потяг до того дому — все це складало настрій, що його відчуваєш, прокинувшись у залитій сонцем кімнаті. Торжество і біль, задих і піднесеність — все це наповнювало Володимира, але посвоєму і знесилювало. В голові зароїлася трохи безглузда думка про царівну на льодяній горі і витязя, який безнадійно дряпається на ту гору.

Змушений був спинитись і сісти, бо йому від незручного підйому аж іскрами пішло в очах. Сидів на теплому камені і втирався. Поруч цвіркотіли цвіркуни й росла кашка. Медово пахла, і він потягся до квітки. Притис до обличчя медову віть і пив її чудовий аромат. Серце було готове вискочити з грудей, і він з надією зирнув угору: шлях йому треба було подолати ще немалий.

По стежці йшов від будинку хлопчак із білим бідончиком, спускався він по стежці, граючись і вправно балансуючи, і Володимир тихо позаздрив на його зграбність та моторність.

— Доброго дня! — обізвався він до Хлопця. — Ти з цього будинку?

— Тут тільки один будинок, як бачите! — сказав Хлопець.

— Я до Галини Іванівни. Чи не твоя це мати?

— Моя! — гордо сказав Хлопець і випнув підборіддя. — А ви хто такий будете?

— Директор школи, — махнув рукою вниз Володимир. — Ти в якому класі?

— Я ходжу в місто, — сказав Хлопець. — А в класі я в четвертому...

— Не подобається тобі ця школа?

— Та ні, — засміявся Хлопець. — Там же мама вчителькою...

— То вона вдома, твоя мама?

— А де ж їй бути?..

Володимир з натугою встав. Ступив кілька кроків і озирнувся. Хлопець дивився йому вслід.

— А чого це ви так чудно під гору деретеся? — спитав він.

Володимир відчув, що його заливає червона барва.

— Ніколи не жив на таких горбах, — сказав він лагідно.

— А чого ви не викликали маму в школу, коли ви директор? Не гора ходить до Магомета, а Магомет до гори.

— Ти знаєш щось про Магомета?

Хлопець присвиснув.

— А чого б то я не знав про Магомета?! — сказав він зарозуміло...

Стежка почала пнутися крутіше, і Володимир забув про Хлопця за спиною. Хотілося йому пострибати на одній нозі, допомагаючи собі й руками. Був певний, однак, що той ще й досі стоїть і дивиться йому вслід, тому намагався менше й кульгати. Озирнувся мигцем: Хлопець уже був далеко внизу. Десь там, між тої зелені, подумалося Володимирові, може стояти й та ясно-синя постать, яка так вразила його вранці; можливо, вона дивиться на його

потуги й нишком підсміюється. Червона барва знову залила Володимирові обличчя, бо йому таки довелося схопитися рукою за кущ полину, щоб підтягтись по крутосхилі. «Лицарі, котрі штурмували льодяну гору, — подумав він, — тим і падали, що не могли лізти рачки». Він все частіше й частіше хапався руками за бур'ян, з червоного обличчя йому густо котився піт.

Галі, яка й справді стежила за тим чудним сходженням, здалося, що той чоловік іде пританцьовуючи. Ще не минув її ранковий настрій і не покинула її серця голуба богиня. Щось лякало Галю увесь ранок і збуджувало, і ось стоїть вона і здивовано стежить за тим чудним верхолазом. Жаліла його й дивувалася, і стало їй на серці дивовижно тривожно. «Оті бабині розповіді!» — думала несамохіть і озирнулася на стару, яка сиділа на ґанку й дрімала. Чи то Галин погляд, чи, може, сильніше дмухнув вітерець — стара збудилася й побачила, що внучка її принишкла біля паркана. В її мозку просвітліло голубе озерце, й побачила вона, як робила защораз, ту ж таки картину: вона сама припала до паркана і дивиться, як підіймається до її обійстя чоловік у світлому костюмі і з хвацькими вусами. Стару схвилювало це видіння, вона напружилася й потяглася у бік онуки.

— Когось виглядаєш? — спитала хвилюючись.

Галя аж здригнулася на цей голос.

— Та якийсь чоловік до нас підіймається, — сказала. — І так чудно він підіймається.

— Що за чоловік? — гостро спитала стара і аж руки зціпила.

— Не знаю, бабцю, — зовсім кволо обізвалася Галя. — Вперше його бачу...

Знову тенькнуло в грудях у старої і замлоїло.

— То, може, це він, Галю?

— Хто він?

— Ну, той, що має до тебе прийти!

— Оце почнеш вигадувати! — розсердилася Галя. — Може, він за ділом якимсь...

— Сюди за ділом чоловіки не приходять, — озвалася спроквола стара. — Скільки себе пам'ятаю...

— Як почнеш щось вигадувати, бабцю!

Але стара вже по-справжньому хвилювалася. Сама не знала, що з нею діється, так не хвилювалася бозна-відколи. Може, через це стукнула спересердя палицею і зашипіла обурено:

— Ти мене брехухою не роби! Коли не хочеш його прийняти, сховайся, я сама його відшию... Кажу тобі: так було завжди в цьому домі і так воно буде!..

Галя повернулася до неї здивовано: стара аж палала. Була там, на ґанку, як на сцені, тягла до внучки палицю й тремтіла. На мить вони зустрілися очима — стара й молода: молода світилася чаром і спокоєм, а стара позеленіла. В Галі здригнулося серце, на мить повірила в бабину казку, і тривога підступила їй під серце.

— Слухай, бабцю... — сказала, але стара вже зів'яла на ґанкові, як квітка. Плечі спустилися, а очі погасли. Ледь-ледь дихала, руки її звисли, а палиця з гуркотом випала з руки. Зелене обличчя старої заклякло, і тільки на денцях її очей зажевріло голубе озерце, яке відбило хтозна-яку далеку картину: проситься до їхньої господи чоловік в ошатному костюмі, йому стало спечно, і він хоче напитись у них води...

14

Володимир стояв білий як стіна, з лоба йому котилися краплі поту, а все тіло побивав зрадливий трем. Очі його були розширені, і, коли повернулася до нього, Галя згукнула тихенько. Мимовільно кинулася йому на поміч, бо і справді захитався, намагався налапати побіч себе опертя, але стояв серед голого двору, і його руки забалансували. Сиві з червоним кола пішли в його очах, він таки натрапив

на якесь опертя, і було воно гаряче і м'яке. Це дало йому встояти на ногах, тож почала поступово вимиватися йому з голови каламуть, розтали кола, веселий та зелений світ плюснув йому у вічі.

Коли розплющив очі, побачив, що сидить на лаві, в руці тримає кварту з водою, навпроти в ясно-синій сукні стоїть і ніяково всміхається, показуючи чудові ямки на щоках, така жінка, яка може тільки приснитися.

— Вам погано? — допитувалася вона. — Вам погано?

Володимир спробував усміхнутися і покрутив заперечливо головою.

— Спитай, що йому треба? — гукнула, наче ворон каркнув, стара.

— Я давно за вами стежу, — сказала Галя. — Так дивно ви підіймалися...

Володимир не міг не дивитися на це ясно-синє диво. Сонце заливало Галине обличчя, і чи від сонця, чи від пережитого тільки-но запаморочення йому здалося, що вся вона облита голубим світлом. Там, на ґанку, сиділа ще одна жінка, стара, як дерево, витяглась у їхній бік і наслухала, аж тремтіла.

— Галю, — сказала вона, — чуєш, Галю!

Але Галя, здається, зовсім забула за неї: чоловік, котрий безпомічно сидів перед нею, подобався їй. Вони дивилися одне на одного й очей розвести не могли.

Не бачив у ній звичайних жіночих принад, пізніше, коли спустився він у долину, не міг сказати, чорні чи сині були в неї очі. Пам'ятав тільки голубу барву, відчуття дивної, запаморочливої краси, а поруч із тим якийсь острах, наче був він метеликом, а вона огнем, і він, сидячи тут, на горі, з квартою в руках і отак по-безглуздому задивляючись на незнайому жінку, раптом повірив, що всі людські казки — це таке ж життя, як і те, що реально бачать наші очі. Йому захотілося, щоб це його вчарування тривало якомога довше, хай довше покупається він у хвилях такого п'янкого гіпнозу — не мав сили не дивитися на неї, хоч не мав уже сили й дивитись.

— Що йому треба? — спитала вже спокійно стара.

Той голос протверезив Володимира. Зірвався на ноги й почервонів до вух: його місія все-таки офіційна.

— Мені Галину Іванівну, — сказав і випростався неприродно.

— То це я і є Галина Іванівна! — всміхнулася Галя.

Стояла, заломивши брови, і сміялася на обидві щоки: він ледве не осліп, дивлячись на неї. Треба було йому набрати поважного вигляду, накласти на обличчя маску, яку завжди накладають перед підлеглими начальники, але так само, як не вдавалося йому це перед Олександрою Панасівною, так не вдалося й тут. Був уже давно підлеглий тій першій жінці як матері і цій, другій, бозна й чому. Тому й голос його став хрипкий і ледве видобувся з його розпечених вуст.

— Я, Галино Іванівно, новий директор школи. Оце ходжу, щоб познайомитись із учителями, бо вже пора було б нам зібратися на нараду.

Уже не дивився на неї, не міг дивитися, щоб не осліпнути до решти. Дивився охочіше на стару: витяглася тривожно в його бік і аж вуха в неї ворушилися, так наслухала.

— Що він хоче, Галю? — спитала в онуки.

— Це новий директор школи, — відгукнулася Галя. — Прийшов знайомитися.

— А чому він не прислав за тобою?

— Чому ви не прислали за мною? — м'яко спитала Галя, як питають дорослі в малих. — У нас тут так заведено...

— Бачите, — розвів руками Володимир. — Я ще ніколи не ходив у директорах...

Вони засміялися водночас, а стара на ґанку посутеніла.

— Ви мене дурите, — сказала вона. — Ніякий він не директор. Директори сидять по своїх кабінетах...

— Не зважайте на неї! — шепнула червона, як квітка, Галя. — Вона, моя бабця, дуже й дуже ветха...

— Може, я й справді невчасно, — пробурмотів Володимир. — Я от трохи посиджу...

Віддав їй кварту, яку тримав у руках, і вона крутила її, не знаючи, де діти...

— Чого він сидить, а ти стоїш? — спитала стара.

— Я зараз сяду, зараз! — заметушилася Галя і схопила якогось дуже вже стародавнього услона з вирізаними голівками на спинці. Сіла, війнувши ясно-синьою хвилею шовку, і він знову змушений був зустрітися з нею очима. Вже не була зашаріла, а бліда і спокійна, трохи зморена, очі її розширилися — глибоке море хвилювало в них. Він задихнувся, проковтнув слину, була вона, наче морська вода.

— Галино Іванівно! — сказав він тихо й тепло.

Вона давно не чула таких інтонацій із чоловічих вуст, окрім того, його обличчя перестало здаватися незнайомим, зустрічала його й раніше. Через це осмутніла й посерйозніла ще більше, і, хоч так само чарівно світилося її лице, холодна хвиля на мить розділила їх. Він злякався цього раптового відчуження, опустив голову і натрапив очима на власний, озутий у протез, черевик.

— Були поранені? — спитала тихо Галя.

— Протез! — сказав він, рипнувши зубами, і встав.

— Сидіть, сидіть, будь ласка! — перелякалася Галя. — Ви мені не сказали, коли буде та нарада.

Стара сиділа на ґанку, наче забутий корч. Змаліла, позеленіла, скоцюрбилася, її пальці прикипіли до палиці, очі перетворились на кругленькі ґудзики. Знову побачила синю хмарку перед очима, в ній промалювалися контури гори і замку на ньому, і ступав на подвір'я того замку красень чоловік, якому судилося потім тут жити, — навіки зачарувався він у голубій красуні, яка вийшла подати йому води. Котилися й котились у старої з очей сиві сльози, уздріла вона дочку тої красуні й пришельцеву — крапля від краплі була вона в матір. Вже друга хмарка розквітала в її свідомості, і другий чоловік заходив до їхнього двору прохати напитися. Йшла йому назустріч красуня в червоному, і новий пришелець також не міг не зостановитися й не зачаруватися нею...

Стара розплющилася. Третю красуню вона бачила увіч, так само увіч бачила третього пришельця. Збирався вже відходити, але вона знала, що нікуди звідси він уже не відійде. Цей новий пришелець трохи непокоїв стару, ні-ні, він так само невимірно схожий на тих двох, котрих довелося їй пізнати. Правда, той перший мав хвацькі, чудові вуса...

Стара всміхнулася. Розтавала на своєму ґанку, меншаючи й меншаючи, а коли озирнулися на неї ті двоє, то ледве помітили її, таку маленьку й таку скорчоватілу: сиділа й лила старечі сльози, яких не зрозуміти їм ніввік.

15

Був то буденний шлях для Хлопця: з гори, далі стежкою навпереріз повз скелю, що складалась із потріскaних, безладно нагромаджених одна на одну брил. Збоку від скелі лягала прямовисна кам'яна стіна, по якій любив Хлопець лазити, — вся вона була помережана сотнею тільки Хлопцеві відомих стежок. Зараз у його руці подзенькував порожній бідончик, і простував він, як завше, до Марії Яківни за молоком. Козине молоко любили всі пожильці дому на горі, тож прогулянки до Марії Яківни були йому пожадані. Вабило його й інше: часом він заставав прадіда в перших, був той настільки величний і таємничий, що Хлопцеві складало особливу приємність навіть розглядати його. Здавалося завжди, що замкнуті вуста старого ховають не одну сокровенність, а таємниці вабили Хлопця над усе.

Вряди-годи Марія Яківна запрошувала хлопця до господи, тут теж було все не так, як у них: одна кімната щедро прикрашена саморобними фіранками й завісами, потемнілими від часу, а друга, в якій найбільше любив перебувати прадід, була майже гола: вузька залізна койка, не покритий

ні цератою, ні скатеркою дубовий стіл і велика темна різьблена скриня. Трохи збоку стояла етажерка з прикрасами, схожими на великі шахові пішаки, стояло там з півсотні книжок, здебільшого із шкіряними корінцями, але напрочуд добре збережених. Завше мав спокусу погортати ті книжки, як робив це не раз удома, але досі Хлопцеві такої нагоди не траплялося. Лежало ще там кілька грубих, оправлених у шкіру зошитів, — ці зошити теж були спокусою для Хлопця, тільки один йому вдалося погортати — той, що постійно лежав на веранді...

Заходив на те обійстя, наче виконував урочистий, давно завчений обряд, і це теж йому подобалося. Спинявся біля воріт, брався за калатало — теж немала дивина — і стукав у темні потріскані дошки. Слухав, як співали в глибині двору двері, тоді чув тихе чалапання капців Марії Яківни. Визирала вона за ворота, а побачивши Хлопця і його бідончик, привітно розквітала. Він заходив через хвіртку, тримаючи на обличчі урочисту міну, а Марія Яківна незмінно нахилялась і цілувала його в лоба.

— Як там мама з бабусею? — незмінно запитувала вона, і він відповідав, що добре. Коли ж хтось із них нездужав, оповідав про те повільно й спокійно. Марія Яківна притакувала і скаржилася, що Хлопцева мама давно до неї не приходила, а вона, тобто Марія Яківна, правду кажучи, за нею скучає.

— Вже скоро й літо мине, — казала Марія Яківна.

— У неї вічно бракує часу, — відповідав Хлопець.

— Всім нам бракує часу, — по-філософському відказувала Марія Яківна і вела його на веранду. На столі, правда, не на тому, де завжди лежав зошит, стояла чудова ваза старої роботи, у ній доверху було накладено яблук, груш, слив та морелі.

— Сідай поласуй! — казала Марія Яківна, забираючи в нього бідончика.

Він залюбки надкушував грушу, яблуко чи сливу і думав, що ніде немає таких фруктів, як у цьому домі. Стара тим

часом сходила зі східців і простувала до надвірного льоху. Розчиняла низькі двері й пірнала туди — Хлопець знав, що хвилин на п'ятнадцять він залишається сам. Притьма підскакував до зошита на сусідньому столі і задивлявся на великі, кострубаті й величаві літери, даремно намагаючись збагнути хитру плетеницю слів. І хоч нічого не тямив у тому, що читав, з жадобою та нетерплячкою вдивлявсь і вдивлявсь у той почерк — глибоким спокоєм та чаром віяло від тих сторінок.

Загортав зошита, як тільки чув вовтузіння в льоху, миттю прискакував до стола із фруктами і починав прихватцем їх їсти.

Марія Яківна підіймалася до нього з бідончиком, повним лискучого молока, за цей час він устигав накидати довкола вази не один недогризок і не одну сливову кісточку.

— О, ти тут не дармував, — задоволено казала Марія Яківна і патлала йому відросле за літо волосся.

— Чудові груші! — незмінно казав Хлопець, і за цю похвалу одержував їх на дорогу стільки, скільки міг покласти в пазуху.

16

Один із хлопців Олександри Панасівни пішов по гас, він вистоїть біля гасової будки добрих п'ять годин, доки дістанеться зі своїми бляшанками до дверей, за якими просяклий наскрізь гасом чоловік відміряє йому палющої рідини. Другий хлопець пішов до магазину, щоб повернутися на обід, несучи під пахвою кілька хлібин із паперовою смужкою. За ним ітимуть ще й дві дівчинки, які наспіють до магазину, коли доходитиме черга, — перед тим вони обійдуть із відрами цілий берег, збираючи цурпалля й напівспалене кам'яне вугілля. Найменша дівчинка

вихоплюватиме з-під материної лопати картоплю, бо сьогодні Олександра Панасівна вирішила викопати рештки картоплі з городу. Сама Олександра Панасівна багато діла не зробить: збігає на базар, зварить їсти, викопає картоплю, випере гору дитячих сорочок, штанів та платтячок, підмаже хату там, де обвалилася глина, сходить з малою до Марії Яківни по молоко, полізе на горище, щоб закласти дірку на дахові, — минулого дощу текло в хату, витріпає й вивітрить дитячі постелі і побіжить до сторожа Степана купити яєць — сьогодні іменини в її найменшенької.

Увечері вони зберуться разом, розкриють одну із банок, що подарував їм Володимир, сядуть до столу і одержать по скибці хліба, намазаній тушкованою свининою, і по шматку солодкого пирога з маком. У дітей світитимуться очі, і вони їстимуть ті скибки й пиріг помаленьку, щоб надовше розтягти задоволення; після того Олександра Панасівна наставить старий як світ патефон, і голка почне вишкрябувати з платівки звуки зі своєрідним прихрипуванням — діти почнуть танцювати під ту музику. Танцюватиме з ними й вона, доки виступить їй на оці блискучий кришталик сльози, — згадає вона тоді невисокого, широкоплечого чоловіка, тиха туга обвіє її. Очі із тим кришталиком обведуть всі п'ятеро личок, які захоплено вистрибуватимуть у хаті; тоді витягне Олександра Панасівна з кутка самовар, обітре його й промиє. Накидає вугілля й принесе від літньої печі жару. Діти притягнуть тоді батькового чобота, натягне вона його на трубу й почне натискати на нього, як на міх. Чекатимуть, щоб засопів, запарував той самовар і скип'ятив для них воду. Після того Олександра Панасівна добуде фруктовий чай, розімне його і віджене дітей, які захочуть з'їсти той чай і так. Поставить на самовар порцеляновий чайник, тріснутий з одного боку, а чайник накриє полотнянкою. Відтак сидітимуть вони, всі шестеро, захоплено поблискуючи очима, адже на кожного чекатиме по грудочці цукру: дехто спершу з'їсть той цукор, а тоді вип'є чай, а дехто той цукор сховає до кишені.

Питиме солодкий чай тільки іменинниця, бо заколотить його їй мати, докинувши й свою грудочку, від того два рожеві рум'янці зацвітуть на її щоках — буде та іменинниця сьогодні щаслива.

І відчуються щасливими вони всі, пізнають-бо свою єдність, адже колись були вони злиті тільки в два начала, і те, що розділилися вони отак, тільки химерна випадковість. В хаті буде затишно, всі стануть ситі, а іменинниця розглядатиме дарунки: нову маєчку від матері, малюнок від старшого брата, три голубині яєчка від брата підстаршого, що їх він видер ще на початку літа, бант від старшої сестри і малу скляну кульку від сестри підстаршої.

Можливо, шумітиме тоді за вікном дощ, плескотітиме він і хлюпотітиме; можливо, обливатиме щедро шибки, і, може, притулиться до однієї з тих шибок прозоре обличчя — тінь якась стане за вікном у хлюпоті й хлепкоті; низька, окоренкувата, майже чотирикутна якась тінь плакатиме разом із дощем, бо приблукала вона сюди, пройшовши тисячу кілометрів. І обернеться на хвилю до того вікна стривожена мати цих дітей, тоді зустрінуться вони очима й пізнають одне одного: де б то їм не пізнати, коли так довго були одним тілом, та й діти ці — плід їхньої з'єднаності. Він помалу відступатиме й відступатиме в глибину зеленого сутінку, дощ шумітиме й плескотітиме, а він дивитиметься сумно, і зелений сутінок навколо несподівано оясниться, — це помітить тільки один чоловік з цієї околиці — старий, сивий козопас. Він бачитиме, стоячи на горі, і ту тінь-чоловіка, що відступає од вікон, щоб знову пройти тисячу кілометрів і знову впокоїтися, він бачитиме й п'ятеро дітей, що зібралися довкола самовара біля високої й худої своєї матері; він пізнає дивне світло в материних очах і знайде назву для нього. «Любов», — подумає він, і усмішку, яка розквітне на його вустах, коли сидітиме він на веранді, не побачить у цьому зеленому сутінку ніхто.

17

Сидів на розкладному стільці-палиці і був такий непорушний, що з сусіднього куща спустився безбоязно на невидимий, бозна-коли протягнутий павутинку-місток, невеликий срібний павук. Пішов, перебираючи ногами, а що павутини не було видно, здавалося, йде він по повітрі. Іван звів голову: на тому кущі, звідки йшов павук, вже зажовтіло декілька листків. Павук помандрував уже до іншого куща, і тільки ступив він на першого листка, відразу пожовтів і той. Павук скотивсь із жовтого листка і завис у повітрі між другим кущем і третім. Так він і мандрував сьогодні цілий день, і позасвічував на кущах перше жовте листя. І хоч стояли ще гарячі дні, хоч цвіркуни ще кричали-заливалися, хоч дзвонив, розсипаючи срібло, жайворонок, Іван відчув, що той павучок проклав дорогу і до його серця. Забриніла десь поруч тонка павутина, старий озирнувся навдокіл — кози його розбрелися навсібіч. Він встав і слухав тонкий біль, який спалахнув йому в грудях. Дивився на жовтяки на кущах, павучок висів у повітрі й ворушив лапками; дивився на косо зрізану кудласту хмару над горбами, бачив під ногами траву, що все ще пила з землі сік, — там, нижче, його око уздріло сірі і світло-жовті брили глини.

Він покинув палицю-стілець і раптом пішов по схилу вгору. Ішов і важко дихав, спинився, щоб перевести подих, але знову йшов.

В полі на нього повіяло густим настоєм трав і серпневим сонцем, Іван побачив, що саме поле вкрите стернею, голе вже й порожнє. Побачив він і чорногуза, що самотньо простував через те поле і насвистував пісеньку. Впізнав ту мелодію: тільки-но слухав її біля свого серця. Віддаля темніла Псищанська церква, оточена гаєм, в гаї тому густо було натикано хрестів. Чорногуз зупинився серед поля, змахнув крильми і застиг у льоті, начебто хтось його заморозив. Хтось заморозив на стежці між стерні чоловіка на

велосипеді і бабу з коробкою за плечима. Хтось заморозив вітер і дерева, які похилилися на один бік, але не рухалися. Іван підійшов до вже зарослого окопу: прилетів раптом до того окопу і впав на одну з квіток лахматий джміль. Іван прислухався до мелодії, що видавав той джміль, — була то та сама пісня, що співав її чорногуз.

Кози не побачили свого попасича, хоч його палицястілець і стояла на місці, замекали вони й зібралися докупи. Кілька павуків почіпляло павутиння до козиних рогів, і коли Іван подивився на них згори, побачив, що позамерзали й кози. Руки в нього затремтіли, бо уздрів він і павуків, що снували навколо його кіз срібну мережу. Іван засунув руку під сорочку і стис те місце, де мало бути серце.

Грала на тонкій павутині повільну й прегарну пісню осінь. Була вже не за горами, ішла вже на землю й посилала перед собою провісників. Тоді вперше за життя стало страшно Іванові. Стояв він серед поля, а бачив завиту кучерявими крученими паничами веранду і грубий зошит у шкіряній оправі, в якому були списані ще не всі сторінки.

18

Володимир покинув те дворисько на горі, покинув ясно-синю жінку, але забрав із собою немало її синяви та й краси, що так щиро світилася до нього. Ішов не озираючись, був-бо виповнений по вінця і начебто захмелілий.

Галя також не дивилася йому вслід, хай іде собі цей незнайомець. Він схвилював її, але вони тільки мимовільні колеги по роботі. Хтозна-чому схотіла раптом забути його, бо це, що напливло на неї нагально, все-таки руйнувало її спокій. Прагла бути холодною й непроникною, хоч вся була просякнута веселою й чудовою музикою.

Ні, він таки озирнувся до неї, вона навіщось усміхнулася, і хоч була між ними чимала відстань, Володимир розцвів до неї таким же усміхом.

Тримались якусь мить, забувши про цілий світ. Вона злякалася своєї сміливості, а водночас і втішилася — стояв перед нею чоловік, котрий не застережується перед її красою. Дві рожеві підківки з'явилися на її щоках, а очі побільшали. Вуста розтулилися, і Володимирові здалося, що він легко міг би загубити на цій горі голову. Отак би й пішов звідси — вершник без голови і без коня, степом для нього був би цей зарослий полином горб.

Галя вже трохи й сердилася на себе, все-таки перед нею офіційна особа. Що б сказали про неї Марія Яківна і Олександра Панасівна? Що б сказала ота вулиця, що тече сюди до горбів від міста, і та поки що порожня школа? Що скаже про неї й бабуся, яка й досі сидить там, на ґанку?

Відвернулася од Володимира і несамохіть зирнула й на ґанок. Але старої там не було. Сидів тільки на приступці великий чорний метелик, який легко помахував, тремтячи на вітрі, крильми. Галя зовсім сполошилася, адже стара без її допомоги не ходила. Занепокоєння й розкаяння плеснуло в Галину душу, і вона вже остаточно забула про Володимира і ті нитки, які так несподівано почали поміж ними плестися. Скочила на ґанок, зігнавши метелика, вдарила долонями двері і розпалено влетіла в кімнату. Від вікон полилися на неї дві іскристі сонячні стяги, і вона на мент осліпла.

— Ти тут, бабцю? — тихенько гукнула вона.

Стара була тут. Сиділа в кріслі з виточеними на спинці людськими голівками, і це була вже зовсім інша жінка. Тепла й сива, м'яка й задумана. Звела на онуку очі, і та вразилася, які гарні вони були.

— Бабцю! — вигукнула Галя знову. — Ти встала і пішла сама?

Стара дивилася на неї з легким прижмурцем.

— Це до мене прийшов новий наш директор, — несміло виправдалася Галя.

— До мене свого часу теж приходив такий директор, — мовила стара і раптом захлюпала безпричинним сміхом, впираючись підборіддям у темне мереживо кофтини.

19

Володимир тим часом ішов через горб. Звернув на стежку, що бігла навскоси, так легше було для ноги. Цією стежкою підіймався йому назустріч Хлопець. Тягнув бідончик з молоком і посвистував, склавши губи дудочкою. Володимирові було так легко на серці, що захотілося підхопити цей посвист.

— Застали маму? — спитав Хлопець, обриваючи свист. — А я від Марії Яківни.

— Мені теж треба до Марії Яківни, — сказав Володимир.

— То ходіть цією стежкою. А що це у вас з ногою, з війни?

— З війни, — всміхнувся Володимир.

— Ви часом не танкіст? — спитав Хлопець і подивився в долину, де стояв підбитий танк.

— Ні, я з піхоти, — відповів Володимир.

— Піхота — це не так цікаво, — сказав Хлопець. — Я б пішов у льотчики чи танкісти.

— Всі хлопці хочуть у льотчики чи танкісти.

— Ну, то я теж, як усі! — озвався Хлопець і, склавши дудочкою губи, засвистів.

— Де це ти навчився такої пісні? — спитав Володимир, підхоплюючи посвист.

— Це не пісня, а мелодія, — сказав Хлопець. — І вигадав я її сам...

Поніс свій посвист туди, угору, де стояв той загадковий дім, і Володимирові нічого не лишалося, як засвистіти й собі й рушити у бік зворотний. Гріло йому серце

новонабуте тепло, а на вустах лежала та усмішка, яку він перейняв від нагірної принцеси. «Я виставився там не молодцем, — весело подумав він, — але, здається, це не мало значення!»

Звідси, з гори, видно було вулицю. Володимир побачив, як повертаються нею додому діти Олександри Панасівни. Спереду йшов підстарший син, засунувши під пахви по хлібині з паперовою смужкою, ззаду супроводжувало його двоє дівчаток, кожна тримала по буханцю. Підстарший відламував від хлібини маленькі шматочки і кидав їх до рота, а дівчата йшли за ним і, певне, поспівували — похитувалися в ході. І хоч були вони далеко, Володимир пізнав мелодію, що її плели там на вулиці два тоненькі голоси: була то та ж таки пісня, що її висвистував Хлопець. Можливо, розніс ту пісню по околиці вітер, заранжував її в хмарах, спустив додолу і вклав до вуха старшій дочці Олександри Панасівни. Старша навчила сестру меншу, а їх підслухало ще кілька дівчаток з вулиці. Володимир знав, що відсьогодні пісня ця почала свою мандрівку по землі — диво буде тільки в тому, що завтра Хлопець спуститься з гори і почує свою пісню в чужих устах. Можливо, він почує її вперше із вуст старшої дочки Олександри Панасівни, і, хто зна, може, він уперше подивиться на ту дочку химерним хлоп'ячим поглядом, ясно здивувавшись із неї...

Володимир підійшов до міцних дубових воріт і побачив там незвичної форми калатало. Весело постукав у дошки й почув, як заспівали в глибині двері. Повна сива жінка, вже майже бабуся, вийшла на ґанок і подивилася в його бік, приклавши до лоба долоню дашком.

— Вам кого? — спитала вона голосно.

— Я до вас, Маріє Яківно! — так само голосно відповів, не перестаючи подумки наспівувати Хлопцеву мелодію, Володимир. — Будь ласка, Маріє Яківно, відчиніть!

20

Вони сиділи в садку, і над ними тихо лопотіло листя. Літали метелики, обпадаючи квіти, як бджоли, і пили з них солодкий нектар. Тріпотіли крильцями, і чи через ті метелики, а чи від тихого лепету листя, здалося Володимирові, що повітря навкруги перламутрове.

Перед ним сиділа сива жінка і розповідала йому про школу, він попивав із великої білої філіжанки козине молоко й думав, що за ці два дні, які прожив на околиці, зовсім оновився. Думав, що все пережите схоже на сон, зараз уростав у інше життя і набирався спокою, яким дише на цій околиці кожна бадилина. Думав і про своє сходження на гору, і про ту неймовірну зустріч: в цьому садку так солодко про те згадувалося! Дивився на дерева і стежив, як спалахують та гаснуть (хмари пливли по небі, затуляючи часом сонце) світлотіні під ногами. Жінка, яка розповідала всілякі історії зі шкільного життя, нагадувала йому першу його вчительку, і він подумав, що стає підлеглим ще й цієї жінки. Стало зовсім добре від таких думок, тож дозволив собі ще раз згадати про диво, що сталося з ним на горі. Було б йому неймовірно боляче прокинутися зараз й усвідомити, що все те йому наснилося, — він ще й досі серед сосон у польовому шпиталі і волає від болю, який шматує тіло. Бачить засипане зорями небо, і пливе звідти голубе трепетне сяйво. Ота й ота зоря, думає він, і є очі красуні з будинку на горі. Йде вона з невидимого в сутінку горба, спускається, як місяць, коли йому досить висіти в небі; Володимир раптом подумав, що той сивоволосий козопас із шляхетним обличчям мусить бути зв'язаний з цим обійстям, де зараз сидить, як і з домом на горі. Адже недаремно, подумалося йому, двір Марії Яківни має ворота, які можуть існувати тільки в казках, і недаремно тут той спокій, що відчувається й на горі.

— Це в мене буде до вас єдине прохання, — сказала стара, — бо я тільки тоді по-справжньому живу, коли вчу першачків. Старші діти для мене не такі зрозумілі.

— То візьмете собі перший клас, — усміхнувся Володимир.

— Я хотіла б просити першачків і на той рік, — трохи зніяковіло проказала Марія Яківна.

Володимир засміявся. Було йому навдивовижу затишно.

— А колеги не заперечуватимуть?

— Ні, ні, вони не заперечуватимуть!

— Олександра Панасівна просить другий клас.

— Галина Іванівна може взяти третій чи четвертий.

— Школа наша — що ставок серед гаю, — незвідь-чому сказав Володимир...

Вони замовкли, а він допив молоко. Збагнув раптом, що все це йому не сниться, але той напій, що його випив, по-своєму хмільний. Весь світ став для нього теплий та золотистий, весь світ для нього заголубів.

Устав, щоб попрощатися, і раптом відчув у цьому обійсті якийсь незвичайний дух, а може, особливу якусь присутність. Озирнувся навдокіл, але не побачив нікого, хіба що лагідне обличчя Марії Яківни.

— А то не ваш чоловік, Маріє Яківно, кіз пасе? — спитав несподівано для себе.

— Мій, мій! — захитала радісно вчителька. — А знаєте, що мені здалось у першій хвилі? Думала, ви якийсь його родич!

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

синя дорога

Одним дані сльози,
що ллються при світлі струмками,
другим дані сльози, сховані в пітьму.
Робіндранат Тагор

1

Помалу відступав він у глибину зеленого сутінку, дощ шумів і плескотів, і дивився він сумно, а зелений сутінок розцвів несподіваним світлом — попереду лежала прозора куля, і він уже мав увійти до неї. Саме туди вела синя, мерехтлива дорога, по якій ішов, а позаду лишалася хата із печальною жінкою і з веселими дітьми; він весь час озирався — стояли вони за скляними стінами й були живі та рухливі. Котилися тіні, речі розмивались і ставали хитливо-драглисті, лишалася тільки ця синя дорога, якою ішов, і його незмінна туга, що йшла обіч, наче співподорожанин. Дивився на незбагненний світ кольорових смуг, що сплітались і розпліталися довкола, складалися мережі, розводнювалися дерева й гілки, виростали фіолетові й рожеві кущі і хиталися, неначе в воді. Густий синій мох обріс напівпрозорі кручі, і тільки синя дорога була гладка, наче з льоду. Він ледве йшов і бачив у тій гладіні відбиті тіні, обличчя, простягнуті руки і знесені чи скорчені ноги. Бачив замерзлі очі, розтулені вуста й блискучі зуби. Впізнавав знехотя всі ті обличчя, його вуста ледь-ледь ворушилися, проказуючи ймення за йменням. Часом вони повторювалися, ті ймення, так само, як обличчя й очі. Найчастіше бачив обличчя Шурине — відчував

у тому тлумі перш за все її. Загуслі шматки часу лежали обіч його синьої дороги — все минуле, повз яке він має зараз пройти, перш ніж дістанеться до прозорої, густо залитої перламутровим світлом кулі. Вона вабила його, як вабить залізо магніт, — невагомо плив по своїй дорозі, вже наперед відчуваючи щастя з'єднання із тим перламутром. Світло його душі, подумав він, вже прагне туди, але він ще повинен перейти цю дорогу і має ще не раз озирнутися. Тож ступав приповільнено, й озирався, й бачив дім із прозорими стінами, за якими святкують сімейне свято істоти, в яких залишив своє тіло. Вони майже відчужилися від нього, але не може дивитися на них байдужно. Ішов він і йшов. Озирався й тамував біль. Поруч ступала пишноволоса жінка — Туга його, а з другого боку — Сум, ще один його син. Того сина послала до нього із землі ота висока й непомірно худа жінка, на оці якої замерз ясний кришталик сльози, і, може, саме через те так часто й безнадійно він озирався.

2

Олександра озирнулася до темного вікна і зустрілася очима із тим, котрий став прозорий, наче дим; задивилися вони, як дивилися, коли зустрілись уперше. Тоді прийшла вона до подруги, де зібралися на вечірку хлопці й дівчата; всі тримали картки з надрукованими питаннями до флірту; один загадував, а другий відгукувався; саме в той момент і побачила вона його очі. Широкоплечий хлопець із зачесаним набік чубом і з плямкою вусиків під носом, широкогубий і широколиций, дивився на неї й дивився, і їй стало дивно, що очі в нього темно-сині, — мали б бути чорні чи зелені. Але були вони таки сині, цвіли, як дві волошки, і їй незвідь від чого запаморочливо стислося серце.

— Слухайте, слухайте! — заплескала в долоні Соня, хазяйка квартири. — Починаймо з садівника. «Я садівником родився, не на жарт я розізлився, усі квіти надоїли, окрім маку...»

— Ти мак, мак! — закричали дівчата до Олександри, і вона стала й справді червона наче мак. Потрібно було їй вигукнути оте завчене: «Ой!», і вона згукнула, ледь-ледь розтуляючи вуста. На ці вуста й замилувався Микола, який так само сидів у кутку й дивився.

— Що з тобою? — спитала Соня.

— Влюбилася! — шепнула Олександра, і їй стало так млосно, що захотілося покинути цю веселу компанію й повернутися додому, де так приємно й тепло пахне свіжою сосною, де стоїть у своїй майстерні батько й теше, теше й теше рубанком, а з-під його рук вилітають яскраві, жовті, запашні стружки.

— У кого? — вигукнула Соня, і Олександра злякано кинула поглядом у куток. Той, у кутку, не мав назвиська, а може, вона забула його; той, у кутку, не міг бути квіткою, бо пахнув він шкірою, і це було чути навіть сюди. З червоної Олександра стала зовсім бліда, бо не хотіла зараз грати в цю гру, хіба можна в таке грати, коли на тебе так пильно зорять чиїсь очі?

— Я не хочу грати в цю гру, — сказала Олександра. — Голова в мене болить...

— Ой! — вигукнула Соня, схопившись рукою за вуста. До чогось вона додумалася чи здогадалася, обвела поглядом хлопців та дівчат і вразилася: з кутка світилися такі сині й палкі очі, що тут годі було помилитися.

— Ну, ясно! — протягла вона багатозначно й усміхнулася. — А знаєте що, — вона таємниче роззирнулася й розбишакувато струснула стриженим волоссям. — Я тут щось придумала...

Кинулась до етажерки, де стояли альбоми з фотокартками, кухарська книга польською мовою і порцелянові цяцьки, витягла складений надвоє листок, на якому було

намальоване широке усміхнене сонячне обличчя. Вусібіч від нього тяглися промені, і по тих променях було розсипано ряди цифр.

— Оце оракул, — сказала вона. — Гадатимемо!

Вони скупчилися довкруг стола, восьмеро чи й десятеро голів, Олександра стала так, щоб не бути близько до того чудного хлопця, котрий дивився на неї, вийшло ще гірше, бо опинилися вони лице в лице — Олександра знову відчула, як обпікає її той волошковий погляд.

Соня кинула на ніс оракулові зернину, зернина підстрибнула й упала на одну із цифр. Соня прочитала гадання, і регіт струснув кімнату, найголосніше сміялася сама Соня. Тоді по черзі кидали всі вони, і всі так само сміялися, остерігалися кидати тільки Олександра й Микола, були вони зайняті чимось іншим. Химерні нитки простягалися від нього до неї, і Олександра відчувала, що її обплутує тими нитками, що стає вона зовсім безвільна і мимовільно шле до нього нитки свої і що вони незвичайно між собою сплітаються. Не мала сили опертися тим чарам, так само й він; хоч розділяв їх стіл, відчував він тихе тепло від цієї дівчини, щось душне й гаряче вливалося йому в серце, хвилювало й пекло; вона ж не могла не відповідати на його погук. Таки пахло від нього шкірою, та й весь він був жорсткий та сильний, і нитки його були наче дратва. Олександра вже зовсім тратила від того голову, непокоїлася й турбувалася, вже хотіла, щоб кінчалася ця вечірка і щоб, нарешті, випала їй змога побігти додому й охолодити по дорозі надміру розпашілі щоки.

— Шуро, Шуро! — гукнула Соня. — Ти що, Шуро, оглухла? — Вона скинула очима на подругу, стало їй зовсім прикро: Соня лукаво, по-змовницькому, до неї всміхалася. — Твоя черга, — сказала категорично й тицьнула в руки зернину.

Тоді зависла над столом дивовижна тиша. Така тиша, що стало чути, як затаєно дише десяток людей. Олександра не дивилася ні на кого, висока й чорнява, струнка й розпа-

шіла, вона раптом набралася сміливості. Очі навколо неї, за винятком Миколиних, чекали нового жарту, нового приводу для сміху. Олександра зажмурилася й прикусила губу. Тоді виступив з гурту, рятуючи її, Микола:

— Давайте я!

Але Олександра вже кинула. Зернина підстрибнула й накрила цифру.

— Двадцять два! — видихнули хлопці й дівчата. Соня перевернула листка й пирснула.

— Ні! — сказала вона. — Цього я вам не прочитаю.

Тоді до неї простяглося десяток рук, щоб вихопити листок. Але вона була моторніша, сховала листка за спину і сказала безапеляційно:

— Шурка моя подруга, і сміятися з того, що сказав їй оракул, не можна!

3

Сталося так, що найкращий майстер модельного взуття Першої взуттєвої фабрики Микола Ващук утратив спокій: його почало нестримно вабити до осіб жіночої статі. Не міг навіть розважно зняти мірку з елегантних ніжок, що довірливо щодня простягалися до нього. Оперізував ті ніжки вузькою, складеною з газети, стьожкою, звично надриваючи в потрібному місці, і той струм, що мимовільно випромінювали ті ніжки, несамохіть зроджував струм і на відповідь. Елегантні ніжки відходили геть, несучи на собі сліди його пальців, і чим далі вони відходили, тим чіткіше проявлялися гарячі й тремтливі плямки на шкірі. Таке відчуття не згасало в тих ніжок довго, і вони дивом дивувалися: що то за чар такий особливий у тих репаних шевцівських пальцях, адже досі швець для них — все одно що туфлі. Зрештою, й так не порівняти: туфлі — це якість куди вартніша. Ті ніжки сердилися на незбагненну свою

надчутливість, відтак ставали поступливіші перед натиском кавалерів справжніх. Але навіть ув обіймах у справжніх кавалерів чули вони легкий і запаморочливий запах шкіри і той вогонь, що передався їм від того незвичайного шевця. Коли ж приходили вони на примірку, їх зустрічав той-таки швець, а коли інший, то потай невдоволилися, а чи й просили через знайомих, щоб робив їм роботу таки він. Знову повторювалося те саме, і знову відчували вони чарівний струм, потім горіли тим ніжкам ступні, і йшли вони геть, наче по приску ступали, — похитувався їм перед очима зелений, дивний і широкий світ. Очі їхні каламутніли, а дорога, якою йшли, блакитніла, і перед кожною мимовільно заквітали палкі волошкові очі. Здавалося, наповнювалася тими волошковими очима ціла вулиця, весь світ через те волошковів — ніжки нервово стукотіли закаблуками по кам'яних плитах хідників, мимохідь розсилаючи і від себе струм, що його так несподівано набралися.

В такі дні не одні ніжки згодилися вийти заміж, а кілька легковажніших утратили глузд на превелику втіху своїм не менш легковажним кавалерам. Дівчата плакали потім вночі, і снилося їм щось чудне. Їх отвережував тільки ранок, зате не раз потім згадуватимуть вони те запаморочення, яке так негадано зробило їх кволими й немічними.

Сам Микола переймався також цим настроєм. Кожна з тих ніжок випромінювала тепло, яке входило в нього, як молоко. Він думав тоді про всіх фабричних дівчат: тих, що на процесі, і тих, з індпошиву; сотні очей, усмішок, носів, підборідь та щік пропливало перед його зором, але жодне не діймало так, як умів діймати ті ж таки очі, підборіддя й ніжки він сам. Хмільне молоко переповнювало його, особливо вночі, і не міг він спати — оточували його сотні ніжок у лискучих туфлях його власної роботи: всю силу й неспокій виливав він у роботу. І виходили з його рук зовсім не схожі на інші туфлі, незбагненний чар струмував із них, наче вони фосфоризували. Ті туфлі мандрували на

виставки, і коло них незмінно спинялися юрби жінок, які очі видивляли на те диво, а кожна подумки взувала на ноги.

Тільки невелика кількість щасливих справді одягала ті туфлі на ноги, цілий світ тоді їм підхилявся, і доки ходили вони в тих зачарованих туфлях, доти збирали на себе безліч поглядів, а довкола них самих пливав незвично збуджуючий дух шкіри і ще чогось, чого й не назвеш: тільки найсміливіші признавалися, що це не покидає їх дух того незвичайного майстра. Здавалося їм, що він десь тут поруч, йде й тримає ніжно під руку, ставали відтак благі й покірливі і сяяли усмішками, які не могли не засліпити тих, кому призначалися.

Сам Микола Ващук непокоївся також. Виходив з роботи, забувши й попрощатися, і йшов, не знаючи напрямку. Забував про домівку і стару матір, яка чекала його з обідом, — не мав сили до обідів. Так блукав до сутінків, і в тих сутінках аж зовсім ніяковів. Вогонь, який відходив від нього, здавалося, гас, і він сірів так само, як горби, скелі, дерева й небо, — весь світ сірів тоді від його туги. В грудях поселялося кошлате чудисько, торкалося лапою струн, напнутих понікуди; заходив до пивниці й випивав, щоб заспокоїтися. Тоді прояснювалося йому в голові, і він знову звичайнів: парубок в одежі, що виказувала в ньому робітника, кепка на чубі й чуб, що виглядав з-під неї, надміру широкі груди й плечі, — йшов він і плювався насінням. І коли б побачила його під ту хвилю котрась власниця елегантних ніжок, з яких знімав він мірку, зневажливо б пхикнула і загнула б кирпу, — навіки погас би у ній той вогонь, якого не могла вона цілий день позбутись.

Так воно й тяглося аж до тої пропам'ятної вечірки, коли зустрів він Олександру, але поки дійде до тої вечірки, він потопче не один хідник, і не одна хвиля гіркоти заллє йому груди. Дивувало його в тій історії найбільше те, що він і сам не відав, що таке з ним приключилося і яка це сила так немилосердно й химерно його крутить.

4

Тим часом ішов він на танцмайданчик, де духовий оркестр поперемінно грав вальси, танго і фокстроти. На лавках сиділи дівчата, які не були запрошені до танцю, і хлопці, які перепочивали. Між тих лавок крутилася, стискувалася й розходилася, гаряче дихала і розмлювалася розкладена на пари юрба. Гріла кров у фокстроті, розганяла її у вальсі і мліла, дослуховуючись до таємних токів спарених тіл, у танго.

Микола дивився на танцюристів, душний вечір обвівав йому обличчя: з глибини сутінків пливли гарячі хвилі; десь неподалік гавкали собаки, мабуть, на Путятинці, але все покривала мідна музика, яка наче заворожила цей веретільний, розхитаний у єдиному ритмі тлум. Ще сильніша туга стискала Миколине серце: надаремно привели його до цього місця ноги і надаремно він тут стовбичить. Все ж заплатив за квитка і ввійшов на танцмайданчик: на нього попливли дівочі й парубочі обличчя, блискали очима, серед них упізнавав і тих дівчат, що володіли стрункими ніжками, взутими у туфлі його роботи. Впізнавав ті туфлі, мигали на мить у куряві і зникали, зелено спалахували до нього очі красунь, задля яких можна було спопеліти. Але й такі блискавки не розтоплювали льоду, що накопичивсь у Миколиних грудях; він пробравсь у куток, де вистоювали хлопці з їхньої фабрики. Вони тут і справді стояли, задоволено похитуючись у ритмі музики, і світили усмішками, наче потрапили сюди хтозна-як випадково. Тим часом від цього веселого гурту відклеювався один чи другий, і одною з дівчат ставало на лавках менше — влітали вони у той крутіжний вир і начебто й існувати окремо переставали.

— Ну то що? — спитав, усміхаючись до Миколи, Володька Гаман. — Рибку прийшов ловити?

Долучився мовчки до своїх хлопців і за хвилю став зовсім як вони: стояв, продаючи зуби, і роздивлявся на дівчат. Перекидався жартами, і всі з того сміялися. Були

в них усіх задоволено-самовдоволені лиця, і цвіркали вони зневажливо під ноги: по їхньому ж ряду обережно проходжувалися очі тих дівчат, які танцювали, і тих, кого до танцю не взяли.

Помітив одні такі очі й пішов просто на них, трохи їх злякавши, але більше втішивши. Схилив голову, простягаючи водночас руку. Дівчина звелася й тільки торкнулася тої руки, як обезволіла й подалася назустріч вже безтямно. Пахло від нього шкірою, тютюном, а часом і горілкою, але тік від його важкуватого, майже чотирикутного тіла незбагненний струм. Дівчина в його руках ватіла, й не ставало їй повітря, задихалась і починала спотикатися, і тільки те, що тримали її такі залізні й пекучі долоні, не давало їй втратити тямку. Волошкові очі тим часом вдивлялись в обличчя обраниці з поважною увагою, і не було сили витримати той погляд. Тож дивилася дівчина на нього тільки по-дівочому — поверталась убік, але помічала і волошкові очі, і тугу його. Під кінець танцю і він, і вона розуміли — це заважке для них випробування, отака спільність: йому дівчина не підходила, а вона не мала стільки сили, щоб до нього пристосуватися.

Знову стояв серед хлопців, курив і дивився крізь сизий дим на танцівливий тлум і на тих, хто в нього не втрапив. Жваво грала музика, поволі опускалася на дерева й землю прохолодна ніч, сіючи велику й важку росу. Згиналося під тим тягарем листя, завмирало пелюстя, і мовчки несла на собі всю ту випалу воду трава. Світ завмирав і затихав, тільки валували від Путятинки собаки, голосили весело й печально мідні труби з присмоктаними до них пітними чоловіками.

На Миколу блимнула зелена блискавиця — власниця виточених ніжок і туфель, роблених його руками, впізнала його між гуляючих парубків, заслонених хмарою сизого диму. Була одягнена ошатніше й вишуканіше, і хвиля диму біля Миколи стала щільніша — курив він швидше й запальніше. Ловив у юрбі власницю зелених очей, точених ніжок

і роблених його руками туфель — відчайдушна думка визрівала в ньому. В цей час дівчина відірвалася від партнера, худого й високого, з прилизаним до голови чорним волоссям. Партнер спробував піти за нею, але його відтіснили інші пари, що розходилися на місця. Дівчина стала за стовбуром дерева і втирала піт, і там, за стовбуром, її і знайшов Микола. Схилив голову й простяг руку, вона повагалася, перш ніж згодитися, але його туфлі ще й досі наповнювали її хвилюванням, тож махнула кучерявою голівкою й подала руку. Була мило вражена струмом, що потік від шевця. Вони попливли в юрбі, важкий, чотирикутний хлопець з духом, що хвилював, і який сам хвилювався, і струнка, холодна та врівноважена красуня. В неї вистачило сили зирнути йому в очі, але і їй, такій холодній, стало боязко — волошковий вогонь обпік її. Але на плечах дівчина носила повну льоду голівку: віддавалася танцю, а водночас посміювалась із себе, бо що сказав би той, той і той, коли б вони й справді стали парою. «Ах, боже мій! Я танцювала з тим, хто шив мені туфлі!» — скаже подружці, і вони похихотять вволю...

Волошкові очі тим часом вдивлялись ув обличчя обраниці з тою-таки напруженою увагою, але чим далі, тим холодніше й прикріше. Щось темне побачив він у тій чудовій голівці, застигле й морочне. Глуха темінь плавала довкола невеличкого мозку, маленьке серце билося під чудовим персом, але було воно кам'яне. Миколина сила почала гаснути, а коли дотанцювали вони танець, то розійшлися без жалю: їй тільки туфлі нагадували про нього, а він знову відчув ту ж таки свою теперішню приятельку-тугу.

5

Олександра любила прокидатись у залитій сонцем кімнаті. В глибині дому співав за роботою батько, могутній

бородань із чорними лискучими очима. Вона слухала, як шурхочуть стружки, випадаючи з-під рубанка; мати гриміла на кухні посудом, готуючи сніданок. Білосніжна постіль м'яко гріла, сонце танцювало на підлозі, весь час міняючись, — за вікном ріс величезний дуб. Кружляли в стягах срібні порошинки, від дзеркала відкинувся сонячний зайчик і затремтів нервово на стіні. «Неділя, — подумала дівчина, — сьогодні неділя!» Їй щось заспівало в серці й засвітилося; встала вона, поспівуючи отак, і вдяглася, а тоді помітила, що поспівує ту ж таки пісню, яку мугиче в своїй майстерні батько. Стало дивно, що він працює і в неділю — раніше шанував цей день надзвичайно. Врешті зарипіли двері, в кімнату зайшла мати: висока, чорна й незмірно худа — така, якою стане через п'ятнадцять років сама Олександра. Мати була засмучена, і на очах у неї висіли розсвічені сонцем сльози.

— Це що, батько і в неділю працює? — спитала здивовано Олександра.

— Виконує замовлення, — сумно відказала мати і сіла на стілець. Її миттю залило сонце, виділивши на голові сиві волосини, які біло зажевріли.

— Але ж і раніше в тата була нагальна робота...

— То було раніше, — відгукнулася мати. — Тоді ніхто не придирався. Сама ж знаєш: батько не годен працювати на фабриці.

— Вже не можна мати майстерню?

— Приходили із фінвідділу, — сказала мати. — На нас наклали, дочко, такий податок!..

У глибині дому так само співав батько. Високий, рівний голос, чистий, з оксамитовими нотками, заповнював і цю кімнату, де вони сиділи. Він майже завше співав за роботою, і цей спів завжди згадуватиметься Олександрі, коли їй ставатиме важко... Залита сонцем, мати тихо сумувала на своєму стільці, а Олександрі незвідь-чого стало любо, що все-таки воно є, сонце, і є вона, ота батькова пісня.

— А мені, — пристукнула вона взутим черевичком, — на фабриці зовсім добре!..

— Ми старі! — сказала мати, все ще сумуючи на тому сонячному стільці. — З іншого ми тіста, нелегко нам переінакшуватися...

— А мені-от легко! — всміхнулася Олександра.

— То й слава Богу! — сказала мати. — Збираєшся куди?

— До Стефи, — сказала Олександра і раптом захвилювалася, хоч ніколи раніше не хвилювалася, збираючись до подруги. Здалося, що за вікном пролетів величезний прозорий птах і зронив отой птах до неї голубе піреньце. «Що це воно відбувається зі мною сьогодні?» — подумала вона.

Батько співав. Чудову, смутну пісню, і Олександрі, слухаючи, здавалося, що весь дім просякнутий цією мелодією, як і сонцем. Весь дім від того стає великий, просторий, і стіни його ніжно починають пахнути сосною.

— А тобі-от і турботи до нашої біди нема, — сказала мати. — Ходи-но поснідаєш!

Те піреньце на дні її серця почало більшати й більшати, розросталося неймовірно — заголубіло все її серце, та й уся вона. Зарипіли вхідні двері, і, коли вона кинулася до дверей, побачила повну Стефину постать, густо залиту в прочілі сонцем. Сонце проривалось у подруги довкола голови й рук, і вся вона від того була темна й кошлата.

— Підемо сьогодні в крошенський клуб, — прошепотіла їй Стефа, аж навшпиньки стаючи, щоб дістатись Олександриного вуха, — а наступної неділі Соня хоче зібрати в себе вечірку.

— Чомусь боюся ходити на ті вечірки, — трохи ніяково сказала Олександра.

— Таке скажеш! — пробурмотіла добродушно Стефа і раптом засміялася. — Воно й справді, таких, як ти, там часом крадуть!..

Спів у батьковій майстерні обірвався. Він розчинив рвучко двері і затулив весь прочіл могутньою постаттю.

— Хтось прийшов? — спитав тривожно.

— Не хтось, а Стефа! — сказала Олександра й обсипала батька срібним дзвоном свого сміху.

6

Дощ шумів і плескотів, Микола дивився сумно в зелений сутінок, що розсвітився несподівано, — там попереду лежала прозора куля, до якої вела синя мерехтлива дорога. Великий всесвіт стояв перед його зором, звідусіль вивишалися острівці й горби, і на цих острівцях, що їм і числа не знайти, видно ставало ледь примітні садиби й тіні біля них. Ворушилися, займаючись буденним ділом: хто снідав, хто обідав, а хто вечеряв, хто копав заступом хмару, а хто ту хмару засівав. Швець шив невидимі чоботи, а кравець невидиму одежу, шофер їхав на машині без коліс, а жінки варили обіди в уявних каструлях і прали уявне шмаття. Вряди-годи озиралися вони на синю дорогу, по якій ішов Микола, приставляли долоні дашком і вдивлялися. Але тут не було в нього знайомих облич — залишив їх позаду, в тій справжній хаті, а ще вони були в тій прозорій кулі, до якої простував. Знав: чекає там на нього малий хлопець — брат, і ступне йому назустріч молодий батько, куди молодший за нього. Триматиме він під руку зовсім стару його матір, їм не буде ніякого діла до тої великої поміж себе різниці.

Повільно простував ступінь за ступенем, неквапно долав важку свою дорогу, і йому здавалося, що чує навколо шум голосів і дитячі погуки. На віддаленому острівці стояв косар і клепав невидимим клепалом косу, інший косив, повільно переступаючи в густій піні хмари, ливар лив метал, а годинникар лагодив невидимі годинники. Ті, що тільки їли в житті, — їли, а ті, що спали, — спали. Вівчар пас вівці, і це були майже справжні вівці — кучеряві, білі, блискучі

клубки. Книжники читали книги без літер, намоцувавши на носи окуляри, і розливалося довкола рівне, одноманітне світло. Дорога перед Миколою була порожня, хоч коли придивився він пильніше, побачив там кілька майже невидимих тіней. Озирнувся, але вже не побачив нічого — висів за спиною білий туман. Ніхто не знав про його хід цією дорогою, і ніхто його не бачив. Видивлялися, правда, з острівців з-під дашків долонь сумні матері, коло них — матері інші, а далі ще і ще — довга низка матерів. Довга низка й батьків — безконечний ряд, — що дивилася на нього, але не бачила, бо не його сподівалася. Постаті складали довгі лави, що були наче смужки чи гілля, — безконечне дерево, розгалужене навсібіч, з'єднувалося, розходилося, ніде не починалось і не кінчалося. Початки без кінця і кінці без початків побачив самотній подорожній на своїй дорозі. Тяглася, драглиста і тремтлива, і впечатувались у неї білі й круглі світляки зір. Ступав по тих зорях, як колись по кам'яних тетерівських греблях, завертав голову, щоб хоч відчути, коли не може бачити, дімець, до якого нещодавно підходив, — п'ятеро дітей і жінка в цей час думали про нього. Замовкли на хвилину там, за столом, в хаті біля Тетерева, і зробилися раптом серйозні-серйозні — великий всесвіт навідався до їхніх душ і засіяв їх своїм попелом. Олександрі незвідь-чому захотілося помолитися, хоч вона давно сміялася з таких бабських забобонів, але те, що відчувала оце зараз, годі було пояснити. Він таки був тут, біля їхніх вікон, а зараз уже повільно відходить по синій дорозі. Сльози підійшли їй під очі, бо світ перед нею раптом прокрутився, і вона аж за стола схопилася. Цього, на щастя, не помітив ніхто з дітей, чи, може, так їй здалося, і Олександра змушена була струснути головою, запосміхатися, зашарітися й почати оповідати дітям щось із такого, чого ще не оповідала, — була то розповідь про височезного столяра, що, працюючи, співав сумних, але гарних пісень...

Відчував все це ще один чоловік із непосвячених. Сивоволосий козопас Іван Шевчук сидів на веранді й дививсь

у просвіт між кручених паничів. Коло нього біліла невипита філіжанка молока, чув він за спиною звичайне клопотання дружини — стелила ліжка, змахуючи білими простирадлами й наковдрениками. Змінювала вона й пошивки на подушках, і ті білі тіні, які майоріли в освітлених ізсередини кімнатах, викликали в Івановій душі далеке марево. Зрештою, то було й не марево, старий зрозумів це, як тільки зирнув у небо. Побачив він синю дорогу, по якій було розкидано зористе каміння, — вічна ріка потекла перед його зором. Побачив самотню тінь на тій річці-дорозі, що брела, ледь ворухаючи ногами, і повторив відтак просту істину, хтозна, чи й придуману ним самим, чи вичитану з якоїсь книжки: «Любов світ цей ушляхетнює».

7

Микола знову стояв серед товаришів, у роті в нього цвіла цигарка, а нога мимовільно притупувала в такт музиці. І здалося йому, що стоїть серед порожнього поля, навколо тільки кущі й колосся й немає ні душі... (Те саме почуття він переживе значно пізніше, через багато років, коли йому й справді доведеться бігти через порожнє поле і коли прошиє його, перерізавши навпіл, кулеметна черга. Тоді він ще довго стоятиме на місці, могутній його організм не хотітиме здатися, і він тільки й думатиме про це поле, і матиме таке ж відчуття порожнечі й пустелі...) Йому гірко було в роті, бо вже нінащо було тут стовбичити й виглядати вітра в полі, міг спокійнісінько покинути цей тлум. Але було йому й жаль — стільки крутилося тут, довкола нього, барвистих, чудових метеликів, кожен з яких бажав бути зловленим! Через це Микола ступнув до найскромнішої із дівчат, яку досі ще ніхто не запросив до танцю. Вона глянула на нього зизом, але руку подала. Плив серед інших пар і мав у своїх руках колоду,

а перед волошковими його очима стрибало грубе обличчя із презирливо закопиленою губою. Не знав уже, де й дітися з тією колодою, хай і завзято вона гопцювала — їй теж хочеться мати все, що наказано природою. Позирнув глибше у вічі дівчині, вона витримала його погляд і не затремтіла, як інші: побачив плоскі зорки, кринички, замерзлі до дна, а на споді те, чого мав би остерігатися — ця жінка зробить усе, чого він запрагне, народить йому дітей і варитиме їсти, але все їхнє життя стане її помстою за те, що її взяв.

Він покинув дівчину, трохи здивовану й розсерджену, і вийшов. На бульварі повільно гуляли пари, парубки тримали під руки дівчат і статечно перемовлялися, схиляючись одне до одного й поблискуючи грайливо очима. Виринав і тремтів коло них, наче дзвоник, сміх, рокотів смішком баритон, змигували в світлі ліхтарів туфлі, і він упізнав на кількох чепурухах туфлі свої. Були кращі й ошатніші за інших, і Микола надаремно намагався згадати, коли ж це тримав він у своїх руках ті такі виточені ніжки.

Був утомлений і вичерпаний. Уже навіть мріяв про завтрашній день, коли знову сяде на шевський стілець. Тоді його руки знову вчинять диво з кількома шматками шкіри, уладивши їх так, що знову вона засяє і стане магнетична для жіночих очей.

«Не було й не буде у нас майстра над тебе!» — скаже йому старий начальник цеху й подумає, що цьому чоловікові шити б взуття для тих, у кого замість серця лід та пустеля. А ще він подумає про свої літа і що його старша дочка вже теж одягла такі туфлі: хто зна, може, пора йому ставати дідом?

Микола входив у свій завулок. Від річки кумкали жаби, а навдокіл заливалися натхненно цвіркуни. Все спало, залите неживим, міражним сутінком, — стояв серед неба великий і голий місяць. Десь наподалець озвався собака, рипнули двері, темна постать спинилася на порозі.

— Чому не спите, мамо? — тихо запитав він.

— Не прийшов обідати, то й серце в мене не на місці, — так само тихо озвалася мати.

— Хіба може зі мною щось статися? — засміявся він.

— З кожним, сину, може статися...

— Е, мамо! — розвів він руками. — В мене такої сили!..

Дивилася на нього з любов'ю. Не був схожий на неї, ні на покійного чоловіка. Не був схожий ні на кого в роді, кого пізнала її пам'ять. Трохи лякала ота його незбагненна сила і той струм — відчувала те як жінка. Тому й дивилася так печально на сина і похитувала легенько головою. Тепла усмішка лежала їй на вустах, бо дивилася на нього з любов'ю.

— Женитися тобі пора, сину, — сказала, а він засміявся: так просто розв'язує вона й пояснює його неспокій.

8

Олександра любила дорогу на Крошню: шосівка, кепсько мощена бруком, а пообабіч верткі стежини, по яких розсипалися, цвітучи вихідними сукнями й костюмами, хлопці й дівчата. Вона нагиналася вряди-годи, щоб зірвати квітку й докласти до букетика, що яснів у руці. За нею пихкала Стефа, Соня, навпаки, вирвалася вперед. Збоку зависло західне сонце, велике й жовте, купалось у далеких деревах, наче в зеленій купелі. Неподалець заграла музика, мимовільно згадала Олександра батька — цілий день він сьогодні співав. Водночас гріло її незбагненне оясненння, якого дізнають дівчата, згадуючи женихів, відчулося їй, що ось-ось хтось прийде до неї, незнайомий і владний, відчинить її серце й забере. Небо над головою було оранжеве, помережане блакитними смужками, — це поєднання кольорів також хвилювало її. Привиділися якісь пильні волошкові очі, одне в одному краї неба, а друге в другому. Збоку вона побачила ще одне видиво: чоловіка з білою

бородою. Виставив руку й тримав у ній велику оранжеву книгу.

— Глянь, який дід! — показала вона Стефі на ту химерну хмару.

— Хіба це дід? — протягла зневажливо Стефа. — Це на хату скидається...

— Сама ти хата! — засміялася Олександра. — Диви, і книжку читає...

— Книжку? Це скоріше на гусака схоже...

Їй перехотілося змагатись із Стефою, бо небо почало раптом змінювати барви. Сонце зайшло, зник дід, став і справді схожий на хату, зникла й книжка, стала й справді тепер схожа на гусака; тонко-тонко забриніла ясно-голуба смужка між червоної та зеленої хмар. Олександра раптом забоялася чогось невідомого в собі. Стало страшно стояти отак віч-на-віч із небом, відчула-бо всім нутром особливу, ледь вловиму музику. «Щось має невзабарі статися», — мимохіть подумала. Маленьке, прозоре щастя пойняло її, і вона не захотіла губити його. Забажалося їй повернутися додому, зачинитись у світлиці й відчути власні сльози на подушці. Але змушена була йти з цим веселим гуртом, бо як вона їм пояснить усе. Повернулася через те до захеканої Стефи і засміялася:

— Глянь на ту Соньку! Наче моторчика вона собі приробила до п'ят...

Стефа засміялась і собі, а Олександра, дивлячись на велике розсміяне обличчя подруги, ще раз пересвідчилася, що прочуття її справжні.

9

Микола тим часом не знаходив собі місця. Вдень було легше, бо віддавався роботі. Здавалося, тут відбувався процес навзаєм: передавав шкірі свою збентегу, а шкіра

віддавала йому свій запах. Хто вдихав його, відчував привілля степу, шелест трави й квітів, запах широких, облитих сонцем, лугів, смак незвичайно дібраного вина чи меду. Водночас і сила, яка відходила від нього, була п'янка, і це найбільше відчували ті, в кого серце — чутливо наладнана мембрана, готова відбити найменше коливання. Єдиний, хто не усвідомлював цієї сили, був він сам, але й він знав, що його руки, які чаклують над шкірою, мають особливу здатність — йшла вона звідти, від тих сонячних, запашних лугів, вщерть засипаних некошеною травою й квітами. Тримав це почуття на споді серця і, може, тому відчував такий погідний настрій.

Гірше було, коли його руки переставали працювати. Темна хвиля заливала тоді груди, і він знову минав рідний завулок, а повертав на порожні довгі вулиці. Йшов і начебто від себе тікав.

Сьогодні він пішов на острів серед Тетерева, заплатив інвалідові, що сидів у будочці, й перейшов кладку. Від жіночих купалень долинав сміх, по алеях гуляли парочки: чоловіки йшли, звівши голови, а дівчата зорили набік. Клеїлися одне до одного плечима — чоловіча рука під дівочим ліктем, а ноги й землі не торкалися — пливли і пливли.

Біля гігантів бігали, злітаючи в повітря, хлопці, одна петля була вільна, і Микола продівся в неї. Застрибав і побіг, попереду мчало якесь чорне тіло, злітало разом із ним у повітря і знову торкалося землі. Повискував на стовпі блок, довкола юрмилися парочки, яким набридло міряти туди-сюди алеї, захват ожив на мить у Миколиним серці. Мчав по колу вслід за чорною спиною якогось джиґуна, парочки-роззявляки витрішкувались на них і пересміювалися — їхні обличчя зливалися в одну світлу стрічку. Він мчав і відчував, що чим далі біжить, тим більший неспокій посідає його, адже ніяк не може наздогнати джиґуна в темному, його ж не може наздогнати інший джиґун, і так може тягтися бозна-скільки. Важко йому

бути отаким летючим тілом, і духу йому вже не стає, а довкола крутиться світла стрічка, в яку повтикано безліч блискучих зірок.

Він звільнився з петлі і зирнув на гойдалки, де моталися, позатикавши між коліна плаття, дівчата з їхньої фабрики. Запосміхалися до нього, і він помахав їм на привітання; знав уже добре — між ними нема тієї, що її мав пізнати відразу. Сів на березі коло кам'яної кладки, з якої повиростали вербові гілки, і задивився через ті гілки, як промениться й грає річка. Біля жіночих купалень виднілося у воді три голівки з високо заколеним волоссям. Він наче наблизив силою зору ті голівки до себе: одна була білява, друга чорнява, а третя зовсім руда.

Тоді він і почув гру гітари. Хтось рвав струни зовсім неподалець за кущами, і ця музика чудово пасувала до цього вечора, що тримав ще на небі сонце, але було воно вже зі смаком осені. Музика пасувала до срібного блискоту хвильок і до тих голівок — чутливих, чудових поплавців. Пасувала до гомону голосів і шелесту листя зусібіч. Той, що грав, тонко відчував і теплий смуток західного сонця, і настрій надуміру подовжених світлотіней на стежках. Була це проста і водночас особлива музика; Микола не стримався, звівся й рушив їй назустріч.

На березі сидів відомий на все місто Коля Бовдя, схилив голову до інструмента і ніжно торкався пучками струн. Друга рука обіймала гриф, пальці натискали на струни і відпускали — гітара плакала у вечір, наче жива.

Микола присів коло Бовді навпочіпки, той тільки повів у його бік очима, але грати не перестав. Здавалося, все заслухалося: замовк шелест листя і перестали перегукуватися купальниці серед річки. Обличчя в Бовді було смутне, і струни під його пальцями були смутні не менш. Микола, слухаючи цю музику, раптом зрозумів, що його неприкаяність — щось мале й дочасне, що існує навколо широкий та великий світ і що світ цей повен сонця й пишної зелені. В ньому є і цей настрій, який виповідає

зараз гітара, і він кладеться в унісон до тих поодиноких жовтих листків, які вже світяться на кущах по той бік річки.

— Хто це тобі зробив такий інструмент, Колю? — спитав Микола.

— Не хто ж, як Райко, — відказав Бовдя, не припиняючи гри.

— Ну, Райко, той може. А зараз він бере роботу?

— Бере, — відгукнувся Бовдя. — Теперечки замовляти в нього саме раз!

— А то ж чому, Колю?

— Без копійки він сидить, — озвався Бовдя, і гітара його задзенькала веселіше.

І чи від того, що змінила вона тембр, сколихнулися серед річки три голівки з високо підколеним волоссям, засміялися безтурботно й попливли до будочок купалень.

— Він зараз у труднації, — сказав Бовдя, і його гітара знову взяла печальний тон, що звучав раніше. — Коли захочеш до нього зайти, не забудь, братця, півлітру захопить.

10

— Так, — сказав йому Райко. — Я спеціаліст — тепер не знайти таких. Я мав колись музикальну фабричку, де був і власником, і директором, і головним майстром. Ніколи не було великих достатків, але діло знав добре...

Микола роззирнувся. Сиділи вони в захаращеній дошками й фанерою кімнаті. На Райку був засмальцьований, колись «панський», піджак, з-під якого визирала майже чорна сорочка. На столі ледве блимала низенька лампа, освітлюючи неголене обличчя Райка і зарослу густими пелехами голову. Очі старого сиділи глибоко в черепі і світили двома вже хмільними іскрами.

Він зняв із стіни балабайку й покрутив її в руках.

— Отакі інструменти в мене виходять! — сказав і голосно дзенькнув струнами. — Але я тобі цю не продам. Я тобі нову зроблю, не гіршу. Це в мене, хлопче, як музейний експонат.

Задзижчали й забриніли струни, дзвінка й коротка мелодія виринула з-під руки старого.

— Ось з чого я все це клею! — гордо сказав Райко.

Встав і пішов до купи дощок, планок і дикту. Висмикнув вже суху від часу, всипану остюками планку із двома загнутими цвяхами на краях. — Це карельська береза, хлопче, не дивись, що вона така сіра, — сказав і значуще подивився. — А знаєш, де я її дістаю? Меблі привозять, а тара в них з такого золота!

Райко поставив планку до себе, наче це була гітара чи балабайка, і зробив рух рукою, наче починав грати.

— А ти, хлопче, хто по спеціальності?

— Швець, — відказав Микола, крутячи в руках «музейний експонат».

— То й чудово, дорогий ти мій! — вигукнув старий і вже знову засів за стіл, доливаючи в склянки рештки горілки. — Я за ціну не стоятиму. Поший ти мені, бра, черевики зі своєї шкіри, а я тобі, бра, балабайку з мого дерева.

11

І здалося Олександрі, що та балабайка, яка завжди висить у них на стіні, раптом глухо застогнала, обізвалися її струни, загувши й забринівши. Позирнула занепокоєно в той бік; діти вже спали, дружно посопуючи носами; на столі стояв, темно окреслюючись на тлі вікна, самовар — наче якась постать людська, широка в плечах і приземкувата; світло місяця, який раптом вигулькнув із хмар, відбило на підлозі віконний хрест — у цей ясний квадрат потрапив шматок ліжка старшого сина й рука найменшої

дочки. Балабайка висіла якраз навпроти. Олександра бачила її бокастий обрис, струни також відбивали місячне проміння і ледь помітно фосфоризували. Від тих струн і справді попливла музика — побачила Олександра в кутку на шевському пасастому стільці зігнуту постать, що весело стукотіла молотком по підборі черевика. Микола мугикав, і струни вторили мелодії тихим передзвоном, журним трохи, але чудовим. Тоді побачила вона на вступі до дверей іншу постать, велику й рідну; від нього пахло столярним клеєм та палітурою; вона почала розуміти, що з'єднує цих двох не подібних, але однаково рідних чоловіків: була це та ж таки мелодія, яку поспівували вони, працюючи, бо й працювали в однаковому ритмі. Не було в світі кращої меблі, ніж та, що її робив Олександрин батько, і не було в світі кращого взуття, ніж те, що шив його Микола.

Жінка розплющила очі: велика тиша стояла навколо. Подумалося їй мимохіть, що всі ці роки, які нещодавно минули: військові машини, люди в чужих одностроях і з чужою мовою, постріли й вибухи, руїни — все це щось несусвітсько дике, снище велике і страшне. Чи ж можна його струснути із себе, прокинувшись, та й чи заспіває колись у великих спрацьованих руках оця балабайка, зроблена самітником у засмальцьованому піджаку і з блискучими, трохи несамовитими очима? Вона відчула в цю тиху ніч душі речей, принаймні тих, що їх торкалися його руки. Великі сльози з'явилися на її очах, і єдиний, хто побачив ці сльози, був місяць. Ударив по них жовтими, як павутина, тонкими списиками і перетворив їх у діаманти. Вони покотились у ніч, збираючи на себе космічний пил, більшали й більшали, притягували малі метеорити й космічні тіла. Це їх побачив, озирнувшись, самотній мандрівник, який усе ще йшов по синій дорозі, засипаній зорями: два нові космічні тіла тужавіли в нього на очах, і рух, який вони почали, це й було первісне «щось», яке росло й кільчилося в порожнечі. Ні Микола, ні Олександра не усвідомлювали цієї гри первнів, хотіли тільки наладнати поміж

себе хай бліді, але реальні струни зв'язку. Це потрібно було, щоб програти на тих струнах мелодію, яка з'єднувала їхні душі, адже з того поєднання й виросла їхня спілка, завдяки якій вони з'явили на світ ще п'ятеро народжених у любові.

12

Отож і він, і вона повернулись у ту давно зниклу з лиця землі кімнату (на початку війни у Сонин дім упала бомба, сховавши під руїнами веселуху Соню, її дітей та матір) і спробували відбудувати її. Повернули ту меблю, яку тепер не часто зустрінеш — оте ліжко з матрацом і горою подушок, з дерев'яними бильцями, прикрашеними пальмовим листям, шафу з точеними придибашками і важкий комод, оту силу плетива, вишивок та мережива, килимки на підлозі і стільці, на яких вони сиділи, смішкуючи біля великого столу на грубезних різьблених ногах. Соня була в синьому платті, світле її волосся мило кучерявилося, вуста червоніли від помади, і коли вона поцілувала на програш одного із хлопців, відбила на його щоці червоне сердечко. Хлопець не стирав те сердечко, доки тяглася вечірка, він із шкури ліз, щоб заробити сердечко й на другу щоку, і Соня великодушно його відбила. Це й вирішило їхню долю, бо ті сердечка всоталися хлопцеві в шкіру й попливли додатковими червоними тільцями через капіляри й артерії до вен, закружляли по тілу, оббігши від голови до п'ят, тоді схитнулись у грудях і перейшли через серце. Воно ж випило їхній хміль і пустило гуляти далі по тілі, і з усіх людей, що були тоді на вечірці, тільки Соня зчудувалася на те диво. Мимохіть схопилася за губи, щоб перевірити, чи лишилося там хоч трохи помади, вуста її були такі гарячі, що вона аж пальці попекла. Олександра також здогадалася, до чого тут ідеться, зрештою, вона

випередила подругу, на превелике її зчудування вийшовши заміж раніше за неї, але на те була воля доль їхніх.

Микола відразу побачив ту дівчину в кутку, спершу вона не здалася йому гарна — висока й чорнява, на позір сухувата і строга, була вона не так учасником забави, як її свідком. Зирнув удруге на неї, і вона здалася йому симпатичнішою. Відтак прозвучав її голос, а ще за мить побачив він її руку, якою трималася за спинку стільця. Обливало ту руку світло, і шкіра м'яко, матово сяяла. Оце світло найбільше і вразило Миколу, за мить він відчув, що, дивлячись на те сховане у сутінку лице, він починає непокоїтися. В ньому не заговорила бурхливо кров, як це буває при любові з першого погляду, навпаки, стишувався він й умиротворювався. Дівчина помітила його погляди і почала потроху нервувати. Заворушилася, прибрала руку, поправила на колінах сукню, намагалася не дивитися на Миколу і в ті такі несподівані волошкові очі; він же не міг не дивитися на неї вже захоплено, зовсім забувши, що кілька хвилин тому вона здалася йому не дуже й гарною. Мир отіняв його, начебто їхнє таємне спілкування вже стало голосом плоті, начебто дві душі, які досі не знали спокою, влагіднились — з'єднали вони таку спілку, яка існує в планети та супутника. Два тіла обертаються спершу хаотично, спершу цілий світ хаотичний: вибухи й виверження, неспокій і перетворення — це перший ступінь до світової гармонії. Вона з'являється пізніше, коли замість вибухів та вивержень приходить тиша й мир...

«Любов — це і є рух до спокою, — подумав старий козопас Іван Шевчук, коли дружина оповіла йому історію про Миколу й Олександру, — ті, що руйнують, не знають любові — це діти темряви й ночі. Не стопчи даремно квітки, — без патетики думав він, сидячи на веранді, — не зріж без потреби дерева, не вбий звіра, тобі недогідного, ані комахи. Хай пташка летить собі в небі — без неї воно порожнє й глухе, хай вуж повзе собі по траві, а ящірка гріє боки на камені. Не заважай плодитися й множитися

великому живому світові, бо не твоєму розумові збагнути велику машину рівноваги!»

Перед ним поволі вмирало небо. Дивився на нього, виструнчившись у лозовому кріслі, густе його волосся срібно світилося, а на поважному обличчі лежали гарячі тіні літнього вечора...

...Микола не думав і не зважував. Він встав і підійшов до Олександри, і це був ключовий момент у їхніх стосунках. Ота не дуже гарна на інші очі дівчина стала для нього найближчою й найвродливішою — вмикнуто було те, що безпохибно діє в усі часи й епохи. Ніхто з них нічого не робив, щоб викликати до себе інтерес: він не хотів і не міг стати згероїженим півнем, а вона не захотіла вчитися звичайного дівочого кривляння. Все відбулося просто і швидко, і коли він сів біля неї і сказав перше слово, — це було потрібне слово, яке стало вузлом, що зав'язується захльостом і назавжди. Ні він, ні вона не пам'ятали його опісля, хоч саме ним йому вдалося звоювати її серце: обоє пам'ятали тільки, що їхні серця застукотіли влад і обом їм заклало водночас дихання. Замкнулися там, у кутку, у прозору капсулу, і відтоді ніхто вже не бачив їх на жодній вечірці.

13

Вийшли з того дому, якому судилося через десять років загинути разом з його веселою господинею: у бурі, яка прокотилася над землею, зникнуть майже всі учасники тієї добропам'ятної вечірки, лишиться тільки Олександра, ще одна дівчина і молодший Сонин брат Володимир, котрий стежив був за тою вечіркою крізь замкову щілину. Через п'ятнадцять років він знову зустрінеться з Олександрою Панасівною і заздрісно дивитиметься крізь шибку свого вікна, як дружно береться щоранку до роботи її численна

родина. Відчуватиме тоді справжній спокій, первозданний та щирий, знову почне милуватися на світ, повний сонця, птаства й людей. І в повітрі, і в воді, і на землі бачитиме він життя й радітиме йому. Людина існує посередині в тому горнилі, що його складають вода, повітря, земля та вогонь, і Володимирові любо буде дивитися, як четверо дітей Олександри Панасівни доказуватимуть світові цей закон: старший хлопець нестиме воду від колонки, менший копатиме землю, підстарша дівчинка дмухатиме на загаслий вогонь у літній плиті, а менша сидітиме й видуватиме через розщеплену соломинку блискучі й різнокольорові бульбашки. Не буде серед них в той момент тільки старшої дівчинки: вона сидітиме далеко від хати на камені й митиме ноги. Згори від будинку, що нагадує фортецю, піде немалий уже, але страшенно худий Хлопець. Він спиниться біля скелі, що виступає з землі, наче чудисько, і задивиться на зігнуту постать біля води. Освічуватиме дівчинку сонце, і Хлопець набере повні легені повітря. Земля в нього під ногами захитається, бо піде він до тієї дівчинки, а вона, помітивши його, раптово підхопиться, як сарна, і швидко-швидко закліпає оченятами. Кине оком туди-сюди, щоб утекти, але їй не буде куди тікати. Тож вона спустить очі й прийме від того Хлопця перший подарунок, який судилося їй узяти від чоловіка: скляну кулю, в якій навіки запечатано золотисту, з розпростертими крильми бджолу...

...Микола й Олександра верталися з тої вечірки біч-о-біч. Відійшли від решти хлопців та дівчат, в той вечір не було їм цікаво в компанії. Серед неба світив місяць, і був він у ту ніч такий яскравий, що дорога, по якій вони йшли, засвітилася синім вогнем. Микола обережно взяв її під руку, і вона довірливо подалася до нього: мали пройти по тій дорозі десять років. Через рік до них прилучиться на їхньому шляху ще один супутник, і наприкінці десятого року стане їх семеро.

Але це ще не буде кінець їхньої історії. Кінець Микола відчує пізніше, коли вибиратиметься з оточення...

...Бійці йшли через болота, мокрі й замерзлі, стояла тоді осінь, і кружляло довкола листя. Згодом випав перший сніжок, і вони почули, нарешті, далекий гул канонади. Подивилися один на одного і, раптом засміявшись, кинулися обійматися.

Відтак стали обережні і начебто друге дихання в собі віднайшли. Вдень ховалися, а вночі йшли. Повзли й слухали гул канонади, що долинав все ближче і ближче.

Німці наскочили на них випадково. Бійці вистріляли решту своїх патронів і попадали один за одним. Вирвався з того кільця тільки Микола. Стрибав на одній нозі через присипане порошею зруділе поле між боліт — одноногий птах, який даремно силиться злетіти. Він не знав, що за ним пильно стежать дві пари очей, прикритих стальними дашками й одягнені в маскувальні костюми. Бачив тільки недалеку скирту сіна і хотів до неї дістатися. Тому-то й стрибав так завзято й обливався потом. Очі його покривала кривава пелена, але силу він ще мав. Дві пари очей стежили за ним якраз від тої скирти, до якої він і хотів дістатися.

Не дійшов туди тільки на десяток кроків. Застрочив кулемет і перерізав його, наче дерево. Він зігнувся, наче хотів щось роздивитись у ногах, і побачив, що в ногах його горять зорі. Побачив себе на незнайомій синій дорозі й рушив повільно по ній до круглого прозорого тіла, яке засвітилося раптом попереду...

Пізніше він пройде по цій дорозі ще раз. Єдиний раз, коли йому буде треба підійти до вікна своєї колишньої домівки й зазирнути туди, щоб побачити зворушливу трапезу своєї родини. Не перешкодить їм, а тихо відійде. Буде тоді дощ, і той дощ погасить ледь чутний шерех його кроків. Обмиє листя й траву, вчинить із куряви болото, а калюжі заблищать, наче перламутрові. Тоді Микола подарує своїй родині й цьому живому світові листя, траву й перламутрові калюжі. Повільно рушить він по синій дорозі, і той його прихід та відхід помітить, окрім Олександри Панасівни, ще один із сущих. Буде це козопас Іван, який

запише цю історію до свого зошита на останніх його сторінках. Це по-справжньому його схвилює, і він довго сидітиме в своєму лозовому кріслі, тихо все те переживаючи...

Олександра Панасівна стривожиться, а пізніше, коли всі поснуть, почує вона, як тихенько заграє на стіні інструмент, виготовлений колись напівбожевільним, напівп'яним майстром Райком, і на якому так часто любив грати у вільні хвилини Микола. Той Райко буде під ту хвилю ще живий. Він прокинеться з похмілля і пошукає рукою по підлозі. Не знайде там пляшки, але до нього долине тиха музика, що її почула й Олександра Панасівна. Райко не знатиме, який саме із зроблених ним інструментів заграв йому в ту ніч, але він не помилиться, що так може грати тільки витвір його рук. Райко всміхнеться і єдиний раз за своє існування подумає, що попри все жив він недаремно.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

дім на горі

В небі вирізують вони Сильця,
кидають на землю.
З сумерійського

1

Десять років тому біля будинку на горі з'явився джиґун у лакованих туфлях, сірому костюмі і в легкому солом'яному капелюсі. Звідкіля він узявся, не помітив ніхто; знизу, однак, не підіймався він напевне. З тильного боку обійстя проходу не було, там розташувалися одна й друга лікарні, і відгороджувалися вони від гори міцними й високими парканами. Попід парканами густо позаростало кропивою, і той, хто зважився б пролізти через ці хащі, мав би добряче попектись. Можна було б продертися до дому і з лівого боку, але там були зарості дерези й глинясті урвиська. Відтак створилось у Галі враження, що джиґун спустився до них на гору на крилах — костюм у нього був бездоганно напрасований, а туфлі сяяли, начебто ходив він не по пилястій жорстві, а по асфальту. Джиґун приходив посидіти на скелі, часом він проходжувався по кам'янистих стежках, і Галя не могла на нього не дивитися. Були в джиґуна маленькі чорні вусики, блискучі, аж світилися, зуби, а коли знімав капелюха, щоб привітати мимохідь трохи цибату і не до кінця ще сформовану дівчину (читай — Галю), то на тій голові виявилося ідеально зачесане на проділ волосся, так ретельно напомаджене і загладжене, що здавалося — це не волосся було, а перука. Спершу

Галя тільки байдужно відзначала появу джиґуна на горі, через кілька днів вона вже червоніла, коли він вітався з нею, вночі їй здавалося, що крутиться вона на каруселі, а вранці шкіра в неї на обличчі ставала молочно-бліда. Через тиждень вона вже тайкома стежила за джиґуном із малинових заростей, і її очі аж палали між зелені. Одного разу джиґун, проходячи мимо, спокійно привітав Галю в тому її сховку, начебто вони зустрілися були на стежці. Спинився й почав люб'язно розпитувати про тутешні місця. В цей мент вийшла на ґанок бабця, пильно придивилася до джиґуна, зирнула і на внучку, яка стовбичила серед малинника, і владно погукала дівчину додому.

Зустріла Галю в своїй кімнаті, велично вивишаючись у різьбленому кріслі, і коли внучка переступила поріг, побачила, що горять у неї на щоках землисто-малинові рум'янці.

— Що це за чоловік? — спитала насторожено.

Галя здвигнула плечима. Не могла дивитися на бабцю, тож стежила за кленовою гілкою у вікні.

— Він піднявся ізнизу?

— Ні! Власне, я не знаю...

— Що він тобі говорив?

— Розпитував про місця. Як, де що називається...

— Ти повинна його стерегтись, — наказала коротко стара. — Він мені не подобається...

— Але це ж просто перехожий чоловік! — здивувалася Галя.

— Добре знаю таких перехожих. Не вступай із ним у розмови...

— Та коли у тебе щось запитують...

— Не вступай із ним у розмови! — повторила бабця і відчула, що приливає їй до голови кров.

Але Галя таки вступила в розмову із джиґуном. Це сталося вже тоді, коли стара пішла спати. Галя тихенько вийшла надвір і пішла до малинника. Але вона туди не дійшла — коло хвіртки стояв, наче з неба впав, джиґун. Сперся грудьми на дошки й білозубо всміхався. Він заго-

ворив до неї так просто й тепло, що Галя не змогла втекти в хату чи грубо відбутися, як це роблять із немилими залицяльниками. Окрім того, звертався до неї старший чоловік, і Галя сама незчулася, як спинилася коло каштана, — вони пробалакали там, розділені хвірткою, цілі три години. Дівчина повернулася додому із ватяною головою, зачуміла, острашена й ощасливлена, не розуміючи, чому в неї тремтять руки, адже вона тільки порозмовляла з якимсь чоловіком, котрий хоч і назвався Анатолем, але був бозна-звідки й бозна-хто. Вона навіть зупинилася на ґанку, щоб побачити, як він відходить з гори в долину, але гора вже була порожнісінька і стелився по ній синій присмерк — світив тоді над землею золотий місяць. Джиґун здимів з гори, наче не був живим чоловіком, а тільки духом, що спустився сюди на крилах, а потім розчинився, наче дим, — Галя від того не могла до тями прийти.

Вночі це їй приснилося. Великий сірий птах у лакованих туфлях і з солом'яним капелюхом на голові кружляв над їхнім обійстям. З туфель витиналися гострі кігті, а замість носа був грубо загнутий дзьоб. Птах каркнув по-воронячому і, склавши крила, притьма шугонув униз, де ховалась у заростях малинника вона. Галя закричала й прокинулася. Прокинулась і стара (тоді вони спали в одній кімнаті) і глухо спитала, що там у неї скоїлося.

— Хіба може щось скоїтися, коли спиш? — невдоволено буркнула Галя і перевернулася на другий бік, аж заспівали пружини її допотопного ліжка.

Вона заснула, і їй уже не снився сірий птах, побачила вона тільки шкільних подруг із 2-ої жіночої школи, з якими вона розпрощалася тільки місяць тому. Вони поклялися не забувати одна одну до кінця днів своїх, їй приснився саме той мент, коли вони клялися.

Прокинулась удруге й довго думала про подруг: жодна з них за цей місяць не навідала її й разу, а з Клавдією вони принаймні мали готуватися разом у педагогічний технікум. Не хотіла думати про джиґуна; до речі, він чомусь вважав,

що вона ще школярка, так смішно їй від того стало, а вже зовсім вона засміялася, коли він зігнув трикутно брову, дізнавшись, що школу вона вже закінчила.

— Так? — перепитав, наче не повірив. — То я дуже й дуже вас вітаю! Ви тепер сама собі господиня!..

Такою скоромовкою він це сказав, що «сама собі господиня» ледве його почула, а почувши, зачервонілася по кінчики вух, добре хоч, що був тоді вечір. Їй було приємно слухати його голос, трохи воркітливий, але милий; зрештою, розділяв їх паркан: на випадок чого вона встигла б шугнути й до хати — в школі не було кращого за неї бігуна. Але джиґун і пальцем не рухнув, щоб відчинити хвіртку, був він такий ґречний і такий дорослий, так дивно світилися його очі, що вона аж погляд відводила, щоб не дивитися. Від того розм'якала й губилася; насамкінець вона вже нічого не мала проти, щоб він увійшов у двір, перед тим чемно попитавши дозволу. Але він у двір так і не попросився, натомість запитав, чи не зійтися їм іще й завтра? А коли вона відходила, він зловив її руку і по-старомодному торкнувся кінчиків її пальців лоскітливими вусиками. Вона ж, замість обуритися на цей сміховинний жест, тільки засміялась і вирвала руку.

— Ви такий чудний! — сказала і втекла зі сміхом.

І не бачила вона, що на той сміх джиґун зацвів білозубо і став задоволений понікуди. Наступної хвилі його вже біля хвіртки не було, а вона тихенько зайшла в дім, покинувши туфлі в коридорі, і ступала так тихо, що чула навіть, як точить будинок шашіль і як шкребеться десь далеко, проїдаючи нору, миша чи пацюк. Чула нерівне дихання старої, і їй так радісно й весело стало — все-таки вона стару провела. Рука її лягла на дверну ручку, великий палець почав повільно тиснути на язичок клямки, і це зробила Галя так управно, що клямка безшумно підняла защібку, і хоч двері й заспівали, але не голосніше, ніж шурхотіли шашіль та миша. Галя промайнула через кімнату, а коли вповзла, не рипнувши й пружиною, в ліжко,

побачила, що обличчя бабці нерухомо заціпеніло в місячному світлі. Гострий ніс, незвично бліда шкіра, наче пудрою притрушена, — Галя здригнулася, начебто мерця побачила. Тоді голосно забилося її серце, і ввійшло до нього, як входить до дому заблукана дитина, перше кохання.

2

Бабця сиділа в різьбленому кріслі, облита з обох боків ранковим сонцем, і Галі, прокинувшись, здалося, що втрапила в якусь казку — та стара із німбом сивого волосся над чолом нагадувала королеву. Сиділа нерухома, начебто спала чи ввійшла в задуму, повіки їй приплющилися, а все обличчя повилося смутком.

— Добре себе почуваєш, бабцю? — спитала Галя, принишкнувши в ліжку.

Стара неквапно розплющилась і звела голову.

— Вже прокинулася, ласочко? — спитала лагідно. — Погано я спала цю ніч. Нападав на мене великий сірий птах, і я оце думаю, що це не до добра. Та й ти сьогодні кричала вві сні. Щось погане тобі снилося?

Галя отерпла на мент, бо те, що сказала бабця, трохи злякало її. Але наступної хвилі засміялася й сіла в постелі.

— Та мені ж, бабцю, ніякі сни не сняться!

— У щасливому ти ще віці, ласочко, — сумно відказала стара. — А той сірий, з вусиками, не приходив більш?

— Ну, бабцю! — розсердилася онука.

Стара подивилася на неї важко й проникливо, і від неї не сховалися ніжні рум'янці, які зацвіли на Галиних щоках.

— Наш дім трохи незвичайний, ласочко, — сказала бабця після паузи. — Може, вже пора тобі про це розказати... Так от, народжуються в цьому домі здебільшого дівчата, чоловіки сюди приходять... Вони підіймаються знизу і, як правило просять напитися води. Той, хто нап'ється з наших

рук, переступає цей поріг і залишається в домі назавжди. Так було в моєї бабуні, в моєї матері і в мене. Так було і в матері твоєї, так повинно статись і з тобою... мені бракує розуму, щоб усе це пояснити, але так воно траплялося...

— Ой бабцю! — зіскочила з ліжка Галя. — Таку цікаву казку ти розповідаєш. Тільки наш дім не дуже нагадує замок.

Бабця мовчала. Дивилася на цю веселу, юну й легковажну щебетуху, і теплий смуток обливав її серце.

— То тільки півказки, — сказала стара. — Приходять до нас і інші чоловіки. Принаймні до мене і до моєї бабці. До твоєї матері і до матері моєї. Ці пришельці не підіймаються знизу і не просять напитися води, вони з'являються бозна-звідки...

Онука стояла серед кімнати, залита ранковим сонцем. Була бліда і аж прозора від проміння, і стара раптом побачила, що перед нею стоїть не дівчинка, а дівчина. Прозирнула повітряну істоту серед кімнати й не могла не відчути — далекі, химерні зелені хвилі приходять до неї. Заливають кімнату і, як колись, ніжно озвучують кожен промінець. Дивилася на онуку, як на власний далекий спогад, і, як власному спогадові, не могла наказати змінитися. Не могла сказати: будь, моє минуле, таке, яким я хочу тебе тепер бачити, будь, моє минуле, безхмарне. Тому й сумувала вона, бо не дійшли її слова до серця цієї повітряної істоти — не зуміла вона укласти їх дохідніше...

— Такі це казки, такі казки! — сказала Галя, ходячи по кімнаті і через те потрапляючи чи в сонце, чи в тінь. — Це можна сприйняти як легенду, як міф, але, бабцю, хіба може таке бути насправді?

Спинилася проти старої, поглинута тінню і через те наче пригашена. Дивилася легковажно, хоч на дні її серця теж стало неспокійно. Бабця оглядала її, наче промацуючи чи вивідуючи, і Галі від того стало зовсім неприємно.

— Ну от, ти розказувала, — перебила вона мовчанку, — що й до тебе являвся такий, вибач, «птах»... Являвся, ну і що?

— У мене нічого, бо я зуміла його відшити, а в інших не виходило так гладко. Тоді народжувались у нашому обійсті хлопчики, доля яких майже завжди була сумна: все вони до чогось рвалися й навіть з дому тікали...

Галя сміялася. Дзвонила дзвіночком, а в нутрі раптом стала уважна й насторожена. І витворилося під цю хвилю дві Галі: одна — як метелик барвистий та легковажний, а друга — задумана й нахмурена. Нахмурена й задумана сиділа в кріслі й бабця, і вони навіть не помітили, як зникло з кімнати сонце, сірі тіні найшли на них, і вони обоє серед них посіріли.

— У нас в роду, — сказала бабця, — прийнято було розповідати цю історію дівчатам, коли їм минало вісімнадцять. Тобі тільки неповні сімнадцять, але я мушу тобі це розказати, бо надто стурбована сьогоднішнім сном...

— Ну, бабцю! — обірвала її Галя. — Таке чудне тобі приходить до голови!

— Дай боже, — промовила тихо стара, — щоб не прийшло чудне до голови тобі!

3

Була все-таки вражена розповіддю, хоч і вважала її за старечі містифікації. Властива кожній дівчині засторога ожила в її серці, тож вона, вийшовши з дому і спинившись коло каштана, довго й важко обдумувала почуте. Бачила синьо розстелену в долині річку, золотий пісок, будочки купалень біля хутора зліворуч, з правої руки — острів; видно було, як бігають довкола гігантів хлопці. Все було залите щедрим сонцем: зелень, пісок та камінь, і сонце очистило їй душу, навіявши ясного, як клапті неба між хмар, смутку. Вона наче постаршала, наче вже лягла їй за спиною довга, як річка, життєва дорога, і саме на ту дорогу вона озиралася з отаким світлим жалем: чи повернеться

навіки загублене і чи можна буде вибачити самій собі власні переступи? Та вчорашня розмова з Анатолем, подумала вона, і є таким першим її переступом!

Хотілося довше потримати той настрій, відчуваючись уявно досвідченою та тверезою, хотілося навіть вгадати ті нові переступи, в які могла б упасти, але побачила перед собою сіре бабине обличчя і химерний блиск у її очах. Нічого не повторюється двічі, подумала вона, впиваючись смутком та каяттям, все, що є під сонцем, навіки нове, а те, що було чи буде, — навіки неподібне. Кожна людина — щось таке, що ніколи і ніяк не повториться, відтак не повторюються й людські історії.

Не могла оформити цю думку в слова: відчувала її і знала, що має рацію: не завжди-бо старість мудріша юності, в молодості, подумала вона, більше переваг.

І все-таки їй захотілося послухатись бабці, очистити душу від болю, що там загніздився, вигнати із себе непотрібні й зайві думки — хай все буде так, як було. Хай дивиться вона на чудовий краєвид, хай світить їй щедріше сонце і щедріші стають барви. Вона подумки викляла із серця джиґуна у сірому костюмі, в лакованих туфлях і солом'яному капелюсі. Повернулася додому, заплеснула за собою двері і стала перед дзеркалом.

На неї дивилася черниця. Не та, що відійшла від світу, щоб більше не блудити в ньому, а та, на серці якої замок.

4

Такою хотіла вона бути вранці, а ввечері, як тільки запали сутінки, замок на її серці розчинився сам від себе і спав, загубившись, мов камінь, у сірому молоці, що підходило від річки. Утяжене проздовж дня, а тепер звільнене, її серце забилося так швидко, що годі було його втримати. Дівчина пішла в кімнату, де містилась у них бібліотека,

зібрана дідом і батьком, сіла у зручний фотель і взяла до рук книжку. Була то одна із найспокійніших книжок — дореволюційний том Нечуя-Левицького, читала неспішливі потоки слів, які грали, наче переливна вода, і це так дисонувало з тим, що робилося в її серці, що вона відклала книжку, взявши до рук томик Кобилянської. Дивилася на рядки, а бачила, як у потемнілому небі з'явилася сіра цятка. Більшала й більшала, і вже видно стало людину-птаха в сірому костюмі, лакованих туфлях і солом'яному капелюсі. Бачила, як повільно кружляв він, спускаючись на гору, ось він торкнувся лакованими туфлями жорстви на стежці й пішов, наче дістав під ноги асфальтовий хідник.

В глибині дому зарипіли двері, і Галя поспішливо перегорнула сторінку. Бабця спинилась у дверях у допотопному пеньюарі, рідке й сиве волосся було розпущене, а очі западали в глибокі тіньові ями.

— Довго збираєшся сидіти? — спитала вона і впустилась і собі в фотель. — Я сьогодні тебе трохи налякала тими розповідями, — стара засміялася коротко і опустила підборіддя на груди. — Може, воно й справді не треба тому вірити?

— Ну, звісно, не треба, бабцю! — дзвінко вигукнула Галя.

— Мене зараз ще одне турбує, — наче не чувши її, вела стара. — Батько твій не прислав за цей місяць грошей...

— Може, в нього якась затримка, — сказала Галя. — На городі в нас є досить картоплі.

— Самою картоплею не проживеш.

— Я, бабцю, піду в педтехнікум. Там дають стипендію.

Стара подивилася на онуку, й погляд її блиснув.

— Подобається тобі сидіти в цій кімнаті? — спитала, міняючи розмову. — Ми, жінки цього дому, майже ніколи не поділяли пристрасті наших прийшлих чоловіків до книжок. Крім того, тут майже все українські книжки — не зовсім весела лектура для дівчат.

— Тут є Діккенс, Якобсон, Бант і Гамсун.

— Скандинавцями цікавився твій батько, Діккенс — то лектура дідова, він мав смак до англійського, — сказала, наче спросоння, бабця. — Знаєш, я не прочитала звідси жодної книжки...

— То ти нічого не читала? — здивувалася Галя.

— О, читала! — засміялася стара. — Брала книги в своєї приятельки, власниці бібліотеки. То були Тургенєв, Жорж Санд і Мопассан...

— І більше нічого, бабцю? — спитала Галя, це її трохи звеселило.

— І більше нічого. Кажучи відверто, і ті книжки мене втомлювали. Я була народжена, певне, не для читання...

Вона різко звелася, і Галя аж горішню губу закусила, така величава й недоступна стала бабця. Щось справді королівське було в її поставі, щось особливе — поклик на казки, наче було їй не шістдесят сім років, а принаймні з п'ятсот. Галя навіть злякалася її ветхості, адже тут, у порожньому домі, їм буває зовсім самотньо. Зрештою, могли б продати дім і перебратись у місце людніше, але бабця мала рацію: щось є в них особливе, в жінках цього обійстя. Споконвічно жили в ньому жінки, так воно, мабуть, буде й далі: забрати звідси стару — все одно, що пересадити оранжерейну квітку у ґрунт, відкритий вітрам і холоду. Вона вже з іншого тіста зліплена, хоч і в ній також багато від жінок цього дому — оранжерейною квіткою принаймні вона не стане. Її чекає робота й активне життя, бо хтозна, чи той майже нереальний батько, котрий утік звідси після смерті дружини, колись повернеться під цей дах. Присилав сюди щомісяця гроші, наче відкуплювався від них, і на ті гроші вони сяк-так жили. Але прийде момент, думала розважно Галя, і ця ненадійна нитка урветься (той момент таки прийшов: останній чоловік — поселець цього дому — розтанув, як розтає дим, і вони із старою так більше нічого про нього й не почули; значно пізніше Галя намагатиметься уявити батькове лице, і синій дим вона побачить, зовсім такий самий, як отой, що підіймається ранками від річки).

— Не засиджуйся! — проказала бабця й рушила до дверей.

Галя не відповіла. Провела поглядом старечу, але ще струнку постать і спробувала дорівняти теперішній образ бабці до того, що відбився був кількаразово на фотокартках. «Вони всі, — подумала Галя про жінок цього дому, — були гарні якоюсь неприродною красою. Я серед них — бридке каченя...»

5

Кроки глухли і глухли й нарешті завмерли в непорушній тиші дому. І ось вона прийшла, глибока оксамитна й безмежна тиша. Галя роззирнулася: лампа почала коптіти, чорна нитка повилась у склі; прикрутила гніт, і її кошлата тінь метнулася по стелажах, якими обставлено стіни цієї кімнати. Неподалік од вікна вона почула хрускіт хмизу — хтось ішов просто сюди. Галя завмерла, притуливши пальці до вуст, а серце її злякано чи схвильовано закалатало. З'явилася на шибці чиясь рука з довгими, як кігті, нігтями і легенько потарабанила. Галя кинулася до вікна, смикнула, кваплячись, гачок. (Це був її другий переступ, думала вона наступного дня після цієї події, було їй і страшно, й болющо-радісно від спогаду про черговий їхній вечір). Побачила його в темряві — був так само в сірому костюмі, лакованих туфлях та в солом'яному капелюсі. Засвітив до неї білими, аж фосфорилися, зубами, зняв капелюха і схилився, показуючи ідеальний проділ з ретельно напомадженим і прилизаним волоссям. Спершу їй захотілося заплеснути перед ним вікно або ж відіслати: годі їм зустрічатись і мати щось спільне. Але наступної хвилі вона зустріла його погляд: ті очі не були ні гарні, ні розумні — зорили на неї так дивно, що всі застережні слова раптом вилетіли їй із голови. Руки, які хотіли заплеснути вікно,

обм'якли й провисли, наче неживі; вона стояла й не знала, куди подітися, бо ті очі, збагнула вона, розглядають її так, як мав би розглядати принишклу овечку вовк. І на диво самій собі, вона не обурилася на це безцеремонне розглядання; зрештою, й сама не знала: в її подобі бридкого каченяти спалахнуло вже під той час те, що було притаманне всім власницям цього дому; Сірий за вікном зі своїми дивними, гіпнотичними очима вкмітив те відразу й безпомильно. Знову блиснув до неї бездоганними зубами, і ця усмішка засліпила дівчину, наче спалахнула серед неба блискавка. Грому, однак, після тої блискавки не було, натомість почула вона лагідний і схвильований шепіт.

— Добрий вечір, ластівочко. Чи вийдете?

І перш ніж могла вона щось розважити, хитнула поспішно головою і без найменшого розважку ступила на лутку вікна й подала йому в темряву руку.

Дужі руки підхопили її, і на мент була вона приклеєна до сірого костюма. Рвонулася чимдуж, і їй зовсім легко вдалося звільнитися — ті непомірно сильні руки й не гадали чинити їй неприємного, а в тілі з'явився зрадливий трем.

Тим часом навколо неї повзав, наче павук, проникливий і темний джиґуновий голос, а вона здивовано прислухалася, як умирає в ній черниця, на серці в якої замок, — не було вже не тільки замка, а й чорної барви на одежі.

Він вивів її за хвіртку, галантно поступившись і пропустивши вперед, і, коли проходила вона той рубіж, здалося їй, що він там, іззаду, тільки й дивиться на голі її ноги — була ж бо в закороткому домашньому платті. Насторожилася й стала обережна й напружена, тіло її поступово забувало солодкий щем, який пережило. Повернулася різко й побачила темний дім із єдиним світлим вікном, сумний та завмерлий каштан, ґанок, що аж сріблився від осяяної місяцем роси; довкола дзвеніли цвіркуни, знизу від річки тягло вільгою; навпроти стояв незнайомий чоловік у солом'яному капелюсі й ошкірювався, показуючи білі й гарні зуби.

— Куди ви мене ведете? — спитала холодно, й зуби поменшали, натомість заквітла на тому обличчі чемна і знову-таки гарна всмішка.

— Куди ж мені вас, ластівочко, вести, — сказав чи, власне, проворкотів він. — Хочете, посидимо на скелі, помилуємося краєвидом, а не хочете, буде так, як скажете...

Вона отерпла на мить від гордості за владу, якою він її наділяв, тому знову зважилася позирнути йому в очі. Були вони нерухомі, грав у них тоненький промінчик від місяця, а загалом побачила вона там широку й глуху темряву. І знову відчула, як дерев'яніють їй ноги, як у тілі з'явився той-таки бридкий трем, згадала і мимовільний доторк, і вогонь, яким не хотячи перейнялася. Не могла витримати напруги і ледве-ледве зібралася на силі, щоб відвести погляд. Опустила голову й пішла по стежці — байдуже, розглядає він її ноги чи ні.

Довкола знову повзав, як павук, проникливий і теплий голос, і сотав він, сотав сіру павутину, обгортуючи й обмотуючи її з ніг до голови. Ще жила в ній іскра тверезого глузду, трималася на споді серця, і він також не забув про ту іскру. Тільки підтримував її ґречно під лікоть на крутосхилі чи біля прірви, а в тій ґречності чи ж могла вона йому відмовити? Інколи озиралася на своє вікно й мимохіть шкодувала за жовтою тишею, яку покинула, — перед його приходом саме читала красиві повісті Кобилянської. З другого боку, вона й раділа: та жовта тиша така знайома й безвиглядна!

Ішла отак розполовинена: одна тут, а друга там, одна весела, а друга смутна, одна щаслива, а друга нещасна. Даремно плутав і плутав її сірий павук — вогонь на споді її серця не гас, та й доброї розмови сьогодні у них не виходило.

Підійшли до скель, і перед ними розгорнувся величавий і широкий краєвид. У глибокій долині лежав, як синя дорога, блідий і спокійний Тетерів, темніло внизу і з боків громаддя дерев, височіли великі й пологі горби, і тьмяно поблискували дальші і ближчі скелі.

— Краса яка! — прошепотів за її спиною Анатоль. — Тим мене й вабить цей куток — дивна й незбагненна краса!

Повернулася повільно до нього й на мент вразилася: в місячному світлі сірий костюм його став чорний, блищали лаковані туфлі, капелюха він зняв, і чорне волосся лежало, наче тушшю підчорнене, — обличчя його під ту хвилю помолодшало й потоншало. Зворушена Галя мимовільно втонула в його очах і вже не могла боронитися перед великою силою його погляду. Ступнула назустріч, а коли обняли її великі й сильні руки, коли вуста з'єдналися з його вустами, закинула вона раптом голову й затремтіла на його грудях, як дика, але майже приручена пташка.

6

Відтак стало все в тому вечорі червоне. Небо над головою затремтіло від багрянцю, що кинув на нього місяць, крізь червоне Анатолеве плече побачила вона так само обагрений краєвид та річку; вуста її розпалилися й горіли, під ногами стелилася червона трава, і навіть скелі рубіново відливали. Тиха розкіш вливалася їй у груди, віддавала свої вуста на поталу іншим, твердим і пекучим, жив у ній страх і радість, так дивно перемішані, що вже й голову тратила. Червоно світилися її руки, що ними впиралась у груди, та й груди ті просвічувалися чорно-червоним. Ноги її стали зовсім дерев'яні, здавалося, стоїть вона підвішена між небом та землею, схопили її кігті величезного червоного птаха й несуть у синю безвість. Там горять численні вогнища й крутяться коло них голі червонясті тіла, навпереміж жіночі й чоловічі; була вона наче витка стеблинка, що її гне й ламає вітер та злива. Задихалася від нового нападу на себе цих гарячих і твердих вуст, і руки, якими все-таки відштовхувалася від тих чорно-червоних грудей, теж подерев'яніли. Величезний сірий птах обпав

тонку й тремку берізку і випивав з неї і листя, й сік. Майже померкла на споді її серця застережна іскра, а може, й погасла б вона в тому вечорі остаточно, коли б той Сірий не розпалився дужче, ніж могла вона те витримати, і вкусив легенько їй вуста. Галя підскочила з несподіванки й вислизнула з його обіймів, засвітивши до нього перелякано білками величезних очей. Він ледве стримався, щоб не піддатися пориву й не кинутися до неї ще з більшим палом, але вчасно помітив, що вона стоїть наготована до відсічі, зігнулася, готова відстрибнути при нападі набік, і стала наче роздратована кішка. У грудях їй на повну силу запалав застережний вогонь, що його ледве не загасила, і він раптом покірно схилив перед нею голову, всміхаючись якнайлюб'язніше.

— Вибач, — сказав тепло. — Вибач!

— Я не дозволю, щоб зі мною так поводились! — вибухнула вона, і її голос мав у собі і сльози, і знесилу, на які він усміхнувся ще ґречніше, зловив легенько руку, що злетіла перед ним, і якнайвідданіше поцілував.

Вона заспокоювалася. Сіла на камінь і задивилась у далечину. Він тихо сидів за її спиною, наче й не було його тут, — давав їй утихомиритися.

— Я тебе чимось образив? — спитав, коли вона вже заспокоїлася.

— Зробив мені боляче, — сказала Галя, не відводячи погляду від рудо-синьої в сутінку ріки.

— Вибач! — повторив він. — Це сталося мимовільно. Ти й справді ні з ким іще не цілувалася?

Зирнула на нього здивовано. Схилив до неї усміхнене, ґречне обличчя й намагався зазирнути їй в очі.

— З ким би я могла цілуватися? — спитала здивовано.

— Ну, звісно, звісно! — поспішливо заговорив він, а що йому не вдалося зазирнути їй в очі, присунувся ближче й обійняв за плечі.

— Я тобі не робитиму боляче! — шепнув на вухо й потерся об її щоку.

Дозволила притиснути себе щільніше, а коли закидала голову, побачила червоний місяць, який за мить замістився місяцем чорним. Задзвеніли, зіштовхнувшись, їхні зуби, і червоний вогонь знову запалахкотів навколо — з несамовитою пристрастю цілував її джиґун у сірому костюмі, з залізними руками і з не менш залізними вустами.

7

Ішла додому похитуючись. Згойдувалася стежка перед очима, хиталися дерева, повз які йшла; вуста її полум'яніли — дивну неміч і знесилу відчувала. Анатоль ступав слідом, наче сіра тінь, чатував на кожен її рух, але тримався відстані. Була вона за цей вечір зовсім випита, адже і вдруге вирвалась із обіймів, вдруге зробив він їй боляче, залізши їй за виріз плаття й притисши залізними пальцями їй персо. Галя й пішла від нього після того — не затримував, тільки ступав позаду, світячи всмішкою. Грав на його блискучих зубах тонкий червоний промінець, і Галя, озирнувшись і побачивши той червоний його рот, могла б налякатися. Але не мала сили реагувати на нього, хотіла чимшвидше дістатися до вікна, не думаючи, як у нього залізе, хотіла зникнути з цього двору й опинитися у затишному, спокійному ліжку, щоб там, закусивши вуста, твердо й тверезо обдумати, що це з нею коїться. Знала про тінь за собою, сіру і в солом'яному капелюсі, чула за собою важкий поступ і дивувалася — крок у нього не хиткий і не зморений: сильний він і досвідчений.

У хвіртці вона зупинилася. Повернулася й мала силу витримати його погляд.

— Іди вже, йди! — сказала і здивувалася, як лагідно прозвучав її голос.

— Прийду завтра в цій порі! — шепнув він, легко торкаючись вустами її попечених і покусаних. — Чекатимеш?

— Іди! — шепнула й вона і наклала на хвіртку защібку. — Ми й так уже задалеко зайшли.

Тоді він засміявся. Тихо й воркітливо.

— Така ти недосвідчена, ластівочко, — сказав. — Зрештою, це мені найбільше в тобі й подобається...

Але вона вже не слухала його. Йшла додому, і він раптом відчув, що втрачає над нею владу. Поринала в себе, в свою розбурханість і ставала від того сумна. Ні, не радість відчувала вона під ту пору! Ішла й думала — хто збагне до решти її неспокій? Думала й дивувалася: що робиться отут, під цим місяцем та небом? Дві сльози викотилися їй на очі, і запашіло їй немилосердно натиснуте персо. Біла печаль сіла їй на плече, як пташка, і вона мовчки понесла її до свого й досі освітленого вікна.

Тут Галя спинилась і озирнулася. Блідий місяць заливав двір, довкола стигло безлюддя, і не було вже на горі ані душі. Тонкий, вимучений усміх ліг їй на вуста: десь у цій ночі летів у темінь надто палкий її коханець. Стало шкода, що все-таки не стоїть він біля хвіртки й не світить до неї чарівницькою всмішкою. Стало жаль, що так швидко йому піддалася: хто зна, до чого воно йдеться? Хотіла, щоб він був, і прагла його позбутися. Біла пташка печалі летіла у червонуватому небі і тужливо посилала в ніч і в тишу своє тихе зітхання.

Вона зітхнула теж. Хотіла виплакати все те сколошкане й незрозуміле, що товклось їй у грудях, тому сіла на траву тут-таки, під розчиненим вікном, і скулилась у клубочок. Росила сльозами траву, і сльози рожево грали й світилися. Весь світ довкола зарошувався від її плачу, а співчував їй місяць. Витворював із тих сліз дорогоцінне каміння, яке перетвориться вранці на воду, але поки це станеться, зачарує воно не одного цвіркуна й нічного птаха. Птахи ковтатимуть ті камінці, щоб стати безсмертними, а цвіркуни котитимуть їх цвіркункам. Цвіркунки прикрасять ними зелені свої груди і дозволять цвіркунам ославити себе у піснях.

Галя сиділа, скулена, на траві й плакала. Її тіло змінювалось у цю ніч також, наливалося соком, який робить людину дорослою. Галя таки стала доросла в ту ніч, а що немилосердно пекли їй вуста й боліло персо, не зрозуміла вона того. Не зрозуміла, що сама земля, до якої тулиться, — її співучасниця й робить з нею чудо. Відчула тільки щось велике в такому з'єднанні — людського чуття й місячного світла, жалю й роси, світлої туги й синьої дороги, що її прослала тиха річка, яка мертво лежить поміж кам'янистих горбів...

Старий козопас Іван теж не спав у ту ніч. Коли заплакала під своїм вікном Галя, коли полетів у небо, віддаляючись, задоволений сірий птах, він подумав, що світ цей, який кладеться йому перед очі, мусить бути вічний і нетлінний. Вічність є там, спогадав він, де думають про народження.

8

Вилізла на вікно, подряпавши коліна, і спустила ноги в кімнату. Лампа, залишена на столі, давно вже коптіла, від того скло почорніло від сажі, а на стелі утворилася кругла чорна пляма. Галя прикрутила гніт, і від темного скла в покої стало зовсім сутінно. Відтак озирнулася й полегшено зітхнула.

В кутку тріснули легенько стелажі, під підлогою завовтузилася миша, на столі бився спазматично метелик з попеченими крильми, а на стелі сиділи зелені нічні комахи. Галя стояла, розтуливши рота, й дослухалася. В глибині дому нерівно дихала й постогнувала вві сні бабця: Галя взяла, захистивши руку платтям, скло лампи і зняла його. Вогник захитався, пожовтів і поблід. Велика Галина тінь лежала на стіні, торкаючись головою чорної плями. Галя витерла скло подолом того ж таки плаття і наставила на

лампу. Світла побільшало, і вона ще раз озирнулася. Стіни оперізували стелажі, на столі лежала «Людина» Кобилянської. Вона підійшла до розгорнутої книжки й мимохіть зирнула на сторінки. Побачила засипане зорями небо і темну кострубату тінь у тому небі. Загорнула з ляскотом книгу — повіявся від неї сірий пил.

Повільно, дрібними крочками підходила до свічада. Обережно нахилилася і раптом отерпла: перед нею стояла незнайома красуня. Червоні вуста палали, прокушена долішня губа темніла ранкою, очі стали величезні й темні.

Всім нутром відчула дівчина: в кімнаті хтось є. Хтось уплив до неї крізь зачинене вікно, хтось голубий, складений увесь із ясно-синіх брил. Впливало те в неї через очі, і очі її заголубіли. Те нове, що входило в неї, наповнювало її тіло вщерть, і Галя раптом сама перелякалася краси, що плюснула на неї від тієї незнайомої жінки в дзеркалі. Здавалося, зараз збудеться та фантазія, що її любили повторювати старі письменники: розчиниться дзеркало і вийде з нього красуня, так дивно схожа на ті фотокарткові зображення, які зберігаються в їхньому сімейному альбомі. Онде вона, з перестрахом подумала Галя, — вічна володарка цього дому, принцеса, якою їй ніколи не стати, адже порушує вона приписи, покладені для порядних дівчат. Вже не підійметься до неї чорнявий красунь, якому вона мала б винести напитися, і не народить вона йому дочки...

Від таких думок мурашки побігли їй по спині, мимовільно впадала вона в тон бабиних оповідок і мимоволі починала в них вірити. Ні, саме він, Анатоль, перетворив її в отаку красуню — це його поцілунки розбудили в ній жіноче єство. Ось вона: горда й прекрасна, з голубою богинею в неспокійному серці, терпить і переживає щось таке виняткове, що й бабчині казки при цьому стають бліді та звичні.

Заплющилася, щоб отямитися, щоб зрозуміти нарешті, що воно коїться насправді. І коли стояла отак заплющена, нечутно вилетіла їй із серця голуба богиня, скромно

завмерши в найтемнішому кутку кімнати. Так само тихо вийшла із дзеркала й та небачена красуня, котра так уразила Галю, і безтінно стала у другому кутку.

Галя розплющилась і побачила перед собою бліде, розколошкане дівча з перестрашено розширеними очима, із покусаними вустами і в подертій біля грудей сукні.

9

У той мент закричала в глибині дому стара. Кликала Галю, і такого голосу в бабці дівчина ніколи не чула: неначе ворона каркала десь далеко — стогін і прохання, жах і відчай почулись у тому крикові. Галя схопила лампу й метнулась у коридор. Загриміла необережно поставленим відром і ледве не випустила лампи. Притьмом відчинила двері і спинилась на вступі. Бабця сиділа в ліжку, сива й розпатлана, вирячивши неймовірно очі й дихаючи розтуленим ротом.

— Валер'янки мені, швидше! — прохрипіла вона, і Галя, поставивши лампу, метнулася до домашньої аптечки. З переляку не могла розібратись у пляшечках, нарешті схопила потрібну і помчалась у сіни за водою. Гримнула дверима, за хвилину гримнула ними знову й піднесла старій розведені ліки. Руки в неї трусилися, як, зрештою, і в бабці — та випила валер'янку одним духом.

— Нога! — сказала стара пошепки. — Мені віднімає ліву ногу!

Галя відкинула ковдру: на простирадлі лежала темна, помережана спухлими венами нога.

— Розтирай, Галечко, розтирай! — попросила знеможено, і Галя почала масажувати ту ногу. Піт вибився їй на лоба, але вона щосили розтирала шкіру, яка й справді дубла під її пальцями, доки не відчула: все тіло старої знеможено розслабилося. Дівчині стало невимовно страшно від того, що діється під цим самотнім дахом, адже живе їх

тут тільки двоє — до найближчих сусідів треба мчати через гору хвилин з десять. Сльози покотилися їй з очей, великі, щедрі, холодний подих смерті вона відчула в цій душній, непровітреній кімнаті.

— Стривай, ласочко, стривай! — знеможено сказала стара. — Мені вже полегшало...

Тоді Галя розпрямилася. Насунулось їй на очі волосся, але не прибирала вона його — все ще плакала. Дивилася на стару, наче впізнавала, — зовсім незнайома, ба навіть чужа їй видалася. Знову дихнуло їй у вічі чорним подихом, і дівчина ще більше затремтіла, мізерна й зовсім дитинна, — зуб на зуб їй не потрапляв.

— Отак ти перелякалася! — тихо й умиротворено сказала бабця. — Заспокойся, мені вже майже добре. А чого це ти не спиш?

— Зачиталася, — сказала вона і стала до старої так, щоб не видно було її прокушеної губи.

— Знову приходив до мене уві сні той Сірий: чи то птах, чи людина. Кинувся до мене, і ось бачиш?.. Ледь не зачавив. Це, мабуть, мститься мені.

Говорила вона пошепки, і Галя, як струна стала, ловлячи з бабчиних вуст оті незвичайні слова.

— Таке говориш, бабцю! — перелякано сказала вона. Стара начебто марила. Лежала із заплющеними очима, ніс їй загострився, а очниці перетворились на темні ями. Сотався й сотався з її темних вуст зашерхлий шепіт, і Галя від того знову затремтіла.

— Їх двоє приходить на цю гору, ласочко. Не до кожного, але до більшості... Моя бабця піддалася йому, піддалася йому й мати... Народжувалися від того хлопчаки, той мій дід у перших був страшний волоцюга, а мого брата ти знаєш... Дивна сила побиває їхні уми, дівчинко... я сама знала, ласочко, цю історію, бо вчасно була попереджена. До мене він також приходив... і скільки сили мені коштувало, щоб його відшити... Так, дитино моя, я йому не піддалася, як і твоя мати, — може, він і мстить через те тепер?..

Наче запала в глибший сон, груди їй високо здіймалися.

— Бабцю! Бабцю! — кинулася до неї Галя, але стара миттю розплющилася і здивовано позирнула на внучку.

— Ану-но, подивись, чи немає в мене чого на оці? — сказала досить тверезо.

Галя взяла лампу й прихилила до старої. Та розвела темними пальцями з білими нігтями повіки, і Галя зойкнула: око старої було залито кров'ю.

10

Усе це переколошкало Галину душу, бо вже починала губити межі, де в цій історії фантастичне, а де реальне. Знала бабчину здатність надавати всьому неприродного значення, але цей збіг подій, що навалився притьма, був разючий. Їй аж у голові завинулося, особливо після цієї страшної ночі, після того червоного ока, яке вона тоді побачила. Серце важко гупотіло в грудях, холодний вітер гуляв там і вистуджував її. Уже здавалося, що зустріч із Анатолем щось і справді несусвітне, а може, її й не було? Лежала в ліжку й дивилася чорним, збентеженим поглядом у темінь, не про сон тут ішлося — все в ній тріпотіло й колотилося. Зрештою, ніч зробила своє: Галя вперше повірила бабці — над усім цим домом і справді зависла особлива таємниця, бо й дім цей по-справжньому непростий. Проглядала ту кількакрат повторену історію, наче кіно: йшли і змагалися перед її зором часом притьмарені, а часом зовсім виразні постаті. Бачила й цей дім, повторений кількаразово, начебто притисла око, і від того зображення роздвоїлося: щоразу стояла коло того дому інша дівчина, власне, дівчина була одна, але одягнута в одежу залежно від часу, в якому жила. Знизу підіймалися чоловіки, так само одягнені в різну за часом одежу, але на одне обличчя; поруч з тим побачила вона й кількох сірих птахів-

людей, що спускалися, кружляючи, з неба, — в усіх було Анатолеве обличчя. Хотіла збагнути секрет цього збігу — бракувало їй тями. Що вона знала тоді, ще не до кінця сімнадцятилітня, коли дивишся ще таким розширеним поглядом на світ і коли так незвичайно б'ється в грудях серце? Вчинила тоді те, що могла: викликала перед себе Анатолів образ й перекреслила його там, в уяві, навік. Вдруге повісила на серце замок і вдруге стала черницею. Лежала в темній кімнаті, вкрита темною ковдрою: очі її були зовсім чорні і зовсім чорно засівалася їй душа. Була холодна й пустельна; навіть ранка, яку дістала в нападі шаленства, замерзла в неї на губі. Анатоль тепер був для неї, як сіра пляма.

Отакою і ввійшла вона в свою першу, майже дорослу ніч, отакою й понесли її в сиву країну снів великокрилі білі птахи з невидимого острова. Лишилася в цій кімнаті тільки стара, якої вже аж ніяк не міг узяти сон. Вона думала, що надто переймається тим, що відбувається в цьому домі, думала й про те, що такого приступу, як у цю ніч, не переживала вона ніколи; кров стигла їй у жилах, коли згадувала, як віднімалась у неї нога; думала, що, врешті, так швидко пролетів її час; думала, що молодість її — це вже затонулий у морі часу корабель; поруч розквітала така ж квітка, якою була колись і сама; думала, що квітувати жінці дано тільки кілька років, решта часу — зів'ядання. Високу печаль пережила стара, відчуваючи на собі нову хвилю такого прив'ядання, — їх проходить, тих хвиль, за життя кілька. Вже вона не літня жінка, а стара, — від тієї думки все в ній і щулилося, й раділо, відчувала страх перед темною прірвою часу, який лежав перед нею, і водночас ту незбагненну силу, що вабила її увійти і в ту прірву. Відчувала, що не спить її онука, і майже напевне знала, що та переживає. Тонка, трохи змучена й мудра усмішка лягла на зморщене її обличчя, і чи від тої усмішки, чи від ночі додалося їй ще кілька зморщок. «Зачини своє серце, моя ласочко, — шепотіла вона, коли онука вже спала, — не пускай

у нього гостей непрошених, тобі ще не пора!» Спокійнішала, бо знала — спить її онука з зачиненим серцем, але сама була жінкою і відала: жіноче серце — як переливна вода. Боялася цього, але покладалася на свою силу й мудрість.

Широке, засипане ромашками поле побачила Галя вві сні. Залите воно було щедрим сонцем, і блукав по ньому, чогось свого шукаючи, великий і, їй здалося, сумний чорногуз.

11

Вони обоє заспали, але прокинулися водночас і обоє відчулися, наче їх побито камінням. Ранок був сірий, понурий, небо було затягнуте густими хмарами. Вони обоє збагнули, що вночі сталося щось важливе й неприємне: Галя думала про свою вечірню зустріч, а стара про нічний напад хвороби.

— Вже не спиш, Галочко?

— Як себе почуваєш, бабцю? — озвалася й Галя.

— У мої літа, — засміялася трохи штучно бабця, дивлячись у сіре, сумне вікно, — вже недоречно запитувати про здоров'я!

— Як твоє око?

— Прийди подивись.

Галя зіскочила з ліжка й підійшла до старої. Око ще було помережане червоними жилками, але почистішало.

— Що це в тебе на губі?

— Вдарилась учора об одвірок, — сказала легковажно Галя. — На якесь відро наскочила і ледве голови не звернула.

Вона засміялася, і її дзвінкий сміх трохи провис поміж сірих стін.

— Треба піти купити хліба...

— То я піду.

— Треба й на базар сходити: нема в нас борошна.

— Добре, бабцю, — сказала Галя, і в неї раптом упорхнув малий голубий метелик. Стара завмерла в своєму ліжку: несподівано спалахнула її онука тою красою, що її побачила сама в нічному дзеркалі: начебто зайшов у неї сонячний промінь і освітив...

— Піду сніданок приготую, — сказала Галя, бо відчула й у собі той недоречний спалах.

Хотіла усамітнитись і дослухатися до химерної гри, до того променя, хоч надворі й помину не було сонця — висіли там холодні й драглисті хмари. Хотіла під ту хвилю і в дзеркало зирнути.

Не думала про Анатоля ні про бабцю, якій так не до смаку прийшовся цей Анатоль, не думала ні про нічні бабині оповідини, ні про своє наїття — слухала лише тіло своє й дивувалася, що воно так тепло й чудово заспівало в цей сутінний ранок.

Накинула халата й пішла рвучким, поспішним кроком, залишивши в цій насумреній кімнаті стару, а та тільки й могла, що піддаватися тут на самоті цій сірості й сутінку. Хмара впливла до неї через вікно і лягла їй на обличчя, тихий смерк холодив душу — здавалося їй, що чує далеку й печальну музику. Зрозуміла нагло: від якогось часу вони з онукою почали жити в різних площинах: одна десь там, угорі, а друга — внизу. Важко прокласти їм одна до одної міст чи кладку; чим далі, тим глибше відлітає від неї ця пташка, і тим більше простору їх розділяє. Стара обвела поглядом кімнату: сірі стіни з давніми шпалерами, подекуди вони обірвалися й забруднилися, сіра небілена стеля — цього року вона не білила, а внука того ще не вміла. Їй захотілося прикликати Галю, щоб сіла біля її постелі, розповісти їй щось із життя цього дому, щоб дивилася вона на неї захоплено й зачудовано. Навіть рота відкрила, але погук так і не вийшов з її вуст: надто багато в ній зібралося сьогодні сутінку. Важке зітхання вирвалося їй із грудей — у вікно зазирав до неї каштан, посаджений нею в той день, коли виходила заміж. І здалося старій, що то зазирає

до неї той чоловік, що заблукав був сюди й попросив води: вони прожили разом хороше життя. Побачила вона мокру, сіру хмару над тим каштаном, наче кучеряве волосся, і в тій хмарі, чи від її настрою, чи, може, так треба було, спалахнув раптом малий яскравий клаптик неба.

Стара сіла в постелі й торкнулася ноги — була та холодна й начебто чужа. Тоді не витерпіла і таки закричала, а коли перестрашена Галя примчалася до неї і стала на порозі, то побачила, що сидить бабця на ліжку, ковдра з неї скинута, сорочка підсмикнута, а палець її показує на темні, вкриті синіми смугами вен ноги.

12

Це був частковий правець лівої ноги. За якийсь час бабці відпустило, але відтоді почала вона ходити з палицею. Відніме їй обидві ноги у війну, коли в їхній дім ледве не втрапить снаряд. Він розірветься в малиннику, струснувши будинком: від страшного ляску повивалюються з вікон усі шибки, хоч Галя й наклеювала на них навхрест паперові смужки. Стіна навпроти малинника буде густо посічена осколками, і хоч шкоди вони, крім вікон, не матимуть, і стара після того перетвориться в немічну ляльку. Вона буде інколи вередлива й криклива і поганятиме онукою, але це будуть тільки спалахи: здебільшого, сидітиме вона, якщо дозволятиме погода, на ґанку і без кінця дивитиметься на далекі прирічкові краєвиди. Галя ж залишиться Галею, в ній постійно житиме в серці голубий метелик, а часом поселятиметься й богиня. Хто зна, чи те сердитиме стару, чи, навпаки, вспокоюватиме, факт той, що очі її постійно спочиватимуть на стежці, по якій прийшов був колись до неї її вусатий красень. Коли ж вона дочекається того моменту, коли завітає до них на гору Володимир, коли вип'є він з Галиних рук води, вона раптом

встане, забувши про свою нерухомість, і зайде до своєї кімнати без сторонньої допомоги. Відчує тоді те, що відчуває королева, коли її царюванню приходить кінець: сумуватиме, а водночас і радітиме. Вона допитуватиметься в онуки, що потрібно тому приходневі, хоч чудово знатиме, чого йому треба. Зрештою, благословить їх і використає ще одну нагоду, щоб внука таки повірила в казку їхнього обійстя. Але станеться це аж через десять років, в той же сутінний ранок Галі довелось притьма бігти за лікарем, а коли він розвів безпорадно руками, давши перед цим старій один і другий укол, відчула, що стала доросла і що відтепер всі клопоти цього дому лягають на її плечі. Лікар щось говорив про лікарню, але стара не прийняла тої пропозиції: боялася, що не повернеться сюди, або ж коли й повернеться, застане тут нечувану новину. Через це Галі довелося щодня масажувати ногу старій, і так протяглося бозна-скільки часу...

У той день, пообідавши, стара заснула, і зморена Галя вийшла на ґанок. Задивилася на чудовий краєвид із річкою, горбами, скелею, купальнями й островом, і їй здалося, що все це наче з картону вирізане, як декорація до не зовсім доладної вистави. Як і всі, вистава мала відбутися ввечері, але вона вже на кін не ступить. Вона зморена й по-своєму налякана, хоче заспокоїтись і врівноважитися. Через це й сиділа на ґанку така сутінна й сіра, через те і в хустку куталася, хоч надворі й не холодно.

В глибині цього дому спить, злегка похропуючи, бабця, і Галя, прислухаючись, зрозуміла раптом, чого тікав з цього дому далекий її прадід у перших. Не витримував цієї тиші й застиглості, оцього сльозливого й крикливого баб'ячого царства, де чоловіки тільки приходнями і тільки й знали, що достачати кошти для цих жінок, а у вільний час длубатись у своїх книжках. Галя відчула раптом, що і в ній є щось від того прадіда, що їй також хочеться спуститись із цієї гори і перевірити увіч, чи не з картону вирізано всі оці краєвиди.

Натомість вона вчинила інше. Обійшла паркани з тильного боку обійстя і без труду знайшла дошку, яка відхилялася. Бур'ян і кропива в цьому місці були притоптані, і їй навіть здалося, що впізнає в прим'ятій траві слід лакованого туфля. Спокійна усмішка розцвіла на Галиному лиці. Повільно, не кваплячись, зайшла вона в повітку, знайшла там іржавого молотка, який ледве тримався на розхитаній ручці, взяла кілька грубих, так само іржавих цвяхів і, невміло дзьобаючи тим молотком по цвяхах, забила дірку. Цвяхи, правда, химерно покрутилися й позагиналися під її ударами, а молоток кілька разів спав з ручки, ледве не поранивши її, але дошка все-таки трималась міцно.

Галя поверталася додому із світлим лицем. Жбурнула молоток у повітку й ретельно вимила під умивальником руки. Після того зайшла в хату й почула, що бабця не спить.

— Що це ти там стукала? — спитала вона.

— Це я, бабцю, там у паркані дошку забивала, — спокійно й лагідно озвалася Галя.

Бабця зробила круглі очі й поспішила опустити погляд, щоб заховати ту радість, що хвилею плеснула на неї: Галя таки починала набиратися її духу. Уявилося старій, як вони обоє тут старішають, гроші їм поки що надходять, то їм і клопоту не було б. Полюбила цю гарну, несподівано подорослілу дівчину, котра стояла оце перед нею, і ладна була все задля неї віддати.

Галя, однак, мала інші думки. Сіла на стілець просто перед бабцею, війнувши широким подолом сукні, й подивилася на стару впритул:

— Треба мені вже, бабцю, документи здавати в технікум.

— І покидатимеш мене саму? — здивовано і злякано спитала стара.

— Ти б зайнялася в'язанням, — трохи немилосердно відказала Галя. — Час би швидше біг!.. Тепер, бабцю, — вона знову подивилася на стару впритул, — людина без спеціальності ніщо...

Було неприємно їй таке слухати, але не перечила. Мала все-таки тверезу голову і теж не довіряла тій нитці, за яку вони тримались: отим щомісячним надходженням від Галиного батька.

13

Того вечора на них обох зійшов мир: стара всілась у своєму вигідному кріслі, поклавши хвору ногу на ослінчик, а Галя примостилася коло лампи із розгорненою «Повією» Панаса Мирного. Вона читала вголос, пахло перепаленим гасом від лампи, в розчинене вікно вливалися запахи жасмину чи й недалеких лікарняних лип; у вікно проглядавсь трепетний квадрат темно-синього неба з драглистими золотими жуками на ньому. Стара загорнула ноги старим, зовсім витертим пледом, скидала вряди-годи озброєними окулярами очима; світло від лампи робило Галине обличчя контрастним, водночас не зникала з нього і м'яка ніжність. Тихо пливла Галина мова, тихо горів вогник під гнутим склом, тихо повзали золоті жуки, і їм обом раптом здалося, що час зупинився, зупинилися люди, які йшли в цьому вечорі, машини й трамваї. Спинився джиґун у сірому костюмі і в лакованих туфлях, спинилася течія ріки і струмків, що спадали в цю ріку. Завмерли, мов замерзли серед неба, нічні птахи й кажани; кілька літаків, що потрапили в цю смугу, згасили мотори. Замовкло радіо, завмер на льоту кіт, який вистрибував із вікна, вкравши перед цим шмат ковбаси, і закостеніла в його зубах та ковбаса. Галя перестала читати і звела погляд на бабцю. Дивну й трохи моторошну тишу вони відчули.

— Слухай, бабцю? — спитала Галя. — А той твій дядько, він нормальний був?

Стара спинила пальці, які кілька хвиль тому ще вчилися плести шкарпетку, і вслухалась у нічну тишу.

— Ти мене щось питала? — повернулася вона до онуки.

— Питала про твого дядька.

— Він був блудяга, той мій дядько. Все його кудись несло, все його якісь фантазії мучили. Зрештою, нічого він у житті не досяг. Отак збився з дороги, і ні пуття з нього, ні толку...

— Ну, а потім?

— Що потім? — роздратовано сказала бабця. — Потім пити почав і пропав ні за цапову душу.

Галя була розчарована. Але все-таки непокоїв її той далекий і всіма забутий її предок.

— Не був він жонатий?

— Що ти хочеш? — округлила очі бабця. — Мало того, що собі життя перевів, то щоб жінку й дітей мучив? Ні, тут йому треба віддати належне: як почав блудягою, так блудягою і скінчив. Знайшли його задубілого в багнюці... Чи хоч візьми, оцей мій браток... Гадаєш, у нього всі клепки?

— Дивно, — сказала Галя. — Дід Іван твій рідний брат, а ви-от ніколи й не бачитеся...

— Він не зовсім мій рідний брат. У нас була тільки спільна мати.

— Так дуже не любите одне одного?

— Ми різної крові з ним, Галочко, — сказала гостро стара. — Він крові блудячої, а я справжньої...

Галі стало раптом смутно. Побачила перед собою високочоле, гарне обличчя діда Івана, — ішов він за козами, і вітер кошлатив його сиве волосся...

— А я-от до них забігаю, — сказала Галя. — Така мила та Марія Яківна...

— Я проти неї теж нічого не маю, — озвалася бабця. — Дивно мені тільки, як вона його терпить?

Засміялася сухо, а тоді щільно замкнула вуста. І вразилася Галя з неї під ту хвилю: вуста стали як щілинка, а очі зробилися круглі й нетямкуваті. Горіло в них по іскрі, і Галя ніяк не могла втямити, що втішного для бабці в цій історії.

Отак вмерла зачарована тиша їхньої згоди. Зворухнулися й рушили ті люди, що йшли були в цьому вечорі, поїхали машини й трамваї. Зарухався і джиґун у сірому костюмі і в лакованих туфлях, він почіпав забиту дошку в паркані і вражено присвиснув. Подивився з жалем угору: над парканом було протягнуто два ряди колючого дроту. Джиґун вийняв із кишеньки біля пояса годинника й подивився на стрілки — вони світилися й показували якраз десяту годину вечора. Джиґун зсунув капелюха на очі, піддер носа, розвернувся ледве не по-військовому і пішов назад, ступаючи на власні сліди. Ще спинився, повернувсь і роздивився навколо. Тоді раптом розігнався і щосили бухнув плечем об забиту дошку. Дошка рипнула, але не подалась. Джигун зняв із плеча дерев'яну скабку і знову насунув на очі капелюха.

Тим часом у сутіні вже текли звичайним плином річки і струмки, нічні птахи спустилися на дерева, а припізнені денні прилетіли до своїх гнізд і вклали в майже сонні роти пташенят по останньому хробачку. Літаки озвучили небо й полетіли далі, вже відповідаючи на запити із аеродромів. В глибині дому на горі заговорило раптом на повний голос радіо. Кіт догризав украдену ковбасу, а далеко-далеко звідси думав важку думу про долю жінок у домі на горі Галин батько. Від цих думок серце в нього бралося кригою, та й усі зорі в високому й байдужному небі не тільки позамерзали, а й розкришилися.

Галя знову почала читати роман, а бабця раптом побачила крізь стіни джиґуна в сірому костюмі і в лакованих туфлях — він швидко йшов геть від їхнього дому. Покивував правицею, а ліву руку засунув у кишеню. Стара дивилася на нього майже байдуже, тільки запалювалися інколи в її очах химерні й трепетні іскри.

14

Галя прожила в тому невластивому собі сумирному настрої тиждень. Здавалося, напилася вона тоді чарівного зілля, бо зовсім забула про своє дивне кохання до джиґуна у сірому костюмі, забула про свій неспокій та розколошкані спи. Дивилася на світ умиротворено, тим часом майже щодня сходила вниз до дідового обійстя і годинами балакала там із Марією Яківною. З дідом вона бачилася рідко, той виходив із дому вранці, і вона могла стежити зі своєї гори, як іде він із козами по смарагдовому березі. Кози ступали, дружно покивуючи, а за ними неквапно простував високий, гарний сивань. Знову життя в їхньому домі опростилося, бабця вчилася в'язати, а Галя сновигала по господарству. Часом вони сідали вкупі на ґанку й дивилися, як поволі гасне на овиді сонце: майже не розмовляли під той час, бо сковувала їх одна й та ж сумовита музика згасання. Інколи підіймалася до них Марія Яківна, і вони вже сиділи на ґанку втрьох: Марія Яківна оповідала вуличні новини, а вони знову-таки мовчали. Перестав блукати по горі й джиґун, наче розчарувався через забиту дошку в паркані. Галя тепер думала про нього, як про далекий і надто чудний сон. Все-таки він снився їй і зараз: тоді Галя чула сухий шелест сірих крил і бачила, як спускається той птах до них у двір. Ставало їй тоді страшно й радісно, і сама не могла збагнути, що їй хочеться. Взялася тим часом за історію та літературу, готуючись до іспиту в технікум, але бачила між сторінок одне і те ж: величезний сірий птах летить до їхньої гори й озутий той птах у лаковані туфлі. Дивиться тужно неймовірними очима й кричить, як ворон, а може, й пугач.

Тихий жаль огортав дівчину, і саме цей синій і тремкий, як вересневе небо, жаль збуджував її і хвилював. Саме він одривав її від підручників і підводив до дзеркала. Дивилася на себе і знову бачила дві дівчини: одну — сіру й пригноблену, повну кострубатих колючок — знання, що

їх набирала з підручників, і другу — голубу й майже казкову. Часом, коли жаль переповнював її вщерть, ті двоє в дзеркалі зливалися; Галя тоді остаточно увірувала в бабусину казку, адже була вона з тих зачарованих принцес, краса яких більш відлякує, ніж приваблює. На те скулювалася її душа і тонко-тонко гучав далекий, як бовкання дзвона, звук. Мимоволі чула, як притискаються до її вуха шарудяві Анатолеві вуста і плететься, наче павук павутину снує, його вкрадливий голос.

Поверталася до книжок і здивовано вдивлялась у знайомі, ба навіть рідні риси, що проглядали з-між рядків: він-таки не покидав її. Сумирний настрій розтавав, як розтає на призахідному небі хмарка, Галя спинялася оголена і зніяковіла перед тими очима, що майже з'їдали її. Вночі прокидалася, бо він цілував її, як і в той вечір; хапалася за попечені вуста. Ранка вже запеклась, затверділа і відпала, натомість чула вона, що їй болить ліве персо, начебто хтось стис його залізними пальцями. Зустрічалась із ним поглядом і, як у житті реальному, не могла його витримати. Напливало на неї величезне, червоне, кругле, наче колесо, бабчине око — холодний піт ошпарював її, бо здавалося несамохіть: вона у цій грі, наче м'яч, за який борються два заповзятливі гравці. Чомусь думалося Галі, що той Сірий і її бабця зналися раніше, коли ще була стара в Галиній іпостасі, — він незмінний і нетлінний у часі, а бабця вже безнадійно стара. Годі було терпіти те Галі, кидала книжки й виходила надвір. А що було в дворі порожньо, то тільки й робила, що обходила ті місця, де вони здибувалися. Зупинялася і коло забитої дірки, відчуваючи при цьому жаль і зловтіху; такі настрої у внучки передчувала і стара. Виходила на ґанок і перешкоджала Галиній самотності. Галя аж кипіла тоді супроти бабці, бо та заговорювала до неї роблено-ласкаво, а дівчині хотілося мовчати. Окрім того, відчувала на собі малі, круглі й швидкі оченята, які без упину стежили за кожним її рухом, тоді здавалося Галі, що ходить вона, як кінь

у запрягу: двоє віжок і двоє погоничів має за спиною. Так було вдень, а ввечері Галя вже прагла бабчиного товариства. Приносила до спальні книжку, починалося читання й розмови, плелась у старечих руках нитка, а юні руки гортали сторінки. Там, за затуленими фіранками, вже густо синів вечір, і вони обоє те відчували, ходив там і ходив джиґун у сірому костюмі і в лакованих туфлях. Був терплячий і спокійний: роздивлявся на задимлені крайобрази і навіть милувався ними. Сідав на скелю й курив, кидав донизу сірники, бо надто часто гасла його цигарка, і встиг полюбити ці незвичайні, схожі на декорації краєвиди. Задумувався, аж забував, чого сюди прийшов, а коли стара засинала за своїм прядивом, тихенько підкрадався до вікна. Дивився пильно й прохально в щілину, що завжди просвічувалася між фіранками, і бачив просто себе чудове, погідне, наче з мармуру тесане, Галине лице. Впивався її красою, і аж стогнати йому хотілося, наскільки далека вона була й недоступна. Вона начебто відчувала той погляд, блідла і блідла, тішилася, що він таки стоїть зачаровано під тим вікном, і водночас проганяла його подумки. Знала, що він прийде завтра й позавтра, а може, саме це наливало її таким спокоєм та впевненістю. Часом рвалась у її серці якась надто тонка жилочка, і воно спалахувало червоним вогнем: а що, як йому набридне отак ходити? Закушувала губу й натужно намагалася розв'язати пекуче завдання: вийти — це волю загубити, а не вийти — загубити кохання.

Зводила гордо носика і йшла вільною, сягнистою ходою стелити постіль бабці й собі. Знала, що за нею стежить несхитний і запалений жадобою погляд, і від того ставала ще привабливіша. Він милувався на ту її кумедну зарозумілість, а бабця, побачивши отаке її обличчя (в цей час Галя будила її, щоб перейшла в постіль), лякалася: чи не проспала вона за цей короткий час чогось важливого.

15

Скорив остаточно Галю дощ. Дріботів монотонно усю ніч, не даючи їй заснути, дріботів монотонно й цілий день. Вночі вона наче на велетенських хвилях коливалася, западаючи в темні ями короткого сну і виносячись на гребені, коли очунювала. Не мала сили змагатися проти такого накоту, а вранці взяла парасолю й занесла документи в технікум. Після того пішла вулицями, завертаючи по дорозі до магазинів. Ішла з сіткою, напхом напханою пакунками, і вітер завіював їй під парасолю краплі. Лице її змокло — на стороннє око здавалося, що вона плаче.

В книгарню Галя заскочила через те, що дощ пустився аж надто густий. Тут вона купила том творів Жорж Санд і Мопассана. Грошей на більше не стало, і вона мимохіть спитала в повної повільної жінки, чи не потрібно магазину продавців. Завідувачка подивилася на неї крізь окуляри і почала розпитувати про її освіту й батьків.

— Освіта — десятирічка, — сказала Галя. — Батько нас покинув, а матері вже нема.

Завідувачка знала те місце, де мешкала Галя: там, у шпиталі, лежав недавно її чоловік.

— Продавця нам треба! — сказала насамкінець завідувачка. Вона чемно розсунула вуста, зуби в неї виявилися вставні. — Тим більше, що ви любите книжку, я це одразу помітила.

Ще вона помітила Галине лице, а що воно було аж зовсім небуденне, то, подумала завідувачка, в магазині погустішає відвідувачів і це напевне збільшить виторг. Вона подумала про виторг, як про те колесо, що вивезе магазин з ями: плану вони не виконували.

Галя вийшла на вулицю звеселіла. Завтра вона прийде сюди і стане за прилавок: цього місяця батько їм так нічого й не прислав. Йшла і думала про батька, чоловіка, якого вже уявляє собі ледь-ледь, — він наче за завісу ступив.

Дощ перестав, і Галя склала парасольку. Раптом вона здригнулася: назустріч ішов, обережно обходячи калюжі, чоловік у сірому костюмі і лакованих туфлях. Він скинув солом'яного капелюха і вклонився. Галя отетеріла: Анатоль не мав на костюмі жодної крапки з дощу, а туфлі його сяяли, наче навколо зовсім не було багна...

— Мені довелося на кілька день виїхати у відрядження, — сказав він тепло й буденно. — І я не зміг був прийти. Вибач!

Дивилася на нього широко розплющеними очима.

— Уявляєш, місця собі не міг знайти, — шепнув Анатоль. — Думав: турбуєшся, що це воно сталося?..

Над головою в них раптом розірвалися хмари і жмут променів провис над вулицею.

— Біжу оце на роботу, — всміхнувся Анатоль, сяйнувши блискучими зубами. — Але ввечері буду. Коли твоя бабця лягає?

— О десятій, — сказала мимовільно Галя, і все в ній раптом засвітилося і заспівало.

— Ну, я побіг, — сказав Анатоль. — Чекай о пів на одинадцяту...

Він знову скинув капелюха, вклонився, і в Галі з очей раптом сипнули віялами сльози. «Боже мій, — подумала вона, — чи ж я його люблю?»

16

Ввечері вони сиділи з бабцею на ґанку і дивилися, як заходить сонце. Небо було фіолетове, з багряними смугами і з блакитними криницями, які світилися сьогодні по-особливому яскраво. Трохи вище лежали дві розкуйовджені, як дві безголові танцюристки, хмари, які повільно змішувалися, зливаючись в обіймах, — був то найнеквапливіший танок у світі.

— Батько твій нас зовсім забув, — спроквола сказала стара, незмигно дивлячись на небокрай.

— Я напитала собі роботу. В книгарні, — сказала так само спокійно Галя.

— В книгарні непогана робота. А технікум?

— Можна вчитись і працювати.

— Я б не хотіла відпускати тебе від себе...

— Сама ж кажеш, що таких перерв у посилках не було.

— Таки-так, — протягла стара, а на її обличчя лягли багряні тіні. — Був щодо того пунктуальний.

— Може, з ним щось сталося?

— Може, щось і сталося, — тим-таки тоном протягла стара. — З кожним може щось статися...

Одна із танцюристок там, на заході, торкнулася голубого колодязя і раптом побагровіла. Запалювалася все густіше й сильніше, в той час як подруга її набиралася фіолету і повільно розтавала в небі.

— Може, написати йому листа? — спитала Галя.

Бабця мовчала. В очах у неї від тих блакитних криниць на заході запалав вогник.

— Він був пунктуальний, — сказала вона з натиском. — Коли зможе, обов'язково пришле.

— А як не пришле?

— Тоді житимемо, як є. Маємо город, на зиму нам стане й картоплі, й огірків. На хліб ти заробиш, а від вибаганок можемо відмовитись.

Галя дивилася на стару трохи здивовано. Вражав і спокій її, і незворушність.

— Чому він покинув нас, бабцю?

— Я тобі вже казала чому, — озвалася стара, і її обличчя під цю хвилю залилося землистим фіолетом. — Вони, чоловіки цього обійстя, всі такі. Приходять бозна-звідки і господарями тут себе не відчувають. Мають почуття обов'язку, але тільки тоді щось значать, коли тримаються за жіночу спідницю...

— Міг би нас навідати!

Стара все ще дивилася на захід. Там уже зникли блакитні колодязі, фіолетове змішалось із багряним і проклалося кілька густо-малинових смужок. Безголові танцюристки зникли, тільки одна із них, та, що згоріла, покинула шматок свого прозорого вбрання — було воно яскраво-біле.

— Бачиш, ласочко, — сказала бабця задумано. — Я прожила чимало в цьому світі і дещо в ньому тямлю. У нас завжди так виходило, що чоловіки, ті прийшляки, вмирали раніше своїх жінок. Певне, щось порушилося там, у небі, коли в твоїх батьків сталося інакше. Ми, жінки цього дому, живемо довго після них, хоч годі сказати, що не віддаємо їм свого серця. Ми, ласочко, наче охоронці їхніх душ і думок їхніх, хоч нам непотрібно знати, про що вони таке собі думають. Твоя мати вибилась із цього кругообігу, а батько твій, ласочко, добре пізнав закони цієї гори...

Стара говорила це трохи піднесено, здавалося, наповнювалася вона не до кінця збагненною урочистістю. Чи то так впливало на неї західне небо, чи так наладновувала себе, зрозуміла раптом Галя: оця стара, яка сидить так велично й поважно на порозі, й справді гідна королівської корони. Але вона мрійниця, яка ніколи не бачила світу таким, яким він є насправді. Їй, як і жінкам цього обійстя, котрі жили тут раніше, світ вигаданий був куди реальніший від справжнього. Збиралися й ліпилися одна до одної всілякі випадковості, береглися й видозмінювалися в умах тих, хто звик і мусив терпіти самоту, вечори при лампі і без неї, довгі дні й ночі без чоловіків, — ось звідки почалася легенда, подумала собі в той вечір Галя. Вона теж несла в собі ті ж таки гени, тому й любила цю спокійну й таку величну стару, любила цей дім і всі речі в ньому, світло його кімнат і запахи. Любила цей каштан серед двору, посаджений у день бабчиного весілля, і дерева інші, посаджені в день весіль інших дівчат, вона любила і всіх тих уже неіснуючих у світі сутньому, перед якими все-таки має певні зобов'язання.

З долини підіймалася вервечка білих кіз, за ними ступав високий чоловік із сивою головою. Він наче розчинивсь

у прирічковому серпанку чи, може, отак народжувався з нього. Галя подумала, що завше, коли повертається отак додому, дивиться старий на їхній дім і щось має відчувати, бо це і його дім. Мимовільно переймалася пошаною до того майже чужого свого діда. Так бувало завжди, коли бачила його, хоч думала про нього мало. Так само мало думала про брата й стара, ось і зараз дивиться вона на нього, вуста в неї — щілина, а очі змружені. Хто зна, що розділяє в житті цих двох, мало б бути навпаки, адже вони найрідніші поміж себе.

І все-таки було дивно Галі, що в неї і в того величавого старого тече чимало спільної крові; зрештою, коли обважувати нашу кров, він більше належить до цього дому, ніж вона... Дивилася незмигно на оте чудо, оте народження з туману, таємничий і хвилюючий акт — здобула раптом особливу силу бачити: велике, розумне і шляхетне обличчя постало перед нею. Було трохи несусвітне, але вона полюбила в той вечір і його — бувають такі високі й дивні моменти, коли починаєш любити цілий світ.

Сіра скеля з того боку річки й кущі раптом обіллялись жовтим світлом: востаннє випірнуло із хмар сонце і раптом покрило сяйвом той клаптик землі. Запалали відтак оранжево й кози, і той сивань — втрапили у ту стягу і яскраво позначилися. «Ось воно, справжнє народження!» — подумала мимохіть Галя і переповнилася трепетом і благоговінням перед цим великим та широким світом. Дивне бажання зачалось у її серці в цьому вечорі, яке увібрало в себе все: і ту оранжеву стягу, і того майже незнайомого родича, і цю завмерлу біля неї на грудку бабусю. Галина душа стала широка, розійшовшись на весь цей окрай, який вона взяла в серце, — все, що потрапило під ту хвилю в її зір, позначилося святою печаткою її любові.

Відчули це два чоловіки в тому околі. Один високий та сивий, який дивився-таки на дім на горі й на дві смутні, похилені жіночі постаті на ґанку: надто юну і надто стару. Він зрозумів секрет їхньої задуми, та й не було тут багато

чого розуміти: одна закінчувала, а друга починала жити. Весну й зиму побачив Іван на тому ґанку і зрозумів просту й неперехідну істину: весна не тільки заперечує зиму, але є її дитям.

Другий, хто сприйняв Галине вивищення, був сірий птах, що летів по примарному небі і тільки й чекав моменту, коли зможе спуститися до того дому на горі. Ще було не пора, тож він спустився до широкого прискалка, якого не бачила з ґанку стара, сів на камінь, зняв капелюх і задивився здивований. Його трохи стурбувало те оранжеве світло, яким палав шматок берега, тож єдине, що він міг учинити, — це вийняти мале люстерко і уважно вивчити надзвичайно охайно укладену на голові зачіску. Позирнув на свої лаковані туфлі, чи не сів де на них порох, а тоді струснув двома відведеними пальцями полу піджака. Цього стало досить, щоб знову здобути самоповагу. Сірий обдивився світ маленькими, круглими і напрочуд чіпкими оченятами.

17

Пішов по стежці вздовж лікарняного паркану там, де були зарості бур'янів та кропиви, намагаючись обійти їх, а коли те не вдавалося, злітав на сірих крилах. Так само перескакував і глиняні урвиська, що пообвалювалися аж до парканів; можна було б сказати: він прилетів і спустився перед хвірткою, а може, перейшов через лікарняний паркан, як ходить дехто по стелі та стінах. Певно тільки, що не підіймався він знизу, а дошка, забита Галею, лишилася неторкана. Галя в той вечір пильно стежила за підйомом на гору, може, й навмисне: хотіла заспокоїти цим бабцю, а може, й саму себе — прийде він ізнизу і стане ще одним персонажем їхньої домашньої легенди. Вона винесе йому води, і він прийме ту воду з її рук. Тим буде виконано химерний обряд, і хай ітиме все далі, як було...

— Ну, що, ластівочко, — сказав він, спираючись на хвіртку, — чекаєш уже на мене?

Галя здригнулася. Схопилася з ґанку і завмерла, трошки й злякавшись. Він задоволено засміявся.

— Ну от, я тебе і злякав. Виходь, будь ласка...

І вона покірно пішла. Джиґун стояв коло хвіртки, зійшов уже місяць, і той місяць можна було уздріти на його лакованих туфлях.

— Щось не примітила, звідки ви надійшли? — сказала Галя, а в її тіло повернувся той трем, який відчувала й того разу.

— Чи має це значення? — засміявся Анатоль. — Головне, що я прийшов.

Вона мимохіть відчула його погляд і вже не могла вирватись із того полону. Дерев'яніли їй ноги й руки, здавалося, ще мить — і стане вона тут деревом, як оцей каштан. Але не хотіла так просто піддатися, тому опустила очі.

— Ви аж упріли! — сказала вона, не маючи сили називати його, як домовилися того вечора, на «ти». — Може, напитися винести?

Але він не через те упрів. Аж пив пожадливо незвичайну красу, що почала розквітати перед ним. Особлива, ба навіть екзотична квітка ясніла перед ним. Стояли, розділені парканом, але вже небагато було треба, щоб той паркан зник.

— Що ж мені можеш подати напитися? — солодко проказав він.

— Води або що? — озвалася Галя.

— Навіщо мені вода? — засміявся він. — Хочеться мені чогось солодшого за воду...

Галя озирнулася здивовано. Власне, їй треба було зирнути на двері й вікна: чи все там спокійно.

— А що є солодше за воду? — спитала повільно й тихо.

— Ти, моя ластівочко! — сказав чи проспівав він і просунув руку, щоб скинути із хвіртки защібку.

Їй стало тепло від тих слів, і звільнилася вона від непотрібного та гнітючого тягаря, від застороги, яка так важко

змучувала, адже що значить засторога, коли так їдять тебе й неволять очі коханого.

— Пішли звідси! — сказала хрипкою скоромовкою і погасила погляд, щоб не розчинитись у тих його неймовірно вабних очах.

Вони вийшли за хвіртку, але не пройшли багато. Анатоль притис її до паркану й побачив, що в неї в одному і в другому оці горить по малому запаленому місяцеві. Був і справді спраглий і хотів якнайшвидше напитися, а що вона не сподівалася такого нагального нападу, то зів'яла, як квітка...

18

Лежала тут-таки, неподалець од хвіртки, у зімнутому й потолоченому бур'яні, зімнута й потолочена сама, лежала, розкинувши ноги, в порваній одежі, закривавлена і знищена. Сперлась шиєю об паркан і тихо плакала — спливали і спливали по її щоках сльози. Місяць лискуче грав у тих патьоках так само, як грав він на величезній росі, що розсипалася навдокіл від її плачу, — великі сльози лила вона на землю, бо мала за чим жалкувати. Так жалкують зламаний колос і зірваний листок, розтоптана квітка і здичавілий мак, так жаліє ніч, коли вбиває її ранок, і день, коли заливається кров'ю від вечора. Червона кров пливла у цей вечір, сльози також вигравали рубіновими вилисками, вся роса відсвічувала червоним — така вже видалася для неї ніч.

Сірий птах уже давно полетів з цієї гори, знявся прямовисно і зник невідомо куди; Галя зрозуміла раптом велику правду всіх людських обмежень і засторог. Не оборонялася б, коли б вийшла з дому бабця й почала б гамселити її палицею. Сльози текли й текли, і під той час тільки місяць міг їй поспівчувати. Але й він сховав обличчя в кучерявій

хмарі, хто зна, може, й прикликав її для того. Густа темінь покрила дівчину, і саме ця темінь допомогла їй отямитися. Не бачила ні рук своїх, відкинутих у траві, ні закривавлених ніг — зникли вони десь у ночі і у цій пітьмі; забула вона й про час і про те, що треба було б повернутись їй у дім; хиталась і хиталася в розпачі. Тоді не витерпіло й небо, почало насувати на себе хмари, за якийсь час стало вже розколошкане й низьке й почало крапати на неї гострими краплями. Спершу дощ був кволий і несміливий — це теж був її плач, його особливе відбиття там, угорі. Дощ омивав з неї кров і сльози, дощ був цієї ночі солоний на смак. Солоний дощ змочив землю, і від того рослини раптом забуяли, наче повернулася весна, дов'язалися квіти, що перецвіли, і зацвіли квіти нові.

Цю метаморфозу помітило теж тільки два чоловіки: один сидів на веранді, обвитій крученими паничами, — був він схвильований сьогодні і не міг заснути. Другий був схвильований не менше, це був Галин ровесник, який і гадки не мав, що існує на світі така собі Галя. Він зустрінеться з нею рівно через десять років, дуже важко йому буде подолати ту гору, і там він прийме з її рук горня з водою. У цю ж ніч його збудила якась недовідома тривога. Він вийшов надвір, стояв і пив солоний дощ, так само, як пив його сивоголовий, котрий опинився біля воріт і задивився у ніч неспокійним поглядом. Вранці він пошле на гору свою Марію, і вона вперше занесе старій та Галі глечик козиного молока. Марії досить буде одного погляду, щоб зрозуміти, що там у них сталося, — її приймуть увічливо і з подякою. Вона не скаже й слова про те своєму чоловікові, але той прочитає все, що йому потрібно, з виразу її очей.

Той другий не перейматиметься так своїми відчуттями, він не знатиме, як давати лад передчуттям, отож, спробувавши солоного дощу, повернеться у хату і спокійнісінько засне. Вранці він скаже матері і старшій сестрі про солоний дощ, вони посміються з того і матимуть резон...

Дощ перестав раптово. Закінчилася Галина безголоса пієта, і небо знову засвітилося місяцем та зорями. Галя підтяглася й сіла, оправивши плаття. Сперлася об паркан — перед нею, далеко в глибині ночі, густо залита сяйвом, синіла дорога. Обличчя Галине було скостеніле, а очі дивилися надумір уважно. Було щось старече в тому її погляді, бо тільки так можна було побачити дорогу в десять літ, що лежала перед нею. Побачила вона обличчя сина, який народиться через дев'ять місяців після цієї ночі, і відчула в очах, руках, у спині та в плечах утому від усієї тієї роботи, яку їй доведеться зробити, щоб утримати родину: стару, себе й сина. В ту ніч вона не злякалася того тягаря, який мав звалитися їй на плечі. Так, вона вчитиметься й працюватиме, водночас прийме на себе долю жінок цього дому, чоловіки в яких тільки гості. Прийме самотність і порожні вечори, безсонні ночі — єдиною її втіхою будуть години тиші в батьківській бібліотеці. Стара почне відтоді занепадати на силі, хоч доглядатиме Хлопця перш за все вона. Часом зриватиметься, ставатиме вередлива й заноз-иста — Галя перетерпить і це. Дві дитини вона плекатиме і не покладатиме при цьому рук. Перепливе з ними через хвилі й завії, переступить важкий рубіж війни, аж доки дочекається — таки ступить на їхнє обійстя чоловіча нога.

Ішла вона отак по синій дорозі, і її очі були вже сухі. Повільно перебирала ногами і чим далі йшла, тим більше гарнішала. Ставала справжньою красунею, але її краса більше відстрашувала чоловіків, ніж вабила, — такою вона буде й через десять років. Тільки один раз пошкодує за свою красу, коли доведеться їй ховатися в льохах власного будинку, щоб не забрали її в Німеччину.

Анатоль так ніколи й не побачить її перетворення — він-бо в казки, здається, не вірив. Можливо, він житиме просто й бездумно і ніколи не пошкодує за зло, яке приніс Галі.

Зовсім схожий на нього чоловік ітиме, відступаючи, в тому самому загоні, в якому йшов і швець Микола Ващук.

Вони, як земляки, триматимуться плече в плече і в час відпочинку згадуватимуть одні й ті ж місця в Житомирі. Того чоловіка зватимуть, правда, Віталієм, і, може, він був тільки рідним братом Анатоля, — у скрутні хвилини допомагатимуть собі навзаєм. Вони схуднуть і потемніють, а коли перестрінуть їх кулеметні черги, першим упаде Віталій. Микола спробує його нести, але це вже буде зайве. Волею долі, може, проясниться в Анатоля, чи б то Віталія, розум, і він згадає всіх своїх покинутих та покривджених. Згадає серед них і Галю і побачить її раптом не дівчатком-каченям, а тою дивовижною жінкою, якою вона стане. Захоче її співчуття й ласки й, може, поклянеться, що, коли вибереться з цієї халепи, обов'язково підніметься на гору і вип'є з її рук води. Можливо також, що в його уяві з'явиться якийсь інший образ з довгої низки спокушених та покинутих, і співчуття він попрохає в тої іншої...

Усе це побачила Галя на далекій синій дорозі, що слалася перед нею в ту пропам'ятну ніч. Навіть пожаліла Анатоля і, коли б він справді вирвався з тієї халепи, може, вона й подала б йому води. Але він з халепи не вирвався — летів і летів у небі сірим птахом, а може, й справді залишився нерушно лежати на болотяному полі, де його потім знайдуть місцеві селяни і тихцем поховають, видовбавши могилу в торфі. Він лежатиме в тій могилі не сам. Лежатимуть у ній і інші бійці, що полягли на тому місці, і лежатимуть вони плече в плече...

Синя дорога текла й текла в просторінь. Ішли по ній невиразні, наче в туман закутані, тіні; довкола, як зорі, пливали людські лиця, а попереду ясніло, випромінюючи гостре світло, велике прозоре тіло. До нього й простували всі ті тіні, що їх побачила Галя, летів туди й великий сірий птах у сірому костюмі, лакованих туфлях і в солом'яному капелюсі. Галя мовчки благословила їх і мала на те право, адже матір'ю вона ставала, творителькою життя і його охоронницею.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Вода із кінського копита

...Небо і земля
Мимо ідуть.
Іван Величковський

1

Років за тридцять п'ять до того, коли відчув старий козопас Іван Шевчук осінь, що її сплітали, переповзаючи від куща до куща, малі й прудкі павуки, він теж прийшов додому, ледве пересуваючи ногами. Лице його незвично виблідло, а що було його волосся густо-чорне, це тим більше вразило Марію. Зустрічаючи чоловіка, як то в них повелося, біля воріт, вона ще здалеку побачила, що з ним щось коїться. Ішов через вулицю і десяток людей, що помітили його під ту хвилю, подумали, що він добряче випив. Подумала це спершу й Марія, хоч здалося їй це неймовірним: Іван ані пив, ні курив. Все-таки тривога заповнила їй груди, і вона проти звичаю спустилася з гори, щоб швидше зустрітись із чоловіком. Вони здибались тоді, коли він тільки-но почав братися під гору: тоді вона й побачила незвично бліде обличчя і пласкі, майже прозорі очі.

— Кудись зібралася? — спитав, ледве розтуляючи вуста.

У неї забракло сміливості признатися, що стурбована і поспішає назустріч йому.

— Купити солі, — відповіла майже пошепки.

— Вернися, будь ласка, — запропонував він і рушив, насилу долаючи круту стежину.

— Іва-а! — дихнула вона за його спиною. — Тобі недобре, Іва-а?

Не відповів, а все так само йшов під гору. Був зсутулений і начебто поменшав.

Стояв біля своїх воріт широкоплечий, бородатий, молодий ще Степан, майбутній шкільний сторож, і Марія відповіла на його привітання. В глибині Степанового двору завмерла, залита сонцем, маленька й товстенька Степаниха — вона аж рота розтулила, видивляючись на поникнлого і блідого Івана.

Той все так само важко ступав, очі його лежали на тій-таки стежці, ноги зсували і вминали жорству, і виникав від того сухий хрумкіт. Видовжена тінь відкидалася набік і була так само поникла. Марія поспішала слідом, ноги їй посковзувались на жорстві, а серце аж щеміло від неспокою.

Так вони ввійшли у хвіртку. Іван перетнув кругле, заросле шпоришем подвір'я і втомлено присів на лавку біля садового столу.

— Що ж таке сталося? — спитала Марія.

Мимохіть подивився на неї, була стурбована і сполошена.

Тоді на вуста його найшла бліда, ледь видна усмішка.

— Та не турбуйся, — сказав він. — Сидів я в тій конторі, було душно, і щось мені приключилося... — Він говорив, ледве дихаючи, і вона аж напружилася, щоб вловити той його шепіт. — Відчув, що, коли залишуся довше в тій конторі, в мене розірветься голова. Отакий я недоладний, — сказав він і знову всміхнувся ледь помітно.

Вона скерувала до нього всю здатність відчувати й розуміти.

— Тобі щось болить? — спитала обережно.

На неї знову наставилися два сині, добрі і смутні ока.

— Це не те слово, — сказав так само тихо. — Я відчув, що не можу бути в тій кімнаті, що вона мене задушить або висмокче. Знаєш, — скинув він раптом головою і засміявся, — коли я вийшов надвір, так легко й просторо стало на душі!

Вона чомусь засумнівалася, що йому було легко й просторо: надто блідий був і надто вичерпаний.

— Тобі треба покинути службу, — сказала вона. — Відпочити й розважитись...

Він, однак, дивився кудись під ноги. Наче не чув її слів, наче взагалі перестав існувати. А коли звів очі на Марію, чимось дивним і незвичайним повіяло від нього.

— На що ж ми житимемо, коли я покину службу? — спитав коротко.

— У мене є материні коштовності, — сказала в тон йому вона. — Зрештою, коли ти нічого не маєш проти... знаєш, мені мало доглядати дім і вести господарство...

Дивилися одне на одного і наче ще раз перевіряли себе. Не було сказано тут найважливішого; ті слова, що вимовили, були тільки шкаралущею змісту, що його раптом відчули. Був вдячний їй за таке розуміння, вона ж знала, що тільки так може досягти того, щоб ті сині очі, які дивляться на неї, не змінювали свого кольору. Бачила в тих очах щось не зовсім збагненне для себе, якусь ще не виявлену силу; хто зна, подумала під ту хвилю, може, це якась хвороба в нього почалася?

Вночі довго про те думала, не можучи склепити повік, і вже під ранок знову дійшла до тієї ж думки: коли у нього є вичерпаність, хай вона зникне, а коли це хвороба, варто поставитися до нього як до хворого.

2

Тепер, коли минуло від тої хвилі стільки часу, Марія любить часом, впоравшись із обідом, вийти в сад, сісти на ту ж таки садову лавочку і пуститись у такі солодкі й далекі мандри. Вона незмінно бачить при тому перед собою нешироку синю дорогу і мимохіть ступає на неї, щоб трохи там проходитися. Останнім часом це для неї по-особливому жадана розривка, і Марія Яківна не відмовляє собі в тому задоволенні. Вона бачила на тій дорозі перш за все

високу постать спершу чорнявого, а тоді зовсім сивого чоловіка: мимоволі йшла за ним, достосовуючись до його ходи, і знову вони ставали плече в плече. Ішли так, тримаючись за руки, і мали на серцях непорочний мир, що його може зродити тільки справжня любов...

Іванова хвороба першого разу тривала два роки. Тоді й було винесено на веранду стіл і замовлено в палітурні кілька обшитих шкірою зошитів. Через два роки Іванова хвороба закінчилася — він дописав одного з зошитів і поклав його на горішню полицю етажерки. Знову пішов на роботу, і вони знову почали жити, як усі.

Вдруге це сталося, коли йому минуло сорок, він прийшов з роботи так само незвично блідий і такі самі вимовив слова. Вона прореагувала теж так само, хіба що нічого не сказала про материні коштовності, замість того вона вже мала працю в школі...

І все-таки Марія Яківна й зараз не до кінця знає, що таке з ним приключалося. Спершу трохи побоювалася за нього, щось дивне й незвичайне відчувала, здавалося, запалювавсь у Івані темний невгасимий вогонь, його сині добрі очі аж чорніли, і було трохи страшно поринати в них, хоч Іван лишався до неї так само чуйний та уважний. Так само, а може, й палкіше любив він її, і Марія аж задихалася від його нестримної до безуму сили, — це не могло не хвилювати її як жінку, бо ставав під ту хвилю ще й посправжньому привабливий. Водночас виключався з реального світу; дух його, здавалося, жив в інших сферах та іншими вимірами. Вона не намагалася всього зрозуміти — мала досить клопоту на роботі і вдома. Страхалася тільки, що це початок психічної хвороби, і з дня на день чекала вибуху. Але ні разу за всі ці тридцять п'ять років не вчинив він нічого такого, що свідчило б, що дух його й справді хворий, а коли й пропадав десь цілоденно, приносив навзамін букетик польових квітів. Спалахувала тоді вдячністю до нього і притискала той букет до вуст, а він стежив за нею трохи обважнілими очима, від чого аж трем ішов їй

по тілу, а на його вуста лягала погідна всмішка. Дивлячись на нього під таку хвилю, Марія мимоволі сповнювалася неземним здивуванням, її невимірно вабили ті його змінені очі і мудре, шляхетне лице. Часом їй здавалося навіть, що чує біля себе шерхіт легких білих крил — її голубим вітром омивало. Бувши наладнована на нього, щоб постійно відбивати поклики його душі, вона несподівано й сама починала жити яскравіше і красивіше, а коли на його обличчі розквітала ота тиха, блага всмішка, раділа, що навіть у цей час вони одне від одного не відчужуються.

Того першого разу їй не зразу вдалося легко до того приналадитися. З одного боку, відчувала присутність на душі якогось свята, а з другого — непокоїлася і втомлювалася через це; була зроджена до життя звичайного. Отож наступного дня після отої пропам'ятної їхньої розмови Марія зайшла була й до церкви. Гаряче молилася того особливого для неї 1911 року, і їй у дивний спосіб здалося, що хвороба її чоловіка і те, що не мали вони дітей, — це один вузол. Дивилася на ікони і бачила в кожному образі обличчя власного чоловіка. Вони зорили на неї такими очима, ті святі, що її ляком пробирало. Особливо ж вразив її образ, поставлений у кутку, — уздріла вона там його очі, пласкі, випиті й майже прозорі.

Про те своє враження вона й оповіла якось йому в добрий, погідний літній вечір, коли вони сиділи в саду і, як звичайно, дивилися на західне небо. Він стежив тоді за грою барв, що мінилися на очах і були такі чисті, що весь світ од того випогодів. Зирнула мимохіть у його бік і вразилася, таке гарне й добре обличчя побачила. Погляд його сяяв, очі синьо прозоріли, вуста пом'якшувалися від тремтливого усміху, і їй аж голова від того запаморочилася. Не мала сили встояти перед нездоланним його чаром, тож оповіла тихим, як шелест листя, голосом про свої відвідини церкви і про святого, що нагадав їй його, Івана. Дивилася тоді на чоловіка й описувала словами його ж таки. Він одірвався на хвилю від споглядання вечірнього неба,

і воно раптом умістилося в його прозорих зіницях — позирнув на неї пильніше. Не сховалося від нього ні її зворушення, ні неспокій. Впало десь недалеко підточене червом яблуко, пахли квіти, а може, й усе повітря, сповнене тріпотливого й різнобарвного світла. Вони тримали погляди зіткнутими, і ту хвилину вона згадуватиме всі тридцять п'ять років, що минули відтоді. Здається, саме тоді й почало складатися остаточно їхнє взаєморозуміння. Так, це тяглося кілька секунд, бо наступної хвилі він коротко засміявся і сказав м'яко, але безапеляційно:

— Не переймайся!..

Вона миттю послухалася, миттю забула про того святого в притворі і про своє смішне намагання все-таки знайти пояснення тому, що діється з її чоловіком, — все це було жалюгідне і грубо приблизне; збагнула, що є речі, над якими, мабуть, не варто застановлятися — все дивне дивним здається через елементарне бажання зрозуміти те, що треба відчувати. Зрозуміла: те, що відбувається з Іваном, таки не руйнує його душі. Аж зітхнула полегшено, хоч неспокою не тратила весь той час, доки жили вони разом. Але могла заспокоїтися хоч би на позір: сиділи плече в плече із ним у цьому саду і дивилися на західне небо; могла милуватися чудовими барвами, котрі гасли й народжувалися. Знала: не дано їм прожити життя як у всіх, і раптом, розчулена від тієї тиші і спокою, що лежали навдокіл, відчула вдячність, що її суджений, ступивши в якісь незбагненні для неї сфери, не відштовхнув її, а так само хоче відчувати поруч зі своїм плечем її — заради такого, подумала вона, можна згодитися, що на її чоловіка й пальцями показуватимуть.

А захід палав. Густим, малиновим вогнем, в який перетопилося раптом усе різнотоння барв; наливався тим малиновим світлом весь світ навколишній, як і їхній сад; скло на вікнах раптом запалало гострим і високим полум'ям; топлячись у тій пожежі, будинок начебто відділився від землі, став легкий та примарний, з повітря витворений. Легкими та примарними стали й вони, і хоч він не відповів

поглядом під ту хвилю на погляд її, вона зрозуміла, що тільки й щастя її, що біля цього чоловіка. Боялася, що мить оця швидко мине, що мине її ясний надпорив, що все прозоре знову стане кострубатим, а коли це й справді сталося, не відчула урази й невдоволення — на устах її чоловіка знову ожила та ж таки його мила, ледь помітна всмішка.

3

В один із серпневих днів того-таки 1911 року він справді не міг знайти ладу в накопиченні рахунків, що лежали перед ним. Дивився на них порожніми очима, потім звівся, коротко послався на нездоров'я і вийшов із приміщення, в якому просидів майже сім років. На вулиці озирнувся й побачив замість двоповерхового будинку непрохідну й безводну пустелю. Тихе світло осяяло його, здавалося, в нутрі його почав горіти невеликий світильник, що й заповнював його отим прозірчастим сяйвом. Ішов через вулицю і не бачив цієї вулиці. Довкола неслись екіпажі, проїхав, гуркочучи, трамвай, і обличчя посажирів, які дивилися крізь шибки, були виблідлі й напівпрозорі. Спустився Чуднівською вулицею донизу і пішов широкою сягнистою ходою в напрямку Павлюківки. Там звернув у вузеньку вуличку й попростував до голови Чацького та Черкісових літніх будинків. Тут шуміли широкими кронами сосни, і він відчув, що саме цього спокою йому захотілося. Де-не-де траплялися люди, які здивовано позирали на блідого високого чоловіка, але той не помічав їхніх поглядів. Спустивсь у глибоку, заставлену зусібіч скелями, долину і вже тут, присівши на камінь, збагнув, що світла йому всередині побільшало. Здалося йому, що все навколо різко освітилося, сяйво те попливло з неба і все єство його почало насичуватися дивовижним яскравим спокоєм. Всі чуття його обернулись у це єдине — наслухання й теплу радість. Бачив

скелі, що нависали навколо, безладно громадячись одна на одну, відчував небо, що наче приспустилось і лягло йому на душу; пізнав раптом увесь світ, засіяний тим-таки світлом, повний гармонії, але сплетений у надзвичайно складний вузол. Здавалося, душа його розширюється, роблячись безмежно широкою; відчув пульс дня, що ожив отут, на цій землі, — з'єднання всього живого, неба й землі, води й землі, а також: води й неба — чудовий вогонь запалював усе це, напоюючи й живлячи. Побачив він, як рухається сік від коріння до стебла в траві та гіллі кущів, як п'є тепло й повітря ящірка і як травиться в золотому соку в ній зловлений комар. Відчував над собою там, угорі, величезний і безмежний простір, його душа проходила туди, розкладаючись на етер, пливла, обволікаючи далекі планети, метеорити й супутники. Великий космос, засаджений безліччю круглих тіл, явив йому раптом свій злагоджений ритм — все там було сповнене і впоєне найтоншим, проникливим вогнем. Здавалося, що цей вогонь виходить із нього самого і розсівається у просторі. Водночас він, той вогонь, приходить із простору й до нього, єднаючись на півдорозі чи в початках, створюючи ті первні, що ними і стають потім круглі тіла. Невимовне задоволення, яке відчував під ту хвилю, поглиналося безоднею світла, і в ньому, як і в безодні отій, було розсіяне тонкою матерією тихе й безначальне відчуття вічності. Сидів між сірого каміння, одгородившись відтак від світу, і раптом ясно й чисто зрозумів, що все довкола нього, все біля нього і все в ньому існує. Тоді ж бо й народилась уперше на його вустах та легенька пів-усмішка, від якої обличчя його повивалося привабливістю, а очі ояснювалися спокійним та мудрим світлом. Тож коли він устав, щоб покинути це мимовільне місце усамітнення, міг уже ясно й просто понести те світло з собою, хоч зовні був блідий наче стіна.

Таким блідим як стіна й побачила його Марія, і пережила перші незвичайні хвилі затурбування. Вона переживе таке ще двічі, завше по-новому, але результат буде один. Їй

доведеться опікати його під такі хвилі, як дитину, тож і ставитиметься вона до нього, як до дитини. Першого разу вона продасть свої коштовності, щоб можна було прожити, навчиться простої роботи і зароблятиме на хліб учителюванням. Він допомагатиме їй тим, що ловитиме рибу, приноситиме гриби й оброблятиме город та сад. Пізніше він заведе кіз, і вона научиться тих кіз доїти. Жодне слово докору не зірветься з її уст, навпаки, коли матиме він такі нальоти, трохи його світла переходитиме й на неї. Відчуватиме тоді настрій свята, і, може, через те не зборе її холодномозкий войовник — будень. Іван же лишатиметься до неї уважливий та чулий, але тільки на смертному ложі зможе виміряти силу її відданості. Іван тоді зрозуміє, що любов, про яку він стільки міркував і яку добачав у кожній живій істоті, звела найкоштовніше гніздо перш за все в його подвір'ї.

4

У той день, коли довелося Марії Яківні схопитися за поруччя на ґанку і коли забило їй подих, вона вперше й почала згадувати весь їхній довгий спільний шлях. Сиділа в лозовому кріслі на веранді й, чекаючи, поки заспокоїться серце, вдивлялася в ту синю дорогу, що простелялася перед нею. Важко дихала, і бракувало їй повітря — не могла признатися Іванові за свою хворобу. Очі її змружилися, власне, приплющилися, тоді й проклалася ота синя дорога, в яку вдивлялася вона пильно. Побачила там високого чоловіка, який гнав перед собою гурт кіз; і він, і кози зголубіли і виблідли, повилися прозорою поволокою; чоловік повернув у її бік обличчя, і їй знову зайшлося серце, знайоме воно було їй і дороге.

«Такий безпомічний він у житті, — думала Марія Яківна, — і хто зна, чи міг би прожити сам?» Жив, як парашутик кульбаби, несений вітром, його тягне, і він несеться;

світ для нього — зело, залите сонцем, і він тільки й бачить, що це зело й сонце.

Дивний смуток відчула Марія Яківна, сидячи отак півнепритомно і вдивляючись у свою синю дорогу. Вона не знала, що отам, з того боку річки, поза межами її бачення, Іван раптом відчує її тривогу. Довго дивитиметься в бік своєї домівки, намагаючись збагнути, що там сталося, — був, наче мембрана, чутливий; але додому він зараз не повернеться. Дочекається вечора, хоч на серці лежатиме і в нього не зовсім збагненний притяжок...

— Що тут у тебе сталося? — спитав він уже ввечері, п'ючи своє молоко.

Вони сиділи за столом у саду, і перед ними, як щодня, цвів захід. Вона скинула трохи злякано очима.

— Звідкіля ти взяв, що в мене щось сталося?

— Та от взяв, — сказав він, і м'яка усмішка лягла йому на вуста.

— Що ж ти знаєш? — злякалася вона.

Він спустив погляд. Дивився під ноги, і його обличчя поволі буряковіло. Марія ще більше зніяковіла і раптом стала безпорадна, як дівчинка.

— Іва-а! — сказала, начебто скаржачись. — У мене щось із серцем, Іва-а!

Великі сльози раптом викотились із її очей і бризнули на щоки.

— Звернися до лікаря, — мовив він трохи розгублено, водночас пильно її роздивляючись.

І справді, побачив її серце, вперше так близько в нього зазирнув. Нерівно билося і наче захлиналося кров'ю, яку мало відганяти од себе, — червоне кружало, що скорочувалося й тремтіло. Смуток увійшов і в нього, а очі його запалали.

— Не хотіла тебе турбувати, — сказала вона майже пошепки.

Не міг їй допомогти, міг тільки бачити й відчувати. Жодної житейської вправності не навчивсь у цьому світі. Простяг руку й ніжно торкнувся сивого волосся на її скроні.

— Ми вже старі, Марійко! — сказав тим-таки теплим і смутним голосом.

— Я так злякалася сьогодні, — швидко заговорила Марія, ковтаючи сльози. — Не за себе я боюся, бо коли піду з цього світу...

Вона не доказала. Раптом спинилася на ньому поглядом: ніколи не бачила вона таких очей: були вони ясно-сині. Зиркнула на захід: он він, той колір, онде вона, та голуба смужка. І чи від того порівняння, чи від світла, що влилось у неї, вона раптом заспокоїлася.

— Така я дурна, — сказала, змахнувши сльозу і ніяково всміхаючись. — Переполохала й тебе, й себе...

Дивився на неї тим-таки поглядом, тільки до ясної синяви додалося трохи й здивування: побачив її такою, якою зустрів уперше. Вона щиро й широко всміхалася, і на щоках у неї цвіли найдобродушніші в світі ямки. Побачив він зимовий день, почув іржання коней і легенький подзвін збруї. Пара здіймалася від кінських морд, тремтіло морозяне й чисте повітря; засипана снігом долина була залита легкою морозною синявою. Марія ховала руки в муфту, переступала черевичками по рипливій стежці, — хотіла так відігнати холод, — і пересміювалася. Щоки її рожевіли, носик був гладкий та рівний, її величезні очі прискали сміхом, і він завмер зачарований. Пара легенько здіймалася з конячих ніздрів і від її рота, а ще вона, щоб його трохи подражнити, показала, ледь-ледь висунувши, язичка. Іван підходив до неї, як молодий лев, — груди були в нього розпрямлені, а в м'язах співала молодецька сила. З уст у нього так само здіймалася пара, а коли підійшов до неї зовсім близько, пара з їхніх уст сполучилася. Відтак повернулося до них широчезне, обрамлене бородою обличчя візника, і вони раптом злякалися того круглого й такого недоречного при цій їхній інтимності лиця...

Дивно стало Іванові, що перед ним сидить така немолода жінка з рисами, що ледь-ледь нагадують оту, яку мимохідь побачив: була вона вже як мати чи бабуся тієї. Він же

сам був дідом юнака, котрий так захоплено підходив до повоза, коло якого пританцьовувала на стежині найкраща в світі дівчина: відтак почув Іван посвист батога, що змахнув ним візниця, і повіз рушив у той синюватий серпанок, який плівся над дорогою і повивав світ.

«Сюди ми приїхали, — подумав він. — У вечір цей і у цей сад!»

5

П'ятнадцять років потому пригадала Марія Яківна той вечір, і їй, як ніколи, стало соромно за свою слабкість, адже турбуватися тоді треба було за нього, а не за неї. Наштовхнув її на ці спогади Галин Хлопець, уже двадцятисемирічний; десять років блукав він по світі і оце сидів перед старою вчителькою, спонукаючи її до розповіді. Була Марія Яківна вже зовсім ветха, західне світло м'яко її осяювало, і Хлопцеві здалося, що ця бабуся легка й повітряна. Мав дивну ілюзію під ту хвилю, що вона поволі розчиниться і зникне а він залишиться сам у цій господі й муситиме давати раду власним думкам.

— Заходила твоя мама, — мовила Марія Яківна. — Така вона рада, що ти повернувся. Вже більше не ваблять тебе мандри?

— Вже не ваблять, — сказав Хлопець і усміхнувся.

Вона дивилася на нього: широкоплечого й трохи заповного, з енергійним обличчям, схожого і водночас не схожого на її Івана з часів молодості: той був високий та худий, цей середнього зросту і повний. І все-таки було щось разюче спільне між них, і вона з того дивувалася. Мимовільно переносилась у той далекий 1911 рік, коли все оте в Івана почалося...

Випивав склянку молока, заїдав скибкою чорного хліба, цілував її в лоба, як батько дочку, і йшов з дому. Приходив

надвечір і з'їдав тарілку борщу. Вночі був по-особливому ніжний із нею, і в Марії так і язик не повертався спитати, що з ним діється й куди щодня ходить. Була тоді ще надто юна і не вміла чекати. В голові їй почали плестися всілякі химери, і навіть зараз, коли вона така стара і ветха, їй соромно за них...

Думала про це, коли Хлопець уже пішов: є речі, що їх не можна розказувати. Так настирливо розпитував її про старого, що в неї все мимоволі сколихнулося. Лежала сама в порожньому домі, місяць зазирав у горішню шибку, обливаючи холодним світлом півстіни, і оті півстіни раптом прочинилися перед її зором, розхилилася неозора далина, і Марія знову опинилася на синій дорозі. Іван ішов по ній сам, без кіз, високий та рівний, озирнувся на неї й начебто попросив чогось очима.

— Вибач мені, — зашепотіла біла-біла від старості й місячного світла жінка. — За оту підозру вибач, недоречну й дурну, а ще більше за те недоречне стеження...

У ту ніч не спав і Хлопець. Він лежав на канапі в дідовій бібліотеці, крізь вікно вливалося місячне світло, а йому здалося, що хтось невидимий підійшов до нього, розчинив, як вічко у скриньці, йому груди і поклав туди сокровенний згорток із сокровенними письменами.

6

Іван ішов рівною ходою, не пришвидшуючи й не притишуючи кроку. Подався під Просиновську гору, за ним, наче тінь, трохи злякана й засоромлена, подалася й Марія. Поспішала під гору, бо він сховався за закрутом і міг би легко отак зникнути з очей. Але він не зник, ішов розмірено і наче світу не бачив. Трохи понурився і, хоч проходили вряди-годи повз нього люди чи проїжджав звощик, ні разу не звів голови. Біля театру й водонапірної башти зустрівся

йому знайомий. Гукнув до Івана, і той наче з іншого світу зійшов. Стрепенувся і змушений був віддати знайомому коротку розмову. Марія тоді звернула в бічну вуличку, щоб і собі не здибатись із знайомим, а коли знову вийшла Іванові в спину, той так само рівно й неквапно йшов. Звернув на Молочанівську, і гадки не маючи, чи стежить за ним хто; коли переходив вулицю, на нього голосно загорлав звощик, і він покірно перечекав. У звощику сиділа молода жінка, Марії здалося, що вона позирнула на Івана з інтересом. Той же не помітив жінки, хоч була вона по-справжньому гарна, а завернув до Михайлівської. Тут юрмилося чимало людей, і він ішов серед натовпу, дивно виділяючись. Позаду пленталася Марія, їй аж очі втомилися стежити за ним, тим більше що вже почала заспокоюватися — підозра й ураза розчинялись у ній, натомість з'являвся сором.

На Київській Іван завернув ліворуч, як це робила вечорами, гуляючи тут, молодь, і подався до Кафедрального майдану. Тут його знову перепинив знайомий, але Іван відбувся тільки вітанням. Подався вздовж базару, минаючи рибні ряди, — до нього погукували вряди-годи продавці, але він на них не зважав. Біля магістрату спинився й уважно роззирнув будинок. Тоді рушив на Замкову й пішов по синьо-лискучому від сонця брукові. До нього вискочив із гавкотом чорний і кудлатий песик. Іван схилився й погладив його по голові. Песик радісно заскімлив і почав лащитися до Івана. В Марії знову збудилася підозра, і вона спинилася на вступі до вулиці. Але Іван не звернув до двору, з якого вискочив песик, а подався стежкою, що зводила із Замкового крутосхилу. Той самий песик загавкав тепер і на Марію, але коли вона лагідно промовила до нього, не заскавучав лагідно і не замахав хвостом, а залящав уже несамовито. Вона сердито цитькнула на нього, притупнувши ногою, і песика мов водою змило — вже аж у подвір'ї залився він ображеним і вискотливим тявкотом.

Іван був уже внизу. Тихо дзюркотіла між камінням Кам'янка; він сів біля води, задумливо дивлячись на воду.

Марія мусила стояти в заростях кущів і спекла кілька разів раків, бо повз неї проходили люди і здивовано на неї озиралися — місце було не з тих, щоб годилося стояти тут без діла.

Але Іван сів, очевидно, на тому камені надовго, тож вона знову піднялась угору і пішла понад Замковим урвищем. Униз вона спустилася вже за горою — Іван ішов берегом річки, так само задуманий і так само відсторонений. Рухався, однак, трохи швидше, голову тримав просто, і вона мимохіть замилувалася з його постави і гарної, стрімкої ходи. Це помітила й та сама дама з повоза, що зустрілася їм на Молочанівській. Вона саме висідала із звощика і теж задивилася на ту стрімку й високу постать. У Марії болісно стислося від того серце, але в той момент із двору пролунав радісний дитячий погук, і по стежці до воріт покотився чудовий простоволосий хлопчик, одягнений у матроський костюмчик. Жінка тицьнула візникові гроші і побігла назустріч тому Золотоволосику. Підхопила на руки, підкинула, а за мить почала спрагло його цілувати. Марія відчула тоді, як терпкий кілок став їй у горлі, сльози вибилися на очі, і, палаючи з сорому й докуки, вона раптом покинула дурне своє стеження й побігла додому. Вже не бачила, що Іван звернув на Андріївську вулицю й подався вгору між ряди розсипаних пообабіч одноповерхових хат — сьогодні його повабило на те саме місце, де пережив він нещодавно неймовірне знесення та щастя і де відчув був такий високий спокій.

В той день він і приніс Марії невеличкого букетика диких гвоздик, яких назбирав на кручах, і вона припала до нього вустами. Саме ця дрібниця й дала їй силу знову беззастережно повірити йому, і, хоч було то вкрай сентиментально, потай зірвала кілька найкращих квіток і поклала їх між сторінки.

Одну із цих квіток вона знайде через тридцять сім років, коли їй буде ще дуже важко лишатися самій у порожньому домі. Стане та гвоздичка руда, аж брунатна, але

коли дивитиметься Марія на неї, бачитиме червоні пелюстки і чутиме гірко-солодкий запах свіжого зела. Вона знатиме: був то запах осяяних сонцем горбів і зілля, що хоч і пропадає щороку, але щороку живе те саме.

7

Кілька разів на тиждень сідав він до столу, якого виставив на веранду, довкола цвіли й плелися кручені паничі, перед ним лежали два білі поля, клав на ті поля великі й незграбні літери, хоч на службі писав почерком легким та швидким, повільно виписував слово за словом. Часом відривався від писання і дивився довгим поглядом крізь зарості. Бачив дахи хат їхньої околиці, чотирикутні дека дворищ, утоптаних у землю, жінок біля літніх печей, наповнені плодами сади, — всі обійстя чітко розкреслювалися парканами й парканчиками; звідси, згори, бачив він, як годує котрась із господинь курей, а друга замішує потраву поросяті; бачив дітей, які різали, ходячи по околиці, лободу для свиней, і дітей, які грались у дорожній куряві. Собаки вигризали воші, гримлячи ланцюгами, або бігали по вулицях разом із дітьми; позгортувались у клубки сонні коти. Свині розляглися серед вулиці у величезній калюжі, а коли проїжджав віз, вони неохоче зводилися і з невдоволеним хрюкотом вилазили з води. Вся вулиця лежала тут, у нього перед очима; там далі вивищувався горб, за який щовечора сідало, барвисто розсвічуючи крайнебо, сонце, але на той горб дивився Іван уже ввечері, коли сідав біля садового столу вже з Марією. Голосно кликали курей, качок та дітей господині, діти й кури притьма мчалися на той зов, качки відгукувались із річки голосним крякотом, а тоді пливли до берега. Бачив він хлопчаків, які ходили по річці з саками, ловлячи дрібну рибу, і дідів, які лагодили, сидячи по своїх дворищах, верші. Бачив

бондаря, що стругав клепки для бочок та цебрів, а потім збивав ті клепки, стягуючи обручами. Бачив шевців, котрі сиділи на пасастих стільцях і лунко гатили молотками по підошвах. Лакував готову шафу столяр, приспівуючи при роботі, кілька теслярів та мулярів зводили в глибині вулиці будинок, перегукувалися голосно, а часом сміялися на кинутий кимось жарт. Паслося на осяяній сонцем леваді кілька спутаних коней, вони стрибали, посилаючи вперед зв'язані ноги, і відганяли хвостами набридливих мух. На горбі зліворуч паслося кілька корів, між них сидів на траві, стругаючи палицю, ясноголовий обшарпаний пастушок.

Він знову схилився над білим полем, і знову клалися й клалися на папір літери, вив'язувались у слова, які сплітались потім у речення. Марія при тому намагалася ходити навшпинячки й не грюкати дверима: свята тиша розливалася під той час по їхньому обійсті. Часом на папір, на якому мережив своє хитросплетіння, падав жучок і повзав між літер, наче хотів розшифрувати химерні оті й незбагненні зигзаги. Напивався досхочу шелесту плитких слів, розправляв крильцята і злітав у повне сонця й комашні небо. Іван проводив його поглядом і знову якнайпильніше роздивлявся оту долоню-вулицю: стіни хат йому прозоріли — міг бачити й кімнати, що їх безнастанно чепурили й чистили невсипущі жіночі руки. Бачив він і кілька кравців, які сиділи, заклавшись тканиною, щоб з того безладу створити щось ошатне й гарне; бачив лавочки та євреїв, що сиділи біля прилавків, відважували чи відмірювали крам, — всередині ті лавки були наче вулики, заставлені сотами. Весь отой простір, долоня ота широка, був заповнений лініями, квадратами, колами, людськими істотами, рухом та вовтузінням — все жило й ворушилося, з'єднувалося й перехрещувалося. Дві жінки зійшлися біля криниці і спинилися — одна з повними, друга з порожніми відрами; дві інші стали на вступі до лавки; рій дітей, схопившись руками, завзято гупав ноженятами по пилюці; столяр

відірвався від роботи й мив руки, а зливав йому замурзаний і босоногий столярчук. Трійко дівчат зійшлося біля річки і про щось завзято цокотіли, схиляючи голівки одна до одної і зі сміхом їх розхиляючи. Іван наповнювався від того тихим світлом, тихим світлом горів він, викладаючи на папір слова й речення, — випливали вони з нього, як вода. Здіймався від того на голубих, спокійних хвилях, чув біля себе шелест повітряних крил, і той шелест чула разом із ним і Марія. Здавалося, те світло, яке випромінювалося з нього, наповнювало й усю веранду і запливало в розчинені двері — тримала їх Марія розчиненими, щоб не грюкати; жінка в глибині дому, біля каструль чи шиття, тримаючи віника чи витираючи віхтиком куряву, та жінка раптом почала усвідомлювати, що також вивищується і світлішає, що весь цей рух по хаті, всі клопоти, які перебрала на себе, відмовившись від служниці, частина якогось одного, великого й сокровенного щастя.

8

Пізніше, вже через багато років, вона згадувала той час, як щось їм обом належне, спостерігала з глибини старості оті всі тіні на синій дорозі й думала, що коли б жили вони з Іваном «як всі люди», з'їв би поступово будень їхню любов і взаємну прив'язаність, як з'їдає він найсвятіші почуття в більшості людей. Вона думала, що час, коли находила на Івана ота «гарячка», був порівняно невеликий, тільки по кілька років, — часто находило це на нього перед великими світовими подіями; після того він погасав, як гасне лампа, коли з неї виходить гас, помалу, ледь-ледь зменшуючи світло. Марія стежила за цим здивовано й несвідомо шкодувала, що так воно буває. Після того Іван начебто забував про свій спалах та дивацтво і ставав буденний і звичайний. Ходив на роботу, якщо вона була,

і піклувався коло господарства. В часи завірюх дбав про родину, як і всі навколо: ходив по базарах, міняв, діставав і підробляв. Вона ж, своєю чергою, склала екзамена на вчительку і мала вже й для себе заняття...

Їй важко було повідомити йому про це, боялася зачепити якусь делікатну в ньому струну.

— Не знаю, як тобі сказати, — мовила вона, ніяковіючи й червоніючи. — Але всидіти поміж чотирьох стін вище моєї сили!..

Звів тоді на неї безмірно голубі очі, і їй стало ще незручніше.

— Бачиш, — сказала вона ще упертіше. — Той час, коли тільки чоловік дбав про сім'ю, минає. Відчуваю те саме, бо роботи, яку маю вдома, мені не вистача. Окрім того... якась туга мене за дітьми бере!..

Він все ще мовчав, розглядаючи її тим-таки поглядом, від якого вона маліла і ще більше нітилася.

— Звісно, коли не заперечуєш, — мовила прихватцем.

— Чому б я мав заперечувати? — просто спитав він.

— Годиться, щоб жінка сиділа вдома...

— Мені нема діла до того, що «годиться», — трохи зарізко сказав він, і його брови нервово скинулися.

Начебто забув і про розмову, та й про те, що й вона тепер ішла з дому, було то в ті роки, коли вперше був запалився. Не цікавився ні сімейним бюджетом, ні тим, що він їсть, начебто те, що людині треба здобувати гроші, харчуватись і вдягатися, були жалюгідні дрібниці. Пізніше, коли пригасав, до нього знову вертався інстинкт годувальника сім'ї, знову ставав приземлений та елементарний, як більшість чоловіків навколо, і вона, яка звикла вже до життя дивнішого й особливішого, часом мала до нього й жаль. Тоді й виникали поміж них типові подружні сварки, від яких страждали обоє однаково...

Марія Яківна згадувала про це найбільше того 1963 року, коли прийшов до неї в гості Хлопець і своїми розпитами розворушив давно заснулий вулик її спогадів. Хлопець

зайшов у її двір так несподівано, що вона здригнулася. Власне, не його поява так її злякала: перед нею стояв чоловік хоч і невисокий та повний, але який страшенно нагадував їй Івана з молодих літ, коли були вони ще нареченими. Здалося їй на мить, що часові хвилі якось дивно посплутувалися, їй захотілося підхопитися, як підхоплювалася колись, коли Іван приходив до неї. Голова їй при тому закрутилася і їй стало зовсім млосно.

— Дай-но мені, любий, води! — попросила вона.

Хлопець метнувся до відра, і вона відпила кілька ковтків.

— Бачиш, я вже зовсім немічна, — сказала ледве чутно, — Сама вже й не здатна ні до чого. Спасибі твоїй мамі, Оксані й Неонілі, вони доглядають мене... То що мама зараз?

— Пере, — засміявся Хлопець. — Аж піна летить на все подвір'я!

— Вона така енергійна, Галюся, — сказала стара. — Випало їй на долю, не доведи Господи. З вісімнадцяти років на руках у неї була дитина й баба, а це неабищо. В війну їй теж довелося ковтнути лиха. Ми з твоїм прадідом їм пособляли, скільки могли, але чи багато ми могли? Мали, Богові дяка, кіз, на тому молоці й ти вигодувався.

Всміхнулася ледь-ледь, мимохіть повторюючи Іванів усміх, і чи від тої усмішки, чи просто тому, що годі їй не згадувати його, дивлячись на цього молодика, стало їй погідно й тепло на серці.

— Не дуже поспішаєш? — спитала турботливо.

— Що ви, Маріє Яківно? — засміявся Хлопець. — Поки що гуляю, як пташка!

Вони вже сиділи на садовій лаві біля столу, і перед ними цвіло західне небо.

— Глянь-но, — сказала Марія Яківна. — Щовечора сиджу я так і дивлюся. Твій прадід теж любив дивитися на ті барви. Знаєш, ніколи вони не повторюються, от що дивно!

Завмерла на мить, вдивляючись у вечірнє небо, на вустах її грала вмиротворена всмішка, і Хлопець мимоволі

схвилювався, дивлячись на цю зовсім білу жінку, — велику красу старості помітило його око.

— Він був дуже добрий до людей, твій прадід, — тихо сказала стара, вдивляючись перед себе зосередженим поглядом. — Душею відчував, коли в когось яка біда. Часом ми самі нічого не мали, а він посилав мене занести молока якійсь хворій дитині. Сам він соромився своєї доброчинності, — м'яко всміхнулася Марія Яківна, — бо зовні був замкнутий та похмурий, і от тоді і я ставала йому в пригоді.

9

Ледь світало, коли він прокинувся й лежав якийсь час, вслухаючись у неозору тишу ранку. Прокукурікав десь півень, вікно ще було застелене синюватою млою, за шибкою мертво застигла густо обсаджена яблуками гілка. Він дивився на ту гілку, в сонній ще голові думки були повільні й наче розріджені; Іван примружився — зміг і через стіну продивитися. Побачив мокрі від роси дахи, вулицю, річку, що синьо спала в своєму ложі, побачив зовсім виблідлий серпик місяця серед неба і кілька майже погаслих зірок. Лежав якийсь час, спостерігаючи, як світлішає в кімнаті: світло вливалося до нього чисте, тремке й заливало поволі весь окіл, який міг він озирнути, звівшись на лікті. Поруч тихо спала Марія, вві сні обличчя її було прегарне. Світло залило це обличчя, складки постелі, меблі, стіни й фотокартки на тих стінах. Задивився на одну з них — був то Іванів дядько. Всміхався зі стіни, і чи від того світла, чи був Іван так наладнований, те обличчя раптом ожило перед ним. Кучерявий та широколиций, дядько дивився на нього з легким прижмурцем і чи кепкував з нього добродушно, чи підбадьорював.

Іван устав, намагаючись не рипіти, і поволі вдягся. Світла більшало й більшало. Пішов босоніж, м'яко ступаючи

навшпиньках, і Марії, яка прокинулась у ту мить, здалося, що він пливе в сивуватих хвилях світанку. Не подала знаку, що не спить, а мовчки стежила, як крадьковито ступає він до дверей. Поклав руку на клямку й обережно натис на язичка. Клямка клацнула, двері тихо, але виразно зарипіли. Швидко повернувся в її бік, і вона змушена була заплющитися, щоб не стурбувати його.

Вийшов навшпиньки у сіни, лишивши двері прочиненими. Вона схопилася з ліжка й подалася за ним. Іван спускався по зарошених дошках ґанку, перетнув безшумно подвір'я і ступив у залитий мерехким ранковим світлом сад. Роса густо пообсаджувала листки й плоди величезними блискучими краплями, і вони легко тремтіли, уражені навколишнім світлом.

Стояв босоніж серед саду в розхристаній сорочці і зарошених штанях, звів обличчя, і великі сльози покотилися йому з очей. Велика всезаймаюча гармонія захоплювала його, все сильніше запалюючи, колисаючи, втишуючи і розм'якшуючи. Здавалося, входив сам у себе, і тільки краєчком вільного мозку розумів і передчував, що світло це особливе, а радість вогнелитна. Знав, що було це відчуття таке саме, як тоді, коли він уперше запалився і хотів напитися цього світла аж до вичерпу. Марія також відчула, що повторюється те, майже забуте, спершу їй стало трохи й страшно — встигла увійти в багаторічний ритм життя простішого, в якому тільки й було, що дбання про шматок хліба і хороші книги, які вони читали разом спокійними вечорами. Всі ці роки, які минули й були переповнені такими турботами, адже для світу загального вони тільки й були: він — бухгалтер, а вона — вчителька. Війна й революція, голод і нестатки, страх перед утратою шматка хліба — це зачепило і їх, але не закрутило...

Стоячи отак у темних сінях і дивлячись на дивно зміненого і схвильованого чоловіка, Марія подумала, що на їхню долю випав теж не зовсім звичайний жереб. Була вона, як вода, котра потребує твердої форми, щоб здобути

свою, але чи міг такою формою стати для неї отой коханий, щасливий безумець? Знала: знову всі турботи за їхнє існування ляжуть на її плечі: за якийсь час вона призвичаїться до цього і знову буде задоволена. Здається, знову помре для них будень, і це по-своєму відживить їх обох. Дивилася смутно в той залитий світлом сад і вже твердо знала: відсьогодні Іван не піде на службу, а знову висиджуватиме на камінні й дивитиметься на воду. Принесе їй у нагороду напівзів'ялий букетик, і вона спробує вдруге знайти в ньому кілька найкращих квіток, щоб їх зберегти.

Сум заволодів нею у тих сутінних сінях, хоч друга половина її єства мимовільно вже засівалася тим світлом, що лилося і від саду, і від чоловіка. Два спокої змагались у ній — один буденний, узвичаєний, що велів тілу й духу вправлятись у русло всезагальне, і цей, який відривав її від світу і замикав в особливу капсулу. Саме тому й сумувала вона і саме тому раділа, була водночас кволою і захопленою, а що несила було їй так легко зрівноважити ці два начала, то не змогла стриматися і раптом заплакала.

10

Зрештою, цього разу Іван горів по-особливому: висидівши якийсь час за столом на веранді, він наче пригасав і ніяковів. Брав сака, прив'язував до боку торбину і йшов бовтатися на річці. Починав ловити від яру, неподалець Зарічанського висілка, і поволі простував угору. Ставив сака під зілля, а що утяжив його свинцевими грузилами, не потребував тримати. Обережно підіймався за течією, обходячи по піску, а тоді тупав шалено ногами, взутими в калоші, та палицею бушуючи, аж каламутніла, воду. Зводив сака: срібно билися там пічкурі, повзали, як маленькі гадючки, щипавки, в'юнилися слизи і яскраво мерехтіли

черевасті, майже круглі бекаси*. Обережно вибирав у торбу пічкурів та слизів, щипавкам та бекасам давав волю, а тоді брів за течією вгору, високий та худий, з уже посивілим волоссям і гарний. Заганяв і знову зводив сака, з якого дзвінко стікала у річку вода, сак пах тванню й водяним зіллям; поступово він сам набирався того запаху — вітер дув йому просто в обличчя, звіюючи кучеряву чуприну, і двоє дядьків, які проходили в цей час по березі, мимовільно розвернули в його бік обличчя.

— Диви, з панів, мабуть, — сказав один, похмурий, а другий запосміхався, блискаючи зубами.

— Бач, і справляється!

— Припекло, то й справляється, — буркнув перший, похмурий, і пішов берегом далі, мнучи важкими чобітьми прирічкове бадилля.

— Глянь, худий він який! — наздогнав першого веселий. — Шкіра на ньому й кості!

— Зате морда благородна! — цвіркнув крізь зуби похмурий, і веселий за його спиною залився сміхом.

— Потіха з тебе, Андрію!

— Не з мене потіха, а з нього! — буркнув злісно похмурий, і веселий раптом перестав сміятися, озирнувся й знову побачив високу, струнку постать з розвіяним за плечі волоссям, що повільно брела по воді. Усміх раптом зник із його веселих вуст: здалося йому, що той високий не по воді йде, а над водою.

Іван чув ту розмову, але вона пройшла повз нього, як проходить біля ніг вода: калоші засипалися піском, але вимивався той пісок так само легко, як і западав, тільки окремі крупинки муляли ступню. Тоді він спинявся й виколупував ті піщинки — обличчя його було застигле, а очі світилися погідно. Сонце заламувало в тих очах по іскрі, і вони від того здавалися ще ясніші: на сітківці відбивався

* Бекаси — тетерівська риба, гірчак.

весь навколишній світ — всіяні зеленню горби й хати, птах, який летів у небі, хмари й синява, густо зігріта літнім сонцем. Ген віддалік на далекій курній дорозі їхав віз, тягнучи за собою довгий білий шлейф — той віз із шлейфом також відбився в Іванових зорках, так само і візниця, маленький звідси, як пуголовок, що змахував коротким, мов диригентська паличка, батогом. Іван спинився серед річки й на мить заслухавсь у широку, різноманітну музику оркестру навколишнього світу, яким диригував той іграшковий візник. Спокійно й умиротворено поспівували у кущах пташки, дзюркотіла на високих чи низьких нотах вода, вдаряли по ній смички сонячного проміння, десь поблизу голосно кричала качка і вторував їй прохриплий голос качура. Від найближчої хати полинув невимірно теплий, неголосний жіночий спів: там зривала з дерева вишні зовсім юна молодичка. Кидала ті вишні в берестяну коробку, часом кладучи найстиглішу й до рота, і вишня ця, входячи їй в уста, рубіново спалахувала, роблячи рубіновими й вуста молодички.

Тоді Іван знову дививсь у чисту лискучу воду і вибирав на око густіше зілля, щоб поставити сака. Ловив якраз стільки риби, щоб вистачило поїсти на двох; наступного дня він прийде сюди знову, а коли буде дощ, сидітиме цілий день на веранді і виписуватиме свої корячкуваті гачки, роздивляючись водночас велику долоню вулиці, прочитуючи її'лінії, як хіромант. Бачив чотири головні лінії на тій долоні: найважливіша — лінія життя, а там лінія здоров'я й розуму і лінія щастя... Цвіркун поселиться в нього на веранді, підспівуватиме йому вдень і вночі, ночами на його скрегіт відгукуватимуться із саду жаби-ропухи і турлюкатимуть вони цвіркуну в унісон. Бовванітиме тінню на тій веранді і вдивлятиметься в темінь. Бачитиме, як з'єднуються водно у тій темряві чоловіки з жінками, чутиме стогін породіллі і крик немовляти. Бачитиме радісну, зморену усмішку матері й чутиме заспокійливий вуркіт батька. Слухатиме колючі сварки, які спалахуватимуть у дворах,

і погідний туркіт закоханих по таємних кутках. Вдивлятиметься в широко розплющені очі жінки, яка конає, і чоловіка, якому раптом запахла земля. Дивитиметься на веселий танок у якомусь дворищі і слухатиме гомін підпилих людей. Можливо, проникатиме його погляд і в товщ земну, де губляться шари давнішого людського життя: накладаються вони один на одний, роблячи землю більшою. Бачитиме випростані кістяки колишніх людей та розгублені кістки їхніх тварин. Пізнаватиме рештки їхніх речей: уламки посуду, домашніх речей, зброї і шматки напівзотлілої одежі. Глибоке й широке зітхання почує він із тої землі, і так промовлятиме до нього життя, яке відгоріло й замістилося життям оцим, що кладеться перед очі. Лежить воно перед ним, як велетенська долоня, і він спокійно її розглядатиме. Буде врівноважений, добрий та поблажливий. На вустах його гратиме тиха всмішка, а очі його сумуватимуть, як сумує відбитий у росі місяць.

Все сповнюватиме його душу і втомлюватиме її. Тоді він змушений буде погасити свою усмішку та смуток, спустить голову, і їй додасться в цей вечір ще кілька сивих волосин. Нечутно ступаючи, зайде на кухню. Тут наллє в миску води і спокійно й довго омиватиме собі ноги. Його чекатиме вдома жінка, яка лежатиме з розплющеними очима і яка вже трохи почала боятися своєї самоти. Він підійде до неї, поцілує в прохолодні вуста, нагріє їх і нагріється коло них і сам.

11

У той вечір далекого 1963 року Марія й сама дивуватиметься, що так розговорилася вона перед Хлопцем, що сидів навпроти неї і, здавалося, не слухав, а випивав її слова. Хто зна, може, в такий спосіб її дух долав отак кілометр за кілометром синю дорогу — час відлетілий та забутий;

для цього й справді було потрібно, щоб Хлопець завітав у її двір, коли вона вже на ладан дихатиме; стане він для неї, як дорога тінь, дивно схожа на Івана. Покликала його і не шкодувала: був то по-справжньому вдячний слухач. І дивно завинулося в голові старої вчительки, здалось їй, що колись давно таки народивсь у них із Іваном син: круглолиций та кучерявий, і саме від того сина прийшов у світ цей Хлопець, а може, прислала його до неї туга її. Хоч була вже зовсім стара, не губила й крихти з того, що зафіксувала колись її пам'ять, — хочеться їй у такий спосіб посумувати за тим далеким і відлетілим чи, може, справити йому хоч такі поминки.

— Про війну я мав би пам'ятати більше, — сказав Хлопець. — А от уявлення, як ми тоді жили, ніякісінького.

Він розвів руками й розсміявся.

— Всім нам дісталося, — сказала тихо стара вчителька. — Ремісникам було легше: завжди треба носити взуття й одежу, треба діжку для огірків і ще там щось. Школи були зачинені, та й чи могла я піти в ту школу? Твоя мама намагалася не показуватися на вулицях. Виручали нас тоді твій прадід та Олександра Панасівна...

Вона подивилася долі, собі під ноги, і знову побачила там шматок синьої дороги, по якій ішла вона і простували й інші. Побачила Олександру Панасівну, яка кроїла із шкіри заготівки для чобіт. Галя узброїлася пульверизатором і дула з пляшечки фарбу на розгорнутий листок паперу, по якому було розкладено трафарети: лебеді й дерева. Ті лебеді мали плавати по озеру, засипаному дрібними синіми крапельками. Галя дивилася на це чудо мистецтва й сміялася.

— Гляньте, гляньте, який дивоглядний несмак!

На ті слова поверталося до неї сухе й суворе обличчя Олександри Панасівни.

— Зате хліб піде тобі в смак!

І застигала з пульверизатором у роті Галя, і дивилася на Олександру Панасівну незвично посерйозніло, випливав

тоді з ока її блискучий, іскристий кришталик, і така вона ставала безпомічна тоді, та Галя, і засмучена, що Олександра Панасівна відкидала шевського ножа й підходила до неї:

— Давай-но поплачемо, ясочко, га?

Вони сідали, обійнявшись, на канапі й плакали тихо, похитуючись. І похитувався від того весь світ і вся хата, а діти Олександри Панасівни, побачивши таку невидаль, застигали біля порога чи посеред хати, зорячи широко розплющеними очима. І так само застигала й вона, Марія, із глечиком молока, яке принесла для дітей.

— Ну, чого ви, чого, дурненькі? — казала вона, також схлипуючи і простуючи до них.

— Ой дайте нам, Маріє Яківно, наплакатися, дайте нам хоч раз на місяць виревтись!

Діти вислизували одне за одним із хати, бо той плач був уже трохи смішний для них і незрозумілий. Марія ж Яківна прилучалася до жінок, стояла біля них і плакала. Було їм усім чого плакати, бо в тій хвилі збиралися вся гіркота їхня та біль. Олександра Панасівна бачила Миколу, який пробирався у цей час десь через болота й чагарники, Галя бачила свого Хлопця й бабцю, а Марія Яківна співчувала і їм, і цілому світу.

Іван в той час розпустив по горбі кіз і ловив саком рибу. Риба ловилася погано, і він раптом закинув голову, дивлячись упритул на небо...

— Все життя, яке минає, синку, — сказала Марія Яківна Хлопцеві, — це окремі сценки й картини, обличчя й епізоди. Ми їх стільки розгубили по дорозі! Але є одне, Хлопче, — вона подивилася на вечірнє небо, що гаряче палало над околицею, — це наша присутність у всьому. Наша присутність — це і є та дорога, яку я так часто останнім часом бачу.

12

І вона знову побачила синю дорогу, по якій ішов високий сивий чоловік (було це вже тоді, коли Хлопець пішов і коли лежала вона без сну на самотньому ложі); довкола клубилися, набухали й крутились у повільному ритмі великі прозористі кулі, які висяювали з себе синювате світло, тремтіло воно й розливалося довкруж. Може, від цього сяйва синіла і дорога, Марія побачила там себе, молоду й веселу; здається, це був той момент, коли вона з так само молодим та веселим Іваном покинула біля узлісся візника з широким, обрамленим бородою обличчям, а самі вступили в ліс. Зашуміли тоді в них над головою сосни і заспівали пташки, вона йшла, притримуючи поділ сукні, й позирала вряди-годи на нього, такого веселого й гарного. Він смішив її, розповідаючи всілякі історії, і Марія зупинялася і аж згиналася, так сміялася. Вибивалися їй на очі сльози, а коли зводила вона обличчя до сонця, воно засвічувало в ясних кришталиках крихітні веселочки. Вони й самі не знали, чого пішли в той ліс, але було так повабно ступати по зеленій траві, засипаній чорними шишками! Коли ліс погустішав, вони пішли по м'якому шарові глиці. Сонце простеляло їм під ноги химерні світлотінні сітки, і вони раптом забули про візника, котрий чекав їх біля узлісся, і про те, що вони можуть заблудитися. Стовбури заставляли довкола весь простір; часом натрапляли на густі зарості папороті і, взявшись за руки, перебродили ту папороть, як зелену воду, лишаючи за собою примнутий слід. Над ними каркнув кілька разів ворон, і десь неподалець стукав об кору дятел. Іван раптом посерйознів і замовк, вийшли вони на вузьку лісову дорогу, майже зарослу травою і з ледве пробитими в тій траві коліями. Земля тут була вщерть заплетена корінням, і вози, які проїздили тут, певне, стукотіли по корінні, як по брукові. Вона теж раптом притихла, бо відчула, що він скаже їй щось украй важливе. Ще тремтіла на її вустах усмішка,

така несмілива й схвильована; він обійняв її за плечі, і вони пішли, як по воді, по тій дорозі, наслуховуючи спокійний пташиний спів і одновимірне биття власних сердець. У просвіт видно стало заповнене лінивими й повільними купчастими хмарами небо, синява була така, що аж очі сліпила; їм перелетіла дорогу велика, жовта з чорним, пташка; вона начебто збудила Івана, він зупинив кохану й сильно, гарно її поцілував. Марія відчула від того поцілунку, що в неї розширилося серце, що вся вона наче налита голубим вітром і що хоче брести отак по цій дорозі із ним. Вони йшли й тулилися одне до одного, начебто в цьому лісі було їм затісно чи весь світ вмістився в їхньому намаганні стати однією істотою, з одним тілом і духом, а пізня зозуля, яка раптом обізвалася з лісу, помірно й терпляче почала відлічувати їм роки їхньої спільноти.

Вони вийшли на галявину, і зозуля перестала лічити.

— Ти рахував? — спитала тихо Марія.

— Ні! — відповів він. — А ти?

— І я ні! — сказала Марія і раптом тихенько зойкнула від захвату.

Уся галявина була засипана квітами, під сонцем вони променились і грали, хитались і миготіли. Трава була така соковита, що, здавалось, ось-ось бризне смарагдом, який розіллється, заливаючи землю. Було таке враження, що всі квіти зійшлися до цього місця з усього лісу на незвичайний квітковий форум, і те, що потрапили на нього Іван з Марією, не було випадковим. Дівчина раптом притулилася до Івана, а його руки щільніше обняли її. Стояли й дихали, і наче вбирали собі в груди розсичений у повітрі мед, відтак почули неголосне, дружне, однотонне гудіння — тисяча бджіл прилетіла сюди, щоб випити з квітів нектар. Весь простір через те бринів, сколихнутий безліччю легких, прозірчастих крил, вони дихали медом і пили його, бо теж раптом відчулись у цьому світі, як дві бджоли, — мали зібрати тут власний мед і понести назад у домівку. Були тут зайві всі слова, але він таки промовив,

прихилившись до неї і ледь-ледь торкнувшись гарячими вустами її вуха:

— Маріє, — сказав він. — Народи мені п'ятеро синів...

13

Вона залишила на тій галявині своє дівоцтво і кілька сльозин, які упали на траву; на тому місці пізніше виросте дика груша, — Іван знайшов був її пізніше, коли почав приходити сюди по гриби. Було вже то через двадцять років потому, і навіть тоді він не зразу пішов із галявини, а довго стояв...

Вона відштовхнулася від нього, мала прим'яту одежу і була незвично бліда. Це сталося так раптово, без попередніх думок та погодження, просто повіяв на них п'яний вітер, і вони позагублювали на цій галявині голови. Коли ж опритомніли, все вже сталося, а різкий біль, який відчула, її по-справжньому перелякав і примусив відштовхнути його. Тоді й упало ті кілька сльозин, і вона подумала, що вони тут у чомусь помилилися, що все мало відбутися не так просто й прозаїчно, що вона не повинна полум'яніти перед ним із сорому. Змовк тисячоголосий гул бджіл, і коли позирнула вона на ту гал явину, не видалася їй такою недіткнутою й гарною, начебто бджоли потолочили квіти, як тільки-но потолочив її він. Відіслала Івана, щоб могти впорядкуватися, і він покірно пішов між дерева. Меншав і меншав, тоді їй стало страшно, що він і справді покине її в цьому глухому лісі.

— Іва-а! — покликала вона. — Іва-а!..

Він повернувся. Сиділа в траві й дивилася на нього широко розплющеними очима. Він ішов до неї повільно, але впевнено. Спиралася позад себе у землю й чекала, поки він підійде. Ішов та йшов, і вона в клубок зіщулилася, мала й нещасна, очі її швидко й злякано забігали, а він

став біля неї на коліна і взяв у руки її злякане й чудове лице. Подивилася йому у вічі і ввійшла в глибину щедрої синьої ласки, що випромінювалася з його очей. Не могла відвестись од тих очей, хоч їй було й соромно, й ніяково. Затремтіли в неї руки, якими впиралась об землю; знову зирнула в ті небесні очі й не мала сили стримати раптового трему, що пройшов через тіло. Заплющилась і стислася, ледве не померши від чогось незбагненного, їй захотілося напитися світла з його очей, натомість боялася, що ось-ось вибухне їй із горла червоний струмінь — перебіг по її тілі й навіки покорив її гарячий, спазматичний вогонь.

Поверталися до узлісся, на якому покинули візника, в легких та прозорих сутінках. Відчули раптом, що пізнали якийсь великий сакрамент людського буття, тож притислися одне до одного раменами й пішли отак по залитій вечірнім фіолетом дорозі — здалося, що йтимуть так вони завжди.

14

Утретє навідало Івана його дивне світло в 1931 році. Вони були тоді в гостинах у Маріїної сестри Надії, і доки сестри балакали, Іван мовчки ходив по просторому, засипаному квітами саду. За полудником вони випили по чарці старого доброго домашнього вина. Іван підійшов до полиць із книгами, котрі належали чоловікові Маріїної сестри, і той почав тихо й натхненно оповідати йому про ті книги. Він показав йому «Calendarium» Філянського і прочитав звідти кілька сумовитих, але прегарних рядків. Після того вийняв книжечку Бодлера й продекламував кілька віршів французькою мовою. Він заговорив про парнасців і їхнє відбиття — російських символістів, і його голос схвильовано шелестів біля Іванового плеча. Сестри

розмовляли в кутку між вікнами, в кімнату уже заповзали сутінки, і ті жіночі постаті, що шепотілися поміж себе, були запнуті тонким смерком, тільки їхні очі поблискували. Чоловік Маріїної сестри витяг з полиці «Ладі й Марені терновий вінок мій» Пачовського, а потім прочитав вірш Славинського, погортавши перед тим давнього декламатора. Сутінки все згущувались і згущувались; Надія встала й засвітила сірника, щоб припалити гніт лампи. Те світло жовто змоделювало її обличчя й кинуло на нього хитливі тіні. Лампа горіла серед столу, але не було ще досить темно, тож Маріїне обличчя, яке він побачив у ту мить, вразило його несподіваною молодістю. Те світло зняло з неї всі зморшки, пригасило сивину, зробивши волосся темно-попелястим, очі її юно засвітилися — засміялася вона тихо на якийсь сестрин жарт. Чоловік Маріїної сестри нетерпляче поторкав Івана за плече й показав йому тоненьку книжечку Свідзінського.

— Це вже сучасний поет, — сказав він і прочитав кілька віршів, від яких ще більше просвітліло Іванові на серці. Він узяв ту книжечку у руки і, прихилившись до лампи, почав перелистувати.

Марія теж зирнула тоді на нього, обличчя його різко моделювалося, а очі із синіх стали зовсім чорні. Він схилявся над столом і гортав сторінки, пасмо вже сивого волосся спадало на лоба, і він трохи нервово його відкидав. Коло нього збуджено топтався з черговим томиком у руці круглий і майже лисий сестрин чоловік — його очі по-молодечому палали. Надія прошепотіла сестрі щось винятково жіноче, і та мусила переключити увагу — заговорили вони про варення, печиво та в'язання; стали в жінок при тому таємничі й прегарні обличчя, а на вустах вряди-годи заквітали тонкі й загадкові усмішки. Іван повернув книжечку господареві, і той, дмухнувши на неї, поніс, тримаючи в обох долонях, до полиці. Біля полиці він прочитав Іванові кілька японських хоку в російських перекладах, а тоді взяв до рук книжечку Рабіндраната Тагора «Садівник».

— «Божевільний подорожній, — почав читати він трохи піднесеним тоном, — шукав того каміння, що перетворює все в золото; на тінь він був схожий тілом, спалений сонцем, з ковтунами запиленого й скуйовдженого волосся, з устами, стиснутими так міцно, як його замкнене серце; очі йому горіли, як ліхтарики світляка...»

У цей час підвелася зі свого стільця в кутку Марія, її велика кудлата тінь скакнула на стіну.

— Будемо прощатися, — сказала вона. — Нам далеко повертатися...

Вона не знала тоді, що ці слова наберуть глибшого значення: сестра її незабаром помре, а її чоловік пропаде — була це так само бездітна пара. Вони вийшли в густий сутінок, Марія поцілувалася з Надією, а чоловіки сердечно стисли один одному руки.

— Приходьте, — сказав Надіїн чоловік. — Я вам ще не все показав...

Вони пішли через завулок, а тоді вийшли на освітлену ліхтарями дорогу. Коли-не-коли проїжджали повз них вози й авта, коли-не-коли траплялися подорожні. Марія була втомлена, а Іванів розум був настроєний тихо й мирно. Був він у стані спокійної, майже пасивної радості — все його тішило і все подобалося: і ця напівпорожня вулиця, й ліхтарі, що освітлюють дорогу ледве не для них самих. Він ішов так довго, з насолодою вдихаючи легке й прохолодне повітря, аж доки дійшли вони до Чуднівської. Саме тут, унизу, біля річки, це й сталося.

Тривало всього кілька секунд, але за них він пізнав більше, ніж пізнавав за місяці й роки: велике світло пролилося в його груди, і це вже на все життя.

Марія відчула безпомильно його стан, цього разу вона вже не страшилася за нього — частка світла перейшла й на неї, окрім того, була вона під враженням вечора, повного синіх сутінків і таємничого шепоту. Тихий і ясний спокій відчули вони, ідучи поруч, притислася вона щільніше до нього і аж примружилася.

«Що є, — подумала вона, — хай буде, а що станеться, то якось уже переживем!»

15

Уранці він устав, поснідав молоком із хлібом, поцілував дружину і вийшов з дому, як завжди виходив на роботу. На місце служби він, однак, прийшов тільки для того, щоб узяти розрахунок. Вийшовши з приміщення, де пропрацював вісім років, він навіть не озирнувся. Ішов повільною й рівною ходою, і обличчя в нього було таке незвичайне, що на нього озиралися.

Вулиця вивела його до Сінного базару, де чулися крики свиней і кінське іржання, мукали корови й тремко озивалися кози. Свині лежали на возах, а знуджені селяни мовчки чекали на покупців. Коні хрумали підвішений у торбах овес і позирали на світ спокійно й байдужно. Якийсь чоловік обзирав корову, заглядав їй у зуби, підіймав хвоста й мацав вим'я. Здавалося, він повзає по тій корові, як вуж, — тварина раз по раз тривожно мукала.

Іван спинився коло огрядної баби, котра сиділа на розкладному стільці, заплющивши очі, — в руках тримала прив'язь із трьома козами. Кози потяглися до Івана гострими мордочками з борідками, і він почухав одну під підборіддям. Друга мекнула, розкривши рота, який спалахнув червоним, — очі її стали наче ґудзики. Дивний смуток відчув Іван у тому меканні, дивний смуток побачив у засклілих тих очах.

Баба розплющилася, очі в неї були зовсім такі, як і в її кіз.

— Почому кози? — спитав Іван.

Баба подивилася на нього з підозрою, але за мить з її рота поплив велемовний потік. Вона почала розказувати йому про гірку свою долю, покивуючи при цьому головою,

про старість-не-радість і про пропалу свою силу. Розказала з тремом у голосі про одну, другу й третю козу, одна з них Валентина Іванівна, друга Світлана Іванівна, а третя Людмила Іванівна, бо всі три вони єдинокровні сестри; оповіла вона про те, що цілий день і ніч проплакала, перш ніж зважитись вивести цих красунечок на базар. «Красунечки» совалися писками Івану в долоню, мекали, немов і собі навперебій розказували про свою долю. Стара тим часом оповіла Іванові, що вони спокійні й мирні кізочки, а молока дають стільки, що вона не знає, де його й дівать. Сметани з того молока не збереш, сказала йому стара, — це твар ніжна і, коли хочете, благородна, але який у тому молоці смак! Молоко, сир і кисляк чудові, сир не гірший коров'ячого, а може, й кращий, гордо сказала баба, і коли він їй не вірить, вона напише йому свою адресу, недалеко й живе, на Трипільській: там у неї хата, городець і сад. І городець, і сад вона ще опрятає, а от ходити за козами їй уже не під силу.

Знову заплющилася, але для того, щоб сховати сльози. Потекли з одного й другого ока і змочили за мить усе її широке й добродушне обличчя. Іван поклав старій у руку гроші, не торгуючись, і вона з дива аж за коліна взялася:

— То ви й торгуватися не будете?

Наступної хвилі вона побачила його обличчя і зустрілася з синіми, напрочуд добрими очима. Дивилася якийсь час, і неземне здивування охопило її. Він тим часом зняв з її кіз ошийники і поклав у поділ старої.

— Дякую, бабусю, — сказав тепло, повернувся й пішов. Кози слухняно побігли за ним, як собачата.

Стара аж заклякла. Зрештою, швидко отямилася, хутко піднесла до очей стиснуту руку з грішми і почала швидко їх рахувати перебираючи. Грошей було саме стільки, скільки просила, хоч готова була продати кіз і дешевше. Звела голову, щоб хоч поглядом провести того незвичайного покупця, але ніде його більше не побачила. На те вона ще більше здивувалася й перехрестилася.

Пізніше вона розкаже сусідам і знайомим неймовірну й чудову легенду, а що була вона богомільна і пильно ходила в церкву, ішлося в тій легенді про святих та нечистого і про те, що вона не розібрала до ладу, чи святий купив у неї кіз, чи нечистий.

— Як там не було, — резюмувала стара своїм недовірливим та захопленим слухачам, — а мене тішить, що поганих кіз я йому не продала. Були це чудо-кізочки, — плакала вона, — золотко-кізочки, такі душевно чисті, що аж серце мені за них болить!

— Я так і пойняла, — сказала другого разу стара. — Такого ти, Надєждо Филимонівно, не проведеш! Цього і ніззя було проводить, ще якогось лиха нашле на бідну мою голову, тьху-тьху, не на ніч згадуючи...

Він ішов по вулиці, кози слухняно й дружно бігли за ним слідом; коли перечікував машину чи воза, ставали вони всі три обіч нього: Валентина Іванівна при цьому мекала, в тон їй вторила Світлана Іванівна, а Людмила Іванівна дивилася на світ осмислено. Ішов Іван спокійним, розважним кроком і, здавалося, нічого не бачив довкола себе.

Так вийшов він на Київську, і коли проходив повз установу, в якій пропрацював вісім років, з її вікон висунулися всі працівники. Вони дружно пожаліли його й пробалакали на цю тему до вечора, зійшовшись на думці, що їхній завжди пунктуальний співтовариш по роботі зсунувся, бідолаха, з глузду. Вони однодушно поспівчували Марії, а бухгалтер Фаня Ісаківна розповіла при цьому досить повчальну історію про свою родичку, з якою трапилася така ж історія: якою страшною морокою виявилося це родині! На кінець робочого дня вони дружно забули про свого невдачливого колегу, і тільки молоденькій друкарці Раї він приснився був уночі: йшов по березі річки високий, випростуваний, з палицею-стільцем, а за ним статечно й гордо ступали кози. І здалося тоді вві сні молоденькій друкарці Раї, що вона закохалась у того чудного чолов'ягу і палить її через те невгасимий вогонь. Вранці

вона неймовірно здивувалася на такий винятково дурний сон, не оповіла його нікому і тільки значно пізніше, років через сім, коли прийде вона з чоловіком та дитиною на річку, побачить раптом ту ж картину, що колись їй наснилася: ітиме берегом високий сивий і дуже гарний старий і за ним ступатимуть статечні й задоволені кози. Вона скаже щось веселе про того старого своєму чоловікові, аж той розрегочеться, але в серці в неї щось тенькне, наче обірветься тонка струна.

Того всього не дано буде знати Іванові. Він пройде повз вікна установи, де працював вісім років, і не помітить ні будинку, ні цікавих у вікнах. Вийде на Кафедральний майдан і спуститься Чуднівською вулицею вниз. На горі, ще перед тим як спуститися, ще раз зупиниться, стануть коло нього й кози, вони побачать один із найкращих краєвидів, які тільки може витворити природа. Побачать вони далекі горби і скелі, оброслі ліщиновими й берестяними кущами, поля, а на них густо золотого жита. Вітер гойдатиме хліб, і йому здасться, що ті гори дихатимуть. Здійматимуться їхні груди, завиті в синій тонкий газ, — сплять вони, наче велети. Іван відчує тоді неймовірний захват, який завжди пронизує мандрівника, коли той уперше ступає на шлях, а перед ним має простелитися дорога не в один місяць. Іван зрозуміє, що те, чого він шукав, знайдено і що п'ять синів, про яких мріяв, він народить, хай будуть це лише п'ять паперових зшитків (два із них уже списано). Вони замістять йому те, чого не досяг, і це має стати найвищим його щастям.

Відтак прийшов до Івана ранковий настрій, настрій свіжої роси, що обкропила трави й освітилася сонячним промінням. Весь простір побачився йому заповнений сонцем, синім небом, безліччю моторного птаства, жуків, метеликів, комах. Земля була повна коріння, хробаків, кротів, мурашви й козачків. Соковитий духмяний запах сіна йому почувся, відчув він у плечах солодкий ломець, наче й справді цілий день махав косою. Запах меду почув

від білих та жовтих розсипів кашки, бджоли загули коло нього тисячами крил, і йому здалося, що він повернувся на галявину, на якій став чоловіком. Сонце грало на листі й пелюсті урочисту пісню, і під ту мелодію рушив він у свій упередній шлях, а за ним, статечно й мірно покивуючи, пішли три його вірні супровідниці.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

запах серпневого сонця

Спека! Крик цикад
Полум'ям піднявсь до хмар,
Нерухомих хмар.
Сарен, XVIII ст.

1

Шкільний двір було захаращено витягнутими партами й столами; Олександра Панасівна метнулася по вулиці і вже йшла в супроводі кількох молодиць — несли вони з собою горщики з білою глиною та квачі. Старший хлопець Олександри Панасівни ніс від річки повні відра, син підстарший сидів серед двору й рівняв на шматку рейки цвяхи. Марія Яківна снувала з віхтиком і обтирала з парт куряву, сторож Степан лагодив ті парти, голосно лупаючи по головках цвяхів молотком. З гори спускалася Галя в сірому старенькому платтячку й у білій хусточці, і Володимир, який розмішував фарбу, перш ніж почати фарбувати, мимоволі на неї задивився. Не мала зараз тої краси, яка так вразила його, коли піднявся був на гору, але лице її було таке кругле й таке здивовано-миловидне, що він знову відчув, як у нього закалатало серце. Поруч з нею ступав голий до пояса Хлопець, тримав у руках старе відро; старша дочка Олександри Панасівни почервоніла, дивлячись на Хлопця, і, щоб сховати зворушення, нахилилася й почала перев'язувати шнурок на балетці. Дочка підстарша ганялася за меншою, вони стрибали з парти на парту, аж доки сторож Степан нагримав на них.

Олександра Панасівна підійшла в супроводі молодиць до хвіртки водночас із Галею. Вони спинилися на мент: високо зазвучали їхні голоси. Хлопець покинув їх і пішов із відром до річки, там він спинився по коліна в воді і заслухався, як дзюрчить коло його литок вода. Зирнув угору й побачив синезне серпневе небо з величезними купчастими хмарами. Почув млосний запах бур'янів та води: ген далеко, з лівої руки, побачив високий зелений горб, на якому сидів на розкладному стільці сивий козопас Іван Шевчук, а довкола розбрелися білі, аж сліпучі здалеку кози.

Хлопець вибрів із води разом із наповненим відром і несамохіть зустрівся поглядом зі старшою дочкою Олександри Панасівни. Вони привіталися, а він схопив інше відро, щоб наповнити його для дівчинки.

Вона спитала його про щось дзвінким голоском, і він подумав, що дзенькіт швиду в річці і цей голос — один звук. Набрав води, а коли передавав відро дівчинці, їхні руки схрестилися. Тільки тепер він зрозумів, що оповідає вона йому: ледь-ледь не згубила вона скляної кулі, яку він їй подарував, власне, хотіла її присвоїти молодша сестра, але вона знайшла й відібрала. Сонце так яскраво освітлювало при цьому її обличчя, що воно здалося Хлопцеві майже білим і здалися дивовижно прозорими її очі — дві малі, сірі й надзвичайно світлі кринички.

Володимир у цей час поклав на парту перший мазок фарби; жінки повідчиняли у класах вікна, і в порожніх кімнатах їхні голоси звучали підсилено — жінки розчиняли в горнятах білу глину. Там порядкувала Олександра Панасівна, яка з'являлася чи в одному, чи другому вікні. Раз визирнуло з вікна й кругле Галине личко і ненароком зустрілося з Володимиром поглядом. Наче пролетіла поміж них зелена іскра, зв'язала їх і сполучила, а водночас і перелякала — Галя миттю сховалася, а Володимир ляпнув на парту стільки фарби, що та потекла по схилу тонкими брунатними струмками.

Сторож Степан показав йому на відламану спинку від парти, і вони заговорили, як би ліпше її приладнати. В цей час жінки загриміли в класах столами, підсовуючи, щоб легше було білити. На один із тих столів миттю скочила Олександра Панасівна і відразу замахала квачем, голосно розповідаючи жінкам якусь історію. Володимир задоволено дихнув запахом фарби і почав ретельно її розмазувати пензлем. Хлопець із старшою дочкою Олександри Панасівни знову приніс води, Марія Яківна взяла одне з відер і почала полоскати в ньому почорнілий від куряви віхтик. Сторож Степан гукнув на синів Олександри Панасівни: один став тримати дошку, а другий підставляв на те місце, куди мав зайти цвях, важкого молотка. Сторож сильно бив по головці, і дошка в хлоп'ячих руках стрибала.

Марія Яківна по-домонтарському обходила парти й ретельно їх обтирала, потім вона обітре дошки й столи; в цей час у порожніх класах знову задудніли лункі голоси, і четверо квачів дружно заходили по стінах. Стелі оббілювала Олександра Панасівна, як найвища: в класі запахло мокрою глиною, і Хлопець, удихнувши того запаху, відчув урочистий настрій, який запановує, коли білять хати.

З кутка двору захоплено цвірчали цвіркуни, сонце щедро освітлювало двір і людей у ньому, і всі вони в тому світлі здалися Хлопцеві спрозорілими. Пізніше він згадав цей день, сидячи самотньо на веранді Марії Яківни в тому-таки лозовому кріслі, що в ньому любив сидіти старий Іван, — буде він тоді дорослий і куритиме люльку. Одна із хмарок, які випустить з тої люльки, раптом освітить йому ту далеку картину, повернувши незрівнянне відчуття серпневого сонця, яке завжди свідчить про достояність, а водночас і про закінчення літа.

Тим часом по небі повільно пливли, наче велетенські білі кораблі, хмари, і старий козопас там, на горбі, стежачи за повільним та несхитним рухом тих хмар, побачить небо, вщерть заповнене велетенськими птахами, такими великими, що несила їм буде швидко летіти. Лежали вони

завмерло на синьому полі неба, і, тільки пильно придивившись, можна було б спостерегти отой одноманітний рух. Тиха радість почала вливатись у серце старого — нагадало це йому всі три спалахи, які він пережив. Цього разу впадав у визір старого більше жовтий колір, чув він дух тлілих бур'янів, втомленої землі й першого осіннього листя — було теперішнє його світло й ота радість, як серпневе сонце зі своїм запахом; прочувалася в ньому важкота пригнутих під плодами гілок. Тонка й сумовита усмішка лягла на вуста старому, і він просидів із тою усмішкою аж надто довго, забувши наглядати й за козами. Через це, може, він, і не побачив того клопітного руху, що ним виповнився шкільний двір, не побачив дружини, що заклопотано обтирала куряву, не почув дзвінких жіночих голосів у порожнечі класів — все це існувало в той день поза ним. В той день відчув він, що сонце, хоч і гаряче, має вже в собі присмак тліну і що засноване воно легкою срібною мережкою, яку сплели довкола нього невгамовні павуки. Побачив він самотню білу шапку кульбаби, яка цвіла вдруге і вдруге народила свій легіон парашутиків. Теплий і повільний вітер повіяв на нього, і зірвав він та й поніс з тої шапки з десяток насінин — розбухли вони раптом у повітрі, розрослися і стали пір'ям для білих птахів, що їх уздрів Іван у небі. Тиха осінь ступала на землю золотими черевичками, поклавши собі на вуста пальця. Старий надто виразно побачив цю жовту постать, тож звівся, склав стільця і пішов додому.

Кози здивувалися на цей несподіваний учинок свого володаря, але перестали скубти траву й повільно поволоклися слідом.

Марія Яківна, яка уздріла була той похід зі шкільного подвір'я, змушена була підійти до Володимира й відпроситися додому. Володимир звів на неї прозорі від щедрого сонця очі і, звісна річ, дозволив, адже вони тут чудово вправляться й без неї. Марія Яківна покидала цей двір із жалем та тривогою, бо те, що її чоловік покинув гору

передчасно, не могло її не стурбувати. Отож вона й поспішила до свого обійстя, щоб стати там на воротях, а коли вона вже стала і надчікувала чоловіка, зі шкільних вікон раптом полинув, вирвавшись із чотирьох жіночих грудей, чудовий спів. Може, через це старша дочка Олександри Панасівни рішуче перев'язала чоло косинкою і ступила й собі в шкільні двері, а сторож Степан зупинився з молотком у руці і аж рота розтулив, дрібно покліпуючи капрвими очима.

Кілька парт уже сяяло фарбою, сонце грало на лискучих площинах, і старий козопас, який побачив ті ясно-брунатні плями, подумав, що то теж своєрідний призвісник осені. Володимир, однак, милувався на діло рук своїх, і коли до нього підійшов Хлопець і попросився в малярчуки, він радо на те пристав — вони запрацювали вже в дві руки, захоплено водячи пензлями по потрісканих, порізаних та залитих чорнилом дошках.

Галя визирнула у вікно й помітила цю несподівану ідилію, була вона з ніг до голови заляпана білими крапками, і Володимир, побачивши її отаку покрапковану, не втримався, щоб не всміхнутися. Проста й широка вийшла в нього усмішка, Галя не встигла на неї зреагувати, бо на її лиці мимовільно спливла така ж усмішка, і вони, ці два однакові усміхи, напрочуд злагоджено поєдналися. Хлопець устиг замастити фарбою щоку (стояв до вікна спиною), і Володимир сказав щось веселе про ту його замащену щоку. Вони водночас засміялися, Володимир і Хлопець, і на цей сміх визирнула вже так само заляпана глиною старша дочка Олександри Панасівни.

Сторож Степан сидів на парті й перепочивав, в бороді його стриміла самокрутка і блідо цвів вогник. Він почав розповідати довгу й не зовсім логічно збудовану історію — його низький голос погідно плив подвір'ям. Пихкав водночас і цигаркою: вряди-годи звивалася над його головою синя хмарка диму. Підстарший син Олександри Панасівни звівся від своєї залізяки, на якій вигинав цвяхи,

і струсив із колін іржавий порох. Пішов неквапно до туалету, обмацуючи в кишені недбало викинутий Степаном недокурок, в туалеті він запалив сірника і з насолодою втягнув у себе міцний дим. Старший син Олександри Панасівни пішов до туалету й собі, і вони по-братському розкурили знайдене добро.

Старий Іван проходив у цей час зі своїми козами берегом, його голова, як і козяча шерсть, світилася білим перламутром, і на цей перламутр сумнувато зорила з свого обійстя Марія Яківна.

Велика сила повабила Володимира зайти в школу, де поралися жінки, — жив у ньому настрій серпневого сонця й тих усмішок, що обмінялися вони з Галею. Врешті кинув він квача у фарбу і обтер лопушиним листком замащені руки. З вікон неслася спокійна й лагідна пісня, і він пішов на ту пісню, як летить на вогонь нічний метелик. Четверо жіночих постатей завзято махали квачами, дівчинка розводила в горняті синьку; пахло глиною, стіни були мокрі й посмуговані, підлога вщерть заляпана вже підсохлими й мокрими плямками; він спинився на вступі до класу й раптом відчув, що його серце стисли залізні лещата, що він зовсім не належить собі, а радше тим очам, що глянули на нього із за-крапкованого глиною обличчя.

— Ну, як тут діло? — гукнув він, скалячи зуби й намагаючись згасити зрадливий трем у пальцях.

Пісня обірвалася, і він почув у відповідь веселі, лункі голоси, — одна кинула до нього жартом, і всі гучно засміялися. Володимир знову вдихнув у себе чудового глиняного запаху, і йому захотілося по-парубоцькому завернути шапку на потилицю й безжурно позалицятися до всіх оцих веселих жіночок.

2

Над каштаном у дворі тріпотіло кілька білих метеликів, і Хлопець, фарбуючи парти, крайока стежив за їхньою грою. Були лискотливі на голубому тлі й виписували в польоті химерні зиґзаґи. Старша дочка Олександри Панасівни вийшла зі школи й зупинилася подивитися, як Хлопець фарбує.

— Слухай! — сказала вона й шмигнула заляпаним глиною носиком. — Дай трохи пофарбую.

Він дав їй пензля, і вона захоплено почала розмазувати фарбу. За покинутий Володимиром пензель узявся старший син Олександри Панасівни, підстарший у цей час чкурнув у сад сторожа Степана. Степан натхненно забивав здоровенного цвяха, залізши в парту, а його жінка перехилилася через паркан до сусідки і не менш натхненно молола з тою сусідкою язиком. Підстарший син Олександри Панасівни спокійно виліз на яблуню і почав накладати пазуху великими жовтими буравицями.

Володимир вийшов зі школи і засміявся, побачивши, як возяться коло фарби діти. Найменша дочка Олександри Панасівни сиділа на землі й натирала об камінь боки збитому каштанові. Каштан перетворювався відтак на брунатний волохатий м'ячик, а руки від соку, перемішаного з землею, ставали темні.

Іван важко підіймався під гору, за ним плелися кози. Марія Яківна стояла в воротях, бачила незвично бліде чоловікове обличчя, і воно мимохіть нагадало їй щось давнє, дороге, але й болюче. Зітхнула глибоко, а метелики, які нещодавно грали біля каштана, затанцювали над її головою.

Старий козопас побачив ті метелики, синє небо між деревами, повну літню жінку, яка стояла у воротях, і раптом не впізнав її. Здалося йому на мить, що там, у воротях, має стояти інша жінка, молода й струнка, з великими темними очима і з м'якою всмішкою на вустах. Ця ж, що стояла

насправді, теж мала таку ж усмішку й такі ж очі, але була йому незнайома, як і цей двір, у який він збирався ввійти.

Він спинився, трохи занепокоєний, потер лоба, струснув волоссям — кози його тим часом дружно входили у ворота. Білі метелики зникли, цвіло тільки те ж таки неймовірно синє небо, яке знову вразило його бездоганно чистим кольором; почав натужно думати, чого повернувся він додому так зарані. Вже впізнавав оту жінку у воротях і вловив тривожний проблиск у її очах. Шукав пояснення, бо цей час, який минув відтоді, як рушив він додому, став наче глибока прірва, в якій уперше пропала його свідомість. Навіть озирнувся туди, назад, де мала б бути та прірва, — лежав довкола залитий сонцем простір, знайомий та звичний.

Чорна важка хвиля огорнула його на мент, і він захитався, заплеснутий незрозумілим вогнем. Побачив біля себе Марію, яка тримала його під лікоть і щось говорила чи запитувала. Чув неймовірно лагідні інтонації її голосу, але змісту не добирав. Тоді випливла йому на вуста всмішка, яку він знайшов сьогодні на тому просякнутому осінню горбі, — була вона тонка й сумовита.

— Тобі недобре? — перепитувала Марія, підтримуючи його.

— Та ні, — всміхнувся він, намагаючись вдавати із себе безтурботного. — Захотілося мені трохи пописати...

Підстарший син Олександри Панасівни набрав повну пазуху яблук і зістрибнув на траву. Степаниха повернулась у його бік, але не побачила шибеника, її окликнула співрозмовниця, щоб доказати почату вже кілька годин тому історію. Підстарший син Олександри Панасівни спокійно перейшов сад і вступив у шкільний двір. Він пригостив яблуками всіх дітей, які були в дворі, і дорослих, не виключаючи й самого Степана. Тоді всівся за щойно полагоджену Степаном парту і задоволено ввігнав міцні білі зуби в яблуко. В цей час визирнула вже зовсім забрьохана в глині Галя: в дворі всі сиділи і з хрумкотом їли.

— Хороші яблука, — сказав Степан, приміряючись, щоб забити нового цвяха. — Де це ти їх узяв?

Підстарший син Олександри Панасівни спокійно подивився на сторожа і вкусив яблуко так, що навсебіч бризнули краплі прозорого соку.

3

Серпень цього року видався багатий, повітря настільки погустіло й поважчало, що, коли пролітала бджола чи ґедзь, струшувалося, наче голубі драглі. Сади стояли обважнілі від щедрого плоду, аж хазяї змушені були ставити під кожну гілку підтичку. Срібні купчасті хмари починали повзти через небо з десятої ранку — доти небо було ясне, кришталеве й трепетне. Хмари, які з'являлися потім, було послано, здавалося, для того, щоб підкреслити його незвичайну, трохи виблідлу синяву і щоб посилати на землю срібне сяйво. В тому сяйві людські обличчя ставали м'якші й добріші й освітлювалися так, що навіть короткозорі починали добре бачити. Вітру майже не було, але той легіт, що ледве ворушив листя, ніс у собі перше відчуття осені та холодів. Можливо, від того у травах аж розривалися цвіркуни, не припиняючи своєї роботи, як женці, цілу добу. Далекі, лисі, недавно золоті горби потемніли — хліб із них уже звезли, і стерні надали їм землисто-жовтого кольору. На оброслих полином кручах снували туди-сюди, спускались і піднімалися, крутилися й танцювали метелики, — горби від того мерехтіли й начебто були вкриті танцюристими квітами. Річка вмерла в своєму ложі, вилискувала холоднувато і відчужіло: купальників уже не притягала її принадна вільга. Де-не-де тільки виднілися юрливі постаті, що блукали по воді з саками, береги відтак безлюдно світили, а на кущах з того боку річки було вже запалено по кілька ясно-жовтих, фосфоричних під цим сонцем листків.

Володимир дивився на ті листки, сидячи біля розчиненого вікна, і в серце йому наливалося тихої, трохи сумної, але напрочуд погідної музики. Під цю хвилю йому дивно ставало, що ще недавно чулися над цією землею вибухи і розрізали повітря кулеметні черги. Йому дивно було відчувати й легке зудіння в нозі — світ перед ним був такий прозірчастий і так гарно уладнований! Йому хотілося заплющитися, щоб перенестись у якусь іншу сферу: ця тиша і цей спокій по-своєму вражали його й бентежили. За спиною лежала порожня школа, стіни її було побілено, підлоги вимито, парти розставлено, в порожніх класах приємно пахло не до кінця просохлою фарбою та глиною. Він полюбив заходити туди щодня і вдихати цей запах: ще зовсім трохи — і в ці чисті, сонні й такі запашні кімнати ввірветься весела і завзята гурба.

Поки що він насолоджується цим настроєм, тим більше що побіч із цим живе в ньому й інше почуття, і він намагається затлумити його, але воно весь час виплескується з нього — погляд його нестримно тягся туди, на гору, куди він забрався тільки раз і де так незвичайно було пригощено його водою.

Думав про це, сидячи біля вікна й дивлячись на ті горби з першими жовтими листками. Незрима сила витручала його з дому, і він ішов на засипану камінням гору. Тонко пахтів тут полин, танцювали білі метелики, було їх так багато, що він мимоволі починав їх лічити. Збивався й покидав це заняття, очі його прикипали до холоднуватого синього плеса — відбивалось у ньому небо, а промені стріляли з ряботиння. Музика, яка навідувала його раніше, вдома, почала проявлятись і тут: почув її уперше, коли збагнув свою дивовижну залежність від дому на горі — можливо, мелодію підказало йому ранішнє радіо, а може, зродилася вона й самовільно. Так, це було те, що частково пояснювало його стан — настрій серпневого сонця. Кам'янів від того незвично сильного відчуття, що пробудилось у ньому, і це теж стало складником його музики. Здавалося,

й та вода, що випив її на горі, також озвучувалася набором чудових і не зовсім владнованих тонів; відчував натомість тихе щастя від того, що воно вже є, а водночас і тихий смуток — те, про що мріяв, все-таки було далеке. На перший позір все було просто: тяглася на гору стежка, по якій він все-таки може зібратися, треба стати на неї й піднятися — мав незвідь-чому тверде переконання, що його звідти не прогонять. Але сидів отут, на полиновому горбі, і змушений був рахувати метеликів, які й досі мигали й мигали, злітали й присідали на бур'ян, танцюючи великий серпневий танок.

Вночі йому приснилося, що має там, на горі, свою кімнатку, заставлену вщерть книгами, а він ще до війни відчував до книг особливу охоту; ті книги напрочуд тонко підібрано під його смак — цілі вечори сидить він у тій кімнаті, захоплено гортаючи сторінки. Це стало продовженням іншого марення, яке побачив він у польовому шпиталі. Три стіни йому привиділися, густо обсаджені шкіряними корінцями, які тьмяно лискочуть золотом, і ці стіни раптом склали для нього коридор, по якому він пішов, важко налягаючи на костури.

Цей сон навідав його в один із найясніших ранків, які трапляються на цій землі. Прокинувшись, він побачив кімнату, залиту світлом, здалося, вона розширилася від того світла і засвітилася. Десь неподалік лопотіло листя, брязкали відрами біля колонки, а ще далі голосно балакали дві жінки. Він раптом збагнув, яка чудова й правильна вимова в тих жінок, які розкішні й переливні їхні голоси. Лежав, широко розплющившись, тоді вона знову заграла, ота повільна, але така незвичайна музика. Тяглася з глибини його нутра — співали там сонячні скрипки, ніжні й сторожкі, лопотіло й лопотіло листя, сонячні пальці вдаряли об нього, як об клавіші. Зорили на нього великі, знайомі, невимірно вабні очі; отам, де бурліє струмок, озвалося фортепіано, а де бджоли обсіли галявину, тихо заструміли віолончелі. Він слухав ту музику, і йому

здавалося, що це тільки випадок, що грає її оте чорне клапасте радіо, — таку музику не може написати жива людина, складає її вся велика й багатоманітна природа. Ввійшла в його тіло, як вода, і він подумав, що це таки справді була вода, а кімната, де лежить він зараз, широко розплющивши очі, тільки проміжний пункт у його довгій мандрівці до справжнього острова тиші.

Встав, намагаючись не зруйнувати тонкої й такої ненадійної матерії свого настрою, і підійшов до вікна. Старша дочка Олександри Панасівни роздмухувала вогонь у літній печі, стулила губенята й заповзято дула. Вогник спалахнув, здавалося, з її вуст і пробіг по хмизу. Дівчинка встала, витерши зап'ястям сльози, — Володимир побачив, яка прозора й тоненька ця дитина. Здалося йому, що спурхне від землі й полетить у синюще повітря, як пташка. Дим рівно став від печі до неба, Володимир зирнув на вулицю й побачив, що таких димів стоїть над околицею з двадцять — вони, ті стовпи, підпирали небо, як Геркулесові, — виливались там у вишині у нестерпно білі клубасті хмари.

Старша дочка Олександри Панасівни взяла на своє утле клубеня миску з білизною і пішла росяною стежкою до річки. Поблискували босі й мокрі її ноги, світле волосся розсипалося по плечах і грало, а коли вона зігнулася біля води й розстелила по течії біле простирадло, він зрозумів, що музика полонила його до кінця, що вона охоплює цілий окрай, бо й грає її для нього весь оцей широкий, залитий сонцем світ. Покульгав чимдуж до дверей, відкинув защібку і спинився на порозі, примружившись від сонця.

Там, на горі, в сонячному диму пливала скеля, трохи далі топився дім, наполовину схований у зелені. Ясно світилася стежка, що спускалася з гори, і йшов по ній напівголий хлопчак, широко розмахуючи руками.

4

Хлопця покликало в той ранок те ж таки сонце, що розбудило й Володимира. Він устав і, ступаючи навшпиньки, щоб не розбудити матері й прабаби, вийшов на ґанок. Тихе світло огріло землю, розлившись навдокіл хиткою, марлевою мережею, тонко сплетеною із сонячного проміння. Стояв, і дивився, і відчував сон, який ще не відчепився від його повік: снилося йому, що він вирушив у далекі мандри, вдягши на себе чорний хітон мандрованця і взявши до рук високу, в людський зріст, палицю. Ясно-синю дорогу побачив у той ранок Хлопець — клалася вона мостом з їхньої гори на гору протилежну, перерізала Варваровий сад і тяглася туди далі, до лісу. Йому аж дихання заклало, так захотілося ступити на те синє полотно і рушити по ньому, не озираючись.

Зійшов із ґанку і біля хвіртки озирнувся. Дім ще спав, сонно заклепивши віконницями вікна. Спали там сотні книжок, що встиг він уже прочитати, і спали інші сотні книжок, які він прочитає значно пізніше. Хлопець не жалкував за тими непрочитаними книжками — знав, що рецепта на свій пошук там не відчитає. Відгадає його лише на цій ясно-синій дорозі, що стелиться перед ним, залита тремким ранішнім світлом, — покликала його могутнім голосом, і він, малий та нікчемний перед її величчю, відчув, що обливає його потом. Думка покинути цей дім пробудилась у ньому не вперше. Прийде час, неодноразово гадкував він, і йому таки доведеться піти в широкий світ. Хто зна, де носитиме його і чи повернеться він? Просто піде, а решта все виясниться.

Рушив по вогкій від ранкової роси стежці і біг, аж доки зупинився захекано на скелі. Глибока й далека долина розстелилася перед ним, і він спрагло й тужно вдивлявсь у неї. На її краю синів гребінь лісу — спала над ним спокійна біла хмарка. Вулиця, яка добігала до школи, була залита сріблистим серпанком — стояли там білі й рівні стовпи диму.

Найближчий стовп виростав біля школи, від нього віддалялася з мискою, поставленою на бік, тоненька постать. Він миттю її упізнав і відчув, що на серці йому потепліло. Дорога перед його очима захиталася, поступово розчиняючись і розріджуючись. Відчув жаль, що так нагло вона пропадає, але то був легкий жаль. Там, у долині, полоскало білі, аж світилися, полотниська юне, ясне дівча. Хлопець зітхнув і рушив по стежці вниз. Каміння осипалося з-під ніг і котилося додолу. Він ішов, і тепло в серці розширялось у ньому й розросталось. Було кудлате й лагідне, і, поки дійшов він до тої надмір тонкої полоскальниці, стало воно, як та біла хмарка над синім гребенем лісу.

— Доброго ранку! — сказав Хлопець, стаючи коліньми в пісок.

— Доброго ранку! — тоненько відгукнулася Неоніла й освітила його привітною всмішкою.

Хлопець занурив у пісок обидві долоні, сильно їх стис і, поставивши перед собою кулаки, почав повільно випускати з них прозорий пил.

5

Іван розгорнув зошита, але писати не став. Дивився вниз, де розстелялися обійстя і лежала спокійна долоня вулиці, по якій сновигали жінки й діти. Чоловіків було зовсім небагато, та й то самі діди. Не біля кожної хати стояла й жінка — їх випило на цілий день місто зі своїми заводами та фабриками. Порожні хати побачив старий і незапалені літні печі. Ввечері вони задимлять, як димлять і вранці, — вдень на багатьох обійстях тільки кури гребуться і ліниво погавкують собаки.

На галявині біля греблі хлопчаки ганяли у футбол, трохи віддалік зібралися зграйкою дівчатка, понатягали на колінця платтячка і вели свою дівчачу бесіду.

Старий вдивлявсь у цей світ чіпко й пильно, напружувався, аж починала боліти йому голова. Однак дививсь і дививсь — вулиця, за якою стежить він ось уже п'ятдесят років, лежала перед ним так само жива й заклопотана. Ті жінки, що залишалися вдома, неквапно прятали хатню роботу, побачив він і юну матір, що загойкувала дитину й тихо співала їй колискової. Цей образ наближався до нього ближче й ближче, і він зміг роздивитися її ретельніше: юна мати з дитям біля грудей таємниче всміхалася до свого первістка.

Перевів погляд і побачив двох дідів: бондаря Власюка і Козодоя. Бондар стругав клепки для діжки, коло нього завмер, засунувши пальця до рота, його шмаркатий онук. Інколи бондар зупинявся і втирав із лоба піт — було йому вже важко ходити біля свого давнього ремесла. Іван вдивлявся в очі старого Власюка, які наблизив силою уяви, — були вони сиві й пригаслі. «Ось вони, мої ровесники», — подумав він, і на вуста йому найшла сумна всмішка. Перевів погляд трохи далі: сидів, подрімуючи біля хлівчика з цапом, Козодой. Очі його були приплющені, а сорочка на грудях здіймалася й опускалася. Козодой спав, спираючись об стіну хлівчика, а звідти визирав, тоскно дивлячись на світ, старий, аж посірілий цап. Поширював од себе важкий дух, тож хто проходив тою вулицею, затикав носа, а вразливіші на запахи обходили Козодоїв дім стороною. Хлівчик зачинявся розхитаними дверцятами, в яких було вирізано отвір у формі серця, — в той отвір і висувалася жахка брудна цапина морда.

Івановий погляд блукав далі по вулиці. Він спинився на дівчині, яка чесала волосся й поспівувала. Волосся текло на плечі густою каштановою хвилею, червоні вуста стулялися й розтулялися, а погідне обличчя було залите серпневим сонцем. На те обличчя задивився якийсь юнак-перехожий, і дівчина раптом зашарілася й закліпала очима: обоє відчули, що доля звела їх у цьому моменті, може, й недаремно.

Велика хвиля підкочувалася Іванові під ноги. Вона на мить заплеснула оту вулицю, яку так пильно розглядав: яскраве світло запалало навколо. Відчув його відразу й обережно потягся за олівцем. Затис цупко й почав виводити в зошиті літеру за літерою, слово за словом. Знову здалося йому, що почув шелест крил — ціле небо стало покрите тими білими крильми. Дописував сторінку, вже поспішаючи, олівець його біг по папері, лишаючи після себе майже незрозумілі знаки. Пізніше доля примусить розшифрувати ті знаки Іванового правнука в перших; зараз же він тільки чув шелест крил і бачив небо, засипане птицями. Серце його облилося червоною патокою, вуста стали вузькі й затиснуті: великий степ він побачив і забуту світом фортецю між нього. Вуста його почали шепотіти слова, які виривалися йому з-під руки: світло навколо хиталося, наче розвішені простирадла, і він поступово сам ставав птахом, який готувався злетіти в небо, щоб звідти зирнути на цей світ. Сльози вибивалися йому на очі, і вже не бачив через них і того, що мережила його рука, а коли вона зовсім омліла й олівець викотився безсило з пальців, ще довго сидів блідий, як полотно, і довго слухав, як шалено калатає в грудях серце.

Отямившись, побачив він шкільне подвір'я. На ньому брунатно блищали свіжопофарбовані парти, стояв біля них високий чоловік із густо-чорним волоссям. Неподалік завмерло з пензлями в руках двоє хлопчаків і одна дівчинка; почув він од школи повільний та погідний спів — спрозоріли стіни, і побачив він четверо жінок, що натхненно вимахували квачами. Мелодія улягалася із плавкими рухами їхніх тіл, вуста були розтулені, лиця заляпані глиною — чистий і свіжий дух побілки відчув старий. Він знав тих жінок та дітей, не знав тільки того чорноволосого серед двору. Побачив раптом, як визирнула до нього його онука в перших і щось весело сказала. Чорноволосий повернувся до неї — срібну нитку відчув старий, що раптово пов'язала цих двох. Завмерли вони на мить, сполучені

ясним променем, і не змогли розвести поглядів. Першою отямилася Галя. Струснула волоссям і повернулася до жінок, що все ще співали. Підхопила мелодію й собі і включилась отак у ритм, що панував у цій заляпаній глиною кімнаті.

Старий там, на веранді, всміхнувся. Перестала тремтіти втомлена від писання його рука, — на душу опускався мир, ім'я якому втома. Марія відчула цей його настрій, побачила загорнений зошит і відкинутий набік олівець.

— Обідати будеш? — спитала вона.

— А чи не треба тобі бути у школі? — запитав він, і вона побачила його сині й надзвичайно погідні очі.

6

Дивно змінилася Галя відтоді, коли вийшов на їхню гору отой кривий директор, коли захапав він безпомічно руками, а вона змушена була кинутися до нього, підтримала й бережно всадовила на лавку. Черпнула тоді похапцем води і всунула пришельцеві в руки, він пожадно відпив. Тоді ж бо вона й збагнула: ось воно те, про що так довго й безнастанно торочила бабця, — цей чоловік піднявся до них ізнизу й напився з її рук. Він, правда, не просив тої води, але обряд відбувся, як відбувався він в не одної дівчини з цього дому. Стара, там, на ґанку, пильно стежила за всім тим дійством, очі її при тому стали круглі й гарячі, може, саме це повернуло їй силу, і вона, хоч і не ходила сама, встала тоді й, хапаючись за стіни, побрела в глибину дому. Галя так заклопоталася коло пришельця, що не зразу те помітила, а коли помітила, кинулася притьма до бабчиної кімнати. Вона хотіла заспокоїти стару, що це тільки новий директор прийшов до них. «До мене свого часу теж приходив такий директор», — сказала тоді по-філософському стара і не зовсім тактовно розсміялася. Кров одлила

Галі від обличчя, серце її билося шалено, а може, це тільки був короткочасний одур, наслідок слухання тих не зовсім правдоподібних історій, що їх так часто оповідала бабця. Галя покинула її там, у фотелі, з її недоречним сміхом, а сама заскочила до своєї кімнати, де на неї зирнули із дзеркала її ж таки величезні й перелякані очі. Здалося їй під ту хвилю, що вона неймовірно бридка. З тим-таки острахом вибралася вона на нараду і потім іще раз, коли вони мали зійтися й прибрати в школі. Тоді вона відшукала найсіріше плаття, старе й обвисле, в якому сховалося б її чудове тіло, на голову нав'язала вона, низько насунувши на лоба, просту білу хустинку, а на ноги взула сірі шкарбани. Було трохи боляче йти вниз у такому уборі, але щось штовхнуло її зробити саме так. Носик її від цього піддерся, а Хлопець, побачивши її такою, сплеснув руками й засміявся.

— Ой, яка ж ти, мамо, смішна!

— А що, — відповіла вона так само задирливо, — до глини мені парад потрібен?

Стара подивилася при цьому на неї мудро й вибачливо, — все те, що відбувалося з її онукою, вона знала, адже зовсім так само намагалася спершу втекти від свого пришельця й вона. «Така наша доля, — подумала стара, залишившись сама в домі, — ми тікаємо, щоб бути зловленими!» Їй стало зовсім погідно на серці, і, може, через такий добродушний наплив вона вперше спокійно подумала про смерть.

— Ще я дочекаюся дівчинки, — голосно промовила, і її голос глухо розлунився по порожньому домі.

Вона була задоволена, ця стара. Часом їй здавалося, що ту хитромудру історію про пришельців вона таки придумала — надто ефемерно сиділо те в її голові. Відтак ставало й зовсім весело, адже так втішно буває бачити втіленим те, що мріється. Повтори тішать нас ще й тому, думала вона, що це дає нам силу забути про тлінну дочасність існування.

— Я завжди надто боялася смерті, — сказала голосно стара, і її голос крячно розлунивсь у порожнечі.

Вона приплющилася, відкинувшись на спинку фотеля, і її захитали теплі, утішні хвилі. Синю дорогу побачила і високого, чорноволосого, вусатого чоловіка на ній. Чоловік той озирався до неї, немов зважувався: пізнавав її чи ні.

— Ми там, у вічності, чи впізнаємо одне одного? — засміялася раптом. — Ти там, у вічності, молодий, а я така стара!

Побачила на тій дорозі ще двох: дочку свою і її чоловіка. Дочка була в такому віці, як тепер Галя, і майже нагадувала Галю. Чоловік її теж був високий і темноволосий, але за дружину свою старший. Простягли там, на синій дорозі, руки одне до одного і з'єдналися.

Стара подрімувала. Голова її лягла підборіддям на груди, а з вуст виривалося нерівне дихання. Повіки врядигоди здригалися, і дивилася вона, наче й справді той світ бачила.

— Ти вже мені вибач, але я таки дочекаюся дівчинки, — сказала вона своєму чоловікові на тій синій дорозі, і він, розуміючи, ствердно їй кивнув.

7

Галя й сама не тямила, навіщо їй це потрібно: з'явитися йому на очі отакою сірою й замаскованою. Слухалася безвідмовно того невідомого, що ожило в ній і зануртувало. Ледве-ледве ступала, так було їй лячно спускатись у ту долину, аж звернув на те увагу й Хлопець, подивився на неї широко розплющеними очима, і вона мимохіть засоромилася. Додала ходи, і коли Хлопець засвистів їй під ногу, їй стало приємно, що ладнає свій хід до тої мелодії, легкої, протяжної й трохи сумовитої. Це поступово заспокоїло її, і внизу вона стала вже зовсім спокійна, — майже не вражаючись, подивилася в очі, в яких стільки було ніжності

й жури, що можна було б і не такій, як вона, розтанути. Негадано додало це їй ще більше впевненості, ба навіть носика вона піддерла, а що не була в тому платті й хустці така відстрашуюче гарна, мимоволі ще більше вразила Володимира.

Цілий день їх лучили поміж себе якісь нитки, наче працював тут невсипущо амур-павук, цілий день плів він поміж них і натягував золоту павутину, яку й побачив старий Іван, сидячи на веранді. До вечора вони аж утомилися поборювати ту притягальну силу, що, наче гума, стягувала їх докупи. Галя вряди-годи визирала у вікно, а він заходив до школи, голоси, які гучали в порожніх класах, невимовно його хвилювали. За толочним столом вони сиділи навпроти, він дивився на неї, а вона червоніла й світилася, бо й не могла не відповідати йому.

Після того він і засумував, бо так і не зміг переступити рубежу, до якого його притягло, вона ж відчула втому й розчарування і покірно чекала на його «рішучі кроки». Були, як корки, що безвільно хитаються на воді й пливуть, куди несуть їх хвилі, — гойдав їх немалий смуток. Наступного дня вони зустрілися відчужіло, він схуд за цю ніч, і очі в нього заблищали, як у сухотника; вона теж посіріла й уникала дивитись йому в вічі, дві сомнамбули снували подвір'ям: один фарбував, ледве рухаючи пензлем, а вона, миючи підлоги, весь час отирала піт. Помітили цих сомнамбул і Марія Яківна, й Олександра Панасівна, але обоє вдавали з себе заклопотаних; зрештою, він не витримав перший, кинув пензля у фарбу й послався на справи. Пішов, власне, похилитався через вулицю, але не звернув угору, як це було б потрібно, а подався через греблю до водокачки. Відтак побрався через завулок до Завалу, де й був отой горб, до якого потім приходив щодня, — літали там, танцюючи й підстрибуючи, білани капустяні. Знайшов раптом на тому горбі спокій, це був ефемерний спокій, що йому й назви не добереш, мав у собі запах полину і серпневого сонця, це в його честь так химерно витанцьовували

над бадиллям білі метелики. Була в тому спокої тиха відреченість та враза, тисячолітній біль, що випливав із щілин прискалків і наповнював Володимира срібним димом.

Сидів нерушно на камені, невідривно дивлячись на той бік річки, де жовтіло перше осіннє листя, і йому здавалося, що, коли сидітиме так ще з кілька годин, перетвориться на ящірку. Хотів розчинитись у цьому бринячому спокої, в голубому повітрі, в якому гуляє, розвіюючи одежею й наганяючи прохолоду, сумовитий легіт. Цвіркунець безстрашно сів йому на коліно і заспівав. Тоді озвалася ціла гора, метеликів на ній стало ще більше, і втопився він у білій заметілі з їхніх крил — такий був тоді його сум і отак він одухотворювався!

В другому кінці цього світу сиділа так само здивована, вражена й посмутніла Галя й тихо плакала, клянучи свою дурну одежу, в якій незвідь-чому хотіла сховатися. Отаку змалілу, зарюмсану і знищену й застала її Марія Яківна. Вона обняла Галю за плечі й ніжно отерла їй сльози.

— Чоловіки, — сказала тихо й розсудливо, — наче малі діти бувають. Нам же, любонько, бути дітьми не випада...

8

Хоч не була заздрісна, відчула Олександра Панасівна, дивлячись на Володимира й Галю, що їй шкребе під серцем. Часом це приходило до неї, як приходить на землю негода, і тоді вона починала майже фізично пізнавати: покидає її сила — вирлоока самотність зазирала їй під той час у вічі. Тоді найбільше й згадувала Миколу, їй навіть снилося, що обіймають її сильні й шарудяві руки, чула навіть той струм, яким був він виповнений, здавалося, залишив у хаті якісь первні, від яких колись засвічувалися спрагло жінки. Їй випало зажити його справжньої любові, тож була просякнута тим струмом і досі.

Такі настрої тривали в неї недовго, але то й був її жаль за минулим. Коли ж це траплялося, вона ставала повільна й задумана, і діти, які спостерігали в матері таку зміну, намагалися тоді вестися якнайтихіше. Це саме відчула вона й того сонячного ранку, коли її дочка поставила на бік миску з білизною й пішла на річку полоскати. Тоді прийшов до неї з гори Хлопець, став біля неї на коліна (Олександра Панасівна стежила за тим усім у вікно) і почав пересипати з руки в руку пісок. Її старша дочка повернулася тоді до Хлопця, і в Олександри Панасівни тьохнуло серце, таку дорослу й дівочу усмішку побачила вона на доччинім обличчі. Ці дві постаті на піску дивно схвилювали Олександру Панасівну, хоч Хлопцеві до парубкування, а Неонілі до дівування було ще далеко, і, лягаючи спати, вона подумки переговорила про це з Миколою, який, як завше, з'явився перед її погашеним зором, і тихо поскаржилася, що зовсім нелегко старіти на самоті.

Ці хвилі ослабу й вичерпаності минали поки що швидко — клопотів у неї була повна голова, руки не встигали переробити всієї роботи, але тоді, коли на неї находило, мимоволі згадувала, що їй тридцять сім, і бачила увіч той рубіж, ступати за який брали острашки...

У таку хвилину до неї і зайшов літній уже чоловік у білому парусиновому костюмі і в солом'яному капелюсі. Цей чоловік був чисто виголений, мав утомлені очі й тихий, лагідний голос. Самітно сиділи вони в хаті, дітей було спроваджено надвір, чоловік поклав темні спрацьовані руки на коліна, дивився на ті руки й тихим голосом оповідав, як виходили вони разом із Миколою з оточення, як він був тяжко поранений, той чоловік, і німці прийняли його за вбитого. Його виходили селяни, і після того йому довелося випити не один ківш лиха. В нього випадково збереглася адреса, яку дав був Микола, і от тільки зараз довелося прийти до Олександри Панасівни, щоб розповісти про те, що знав. Селяни оповідали йому, що з тої пастки не вийшов ніхто живий; він сам, той чоловік, не бачив на свої

очі, як загинув Микола, але коли не подав досі про себе звістки, значить, він уже не живе.

Чоловік подивився на Олександру Панасівну, і вона зчудувалася, які зморені й глибокі в нього очі. Дивився на жінку тепло й проникливо, і в тому погляді було щось більше за співчуття. Олександра Панасівна заплакала, чоловік наклав на її руку свою, і його голос набрав тремких інтонацій:

— Ви не повинні плакати, жіночко, — сказав він. — У мене от вийшла гірша історія. Була в мене дружина отака гарна, як ви, були в мене отакі гарні, як у вас, дітки. Я-от повернувся, а їх не стало, жіночко. Коли б на те воля моя, — голос у чоловіка погучнішав, а очі блиснули гнівно, — я хотів би поділити долю вашого Миколи, а вони б хай жили!

Сказавши це, він весь затремтів, запалав і до хрускоту стис кулаки. Олександра Панасівна й справді перестала плакати: горе цього чоловіка було вище за її — мимоволі перейнялася ним і почала співчувати.

Чоловік устав. Тримав капелюха в руці, стиснувши криси, весь виструнчився й витягся, але голос його зазвучав так само тихо й лагідно:

— Може, я зробив вам боляче своєю розповіддю, вибачте, — сказав він. — Мені хотілося віддати шану своєму товаришеві й вам.

Він похилив голову й порвався йти, але вона кинулася до нього, затримуючи, щоб він переїв і випив чарку. Чоловік, однак, тільки всміхнувся печально й подякував.

Він вийшов із хати, а вона припала до вікна, щоб зирнути на цього смутного вісника ще раз. Побачила, що стоїть він у дворі, витягує з кишень цукерки й наділяє ними дітей. Її діти обступили чоловіка з ґелґотом, простягаючи наввипередки руки, навіть та поважна старша дочка, а він, тицькаючи навсібіч цукерки, тихо й без сліз плаче. Вона хотіла вискочити й нагримати на малих, щоб не надокучали, але її ноги прикипіли до підлоги, а руки вклеїлись у підвіконня. Вона плакала й сама разом із тим чоловіком,

доки роздав він усі цукерки й рушив з її двору геть. Тоді знайшла силу вийти з хати собі й побачила, як неймовірно швидко він іде, не озираючись і неприродно випроставшись. Її наче теплий вітер обвіяв: здивувалася на себе, на свою тимчасову слабкість і на дивні й химерні свої забаганки. Діти стояли перед нею всі з цукерками за щокою, і вона швидко наділила кожного дорученням: одному по воду, другому по гас, третьому піч розтопити, четвертому взяти за руку найменшу і піти по березі з відром, щоб нашукати трісок та хмизу. Вони миттю розсипалися кожен за своїм ділом, а вона на мить спинилася серед двору й прийняла на обличчя тихий легіт.

9

Стара й справді після тієї події з Володимиром змінювалася на очах. Несподівано помолоділа, вона почала сама пересуватися по хаті, голос її став добродушний — зробилася стара незвично говірка.

— Все це й справді пішло мені на користь, — казала вона, коли Галя застеляла постелі. — Ніколи не гадала, що стану на ноги. Можеш вірити, а можеш і ні, але вони й справді дуже подібні до себе, ці чоловіки, що лишають нам дочок. Подивися в альбом на свого діда й батька — всі вони наче рідня між собою.

Галя в цей ранок набурмосилася, що з нею рідко й бувало. Сонця не було, кімнати видавалися наче павутиною заткані — ходила від ліжка й до ліжка, змахувала простирадлами й ковдрами в наковдрениках, виходила струснути їх на подвір'я. Збивала подушки, і від цього руху починали за нею літати легкі білі пір'їни — спокійно пливали в сірому повітрі, і хвилі, що їх знімала Галя, підкидували їх вряди-годи до стелі. Між цього пір'я, хапаючись за бильце ліжка чи за спинку стільця, важко повзала стара,

і її рот невмовкно молов, а очі гарячково, молодо й радісно світилися.

— Мені зараз так покращало, — вже вкотре повторила вона, — що й начудуватися годі. Уже тиждень я сплю спокійно, і мені не приснився, ласочко, жоден сон. Так, чого доброго, я почну не старіти, а молодшати. Молодій мені ніколи не снилися сни, бо коли людина здорова й спокійна, навіщо їй ті сни? Ми тим, Галочко, й визначались у цьому домі, що жили спокійно й уміли чекати. Чекати, ласочко моя, це така складна й велика наука! Нам, жінкам, не дано вибирати й владарювати, нам дано чекати й підлягати, і то не такий уже лихий жеребок, повір ти мені. Ми майже завжди невдоволені, а це через те, що надто часто залишаємося на самоті. Ми бунтівники, які не повинні перемагати, інакше втратимо ми свою красу й силу.

— Ох, і думки в тебе, бабцю! — сказала Галя, застеляючи ковдру. — Це якісь старомодні думки...

— Я сама старомодна, — казала стара не без пихи, — але це не значить, що думки мої неправильні. Ми хочемо владарювати й підлягати водночас, а коли ми самотні, тужимо й за найгіршим підляганням. Підлягаючи і владарюючи, ласочко, ми не задовольняємо себе, наше справжнє задоволення — любов, тобто задоволення інших. Ми буваємо дурні, егоїстичні, язикаті й опришкуваті, але ми все-таки вміємо любити. Чоловіки не вміють так любити, бо наша любов куди вища їхнього тваринного схотінку...

— Ох, бабцю! — сплеснула руками Галя, і в неї поступово почало змивати з душі отой сірий ранковий накип. — Ніколи не думала, що ти в мене такий філософ!

— Я не філософ, — різко сказала стара, і від обурення в неї аж риси обличчя загострилися. — Я багато років жила самотньо, і в мене був час подумати. Жінки цього дому, ласочко, не прості жінки, і це ти зрозумієш, коли тобі поверне до шістдесяти. Твоя дочка народить тобі хлопця чи дівчину, і ти здивуєшся з тої закономірності: хлопець той звідси піде, а дочка твоя й онука будуть тої ж

крові, що й ти. Тоді ти їм товкмачитимеш те, що товкмачу тобі зараз я, і вони з тебе сміятимуться, як із вижилої з розуму баби.

— Я ніколи про тебе погано не думала! — вигукнула вражено Галя.

— Ти не завжди була відкрита до мене душею, — сказала тим-таки тоном стара. — Виконувала щодо мене свій обов'язок, цього я не заперечую, але часом забувала, що я все бачу й чую. І серце твоє бувало до мене глухе. Не дорікаю тобі й не дуже з того вражаюся, — застережливо зносила руку, бо Галя вже й рота розтулила, щоб заперечити, — інакше воно й бути не може. Ті, що вгорі, знають і відчувають тих, котрі внизу, ті ж бо, що внизу, можуть тільки заперечувати тих, котрі на вищій драбині часу, — приходять-бо на їхнє місце. Це закон природи, ласочко, не ми його настановили, не можемо ми його й одмінити. Наша великість може бути тут тільки у тому, що ми відповідаємо й на те любов'ю!

— Ти мене зовсім приголомшила, бабцю! — сказала Галя, заквітаючи своїм чудовим рум'янцем. — Але чому ти говориш мені про це саме зараз?

— Ти була блудна дитина, — гостро сказала стара, і Галя здивувалася, скільки величі було в її немічній поставі, — і я не могла мати до тебе цілком відчиненого серця.

— Вже щось змінилося?

— Звісна річ, змінилося, — мовила стара безапеляційно. — Відтоді, коли переступив наш поріг той «директор»...

— Надаєш цьому стільки значення!

— Як і ти, — швидко проказала стара. — О, та вода, дитино, що він випив, не проста, — вона засміялася хрипко й навіть натхненно, — вона не дасть йому спокійно жити. Він ще поборсається, ласочко, як риба на гачку, але ти не турбуйся, ніде він не дінеться. Я більше ніж переконана — це той, котрий залишить тобі дочку. Знаєш, що мені потрібно, аби вмерти? — проказала стара й по-змовницькому підморгнула Галі.

— Перестань, бабцю! — вже зимно сказала Галя, щоки її однак палали пекучим вогнем. — Ти починаєш говорити такі речі...

Стара дивилася на неї, провисши між бильцем ліжка і стільцем, голова її від того увійшла в плечі, дивилася вона на онуку гарячим і трохи іронічним поглядом, а на вустах її грала всмішка.

— Нічого нерозумного я не кажу, — повільно проказала вона, так само по-таємничому всміхаючись. — Треба, щоб ти народила дочку, інакше я ще довго товктимусь у цьому світі. Моя мати теж спершу народила Івана, а тоді й мене. І баба моя мене дочекалася, ласочко, хоч була дуже вже ветха деньми...

10

Ці розмови розтривожували Галю, хотілося їй часто і з дому піти. Окрім того, вона вся палала від не зовсім збагненної роздвоєності: з одного боку, їй хотілося вдягнути на себе найкращу сукню, зацвісти красою на повну силу і зійти додолу, щоб пройтися повз школу й вікна, коло яких, вона напевне знала, стоїть зовсім зруйнований від туги Володимир. З другого боку, їй хотілося, щоб його ще більше з'їдала ота нуда, щоб блукав він і далі берегом, наче очманілий, і безнадійно поглядав угору, де вона стояла зачаєно в тіні кущів і з осолодою стежила за тим блуканням. Часом їй хотілося й іншого: сховатися, запечататися в будинку, принаймні доки не викличе він її в школу як директор. Знала: не для його ніг оця гора й круча, і це виповнювало її водночас і радістю, й печаллю, співчуттям і недоброю втіхою. Попри все відчувалася в облозі, а відтак і оборонятися мусила — вона єдиний захисник цієї фортеці. Можна було б дотягти так до початку навчального року, там збільшиться клопотів, але щось спиняло Галю — хай буде, як буде!

Так вона думала вдень, а вечорами, коли вже зовсім звільнялась від клопотів, які вигадувала для себе з дивовижною винахідливістю, їй ставало тужно. Окрім того, допікала її своїми невгамованими теревенями стара. Здавалося, бабця збиралась утопити її в повені своїх безконечних розумувань: від тих розмов Галя тихо палала, і краса її знову розквітала; вже не намагалася гасити її нечупарними платтями, хустками та гримом. Коли б Володимир мав силу піднятися тепер на гору, хтозна, чи так швидко спустився б він назад. Коли ж запалювала вона ввечері лампи, коли цвіркуни починали свій щоденний лемент і коли в шибках зацвітало жовте коло місяця, вона покидала стару і Хлопця у вітальні і, тримаючи лампу в руках, ішла до бібліотеки, знаючи, що там, за спиною, стара починає засипати безконечними потоками розповідей уже Хлопця; ішла назустріч дзвонові цвіркунів, щоб замкнутись у тій найдальній комірчині, де було ліжко, дзеркало й безліч книжок. Тут вона зупинялася, провертала в дверях ключем, ставила лампу на столик, спинялася перед відчиненим вікном і вдивлялась у залитий місячним сяйвом краєвид. Зачиняла вікно, щільно заштoрювалася, підходила до дзеркала й так само пильно вдивлялась у пожовтіле зображення — бачила себе значно старшою, ніж була. Сідала на ліжко й раптом заломлювала руки. Плакала, схлипуючи, не можучи до решти збагнути й чого; була в цій довгій та сумирній кімнаті, як черниця і виплакувала своє чернецтво так само, як виплакують за вікном закінчення літа цвіркуни. Від тих сліз омивались і очищалися її очі, виливалася тривога, а добре наплакавшись, вона починала раптом розуміти дивний резон слів старої про науку чекання. Заспокоювалася від того, очі її холодно запалювалися, брала лампу й поверталася назад у вітальню, де стара вже докінчувала розповідати Хлопцеві про дивне дерево їхнього роду.

— Чи вже не пора, бабцю, й спати! — обривала її Галя на півслові, і голос її при цьому ставав діловий та сухий.

Стара аж рота розтуляла, дивлячись на цю безнадійно запечатану черницю.

— Така ти бліда, — казала надто турботливо. — Чи тобі, дитино, чогось не одходить?

— Нічого мені не одходить, — казала Галя, розбираючи ліжка й готуючи постелі. — Поглянь онде на годинник!..

Від її рухів по кімнаті знову почали пливати сполохані пір'їни, і ці пір'їни кидали тіні на стіни, а напливаючи над лампу, раптом сколихувалися від струменя гарячого повітря й чимдуж мчали по стелі.

Постеливши, вона вела Хлопця до його кімнати. Пропускала наперед, ступаючи слідом із лампою в руках, і їхні дві волохаті тіні було відкинуто в різні боки. Хлопець ішов мовчки, бо те, що оповідала йому сьогодні бабуся, посправжньому його вразило. Галя відчувала цей його стан, але на її обличчя лягла недоречна погорда й насмішкуватість.

— Ну що? — спитала поблажливо. — Наговорила тобі баба сім мішків вовни?

— Гадаєш, що то сім мішків вовни?

— Ну, може, п'ять, — засміялася Галя. — Хіба ти ще цього не збагнув?

— Мені здається... — спробував заперечити Хлопець, але Галя обірвала його категорично:

— Тобі нічого не повинно здаватися. Ти в такому віці, коли в казки вже перестають вірити...

Хлопець озирнувся на неї. Побачив облите жовтим світлом, замкнуте та холодне обличчя і не впізнав матері.

— Тобі неприємні ці казки? — спитав зовсім по-дорослому.

«Казки — ні, — захотілося відповісти Галі. — Неприємно те, що часом із них щось та й справджується!»

Вона спатлала синові чуба — хотіла все-таки втриматися на своїй дорослій висоті.

— Хіба можуть бути неприємні казки? — сказала засміявшись.

— Я теж так подумав, — серйозно звістив Хлопець.

Вона поставила лампу й рушила до виходу.

— Будеш спати чи ще почитаєш? — спитала обертаючись.

— Ще почитаю, мамо.

Вона зайшла до старої. Та лежала вже в ліжку.

— Коли не заперечуєш, — сказала Галя, спиняючись на порозі, — я зачинюся на трохи в бібліотеці.

— Мені зараз легше, — всміхнулася стара. — В крайньому разі я тебе погукаю. Хочеш почитати?

— Хочу почитати, — відгукнулася Галя. — Погасити тобі світло?

— Погаси, ласочко.

Галя пішла дерев'яною ходою через покій, схилилася до лампи й дунула в скло.

— На добраніч, бабцю! — сказала сухо.

— Добраніч, дитино, — відгукнулася стара. — Не засиджуйся!

— Так кажеш, наче мені десять років.

— Всім нам по-своєму десять років, — зітхнула в темряві стара.

Галя пробиралася по темному коридору. Відчинила двері й засвітила сірника. Хитливо коливалися довкола ребристі стіни, обтицяні сотнями книжкових корінців...

Сиділа якийсь час на ліжку, думаючи про щось чи згадуючи. Тоді розшторила вікно й відчинила його. Стояла й дивилася в глибину. Зазвучав у її нутрі напівприглушений звук — було це зв'язано із чимось далеким і майже забутим. Цвірчали цвіркуни — було таке ж літо і в місячному світлі так само грала роса. Можливо, музика йшла від тієї роси; на мить їй здалося, що в глибині сутінку побачила на синій дорозі сіру постать у солом'яному капелюсі і в чорних лакованих туфлях. Чоловік не йшов, а плив, під його капелюхом не було обличчя, а в лакованих туфлях ніг. Хитався, наче йшов у товщі води й розмивався течією, — сумну мелодію грало над ним засипане зорями небо.

Галя дивилася на ту постать без хвилювання. Був то тільки спогад, здалося їй, що й не про неї він був. Зачинила вікно й пішла до сина забрати лампу. Хлопець лежав з розгорнутою книжкою, вона схилилась і звично поцілувала його в лоб. А що була надміру замислена, не помітила його гарячкового погляду. Взяла лампу й рушила до дверей, а коли спинилась у прочілі віддати звичне на добраніч, вразилася раптом: дивилися на неї дорослі й розумні очі.

— Мамо, — сказав він тихо. — А це правда, що я... байстрюк?

Вона скинулася, наче стрілена, і злякано подивилася на нього.

— Це тобі баба сказала?

— Це й без баби можна здогадатися.

— О, то таке складне! — засміялася Галя. — Ти ще замалий, щоб таке зрозуміти. Твій батько покинув нас, і це трапляється не так уже й рідко. Я в нього не хотіла брати аліментів, бо бачиш... Ми всі в цьому домі занадто горді. Через це, може, я й слідів його не знаю: живе він а чи, може, й помер...

Стояла в прочілі з лампою, і навіть червоне світло не могло сховати: почервоніла незвичайно.

— А одружена ти з ним була? Його й справді звали Анатолієм?

— О так! Його звали Анатолем. Прізвище я тобі дала своє через оту ж таки нашу гордість. Зрештою, в мене теж прізвище материне, а не батькове. Навіщо триматися за прізвище чоловіка, який не хоче нас знати?

Кинула неспокійним поглядом туди, звідки дивилися на неї вивідчі й запалені очі. Їй стало неспокійно і млосно, так уже хотілося докінчити цю розмову. Але стовбичила на порозі, купалась у червоному вогні і спалювалася, наче на приску стояла.

— Вибач, мамо, — сказав із півтемряви Хлопець. — Може, я роблю тобі боляче цими розпитами, але я хочу знати ще одне, невеличке.

Звела брови й дивилася запитально.

— Прізвище, — видихнув він. — Скажи мені, будь ласка, його прізвище...

Відчула, як з-під ніг їй повільно вислизає підлога. Відчула в горлі печію, начебто зникла з рота слина. Очі її закліпали, а ніздрі роздулися, в грудях застряв сірий клубінь, бо стала зовсім безпорадна і знікчемніла перед нещадністю, що її прочитала в блискучих синових очах.

— Нащо питаєш? — спитала раптом роздратовано. — В нього було смішне й недоладне прізвище, і коли ти його взнаєш, що це тобі дасть?

— Скажи, мамо!

— Пугач було його прізвище! — кинула Галя і, різко повернувшись, війнула до сина подолом сірого плаття.

І повірила раптом у те сама. А чому б не Пугач, коли так любив ночі і коли мав за плечима сірі крила. Вдень вона рідко його й бачила, та й не бував він тоді такий чарівний. «Пугач!» — подумала вона злісно і раптом забула його остаточно. Неначе поділ ночі відгорнувся перед нею, побачила вона далеко-далеко шматок зарослого полином берега, по якому злітали й присідали, танцюючи, білі метелики, побачила заціпенілого чоловіка, який сидить на камені. Гаряча хвиля обпалила жінку, і вона незчулася, як затопило її щось незнайоме, пекуче й дивне. Здавалося, лампа, яку тримала в руках, розпалюється все яскравіше і розпалюється так само її серце. Майже бігла по коридору, щоб якнайшвидше сховатись у бібліотеці. За спиною в темряві губився весь дім, згубилася там бабця, що солодко й безтурботно зараз спала, згубився і Хлопець, який думав під цю хвилю гірку думу про своє не зовсім звичайне з'явлення на світ. Зараз був він уражений та опечалений, хоч пізніше, коли повернеться у цей дім після довгих блукань, він назве той свій біль смішним та марним. Тепер же він лежав без сну і думав, що таки покине цей дім, а коли це станеться, ніколи не відчуватиме за ним жалю.

Галя вскочила в бібліотеку і захекано спинилася. Так само тримала лампу в руках і подивилася не без остраху крізь ту лампу в дзеркало. Щось затремтіло в ньому й захиталося, і ось він, цей золотий момент! — вийшла з тої жовтуватої прірви богиня і легко ввійшла їй у очі й до серця. Щасливі сльози покотилися Галі по лицях, вона схлипнула по-дитячому і вирішила, що не повинна виганяти зі свого серця ту богиню, а раз так, хай воно станеться оте, що уже до неї прийшло...

Здається, відчув ту хвилю і старий Іван, який сьогодні також не міг заснути. Біля нього спала дружина, а йому уявилося, що серед ночі вже народжуються первні, котрі складатимуть завтрашній день. Він ще раз подумав, що вона все-таки існує на цій землі — любов, і поки вона є, доти можна не боятися за сонце: світитиме воно через мільярд років чи ні. Здається, досягло його і світло, пролите в ніч Галиною лампою, але він згадав при цьому тільки жовті листки, що їх побачив був на кущах. Був надто старий, цей козопас, мусив забагато думати про оте жовте листя і вже не міг як слід порадіти за щастя своєї онуки.

11

— Хочу показати тобі свої володіння, — сказав Хлопець Неонілі.

Вони зустрілися на жовтій, намитій водою, піщаній косі: вона полоскала білизну, а він стояв навколішки, брав у долоні пісок і, витягаючи кулаки перед собою, поволі його цідив. Від того відвіювалася прозора курява й провисала трикутником, дівчинка повернулася тоді до Хлопця й засвітила до нього всмішкою.

— Багато на це потрібно часу? — спитала вона.

— Годин із чотири, — сказав він, знову зачерпнувши піску.

— На так довго мені треба відпрошуватися, — сказала дівчинка.

— Ну, то скажи, що я показуватиму тобі свої володіння.

— Ой, що ти! — тихенько зойкнула дівчинка. — Хіба можна матері так сказати?

Позирнула на нього й раптом зацвіла густим рум'янцем. Хлопець дивився на неї й очей не міг відвести. Щось у ньому зрухнулося, і раптово усвідомив він: недаремно його так вабить до цієї дівчинки і недаремно, зустрічаючись із нею, відчуває гарний спокій.

— Може, мати твоя кудись піде, — сказав він.

— Коли вона йде, — засміялася Неоніла, — то загадує нам стільки роботи, що ми й озирнутися не встигнемо, як вона вдома.

Хлопець нахмурився.

— То, може, ти не хочеш? — сухо спитав.

— Ой, дуже хочу! — сказала дівчинка і аж руки заломила. — Але як?

— Це вже сама придумуй, — мовив він і встав, аж пісок посипався. Вона зирнула на нього: золотистий від засмаги і з ясними піщинками, прилиплими до шкіри.

— Я зійду вниз завтра о десятій, — тоном володаря сказав він. — Приходь он до тієї скелі, — він махнув рукою й раптом усміхнувся.

Вона не посміла заперечити. Голівку їй, правда, наче обручем стисло, бо треба було вже самій придумувати, як задовольнити матір і його, але тої його усмішки було для неї досить, щоб згодилася на ту їхню завтрашню зустріч. Манливе й загадкове царство відчула вона за спиною в цього золотистого хлопчака — хотіла-таки вступити в нього. Енергійно поставила на бік миску з білизною і рішуче труснула гривкою чорного волосся.

— Спробую прийти, — сказала і гадки не маючи, що за склом першого звідси вікна сумно дивляться на неї великі материні очі, а в серце її стукає, вислаблюючи й знуджуючи, незбагненний та докучний сум.

12

Серпень цвів. Іван відчував його, як ніколи раніше, бо щось і справді із ним приключилося, відколи побачив, як павуки засвічують на кущах жовтяки. Вже два дні не виходив він з козами на горби, наче й забув про них, і Марія Яківна мусила ходити до верболозів, щоб нарвати трави й наламати гілок. Там зустрілася вона із Хлопцем, який повертавсь з чергових мандрів по ярах та кручах: Хлопець допоміг їй наламати гілля й винести його нагору. По дорозі Марія Яківна розпитувала Хлопця про матір та прабабу, але він відбувся загальниками. У них усе гаразд, сказав він, зараз прабабі полегшало, і вона навіть ходить потроху. Мама? Мама, як завжди, в клопотах. Зрештою, зараз він мало буває вдома.

— Літо! — сказав Хлопець і мрійно змружив очі.

І Марія побачила в тих змружених очах справдешній образ літа: з квітами, золотавим пилком на них, з плодами й зеленню. Вона почула від цього золотистотілого хлопчака запах річки й піску й тихо помилувалася на його безхмарний вік.

— Там, у ярах, — казав розважно Хлопець, — є вириті водою підземелля. Я їх і досліджую. Знаєте, треба довго повзти в темряві, доки доберешся до кінця. Там підземелля розширюється, я пробиваю у стелі дірку і маю собі кімнату. Знаєте, скільки є в мене таких кімнат?

— Мабуть, з п'ять, — сказала Марія Яківна.

— Двадцять! — гордо сказав золотавотілий хлопчак. — Я поки що єдиний господар тих печер.

— А тобі там не страшно?

— Мені? — закопилив губу Хлопець, але очі його засвітилися так, що Марія Яківна зрозуміла: часом йому буває й страшно.

Пізніше, через сімнадцять років, вони згадають оцю свою зустріч на березі. Тоді також буде серпень, і він чимось нагадуватиме серпень того далекого 1946 року.

Так само вони сидітимуть тоді в садку, Марія Яківна поставить перед ним вазу з ясно-жовтими буравицями, майже прозорими сливами та ніжношкурими грушами. Літатимуть довкола оси й сідатимуть на ті такі осяйні під сонцем плоди. Марія Яківна змахуватиме рукою, проганяючи ос, а Хлопець таки признається їй, що тоді, коли лазив він по ярах та підземеллях, не такий уже він був і герой. Часом холодним потом обливався, коли десь осипалася глина чи щось шаруділо, смертельно боявся наштовхнутися там на гадюк.

— Чого ж ти туди лазив, шибенику? — сміялася Марія Яківна.

— Щось мене манило, — признається він старій учительці...

Іван тим часом сидів за столом на веранді й писав. Він писав із самого ранку, а що тяглося це вже кілька днів, Марія Яківна позирала в його бік не без тривоги. Майже не торкався їжі, на столі годинами простоювала чашка з молоком, доки втомлений, аж знеможений випивав він її одним ковтком. Падали яблука в саду, зав'язувалися бур'яни, з гори плив на обійстя густий полиновий дух — плакали там з ранку до ночі п'яні від сонця цвіркуни. Сонце лило на землю так багато світла, що від неймовірної кількості його люди ходили з вузькими, як у монголів, очима. Дивуватись можна було і з іншого: лежала над землею вже добре відчута прохолода. Цей контраст був настільки разючий, що кілька Іванових кіз стали здатні запліднитися. Про це сповістила Марія Яківна чоловікові, коли він, майже осліплий від сонця й вичерпаний від писання, зійшов зі сходів та ступив у сад. Був погідний і заспокоєний, майже такий, який бував буденно, тож вона й поділилася з ним такою ж буденною новиною. Він зирнув на неї уважно, наче щось пригадав, а тоді тонка усмішка торкнула його вуста.

— Це вже непотрібно, Маріє! — сказав спокійно і, взявши зі стола ножа, почав зрізати шкурку із яблука. Тонка

і ясна смужка вилася з-поміж його пальців, і, дивлячись на цю смужку, Марія раптом відчула, що їй заклало подих: передчуттям якогось нещастя вона сповнилася. Він же лишався так само спокійний, ніж його розітнув яблуко на п'ять часток і з кожної ретельно вирізав насіння. Тоді обернувся він до неї й сказав тихо й ніжно:

— Сідай, Маріє, з'їмо по яблуку.

Вона сіла, він присунув їй блюдечко з очищеним плодом, а собі взявся обчищати новий. Потім вони поволі їли ті яблука, які були чудові й розкішно пахтіли, — плив від них запах серпневого сонця.

Після того він поклав їй на долоню свою руку і сказав так само тихо:

— Малий я спадок лишаю тобі, жінко.

— Про що це ти говориш, Іване? — трохи занепокоєно спитала вона.

Він мовчав. Дивився звуженими від сонця очима, і з них хлюпав на світ голубий та безмежний спокій.

13

З першими променями сонця відкрила в собі Галя незвичну легкість та піднесення. Повітря навколо було синювате, а коли дивилася вона в долину, пливав там кудластий туманець, — Старий Пічкур, який трусив на річці верші, нагадував під той час тутового шовкопряда, який звиває з найтонших ниточок свій іскристий коконець. Галя дивилася в долину і її «шовкопряда», і з вуст її мимоволі засочилася тиха й трохи смутна мелодія. Наспівуючи, вона пішла по коридору і штовхнула синові двері, щоб збудити його, закислого й залежаного, але Хлопця в кімнаті не було, а ліжко було вже застелене. Галині брови стали трикутником, але мелодія, яку тихенько вона виспівувала, не дала їй застановлятися, куди це подівся так

рано син. Вона пішла до старої, щоб спитати, що та хоче снідати. Але старої вона теж не застала в покої, що здивувало її ще більше — бабця таки любила повилігуватися. Рушила надвір, а коли спинилася на порозі, залило її з ніг до голови сонце, і вона побачила, що в дворі стоїть невеликий столик, засланий сліпуче-білим обрусом. За столиком сиділи стара і Хлопець і про щось душевно бесідували. Хлопець уже поснідав, бо відсунув тарілку й допив ранішню сурогатну каву, яку виготовляла з жолуддя сама Галя, а стара тримала в одній руці недоїдене яйце, а в другій блискучу срібну ложечку.

— Вирішили поснідати без тебе, — сказала стара, — бо ось наш парубок збирається показати своїй дамі серця яри й печери.

— Тут нема ніяких дам, — спалахнув Хлопець. — Це моя товаришка, та й годі!

— Ну, звісно, — сказала стара. — Мусив би зрозуміти, що я жартую. Почуття гумору — невід'ємна риса пожильців цього дому, чи не так, Галочко?

— Крім хлопців, — усміхнулася від порога Галя, і вони замилувалися на її вроду.

— Через це вони й не затримуються довго між цих стін, — підхопила так само весело бабця.

— В цих стінах і ведмідь утратить почуття гумору, — буркнув Хлопець.

— Ці стіни тобі не до вподоби, кавалере? — звела брови стара.

— Мені не до вподоби, коли мене хтось називає кавалером.

— Сказали б колись таке справжнім кавалерам! Вони б витягли шпаги й прокололи б тобі черево!

— Теперішні кавалери тим і кавалери, що вони так не називаються, — пішла на допомогу синові Галя. — А насправді, куди це ти збираєшся, мушкетере?

— Пообіцяв Неонілі показати свої володіння.

— І тягатимеш таку ніжну істоту по ярах та кручах?

— Вона не ніжна істота. З ніжними істотами я б не водився!

— І вона згодилася на це?

— А то ж як! — Хлопець уже встав із-за столу. Сонце світило на нього ззаду, а від того його чубок золотився.

— В нього достобіса самовпевненості, — сказала Галя, стежачи, як він іде. — В його віці хлопець промовчав би, що йде на прогулянку з дівчиною.

— Він не вкладає в те нашого значення, — сказала спокійно стара. — Тому й не лукавить.

— Часом мені здається, що в нього розмито деякі комплекси, — сказала Галя. — Перш за все чемність та скромність.

— Це було в усіх чоловіків цього дому, — сказала стара. — Майже всіх їх побивала гординя...

Вона сказала це не без пихи, і Галя обурилася.

— Що ж у цьому доброго?

— Хіба я щось казала про добре чи зле? — вигнула брови стара. — Я засвідчила факт, а з фактами нічого не вдієш.

— Все можна змінити, бабцю, — відказала Галя й плеснула собі в обличчя води з умивальника.

Витиралася ясно-білим рушником, а коли визирнула з-під нього, побачила, що бабця сидить із підтиснутими вустами.

— Велику дурницю сказала ти, ласочко, — по-менторському зауважила вона. — Знаєш, про що я часом думала? Було б дуже сумно в цьому світі, коли б у ньому не можна було б чогось змінити. Але ще сумніше в ньому було б, коли б не було у ньому нічого незмінного.

Галя підійшла до столу.

— Це ти сьогодні зготувала сніданок чи Хлопець?

— Багато ти хочеш від свого Хлопця, — пирхнула стара. — Сніданок зготувала я!

Вона так гордо знесла підборіддя й таке погідне стало в неї обличчя, що Галя раптом зніяковіла: чого доброго, стара щось провідчула в сьогоднішньому дні. Мимоволі

глянула вниз на стежку, що підіймалася до їхнього дому, але була та, як завжди, порожня.

— Хочеш сказати, що це якийсь великий вовк у лісі здох? — з тріумфом проказала стара. — Ні, це мені, ласочко, приснився винятково гарний сон.

14

Винятковий сон приснився сьогодні й Володимиру. Йому привиділася висока гора з пишним палацом на вершині, гору ту впоясано кількома пасами терняку, по ній викопано кільканадцять ловчих ям, насипано вали, вирито рови й обплетено всю колючим дротом. Він повз під тим дротом з ножицями, вряди-годи лягав на спину і розрізав дріт. Так само стриг він і тернове віття, п'ядь за п'яддю пробиваючись угору. Часом падав він у ями, сильно б'ючи при тому калічену ногу, йому боліло, але він, зціпивши зуби, вибивав ножицями в глині приступки і, чіпляючись та кривавлячись, видирався нагору. Перелазив паркани на валах і перепливав воду в ровах. Одежа його вся перетворилась на брудне ганчір'я, що клаптями звисало з тіла, руки й обличчя вимастились у болото, черевики на ногах розмокли й гидко чвакали, він навіть забув, куди й чого іде, — знав лише, що йти йому конче треба. Піт стікав по лобі, розмиваючи бруд, навколо тріскотіли цвіркуни й погукувала вмиротворено горлиця. Знеможений та вичерпаний, він лежав перед вступом на широке піщане поле, поруч нього лежав його товариш, і ось-ось вони кинуться в атаку. Але він не зміг кинутися в атаку, ноги йому підломилися, коли скочив на рівні, і почав він падати, кружляючи в повітрі. Смикнув за прив'язане до грудей кільце, і над ним зацвіла біла шапка парашута. Його смикнуло й підкинуло, і падати він почав повільніше. Швидко наближалася до нього земля, і він уже розрізнив на ній одно-

поверховий продовгуватий будинок початкової школи. Поруч інший будинок, у дворі стоїть Олександра Панасівна, а біля неї купка її дітей. Всі задерли голови й дивляться в небо, дивиться в небо й Марія Яківна, яка доїла серед двору кіз, зирнув у небо й сивоголовий козопас, очі його видалися Володимирові, як два ясно-сині озерця... Він приземлився якраз у шкільному подвір'ї, і сльози покотилися йому з очей, гарячі й густі. Легкий шелест шовкової сукні почув він і побачив біля себе стрункі ноги, біля яких хвилювалося голубе шовкове море. Чиїсь руки звели його голову, і в вуста йому потік нектар. Солодку знемогу відчув Володимир, смокчучи те чудове питво, — розливалося по тілі тисячею гарячих струмочків. Від того він весь почав раптом перейматися дивним щастям. «Господи, — шепотів він, перевертаючись на постелі, — така це мука нестерпна!»

Він прокинувся й ледве не осліп від місяця, що дивився йому просто в обличчя. Глибока, тиха й безмежна ніч стояла навколо, глибока й безмежна тиша. Помалу приладнав до ноги протеза, вдягся й, важко накульгуючи, вийшов у шкільний двір. У кутку стояла розтрощена парта, і він присів за неї. Скрутив цигарку й припалив. Сухий дим приємно ввійшов йому в груди, прочистивши дихальні шляхи. Місяць світив йому в спину, і на подвір'я відкидалася довга тінь. Дим у місячному промінні здавався ясно-синій; під каштаном валялися, густо насипані за ніч, зелені їжачки, десь далеко чхнув і затахкотів поїзд, і йому здалося, що в цю ніч і під цим місяцем просторо розширюється йому душа. М'яко фосфоризували білі стіни школи, темно дивилися вікна, наче був цей дім живою істотою. Закукурікав десь недалеко півень, і небо, повне драглистих зір, раптом просвітліло. Повіяв свіжий, аж гострий вітер, і саме він розбудив на мент каштанове листя. Глухо зашелестіло, і на землю з глухим стукотом обсипалося ще з десяток каштанів. Володимир потягся до найближчого з них, розломив, і в долоню йому випало біле тіло. Дихнув

на повні груди вогкого, свіжого, гіркуватого запаху; повітря навколо вже тремтіло, наливаючись непевним, сірим, але по-своєму принадним світлом: у тому світлі, яким поступово наповнювалося небо, в цій його оголеності, відчув себе Володимир неприкаяним та самотнім. Йому здавалося, що для грудей його бракує повітря, що світ став круглий та замерзлий, а йому тільки й лишилося, що отак безмовно сидіти на цій-от парті.

Він вийшов із двору, покинувши в ньому тліючий недопалок, і раптом пішов під гору, саме ту, яка так нагло йому наснилася. Ступав поволі, вибираючи, куди поставити ногу, легенько постогнував, коли вона незручно скошувалася, по лобі йому текли струмки поту, свіжий ранковий вітер дув на нього з гори широким, зимним потоком. «Боже, боже, — подумав він, дивлячись, як гаснуть одна за одною над горою зірки, — який безум нещадний веде мене, який незбагненний безум!»

Часто зупинявся, щоб перепочити, часом сідав на прискалок, а небо над ним ширшало й прояснювалося; здалося йому, що з'єднується він із тим небом у дивовижний спосіб, ширшав і прояснювався сам, а той краєвид, який розстелявся перед ним тим розлогіше, чим вище він підіймався, все більше його захоплював: задимлені горби, синя річка в клубенях диму чи туману, кущі й дерева, застиглі, наче вирізані несамовитим різьбарем горельєфи. Було важко дивитися на цей передранковий світ і відчувати в серці брилу своєї безнадійної любові. Йому навіть чудно стало, що стоїть ось тут, на скелі, зовсім поруч із сонним будинком, від якого долинає раз у раз півняче кукурікання, — страшно йому стало, що його можуть побачити із тих підсліпуватих і на позір мертвих вікон. Йому навіть здалося, що з них і справді хтось дивиться; боліла йому натомлена нога, піт просихав на чолі, але не мав Володимир сили спуститися так швидко в долину. Сидів на скелі і тремтів від вогкої прохолоди, якою віяв передранковий легіт: щастя й відчай заполонили його всього.

За Володимиром і справді стежила від будинку пара пильних очей. Стара, яку не брав у ту ніч сон, приклеїлася до шиби й бачила все те химерне Володимирове кружляння по горі. Глибока втіха покрила її й піднесла. І чи було то зі сну, чи просто такою сильною видалася їй та ілюзія, зовсім забула стара про ветхі свої літа. Здалося їй, що це й справді повернувся давній час, бо все було так само, як і колись із нею. «Мій тільки, — подумала стара, — не був такий відчайно несмілий. Він прийшов у той ранок і застукав у моє вікно!»

Володимир звівся й повернувся до будинку. Незнана сила повабила його підійти ближче, якийсь голос понуджував підійти до вікна, він навіть знав, до якого, і легко застукати в шибку. Бачив те вікно, вужче за інші, з обламаним дерев'яним орнаментом, рука його нестерпно свербіла; в іншому вікні тремтіла від нетерплячки стара, їй аж голова закрутилася від хвилювання, бо й хвилюватися було чого.

Володимир, однак, дійшов тільки до хвіртки. Спинився, як сновида, й довго непорушно стояв на стежці. Ранок уже до решти вибілив небо, і смерк поволі розтавав, тоншав і прозорішав. Тоді Володимир озирнувся на схід і побачив раптом, як заграла на овиді ясно-малинова смужка. Та гра й те світло сполошили його, і він наче зі сну пробудився: як це сталося, що забрався аж сюди і стоїть перед цією хвірткою? Позадкував уражено, кинувши зляканим поглядом на вікна, і покульгав геть саме в той час, коли Галі приснилися птахи, котрі летіли в червоному небі.

Стара розчаровано зітхнула й подибала до свого ліжка. Лягла й заснула і проспала твердим сном кілька годин, а прокинувшись, згадала про чудного блукальця в них на горі. Тихо засміялася й похитала головою. «Мій таки був сміливіший, — подумала вона гордо. — Зрештою, і мій був... така собі шмата!»

15

Після того, як приснилися Галі птахи на червоному небі, здобула вона знову давнішню здатність легковажно крутитися перед дзеркалом. Богиня ввійшла їй у той ранок у серце, і вся вона засвітилася, заясніла — сонячний світанок відбився на денці її очей і незвичайно їх посинив. Галя приміряла всі свої сукні, аж доки не вибрала голубу, а коли з'явилася на очі старої, та аж охнула вражено: ніколи не виглядала її онука так привабливо.

— Хочу піти пройтися! — сказала Галя, не дивлячись на стару, бо так тяжко було витримувати той хитрий її прижмурець.

Бабця не відповіла, тож пройшла повз неї і начебто весь серпень пронесла з собою: небо оте голубе з купчастими хмарами, відчуття визрілих плодів і їхній запах, важкі й пишні квіти й настрій устояної прохолоди в поєднанні з найяскравішим сонцем. Тихо засмутилася стара, дивлячись на онуку, їй здалося, що недовго витримає вона свого знесення, оцієї незвичної бадьорості та ясності в голові та тілі, — то було теж прочуття осені, яке пізнав і козопас Іван, вони з сестрою відчували під той час одне й однаково.

Іван уперше застрашився ясності й світла, що струмували з нього, а його сестра — свого оновлення і здоров'я. Через це вони й посумували кілька хвилин у той чудовий, запашний, дуже сонячний серпневий ранок, і того їхнього суму не поділив із ними ніхто: і Галя, й Марія Яківна були в той ранок надто заклопотані; Галя поспішала спуститися з гори, а Марія Яківна рвала в цей час траву для кіз...

Галя поспішала тільки до скелі. Після того стала знову повільна й обережна. Бачила річку і Старого Пічкура, що ставив верші на день. Потім він сидітиме на камені й чекатиме, доки налізе в ті верші дурна риба, — має протягтися це не одну годину. Побачила вона з того боку річки дві тоненькі постаті й миттю впізнала — Хлопець

повів показувати свої володіння старшій дочці Олександри Панасівни. Ревниво озвалося в Галиній душі серце, але їй стало і смішно на тих так заклопотаних — енергійно йшли по білій, наче із сиру зробленій, стежці. Побачила Галя й діда Івана, той не вийшов сьогодні з козами на кручі, а повільно гуляв по своєму садку, звісивши білочубу голову. Кози мекали й висовували гострі писки із хліва, а в ворота заходила Марія Яківна з мішком трави та листя.

З-під ніг у Галі вилітали коники, летіли на сірих та зелених крилах, сідали неподалець; пахло чебрецем і полином, а ще добрим, золотистим медом. Галя ступала на жорству білими туфлями на високому підборі, і та жорства зовсім не перешкоджала їй: сонце світило їй просто у вічі. Мружилася й милувалася на купчасті хмари, одна рука її стискала білу сумочку, а друга вільно ходила біля тіла. Інколи заточувалася й балансувала вільною рукою, наче сподівалася, що от-от її підтримає на тому схилі чиясь сильна рука.

Отакою й побачив її з шкільного подвір'я Володимир: спускався з гори голубий метелик, помахував крилом і похитувався. Дивний острах обійняв Володимира, дивний переляк. Він позадкував до своїх дверей і зайшов нишком до кімнати. Сів, щоб прохолодити розпашіле лице і щоб стримати розшаленіле серце, — метелик на горі виглядав так неприродно-вражаюче! Хтозна, може, Володимиру годилося, замість так ганебно втікати, піти й подати тому метелику руку?

Його потягло до відчиненого вікна, і він став коло нього саме в той мент, коли підходила туди й Галя. Вона побачила Володимира і вклонилася трохи незграбно, а на вустах її засвітилася зніяковіла й розгублена всмішка. Цього стало досить, щоб гребля, яку вони будували поміж себе, раптом тріснула.

— Добрий день! — мовили Галині вуста.

— Доброго дня, Галино Іванівно, — мовили і його вуста. — Куди це ви?

— На прогулянку, — сказали її вуста, і махнула вона голубою рукою. — Не все ж воно й удома сидіти...

— А звісно, — сказали і його вуста. — Я, до речі, теж засидівся. Мо', візьмете мене в компаньйони?

Подивилася на нього ледь-ледь розширеним поглядом, і Володимир раптом захлинувся від тої дивовижної краси, якою вона палала. «Я збожеволів!» — подумав він приречено, але не міг і на хвилину відірватися від її таких поваблливих очей.

Галя начебто виблідла від хвилювання, пальці її затанцювали на сумочці, яку тримала перед собою, наче щит, а вуста прошепотіли так, що він ледве-ледь розчув.

— Зробите ласку, — сказала якнайтихіше. — Гуляти самотою не таке вже велике й задоволення.

16

Хлопець спинився на горі, з якої розгортався краєвид на всі чотири боки. Завжди відчував на цій горі особливе піднесення, здавалося йому — весь широкий світ кладеться йому перед очі, і варто тільки простягти руку, щоб він уліг перед тобою й упокорився. Просто перед Хлопцем виднілися порізані ярами кручі, рідко засаджені кущиками ліщини, за ними стелилися вже зібрані поля із золотою іще стернею, там далі витиналася зелена баня церкви й кучерявився густий заріст сільського цвинтаря. Річка тяглась углибину і впиралась у синю щітку лісу — саме за неї щодня сідало сонце, і Хлопець любив спостерігати, як розпалюється вечірня заграва, наче той ліс горить.

— Оце і є мої володіння, — сказав він гордо дівчинці, що стояла із ним поруч, плече в плече.

— Я тут ніколи не була, — сказала тихо Неоніла, а очі її дивилися заворожено й покірливо.

— Звідси світ широкий! — промовив Хлопець, і його змружені очі засміялися й заіскрили.

«Часом стоїш так, — подумав він, — і тебе пориває піти не озираючись».

Дівчинка повернулася до нього, подивившись віддано й трохи захоплено.

— Пішли! — сказав він коротко і кинувся стрімко з гори.

Вони вправно спускалися з крутосхилу, налягаючи на п'яти, аж доки дісталися до найближчої кручі.

— Диви, як я бігаю! — сказав Хлопець і, розігнавшись, чимдуж побіг серединою кручі. З-під його ніг вивалювалася глина й осипалася долі з густим шурхотом.

— Я так не зможу! — крикнула дівчинка, бо стояв він уже по той бік кручі.

— А ти спробуй!

Вона замахала руками й закрутила головою, хоч її підмивало так само перебігти через кручу й собі. Але затаєний дівочий інстинкт спинив її і примусив з'явити себе перед його очима слабшою й безпомічнішою. Він біг уже назад по тій-таки кручі, повний півнячого завзяття й хлоп'ячої зарозумілості, а коли сонце осяяло голе по пояс його тіло, засвітилося воно раптом золотими волосинками. Це найбільше вразило дівчинку, бо в цей мент, коли побачила золотого хлопчака, який біг їй назустріч, їй здалося, що весь світ дивно одмінився.

— Навчився тут такі коники викидати! — догодила вона йому, але його обличчя вже згубило перебутий тільки-но захват.

— Знаєш що? — сказав він, по-змовницькому присуваючись до неї. — Ми поліземо в найбільшу печеру.

Пішов уперед, спускаючись по схилу, і не озирався, був певний, що вона обов'язково за ним піде. Вона й пішла, керована не так розважком, як тим-таки інстинктом, завдяки якому жінка залюбки ступає в чоловікові сліди. Дійшли відтак до заростей ліщини, там темніла яма. За мить Хлопець пропав у тій ямі, а через якийсь час вийшов з-за кущів.

— Все гаразд, — сказав він. — Можна лізти!

Знову пірнув у яму, а вона відчула, що її серденько стислось у кулачок, спину охолодив чи страх, чи захват. Прикусила губу й хоробро гулькнула вслід за Хлопцем.

— Обережніше, — почула вона в темряві його голос, — тут треба повзти. Не квапся, щоб не зачепилась об коріння.

Почула, що він поповз, бо зашаруділа глина й почала осипатися. Руки й коліна її потрапляли у вогку землю — дихала на неї холодна темрява, але вона повзла й повзла, відчувала-бо попереду затамоване Хлопцеве дихання. Далі прохід поширшав, і вона змогла повзти вже навкарачки, а за якийсь час вони опинилися на залитому світлом глиняному п'ятачку. Тут було вирубано лопатою сидіння, на які накидано сухої трави й листя. Хлопець сів на одне із них, як у трон.

— Спочинь, — запропонував він. — Звідси вже можна вибратися нагору. Але поведу тебе далі. Не боїшся?

Закопилила зневажливо горішню губу: чого б їй мало бути страшно, коли вона разом із ним?

— Молодець! — похвалив він. — З тобою варто дружити. Ходімо далі!

Поповз далі, і через це не побачив, як густо зашарілися за його спиною Неонілині щоки. Була горда за таку довіру і через те й справді не боялася.

Вони повзли довго. Зрештою, затремтів попереду сонячний промінець — крізь невеликий отвір бив пучок яскравого світла. Розсівалося по просторому глиняному гроті, в якому густо звисало, наче сталактити, довге коріння. Тут було ще вогкіше й холодніше, але долівка устелена сіном та листям. Шаруділо в них під коліньми; дівчинка роззиралася широко розплющеними очима.

— Я відкрив тобі найбільшу із своїх таємниць, — голосно зашепотів Хлопець, а рука, яка втрапила в пучок світла, засвітилася чистим золотом. — Не маєш права в ім'я нашої дружби, — так само урочисто проголосив він, — сказати про неї нікому й півслова. Даєш мені таку обіцянку?

— Даю! — видихла вона.

— Цікаво тобі тут?

— Трошки страшно.

— Це тільки спершу, — промовив він поблажливо. — Взагалі тут затишно, і я часто сюди приходжу.

— Сам? — здивувалася дівчинка.

— А то ж з ким? — сказав він самовпевнено. — Це мої володіння, і я не збираюся їх із кимось ділити.

— А я?

— Ти дівчина, — засміявся він. — Коли виростеш, можеш стати моєю жінкою. Хочеш стати моєю жінкою?

Вона заціпеніла від такої його відвертості. Страх мимовільно черкнув по її серці, але в цю мить побачила вона його обличчя, залите яскравим світлом, — спинився під отвором. Зазолотіло воно й засвітилося, і Неоніла вразилася, яке спокійне воно й поважне. Хитнула погідливо головою — згоджувалася бути його жінкою.

— Скажи мені це вголос, — сказав чи радше наказав він.

Вона принишкла ще більше.

— Чого ж мовчиш?

— Мені якось страшно, — прошепотіла вона. — І соромно.

— Нема нічого соромного, — сказав він. — Це станеться не зараз, а може, через десять років. Може, й через п'ятнадцять, за цей час багато чого зміниться, можливо, нам доведеться не на один рік розлучитися...

Його обличчя, густо залите сонячним світлом, стало раптом доросле, ба навіть старече. Пророкував із недитячою поважністю, і Неоніла знову заспокоїлася. Знала вже, що в цю мить не можна було їй мовчати: ішлося про щось велике й вирішальне.

— Я хочу бути твоєю жінкою, — прошепотіла вона.

— Тоді давай поклянемося, — урочисто проголосив він. — Отут, у цій печері, біля цього світла. Вріжемо пальці і, як колись індіанці, з'єднаємо свою кров.

Вона щасливо здригнулася від тої моторошної урочистості, якою забринів його голос.

— Кажи: клянусь ніколи не забути мого судженого!

— Клянусь! — сказала вона.

— Клянусь і я! — проголосив Хлопець. — Ніколи не забуду своєї судженої!

Він поліз у кишеню, вийняв ножика і черкнув себе по пальці.

— Надріж і собі! — сказав він, передаючи ножа... Вона черкнула ножем по пальці й собі, і вони з'єднали ранки.

— Скріпляємо нашу згоду кров'ю!

Вона не сказала нічого, тільки блиснуло в куточках її очей по яскравому кришталику.

17

І Галя, й Володимир відчули, як у них щось прорвалося; шалений потік, що довго стримувався, раптом звалив греблю, яку мостили мимовільно, і вони забули про всі ваги й противаги, застереження й умовності — тіла їхні спалахнули нагальним вогнем, і в ньому згоріли всі їхні нагальні й невідкладні справи. Галя забула раптом про свій дім на горі, бабцю, намочену звідучора білизну, обід, який треба було ще зготувати, а Володимир викинув із голови всі шкільні турботи, забувши навіть попередити Олександру Панасівну, щоб приймала замість нього заяви до першого класу. Від тої хвилини, коли вийшов він зі шкільного двору й рушив плече в плече із тією жінкою, образ якої йому вже й спати не давав, мимохіть здобув оту легку забудькуватість, якою відзначаються всі закохані. Бачив тільки сонце, що світило серед безхмарного сьогодні окраю, і ясно-синє небо, що аж похитувалось у них над головами, таке багате було й соковите. Спрямував ходу туди, куди ходив був щодня віддаватися своїй печалі. Якась заслона спала йому з очей, з серця було збито путо, яке так довго на ньому тяжіло; говорив легко й вільно і не

дбав навіть про те. Те саме відчувала й Галя, їй здалося, що в неї голубе не тільки плаття, а й сама вона стала етерна і ясна. Наливалася небом та сонцем, воно світилося в їхніх примружених очах, в душі в неї гуляв теплий, світлий вітер, що розморожував у ній усі затінені кутики, засіваючи їх вічно юним здивуванням. Несподівано для себе вона теж стала словоохітна і, говорячи з ним навперебій, наче хотіла повернути згаяний час.

Вони перейшли греблю й подалися вздовж Тетерева до водокачки, там завернули в завулок, і їм ледве не зіпсував настрою собака, що з гавкотом кинувся на них. Володимир став так, щоб захистити Галю й оборонитися, але жінка раптом відсторонила його і, всміхаючись, пішла до пса. Пес замахав хвостом, принижено спустивши зад, а тоді й запищав прохально, наче прохав йому вибачити.

Вони вийшли на те місце, де ділив Володимир із цвіркунами свою тугу, — він начебто навмисне привів її сюди. Тут, як і всі рази, танцювали над сивими заростями полину білани капустяні, химерно підскакуючи й присідаючи; неподалік журкотіла річка, і плив по ній човном, одягнений у солдатське галіфе і в кухайку, рибалка. Рибалка перевіряв перемета, пропускаючи крізь пальці чорну дротину.

— Зараз він щось зловить, — сказала Галя й додала подумки: «Нам на щастя!»

Рибалка раптом нагнувся — з води вигулькнув великий срібний головень.

— От бачиш! — сказала Галя. — Він таки зловив, а я при тому щось загадала.

Йому захотілося взяти в руки те обличчя, хитро нахилене до нього, і почати його обціловувати. Заважав рибалка, що щасливо здирав із гачка головня, головень махав у його руках хвостом, і від того дзеркально спалахувала його луска.

— Що ж ти загадала?

— Не скажу! — відказала тихенько Галя. — Щось таке велике, як цей світ, і хороше.

Він не допитувався, тільки взяв її руку і сильно стиснув. Вона срібно-лагідно засміялася, аж рибалка повернув до них своє хиже від рибальського щастя лице.

Володимирові стало незатишно тут, де дивилося на них це лице, хоч навколо запаморочливо співали цвіркуни, а сонце наливало полини таким густим запахом, що аж на вустах гірко ставало. Він подумав, що все це зайве: полини, метелики й сіре каміння, захотілося йому широкого поля, де вони тільки й бачили б золоту стерню, небо й сонце.

— Пішли звідси! — сказав, і вони пішли вздовж скелястих круч. Хитався під їхніми ногами цмин, бур'яни терлися їм об литки і висипали насіння, і коли зирнув Володимир на Галині ноги, побачив, що вони світяться. «Золотоніжка!» — подумав він захоплено і зирнув на її профіль: тонкий і різьблений, гідний різця найбільшого скульптора. Сонце просвічувало закучерявлені біля чола та скронь волосинки, і від того голова її була оточена чистим та рівним німбом.

— Куди це ми йдемо? — спитала вона.

— А чи я знаю? — засміявся він. — Туди, де небо стовпи підпирають.

Позирнула на нього з легким усміхом. Тоді він узяв її під руку, і вони аж зупинилися — напав на них і ледве не задушив, заклавши дихання, такий гарячий вітер, якого не буває в серпні.

18

Старий козопас Іван Шевчук дописав свій п'ятий зошит уранці. Ще тільки світало, коли він вийшов на веранду. Сад і зілля навколо були всипані міріадами іскор, і все від

них аж посивіло. Сонце тільки-но зійшло над горою, але промені його ще не доходили сюди. Річка віддалік куталась у прозорий серпанок, а дахи вулиці волого блищали.

Він зійшов із веранди, озвалися до господаря кози, висовуючи із хліва мордочки, — він не завважив їх. Ішов садовою доріжкою і мимохіть вимічав величезні, вкриті росою буравиці в траві. Вернувся по кошик і назбирав його повний. Яблука були жовті, бокаті й пахли так ніжно, що на серці старого стало тепло.

Він поставив кошика з плодами тут-таки, на веранді, сів у крісло й задивився на дахи. Бачив жінок, які спали біля чоловіків, і дітей, які неспокійно розметали ковдри й простирадла. Бачив бабусь, яким не спалося, деякі лежали, розплющивши очі, а моторніші вже повільно ходили по дворах. Ламали хмиз й запалювали в літніх печах; Старий Пічкур ішов до річки з корзиною, яка закривалася накривкою. Він увійшов у річковий туман, а за якийсь час вийде з нього, ледве волочачи наповнену корзину. Потім він побіжить дріботцем на базар — так бувало щодня. Сивий бондар ходив по двору, нахилявся, підіймав клепку чи обруч і знову кидав їх на землю: не міг уже працювати, але не міг і без діла сидіти. Отак крутитиметься він до сніданку, а сівши до столу, їстиме похапцем: відчуватиме, що йому страшенно ніколи... Вийшов на подвір'я й Козодой, позіхнув так, що вся вулиця відчула несвіжий запах із його рота, і побрів до цапової буди. Вже снідали чоловіки, яким було далеко добиратися на роботу, коло них стояли, схрестивши на животах руки, їхні напівсонні жінки — очі їхні були майже приплющені, а на обличчі лежав мир.

Побачив Іван у той ранок і свою сестру, для цього довелося йому розвернутись у кріслі і аж шию заломити. Стара стояла біля хвіртки й дивилась у долину. В домі спав, закинувши голу ногу на ковдру, Хлопець, а Галі не було.

Іван перевів погляд на школу. На вузькому односпальному ліжку, щільно притулившись одне до одного, спали

двоє. Тиха всмішка лягла Іванові на вуста: рука його потяглася до олівця.

В цей час з'явилося сонце, залило сад і веранду із сивочубим чоловіком — все засяяло й замерехтіло, міріади росинок спалахнули й заграли в сонячному туманці. В тому тумані із сонця побачив раптом старий п'ятеро своїх ненароджених синів, вони йшли через росистий сад. Сонце било їм у спини, просвічуючи наскрізь, а вони йшли і йшли, п'ятеро веселих, смаглявих хлопців. Були голі й прекрасні, з позолоченими тілами і з золотими думками в головах. Мали за спиною білі крила, і, дивлячись на них, — бачив-бо їх уже на білому полі, густо засипаному чорним зерном літер, — він уперше зронив на свій зошит сльозу. Це й була остання крапка, що її поставив на своїх писаннях старий козопас, — більше після того не написав він ні рядка.

Поклав обережно на стіл олівця, загорнув зошита і подивився в сад. Той був залитий білим, чистим світлом, дерева майже розчинились у ньому, пливали тільки тугі, лискучі клубки яблук, груш та слив. Ішло в тому світлі п'ятеро юнаків, темнооких, темноволосих, з золотими тілами і з крильми за плечима. Ішли повільно й обережно, неначе пливли. Старший із них потягся до найбільшого яблука, зняв і ввігнав у плід лискучі зуби. Бризнуло навсібіч соком, — всі п'ятеро юнаків ішли через сад і їли на повний рот яблука.

Старий подивився й униз, на дахи. Побачив прозорі стіни, прозорих людей і тварин — вже попрокидалися майже всі. Вагітна жінка пішла через вулицю, несучи перед собою могутнього живота. Очі в неї були великі й темні, як у мадонни. Скручене у ній хлопченя завзято гамселило її у живіт рожевенькою п'яточкою, від того на вуста жінці лягав усміх. Вся вулиця була залита тим-таки світлом, в якому розчинялося каміння й паркани; плавився, стаючи монолітною брилою золота, пісок біля річки, а сама річка лягла покладом твердої бірюзи. В скелях, що нави-

сали над водою, заграли ясні топази й аметисти, а сам камінь, розтоплюючись, почав спливати долі лискучим молоком.

П'ятеро юнаків стояло перед Іваном біля веранди й доїдали свої яблука. Були непомірно гарні, а обличчями схожі на Марію й Івана водночас. Стояв коло них крилатий кінь і нетерпляче постукував об кам'яну плиту копитом.

— Мені вже пора? — спитав він у юнаків, і вони, кивнувши погідно, повикидали через плече недогризки. Стали двоє по один бік сходів, а двоє по другий. П'ятий, найстарший, подав йому, схилившись, руку.

— Що можу я звідси забрати? — спитав Іван, але відповіді не почув.

Тоді він звівся. Рипнуло лозове крісло і продерло підлогу, відсуваючись. Велике світло захиталося над його головою — об'ємна куля, повна сліпучого етеру, повільно спускалася до землі. Заіржав тонко й тривожно крилатий кінь і звів до Івана великі, прегарні, майже людські очі.

Він подав руку найстаршому з юнаків і спокійно, розважно, не кваплячись, зійшов долі.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

nmax перелітний

Ясний місяцю!
Тінь моя зі мною йде,
Аж додому йде.
Содо. XVII ст.

1

Хлопець побачив той краєвид, як тільки зійшов на Чуднівську. Лягли перед ним золотоволосі покаті лоби, оточені кучерявими заростями ліщини й грабчаків; з правої руки витиналися скелі, трохи збоку, між низьких хат Павлюківки, вивишався білий дах школи. Не міг іти, бо схопило його зажма за горло: саме цей краєвид примарювався йому, коли міряв він голу сопку в Заполяр'ї, зрештою й ускрізь, де кидала його доля. Часом промальовувалися вони в уяві, і тиха туга починала звільна колисати його. Останнім часом це стало як наслання, отож покинув усе й подався сюди. Все було відчужено знайоме, притихле й несміливе, чи, може, став він такий перед лицем оцього рідного й таки забутого світу. Сама Чуднівська змінилася невпізнанно: було висипано по ній насип і прокладено через Кам'янку новий, удвічі вищий від попереднього міст. Стара дорога спускалася з лівого боку, лишився відтак лівий бік, а хати з садами з правої руки, так само й гайок на місці колишньої яйцебази, зникли без сліду.

Назустріч Хлопцю підіймалася по старій дорозі жінка із напрочуд знайомим обличчям, він миттю впізнав її — жила неподалік колишньої 12-ої школи. На Хлопця вона уваги не звернула, але це перше знайоме обличчя в рідному місті схвилювало його.

Пішов униз, широко вимахуючи майже порожнім чемоданом, вуста його мимохіть склались у дудочку, і засвистів він, як любив у дитинстві. З розчиненого вікна на свист визирнула кругла, як колесо, фізіономія, волосся її було позатягувано в бігуді — антена невідомого ще зразка. Очі її стали так само геометрично круглі, як і лице, а коли Хлопець підморгнув тій голові-антені, ліва її брова стала схожа на перекинуту галочку, що її люблять ставити у своїх звітах бюрократи.

Дощі вже встигли порозмивати бруківку, і Хлопець ступав по хиткому камінні, як колись по річкових греблях; внизу, біля зарослого травою насипу, стояв дід, у правиці якого була звернена набік паличка, а за кілька кроків скубало травинки, складаючи в пучок, пузате й замацьорене дитя.

Хлопець пішов по колишній Чуднівській, що стала тепер завулком, і по дорозі траплялося йому все більше знайомих облич. Хати тут були ті ж таки, зате Просиновська гора зовсім розмилася водою. Сиділа на своєму камені ряба Катька, тільки була вона невимірно старша й грубша. Подивилася на Хлопця примруженими очима, і йому здалося, що ті очі клацнули, як фотоапарат, навіки запам'ятавши його обличчя. Та жінка, подумалося Хлопцеві, справжній фотоархів цієї вулиці, — зберігалися там негативи всіх облич, що тут проходили.

Його погляд, однак, потягся далі, в кінець вулиці. Перебігала дорогу кішка, ген віддаля, біля Дядюків, лежав у пилюці чорний пес, ішла з порожніми відрами одноока Василенчиха. Серце Хлопцеві забилося прискорено — втягало його в той отвір вулиці, наче могутнім водотягом. Захотілося побігти в цю бліду порожнечу; ні, ні, подумав він, не варто так перейматися! Здавалося, невідома сила піднімає його над землею, на око вибилася непрохана сльоза — пішов він швидко-швидко, навіки здивувавши рябу Катьку, яка розкаже сьогодні кумасям про дивака, який не йшов по їхній вулиці, а летів, а може, й плив.

Але в цей момент Хлопцеві було байдуже до рябої Катьки, він і справді летів! Навколо незвично посріблилося повітря, з'явився над головою чорногуз: били, плескали його крила — летів і не міг перелетіти простору вулиці: блиснули гостро шибки колишньої школи; на одну із лавочок біля хвіртки сіла сива, як молоко, стара; ні, йому нема чого аж надто поспішати!

Біля хати Олександри Панасівни притишив ходу і крадькома зирнув через паркан. У дворі було охайно підметено, аж знати було на землі віника, літню піч уже розібрали, а на столі біля стіни світліла велика миска з падалицями. Яблуні, які колись допомагав садити й він, були розложисті, віття їхнє гнулося від щедрого плоду.

Тут, біля цього обійстя, він став раптом обережний. Щось густе й світле сколихнулось у його душі, щось підзабуте, але сокровенне. Відступив од паркану і вже звідси побачив гору і рідний на ній дім. Серце майже зупинилось у нього в грудях, стояв закам'янілий, наче постало перед його очима чудовне марево. Сонце падало навкісно і застеляло гору синюватим серпанком; здалося, мигнула біля дому ясно-синя постать, — він мимоволі забув за ті десять років, що тут не був. Здалося йому, що повертається зі своїх хлопчачих цілоденних мандрівок і його очікує, як завше, ота ясно-синя материна постать. Зморений і заболочений, бреде він під гору, і йому солодко й любо стає бачити матір, яка приклала дашком долоню до лоба і дивиться-виглядає його зі світу широкого.

Зараз він і справді повертавсь із того широкого світу, в руках у нього — майже порожній чемодан, а в грудях пустеля та суша, гуляють там безмежні вітри, що назбирав він їх під час своєї багаторічної блуканини. Вже не золототілий юнак брестиме зараз під гору, а втомлений, трохи огрядний чоловік, який зрозумів раптом неперехідну істину: тільки тоді по-справжньому відчувається втома, коли ось-ось маєш переступити поріг рідного обійстя. «Я син марнотравний, — думалося спроквола йому, — але я все-таки повернувся!»

Він ішов поволі під гору, жорства вилітала з-під підошов і котилася долі, можливо, він надмір поспішає і в нього надто калатає серце — важко йому йти і задуха чавить горло. Спрага висушила йому рота, сухий язик ледь-ледь провертається, сухі його очі течуть угору — майорить там і майорить ясно-синя постать. Щось не схожа вона на матір, думає він, вдивляючись; іде, однак, і йде, світ хитається перед очима: скільки ще потрібно часу, щоб дістатися нарешті на ту гору і щоб промовити тим своїм шарудявим язиком: «Доброго ранку тобі, мамо!» Небо над головою чисте й прозоре, тремтить у ньому яскраво-біле кружало єдиної хмари; стежку, що тече під гору, ледве втоптано; росте довкруг і пахтіє полин, перелітають з куща на кущ коники; десятки дзвінких голосів дзвонять у нього над головою; він озирається здивовано — кілька жайворонків зависло в синьому небі.

Спиняється, щоб перевести подих, хоч ніколи раніше не зупинявся, виходячи під цю гору, — вимахував під неї за раз; сьогодні він і справді втомлений та спустошений, тому відвертається від дому й дивиться на краєвид. Греблю біля електростанції збудували й підняли воду ще до його виїзду, але все одно: чужа йому ця збільшена штучно вода. Піску є тільки трохи біля острова, і там так густо насипано людських тіл, що здається йому звідси — пісок рухається й коливається. Очі йому болять дивитися на все це, він повертається, але вже не бачить ясно-синьої постаті біля будинку. Стоїть той безлюдний та байдужний, поблимуючи холодними шибами. Хлопець мимоволі стишує крок: трохи ніяково йому, а трохи боязко туди заходити.

Біля скелі сів, витягнув люльку й закурив, щоб погасити цей зрадливий трем рук, зуби його мимоволі вицокують на мундштуку. Дивиться на горби з того боку річки, по краю одного з них бреде чоловік із собакою — постаті ці здаються звідси силуетами. Десь далеко вуркотить трактор; дим із люльки наповнює Хлопця і помалу заспокоює його; очі мружаться і стають вузькі, а на вуста вибивається

всмішка — кладеться йому перед очі широка синя дорога. Тихо заспівав поруч цвіркунець, наче голос випробовував; жайворонки над головою замовкли, лягла на горби сріблиста тиша, аж чути стало від далекого пляжу тонкі погуки. Вийшла на подвір'я Олександра Панасівна, так само висока й худа, як і колись, в руці в неї було порожнє відро. Серце застукало Хлопцеві в грудях, і він втомлено звівся.

Назустріч йому йшла легка юна дівчина в ясно-синьому платті. Обличчя її було трохи сонне, а очі голубі.

— Добрий день! — сказав він дівчинці. — Ти часом не з цього будинку?

— З цього, — відповіла трохи здивовано дівчина. — А вам кого?

— Галину Іванівну, — відказав Хлопець, кусаючи губу, щоб не розсміятися.

Сестра подивилася на нього холодно, в глибині її очей мигнула темна іскра, але відразу ж згасла.

— Вона вдома, — сказала і повернулася, щоб іти.

Йому не захотілося її затримувати: сестра його не впізнала. Легкий посвист вирвався йому з вуст, і він пішов під той супровід до знайомої віддавен хвіртки. Каштан серед двору стояв незмінний, незмінний був і малинник. В густому шпориші, що ним обріс двір, стояв столик, а біля нього два старі стільці. На столику, як і в Олександри Панасівни, жовтіла миска з падалицями.

Обірвав свист і озирнувся. Сестрина ясно-синя постать була майже внизу, і він раптом пошкодував, що не признався до неї. Покинув серед двору чемодан і перейшов по стежці до саду. Ті ж таки кілька фруктових дерев, тойтаки міцний паркан від лікарень. З одного боку побачив він у паркані хвіртку — легкий посвист знову вирвався йому з вуст. Повернувся назад до двору; біля каштана, як завжди, висів умивальник та рушник. Хлопець умився, а коли витирався, почув, як заспівали сінешні двері.

На порозі стояла повна жінка. Вони дивилися одне на одного, і в обох раптом затремтіли вуста.

— Добрий день, мамо! — сказав Хлопець.

Галя згукнула легенько: стояв перед нею майже незнайомий чоловік. Якась далека подоба її сина вгадувалась у ньому, але це була радше тінь давнього Хлопця. Водночас вона непомильно його впізнала, щось стислось у грудях, а рука спазматично схопилася за перило ґанку.

— Бачу, не впізнала мене, мамо, — сказав, неприродно розсміявшись, Хлопець. — Це я — птах перелітний!

2

Цей майже незнайомий чоловік, в якому лишилися тільки залишки колишнього її Хлопця, хвилював і дивно страшив Галю. Від нього грубо пахло потом, руки в нього були величезні, важкі й мозолясті, очі глибоко вганялись у череп — витримати його погляд треба було немалої сили; він ходив по домі залізними кроками, аж гула від того підлога. Здавалося, в їхню тиху забіч ввірвалася незнайома сила, що має розкидати й зруйнувати весь спокій їхнього існування, а з другого боку, це був таки він, її первісток, за яким вона вже й очі проплакала, бо подумки й поховала. Дивлячись на нього, Галя й дратувалася, жаліла й любила його. Здобув він безцеремонну манеру висловлюватися і майже не випускав із рота люльки. Весь дім відразу заповнився тютюновим димом, який немилосердно дер Галі в горлі, але вона не мала сили щось йому зауважити — було так і тоді, коли вони сиділи на кухні: вона смажила млинці, а він скупо оповідав, кушпелячи люльку, про своє життя. Від диму тютюнового й диму від сковороди повітря навколо них зовсім посиніло, хоч Галя й відчинила вікно. Зрештою, оповіла йому про своє життя і вона. Перш за все про те, як померла баба, а померла вона відразу по тому, як подався він у світ.

— Стара виявилася поганою пророкинею, — сказала Галя. — Все торочила, що не побачу я тебе ніколи.

— Мала рацію, — сказав він, напускаючи на обличчя хмару диму. — Їдучи звідси, я таки не думав повертатися.

— Хлопче! — вигукнула вражено Галя. — А про мене ти коли думав?

— Ти мала ким жити, — безцеремонно зауважив він. — Чоловік і донька...

— Не міг вибачити мені того шлюбу?

— Та ні! — Він почав цокотіти пальцями по столі, імітуючи стук поїзда — розважався так, коли днями вилежував на плацкартній полиці. — Я ніколи тебе не осуджував. Просто я вірю, як би тобі це сказати... В кожного, очевидно, є своє призначення. Мабуть, мені потрібно було облітати півсвіту, щоб повернутися сюди.

— А як же з наміром не повертатися?

— Коли в нас у сідниці шило, ми не завжди здатні до розважку. Ми тоді найменше думаємо про інших. Але про тебе я думав. Тоді, коли мені хотілося пуститись у дорогу, а в силу обставин я мав ще сидіти на місці, я думав найбільше про тебе, мамо.

— Дуже втішно, — сказала не без іронії Галя, викладаючи на тарілку готові млинці. — Втішніше мені було б, коли б ти прислав хоч одного листа.

Вона вилила на сковорідку тісто, і воно зашипіло.

— Я писав тобі листи, мамо, — сказав він несподівано ніжно і аж очі опустив від зворушення. — Написав тобі тисячу листів...

— Овва! — засміялася Галя. — Хотіла б я одержати з тої тисячі хоч би десять.

— Вони були б нудні й неприємні, — відмовив він. — На тих листах я вчився володіти пером.

— Володіти пером? — Галя була щиро здивована.

— Так, — сказав він, натоптуючи люльку. — Бо я не забував у тих мандрівках про ще одного чоловіка. Про діда Івана. Добре затямив, що той лишив п'ять списаних зшитків. Ти нічого про них не знаєш?

— Зшитки? — задумалася Галя, і в неї ледве не згорів

млинець. — Які це зшитки? Старий і справді мав якісь дивацтва. Марія Яківна...

— Я хочу прочитати ці зошити, — сказав Хлопець, припалюючи люльку й випускаючи з рота сиву хмарку. — Не знаю чому, в тих мандрівках я часто думав про діда й про ті його зшитки. Але перш ніж за них сісти, я мусив навчитися науки красного письменства.

— Саме тому ти й складав листи до мене? — спитала трохи вражена, але й потішена Галя.

— Хочеш, щоб я освідчився тобі? — засміявся Хлопець. — Те, що син оправдовується перед матір'ю, і є його освідчення.

Вона почервоніла. Стало їй невимовно тепло від його слів, тож вона таки спалила млинець, надимівши більше, ніж він люлькою.

— Ти не бачив Оксани? — змінила вона тему.

— Бачив, — криво всміхнувся Хлопець. — Вона мене не впізнала.

— Ну, звідки вона може тебе впізнати? Чи ти прислав нам хоч одну фотокартку? Їх лишилося у мене тільки дві, і то з часу, коли ти ще не вмів ставити свого «я».

— Фотографія — це облуда, — різко сказав Хлопець. — Блюзнірське обшахраювання часу!

— Як ти сказав? — здивувалася Галя.

— Обшахраювання часу. Ми легковажно тратимо час і весь час намагаємося обдурити себе. Спогади, листи, фотографії — все це без вартості, хіба що вбирається в одежу мистецьку. Тоді воно витворює хоча б ілюзію.

— Це якісь не зовсім збагненні думки. Які твої плани?

— Віддам тобі ті гроші, що маю. Потім знайду роботу і спробую жити тут.

Галя поставила перед ним тарілку з млинцями.

— Годилося б випити за твоє повернення доброго вина, — сказала вона, — але від нас до магазину неблизько.

— Що це за хвіртка в паркані? — спитав він, посилаючи до рота млинця.

— А, це для Володимира, — відмахнулася ножем Галя. — Знаєш, він помер. Це сталося так несподівано, буде вже тому п'ять років. Химерне, скажу, було в нас життя. Доки не зачинили дванадцятої школи, він змушений був жити внизу, а я на горі — не з його ногою сюди було щодня дертися. Бабця ж зійти вниз рішуче відмовлялася. О, вона була наївно безцеремонна! Коли в тебе є дочка, казала мені раз у раз, навіщо тобі він? Жінки цього дому не мають потреби в чоловіках, вони піддаються тільки пориву, — Галя засміялася і засоромилася раптом, що сказала синові таку сакраментальність. Але очі його світилися так ясно і щиро, що її мимоволі тягло до відвертості. — Я тоді жартувала: треба мені збудувати халабуду посередині гори, притому геометрично точно виміряти відстань, щоб жодна сторона не була уражена.

Вона замовкла й подивилася в вікно, наче й справді побачила оту халабуду серед гори.

— Оксана видалася така крикуха, — всміхнулася вона, — що я змушена була перебратися на гору. Тут більше простору... Але чого я тобі це розказую, ти б повинен це й сам пам'ятати.

— Я й пам'ятаю, — сказав він.

— Легше стало, коли зачинили дванадцяту школу, це вже було, здається, після тебе. Володимир дістав роботу в місті, і ми прорізали в паркані оту хвіртку — Володимир сам ходив до головного лікаря за дозволом. Тепер я її знову забила...

— Позбавляєш себе зручностей?

— Через ту хвіртку почали лазити всілякі суб'єкти, хворі і бозна-хто. А ми тут зовсім самі.

— Я часто про це думав, — сказав Хлопець. — Цей жіночий дім на горі — дивна це штука. Чоловіки й справді ніколи тут довго не затримуються. Зникали, як дим, а ви тут по-своєму розкошували.

— Не таке це вже й розкошування. А чоловіки звідси й справді, швидко зникали. Вони залишали тут дітей і книжки.

— Саме про книжки, — сказав Хлопець. — Незвідьчому мене вабили сюди й вони. Хочу їх перечитати.

— О, то велика робота! Знаєш, звідси не пропало жодної книжки. Їх почав збирати ще твій прапрадід, решта чоловіків доповнювали його зібрання. Стара не любила тих книжок, а одного разу хотіла їх і спалити. Я ледве їх відборонила. Ці книжки для чоловіків, а не для жінок, любила казати, а чоловікам тут нічого робити.

— Вона була феміністка?

— Створила культ цього дому. Загалом, виводила його історію за кілька поколінь до себе. Але дуже мало знала про тих наших предків. Була вона часом опришкувата, але більше мудра, була повна любові і зла. Мені раніше здавалося, що легенду нашого дому створила таки вона: мала неабияку фантазію.

— Ну, а тепер? — спитав Хлопець, дивлячись впритул на матір.

Галя вже напекла млинців і погасила керогаз. Він високо спалахнув і погас. В кухні запахло смаженим тістом, тютюновим димом і перепаленим гасом. Галя сіла на стілець, і Хлопець подумки відзначив, що вона за ці роки добряче поповніла. Але обличчя її було так само ніжне й гарне. Дивився на це обличчя замилувано, бо саме воно неодноразово снилося йому в далеких мандрівках. Знав: не було красивішої жінки на землі за його матір; женившись, він не вибиратиме красуню.

— Тепер? — перепитала Галя, і на її обличчя лягла легка хмарка задуми. — Тепер я думаю інакше. Знаєш, що сказала мені одного разу бабця? Коли я постаршаю, почну мудріти, як почала мудріти й вона. Моя доля в цьому домі була особлива, я й справді жила тут посередині між тобою і бабою, між Володимиром і нею, пізніше між дочкою і Володимиром. Я полюбила оті ваші чоловічі книжки і майже всі їх перечитала. Тепер мені, — вона всміхнулася широко й гарно, — доведеться стати між тобою й Оксаною.

— А що вона?

— О, це штучка! — Мати нагнулася й сказала притишено: — Чим більше вона підростає, та Оксана, тим більше я починаю вірити, що ті наші казки, які так любила переповідати бабця, не такі уже й казки...

— Казка — це те, чого ми хочемо, — сказав Хлопець. — Це своєрідні символи наших бажань.

— А бажання в одних здійснюються, а в інших ні. У нас вони, здається, здійснюються...

Хлопець устав і вибив у лутку вікна попіл із люльки. Дивився вниз, до кущів та річки, й побачив далеко-далеко ясно-синю постать у проймі порожньої вулиці.

— Я хотів би тебе спитати ще про одне, — сказав Хлопець, і голос його при тому став металевий та сухий. — Коли я був у тих роз'їздах, то думав ще про одну людину...

— Неонілу? — спитала за його спиною Галя. — О, вона часто прибігає до мене. Часом і про тебе пита. Колись ви малими дружили.

— Яка її доля?

— Їй не пощастило вийти заміж, — сповістила Галя. — Олександра Панасівна згризла їй голову. Я, каже, маю обридження до чоловіків... У жінок, знаєш, буває таке...

3

Він прокинувся від шуму дощу. Вікно було розчинене, і в просвіті видно стало тугі струмки води. Великої сили грім струснув повітря, десь віддалік дзюристо лилась із ринви вода. В глибині дому розмовляли, і Хлопець зачудовано роззирнувся. Довкола витиналися стелажі із темними рядами книжок — буйна веселість раптом примусила його сісти. Простяг руку й витяг перший-ліпший томик. Сторінки були жовті й пахли порохом, водяні струмені за вікном теж були жовтуваті — просвічувалися сонцем. Хлопець поклав книжку на місце й скочив на підлогу.

В голові легко пошумовувало від сну, після якого ще не отямився; він став, спершись долонями об підвіконня, і, наскільки міг, висунувся назовні. Дрібні краплі, розбиті на піддашші, зросили йому обличчя — просто перед ним, густо посмуговане золотистими нитками сліпого дощу, лежало велике вечірнє сонце. Небо грало багрянцем, а над річкою висіла сива хмара і завзято цвяхувала землю й воду. Захотілося Хлопцеві зістрибнути долі, як робив він це малим, щоб покупатися в іскристих патьоках, але теплий смуток зі смаком того посмугованого сонцем дощу вплив Хлопцеві в душу. Він побачив школу, а коло неї двір, в дворі стояла під парасолькою якась жінка. Було чудно, що не ховається, в хату: Хлопцеві затремтіло легенько в грудях, здавалося, хоч була між ними велика відстань, зустрілися вони очима з тією жінкою і ніяк не могли їх розвести.

Хлопець пошукав у кишені люльку й закурив, випустивши сивасто-синій клубень. Наче снився йому якийсь незвичайний сон — стояв і пускав у вікно сині хвилі. Дим пронизувався іскристими струменями, а постать у дворі Олександри Панасівни стояла й стояла.

Спустився на стільця. Гупало йому в скронях, погасла люлька, яку він затис у кулаці, химерні думки закрутились у голові: все ще думав про золотистий дощ за вікном і про ту постать із парасолькою.

Хтось ішов коридором, і він поспішно звівся. Відчинилися двері: гарна повна жінка виросла в прочілі.

— Все куриш? — засміялася Галя. — В цьому домі так давно ніхто не курив.

— Гроза! — сказав Хлопець, усміхаючись. Галя присіла на канапку.

— Отак раптово зірвалася. Не чув, який був шалений вітер? У нас поламало стару сливу. Це ту, з якої ти колись був упав.

Хлопець напружив пам'ять. Багато позабував із того, що тут діялося, й повертав усе з натугою.

Мати поставила лікті на коліна, поклала на долоні підборіддя — дивилася на нього з прижмурцем.

— Такий смішний ти зробився. Оце дивлюся: ти й не ти. Хвиля на тобі твоя, а хвиля чужа.

— Це літа, — сказав він, набиваючи люльку. — Найсмішніше, що в мене щодо тебе таке ж враження.

— В тебе не повинно бути такого враження, — мовила мати, вигнувши брови.

— А то ж чому?

— У нас нічого не змінилося. Поглянь. Всі речі на своїх місцях.

Дивилася на нього із тим-таки прижмурцем, і це Хлопця трохи іритувало.

— І все-таки в мене таке враження, що й ці нерухомі речі побували на тій-таки каруселі.

— Це тобі від незвички, — сказала мати і встала. Підійшла до полиці, взяла книжку й рушила до виходу. В дверях розвернулася, і на її вустах заграла всмішка:

— Оксана зготувала вечерю. Виходь!

4

Вони сиділи за тим самим столом серед двору, на якому побачив він миску з падалицями. Зараз стіл був накритий ясно-білим обрусом — по білому полі було розкладено найліпші тарілки із їхнього столітнього сервізу; дивлячись на ті тарілки, хлопець відчув, як щось тенькнуло всередині. За столом уже сиділа мати, і він пішов просто до неї.

— Оксана зараз вийде, — сказала добродушно Галя, і її голос тут, на повітрі, став ще тихіший та м'якший. — Уяви собі, вона ніскілечки не здивувалася, коли я сповістила про твій приїзд.

— Чого вона мала б дивуватися?

— Ну, знаєш... — злегка обурилася Галя. — Все-таки ти рідний її брат!

— Півріднний, — виправив з легенькою усмішкою Хлопець. — Просто я не складаю в її житті ніякої вартості. Людина, спілкуючись із людиною, користується нею, інакше пропадає глузд у співжитті. Я ж для неї відрізана галузка.

Він казав це спокійно й без урази.

— Ну знаєш! — знову обурилася Галя. — Чи все можна міряти на вартість? Є речі глибоко сховані, і є почуття, яким не можна наліпити базарної ціни. Саме такими почуттями ви й повинні з'єднуватися.

На ґанок у цей час вийшла Оксана, і вони замовкли. Дівчина несла таріль із відвареним рисом та м'ясом, носика вона при цьому легко задерла вгору, а губи трохи скривила.

— Добрий день! — кинула вона знехоча і поставила таріль на стіл. — Ще що подати, мамо?

Він не відповів на сестрине вітання, а тільки пильно її обдивлявсь. Дівчина була майже сформована, але краса, якою розцвіте вона на повну силу років через п'ять, ще була майже схована в ній. Хлопець відчув, однак, той сік і оту п'янку силу, що вже й зараз нуртували в цьому юному тілі, і легенький смуток пройняв його: ця істота була й справді чужа йому — не єднали з нею ні спогади, ні колишні сантименти. Зовсім незнайомий світ уздрів він у двох синіх кружальцях, які здивовано відповіли на його безцеремонне розглядання. Він побачив на дні тих кружалець холодне поле, вкрите снігом та кригою. Але побачив він там і інше: сніг той та крига вкривали не пустелю.

— Ну от! — сказав він, щоб обірвати незручну паузу. — Брат ми з тобою і сестра.

Оксана смикнула зневажливо плечиком, і погляд її провис десь над його головою.

— Подай-но, доню, ще хліба й чарки, — сказала Галя, їй стало теж сумно на це не зовсім приятельське знайомство її дітей.

— Вона норовиста, як лошиця, — додала, коли Оксана пішла.

— Дівчина цього дому, коли ти віриш у прабабину легенду.

Галя засміялася.

— А справді! Я теж була майже така. Але не можу збагнути, чим їй не сподобався ти?

«Тим, що вона не може зреагувати на мене як на хлопця, — подумав Хлопець. — Відвикла від домашніх чоловіків!»

Він узяв зі столу пляшку й обдивився зусібіч. Вино звалося «Троянда Закарпаття».

— Бабця перед смертю згадувала і про тебе. До речі, вона тебе не любила. Не могла вибачити мені, що я не послухалася її, коли до мене ходив той твій батечко.

— Його прізвище і справді було Пугач?

Галя почервоніла. Дивлячись у ті очі, що так пильно зорили, наче читали її, не могла сказати неправди.

— Дівчата цього дому, як ти сказав, не завжди бувають обачні, — мовила вона обережно. — Вони часом забувають звичайні речі. Ах, краще ти мене про це не розпитуй!

— Ти не знала його прізвища?

— Ну от, таке скажеш! — роблено обурилася Галя. Вона зирнула на Хлопця, і вони раптом розсміялися.

З каштана упало кілька плодів, і в цей час знову з'явилася на порозі дівчина.

— Я розбила кілька чарок, ти не сердитимешся? — спитала вона, уникаючи дивитися на брата.

— Наші парадні чарки? — перелякалася Галя.

— Парадних я не брала, — наївно озвалася дівчина. — Хіба треба парадні?

«Вже починається», — подумала Галя і встала.

— Іди сідай, я сама принесу!

— Ну, що ти, мамо! — так само наївно озвалася Оксана. — Коли треба конче парадних чарок, я зараз подам.

Вона війнула платтям і сховалась у сінях.

— Так уже любить розпекти мене! — сказала вся червона Галя.

Хлопець реготав.

— Це маленькі-маленькі химери, мамо, — сказав він. — Не зважай. Вона зараз наче в театрі, в якому є один глядач, ну а що це за гра одинцем?

— Я вже застара для гри! — Галя починала сердитись і на нього.

— Знаєш, чим ти чудова як мати? — сказав Хлопець, проїдаючи її поглядом. — Я ніколи не чув від тебе верескливого, бридкого крику, якого навчаються жінки, підстьобуючи своїх нащадків.

— Станеш батьком... — почала Галя, але в цей момент знову з'явилася дівчина. Несла на таці хліб і чарки й тримала піддертого носика.

— Алло, Оксано! — просто сказав Хлопець. — Дай-но мені, будь-ласка, склянку сирої води. Я звик запивати їжу сирою водою.

Оксана аж здуміла від такого Хлопцевого випаду. Спинилася, аж рота розкрила, а очі її заметали іскри. Поставила хліб та чарки і церемонно поколивалася знову в дім.

— Ну, тепер начувайся! — сказала Галя. — Вона не терпить до себе наказового тону.

Але Хлопець уже налив собі й матері вина.

— Не ображайся, мамо, — сказав він тепло. — Здається мені, це гоструха, що її приборкував ще Шекспір. Я відіслав її, щоб випити першу чарку з тобою сам на сам. Зрештою, перш ніж з'явилася вона, був у тебе я.

— Ну, тобі стало мало мене, — сказала Галя, торкаючись чаркою об чарку його. — Дуже рано понесло тебе в світ. То що той світ, Хлопче?

— Він напрочуд однаковий, — сказав Хлопець, випивши чарку. — Але пізнати цю істину не дається скоро. Принаймні мені...

Дівчина несла воду. Чашка була стара й надщерблена, і було тієї води до половини. Але Хлопцеві очі радісно засвітилися.

— Золотко моє, Оксано! — вигукнув він. — Ти сама не знаєш, що за чашку ти принесла! Пам'ятаєш, мамо?

— Еге, еге, — захитала головою Галя. — Ти пив із неї козине молоко.

Оксана стояла, неприродно випроставшись, наче забута іграшка. В одному оці в неї просвітилася сльозинка, а коли позирнули на неї Хлопець та Галя, не могли не згукнути тихенько: перед ними стояла така красуня, якою була колись давно хіба що сама Галя.

— Сідай, сестро, — тепло сказав Хлопець. — Я, здається, вже повірив, що ми з тобою однієї крові.

5

Він спускався з гори легко підхмелений, і тихий свист виривався із його вуст. Сині сутінки хиталися над землею, біля річки завмерла, обійнявшись, закохана пара, але, почувши його свист, розвелася. Дівчина була одягнена в червону кофту, і та кофта майже палахкотіла у смерку. Парубок повернувся до Хлопця, коли той проходив, — обличчя його було надміру юне. Від річки пахло мулом та рибою, плив човен, і в ньому також була закохана пара. Пари йшли і там далі, через дощатий міст на Тетереві — їхні двоголові силуети різьбилися побіч темних ліній перил. Серед неба стояв ще блідий місяць, але зір ще видно не було. Віддалік на річці заспівали дівчата, і їхні повільні голоси злагоджено озвучили сутінки.

Хлопець спинився біля недобудованих сходів, що вели до води, й сів на приступку. Хотів дослухати пісню й викурити люльку. Все-таки почував у душі скутість та напругу, а курячи, весь час позирав у той бік, де темнів

будинок Олександри Панасівни. Йому здалося раптом, що і старша дочка Олександри Панасівни теж вийшла надвір і слухає цю пісню, зараз вона прийде сюди, до сходів, і це буде та ж таки дівчинка, яка вибігала колись, щоб він міг подарувати їй скляну кулю чи повести її у свій хлопчачий світ.

Берегом ішов чоловік із сивими вусами, між вуст у нього тихо тліла цигарка; дівчата-співачки змовкли, але за мент заспівали знову, а та пара, що її Хлопець був сполошив, знову з'єдналася в обіймах. Хлопець пускав перед себе сиві клубки диму — давно не відчував він такої злагоди і спокою. Хотілося, щоб довше співали дівчата, щоб вічно плив човен із темними силуетами і щоб пливли тіні на дві голови й там, на мості. Місяць світив яскравіше, а в люльці в Хлопця зашкварчало — тютюн допалювався. Він устав і повільно пішов до того дому, з якого все-таки не вибігла до нього старша дочка Олександри Панасівни.

На нього загавкав з глибини двору коротконогий лахматий пес, загримотів ланцюгом — Хлопець мовчки чекав, поки хтось вийде. Рипнули двері, й на ґанку з'явилася Олександра Панасівна. Навіть сутінки не ховали, як вона постаріла, але Хлопцеві було не до того — дивився на цю жінку радісно й ласкаво.

— Вам кого? — спитала, вдивляючись у нього, Олександра Панасівна.

— Вас, Олександре Панасівно, — тихо сказав Хлопець.

Вона все ще придивлялася до нього. Співали віддалік дівчата, і все ще казився на ланцюгу лахматий пес.

— Пішов у буду! — крикнула на нього господиня, і пес начебто того й чекав, загримів ланцюгом і сховався.

Олександра Панасівна підійшла ближче до Хлопця і вдивилась у нього пильніше. Якийсь далекий спогад торкнув її серце, здалося, що було щось у цьому пришельцеві від Миколи. Але наступної хвилі вона впізнала, хто це стоїть перед нею.

— А, це ти! — сказала вона спокійно. — Заходь.

Пішла в сіни схилившись, щоб не гримнутись у занизький одвірок, і Хлопець мимоволі повторив цей рух. Зачинив двері і начебто відрізав від себе й хитливі сутінки, й мелодійний спів.

— Хто там, мамо? — спитав із глибини жіночий голос.

Вони увійшли в кімнату, пахло тут старим житлом, за столом, під лампочкою, сиділа молода жінка й читала, розклавши лікті по цераті. Вона звела від книги великі тихі очі, і ті очі раптом затремтіли, сполучаючись із його. Вони вдивлялися одне в одного з якоюсь пожадливою тугою і радістю, з жадобою, яка виключає прицінки і розважки, — їм не треба було великих церемоній та обряду, щоб упізнати одне одного, в обох у них загорівся один вогонь і відразу ж їх сполучив. Сотні тонких невидимих ниток протяглися навзаєм від нього до неї і навпаки; чим більше дивилися вони, тим близькішали й ріднішали. Збоку стояла і стежила за цим чудодійством висока, вже майже стара жінка, кілька кришталиків заіскріло в її очах, а вони дивилися одне на одного й дивилися. Не було ніякої сили розвести їм ті погляди, обом здавалося, що досить їм те учинити, і зникне навіки ця чудова ілюзія, цей неправдоподібний та короткочасний сон. Олександра Панасівна відчула це й метнулася за стільцем.

— Сідай, чого стоїш! — сказала, але Хлопець мав інше на думці.

— Вибачте, Олександре Панасівно, — сказав він, і вона вразилася, як тихо й гарно засвітилися його очі. — Чи не будете ви проти, коли я заберу у вас дочку?

Вона не встигла нічого відповісти, бо вони, і дочка, і цей пришелець, знову з'єдналися поглядами. Тоді повернувся він до дверей, а дочка її покірно встала, щоб покірно піти за ним — було це так само, як і тоді, коли він водив її дертися разом із ним по крутосхилах. Олександра Панасівна вже й рота розкрила, аби щось сказати, але той пришелець повернувся в дверях і приязно попрощав її, тож змушена вона була тільки й відповісти на його прощання.

— Я, може, затримаюся, — сказала на відході дочка, і мати раптом усвідомила, що зовсім не знає цієї дівчини — зовсім вже легко й просто покидає вона її хату. Була це вже не її дівчина, а чиясь, і той, чия вона була, вже виходив, переступаючи поріг. Переступила так само поріг і дочка, — тихий смуток ліг на серце Олександрі Панасівни, адже покидала її хату остання дитина. Глуха тиша задзвеніла раптом навколо неї, коли заплеснулися за тими двома двері, і сльози непрошено бризнули на обличчя — все це так раптово відбулося! Сіла на стілець, який приготувала для гостя, і здивовано роздивилася по хаті. Була та порожня, і сиділа коло Олександри Панасівни на такому ж стільці, як і в неї, така ж жінка, як і вона, позіхала в рукав і мала зморщене обличчя, а очі напівпригашені — і звалася та жінка Самота.

6

Вони стояли на залитому місяцем березі, бо ще й досі не надивилися одне на одного; вже не співали дівчата і не бовваніла наподалець, обійнявшись, закохана пара. Не плив і човен із силуетами, і не пливли тіні через міст — були вони самі на тому березі, побіля них гравсь у воді й безгучно плескався місяць, а зорі густо й роздольно висипали на небо. Оте небесне зерно розбухало й проростало, завтра заросте воно голубими хащами — дивно й сумно їм було дивитися у вічі одне одному, зорі кільчилися й кришилися вже в їхніх очах. Отже, кожне око їхнє — це було небо й небо, сполучене в одне; все відбувалось у тих небах, як у інших, макроскопічних, все сполучалося і так само скрешувалося. Зв'язувалися вони могутніми струменями, ще трохи, й вони перестануть належати собі — за плечима в кожного стояла Самотність, довга на багато років, і вони мимохіть озиралися на неї, надто довго із нею жили.

— Чому ти не писав? — з мукою в голосі спитала Неоніла.

— Хіба нам щось перешкоджає?

Тоді вперше старша дочка Олександри Панасівни заплакала. Впустилася тут-таки на траву й губила в ту траву сльози — їх набралося за ці роки хтозна й скільки! Зрошувалася від тих сліз земля, бо це були щирі, а може, й щасливі сльози; вона тут-таки, в його ногах, маліла й маліла, наче розтоплювалася, — треба було їй виплакати той біль, якого накопичилось у грудях цілі соляні гори. Він стояв коло неї, трохи розставивши ноги і заклавши руки в кишені. Не хотів перешкоджати її плачу, адже мала вона на те право, тож терпляче перечікував, доки позбудеться вона своєї туги.

— Чому ти не писав? — знову спитала вона і звела на нього очі.

І побачила вона камінне лице з міцно заплющеними очима, широку, важкувату постать, що потужно стояла на землі. Зрештою, розплющилися його очі, і сприйняла вона його погляд: чорний та гарячий, в якому клубилося й палахкотіло стільки світла й сили! Побачила його стиснуті вуста і зрозуміла раптом: прийшов він до неї, виступивши з якихось не зовсім збагненних сфер — він завжди відходитиме від неї і зникатиме в тих сферах. В його серці, зрозуміла Неоніла, вона буде тільки гостем, це тільки їй судилося заповнити ним своє серце до решти. Їй стало соромно, що вона тратить час, що виставляє перед ним свою знесилу і кволість; вона пізнала під ту хвилю й іншу істину: це він приходитиме з'являти перед нею свою знесилу, а сили його вона, може, й не уздрить. Через те вона звелася із землі і витерла сльози.

— Я вже перестала була тебе виглядати, — сказала просто. — Зрештою, чи так уже треба віддаватися дитячим обітницям?

Подивилася на нього і раптом кинулася беззастережно йому на шию, бо вже побачила його знесилу, ту знесилу, задля якої і сходилися вони докупи.

7

Тим часом там, на горі, Оксана переступила поріг материної кімнати. На обличчі її застигла рішучість, а губи стали зовсім тонкі, так стиснулися.

Галя сиділа в бабчиному фотелі, тримаючи в руках книжку, а коли рипнули двері, подивилася на дочку з-поза окулярів.

— Я тобі не заваджу? — спитала Оксана, проходячи й сідаючи навпроти.

— А я й не читаю, — сказала Галя. — Сиджу, й рядки тікають з очей.

— Цей твій синок...

— Він розтривожив у мені вулика, — запосміхалася Галя. — Колись ніяк не могла уявити його дорослим. Отак ми його й кликали: Хлопець і Хлопець! Був, як вихор, і годі було втримати його на одному місці.

— Говориш про це з таким захопленням...

— Таж він мені син, — гордо сказала Галя. — І чому б я не мала говорити про нього із захопленням?

— А мене він дратує, — Оксана сплела на коліні тонкі пальці. — Вибач, мамо, але його запах, манери, ця дурноверха люлька, оці накази!

— Так і знала, що це тобі дошкулить, — засміялася Галя.

— Ну, певно, дошкулить! — спалахнула Оксана. — Тоді, біля столу, він поставився до мене, як до служниці чи офіціантки.

— А ти не хотіла б бути служницею чи офіціанткою?

— Як ти могла подумати таке, мамо? — з обуренням сказала Оксана. — Не бажаю нікому в житті прислуговувати. Тоді, за столом, я хотіла тільки полегшити роботу тобі.

— Прислуговувати — це і є полегшувати комусь роботу, — всміхнулася Галя. — А взагалі, мені сумно, що ти так кипиш. Рідний брат, і до того ж єдиний...

— Що мені до того, що він мій брат? — загарячкувала Оксана. — Коли він віявся, щось значило для мене: є він чи

нема? Брат щось значить, коли ростеш разом, а коли з'являється отакий птах перелітний і наказує приносити йому воду!.. Я б такому залюбки показала на двері...

Вона аж розчервонілася, так розпалилася. Вуста її тремтіли, очі зокругліли, пальці сплітались і розплітались на коліні, і вся вона була, як нічний метелик, що б'ється об шибу, за якою горить вогонь.

— Ти сказала оце зараз щось погане, — мовила зимно Галя. — Може, ти й не усвідомлюєш цього, але це таки щось негарне... Він має більше права на цей дім і на мене — він мій перший!..

— Але він твій незаконний! — сказала дівчина і загонисто звела брови.

— Як ти сказала? — зморщившись, перепитала Галя. І щось, певне, лихе з'явилось у її обличчі, бо Оксана раптом зів'яла й опустила погляд.

— Вибач, — пробурмотіла вона. — Я не повинна тебе ображати. Але цей чоловік... Господи, як він мене роздратував. Я не зможу жити з ним під одним дахом!

Галя вже наливалася полум'ям, очі її починали палахкотіти гнівом, вона стягла з перенісся окуляри, і її вуста стали такі ж тонкі, як і в дочки.

— Посмій мені ще раз таке сказати! — прошепотіла вона. — Посмій тільки!..

— Такий дорогий тобі цей блудяга? — загонисто спитала дівчина.

Галя потерла собі скроні. Било в них, наче молоточками.

— Дай-но мені раунатину, — сказала дочці. — І склянку води...

Оксана пішла до аптечки, а Галя загорнула книжку. Вона випила таблетку і втомлено глянула на дівчину.

— На жаль, доню, ти тут не можеш командувати, — сказала вона тихо. — Він проживе тут стільки, скільки вважатиме за потрібне, — поки що це єдиний дім, який він може назвати своїм.

8

Хлопець важко підіймався під гору, стояла довкола ніч, оксамитна та глуха. Місяць покривався хмарами, з'явилися вони на небі чорні й скаламучені, тільки вряди-годи проломлювалися поміж них зірки. Хлопець тихенько насвистував: було йому на серці просторо. Біля хвіртки свого обійстя стояла Неоніла й дивилася йому вслід, хоч уже й не бачила його. Здалося їй, що в її тихе життя увірвався раптом вітер, сколошкав її, захопив та поніс. Не могла й досі отямитися, може, тому й стояла тут, біля хвіртки. З'являлися перед нею тільки-но перебуті епізоди зустрічі, окремі слова, уривки розповідей, що ними вони хотіли заповнити ту часову прірву, яка розрізала їхнє спільне існування, — все це було безладно накидане й насмикане.

Пізніше, проздовж того місяця, який вони чекали, поки зможуть стати чоловіком та жінкою, вони дорозповіли про себе все, що тільки можна було згадати. В майбутньому часі ті згадки вже виникали уривково, а часом і повторювалися. Більше міг розповісти він, і Неоніла, завмерши, слухала про всі ті дивні перипетії, які він пережив, — було то як казка. Ніколи не побачить вона тих країв, що побачив їх він, та й не тягло її до того, тож розповіді сприймала з деякою поблажливістю — добре було й те, що своїми мандрами він не пишався...

Зараз же, коли стояла вона біля хвіртки і не могла зважитися повернутись у хату, у ній все кипіло й нуртувало. Той спокій та байдужість, з якими сприймала нечасті вже зальоти в її городець, десь ділися, розпорошилися й розтопилися, вся вона теж розтопилася, і з її лиця навіки щез сухий, строгий вираз, що ним старі дівчата бороняться від світу. Жила в ній іще інерція старого, майже чернечого життя, але то було десь там, глибоко в цій ночі, наче бліде око замуленого джерела. Хотіла впевнити себе, що це конче так, що все, що відбувається, відбувається насправді, її націлювані вуста палали на обличчі, наче виросла там

вогняна квітка, очі горіли ще яскравіше, тож коли вона все-таки зайшла в хату, Олександрі Панасівні кинулися перш за все ті очі, а тоді й вуста.

— Ще не спиш? — спитала трохи здивовано Неоніла, — було їй трохи соромно показувати своє зворушення.

— Та от заклопоталася, — невинно відказала Олександра Панасівна, а що вони обоє раків пекли, незграбно звернула на інше: — Глянь, уже й глина сиплеться зі стелі, чи не підмастити?..

Неоніла всміхнулася.

— Пішли спати, мамо, — сказала тепло.

— У тебе все гаразд? — так само тихо спитала мати.

— Здається, я виходжу заміж, — засміялася дівчина, і в її сміхові було стільки щастя, що Олександра Панасівна зітхнула.

— Так зразу?

— Виходить, що зразу.

— Ой, ці скоротічні шлюби!

— Це не скоротічний шлюб, мамо, — сказала Неоніла, — обличчя її м'яко й ніжно сяяло. — Це скоріше запізнілий шлюб.

— Дай вам Боже щастя, — зітхнула знову мати. — Коли подаватимете заяву?

— Завтра. Маю відпроситися з роботи. Тепер треба місяць чекати, поки розпишуть.

— Ну що ж, — сказала мати, і сльоза блиснула в неї на оці. — Готуватимемо весілля.

— Але ми не хочемо весілля, мамо. Мені вже не дев'ятнадцять, щоб про те кричати на увесь світ.

— Та й сорому в тому нема.

— Але він... Знаєш, мамо, він не терпить ніяких церемоній!

9

Він підіймався в цей час по сходах ґанку. Дім був темний, і, перш ніж зайти, він сів на приступці й запалив люльку. Темрява була така глибока, що не бачив він ні річки, ні супротилежних горбів. Витинався тільки неподалік кострубатий каштан, і вогко білів серед двору емальований умивальник. Відчував Хлопець на серці мир, дим хвилями розходився від нього, і цей дим, заповзши в розчинене вікно, розбудив Галю. Вона встала, накинула халата й обережно пішла до виходу: мигнула їй думка, чи не зачинила часом Оксана дверей на засув.

Намацала залізо, засув був і справді засунутий. Галя якнайтихіше спробувала його відчинити, але брязкнула клямкою, тож коли виросла на порозі, Хлопець повернув до неї обличчя.

— Ти стукав? — тихо спитала Галя, сідаючи коло нього.

— Ще не встиг. Хочу покурити, — так само тихо відповів він. — Це чудова річ, отак сісти на ґанку й покурити: світ тоді такий умиротворений!

— Вже прагнеш умиротвореності?

— Уяви собі. Останні місяці тільки й думав, що про цей дім на горі.

— Чому ж не приїхав раніше?

— Ще не був готовий. Я, як той плід, що важко й довго зріє.

— Готуєш себе до якоїсь роботи?

Повернувся до неї і засвітив усмішкою:

— Чому ти так подумала?

— Мабуть, тому, що трохи вірю в ті казки, що їх розповідала твоя прабаба. Прийшлі чоловіки цього дому шукали спокою, чоловіки ж, тут народжені, навпаки...

— Чому дід Іван не жив у цьому домі? — спитав Хлопець. — Тут вистачило б місця і йому, і його дружині.

— Цей дім — жіноче царство, — просто сказала Галя. — Він же хотів збудувати царство своє. Навідаєш Марію Яківну?

— Обов'язково. Але хочу трохи обчухатись.

— Як тебе зустріла Неоніла?

— Ми завтра подаємо заяву на одруження.

— Ну, то я тебе вітаю!

— Це все має відбутися тихо, мамо. Зовсім тихо!

— Щодо нас, то в тебе тільки й родичів, що я, Оксана й Марія Яківна. Що ж до неї...

— Там усе буде, як треба, — сказав він і випустив такий клубень диму, що той заголубів навіть у темряві.

Вони сиділи й мовчали. І відчули раптом, що то було дивне й химерне непорозуміння, що вони так довго були без зв'язку одне з одним. Відчув він, що, коли б не було тут оцієї жінки, котра може вгадати його думки із натяку, білої оцієї королеви з її палацом і теплою всмішкою, загубився б він навіки на несходимих своїх шляхах. «Добра мати й добра дружина, — подумав він, — ось два первні, що повертають заблуклих до рідного дому. Батько зустрічає, а мати пригріває, коли ж нема батька, дім отній — вона!» Галя думала щось подібне: десь далеко й довго блукав оцей Хлопець, частина єства її і тіла її. Не могла не відчувати його як себе, бо й був він частиною її. Те чуже й навіяне, незнайомі пласти, нарощені на ньому, розпадалися перед нею, як кожушки каштанів. Золототілий хлопчик прийшов раптом із ночі і сів отут, біля її ніг. Тіло його світиться й грає жовтими переливами, він наче золота статуя, тільки зуби його — слонова кістка, а очі — аметист. Прилетів до неї, як прилітає до дітей жар-птиця, і вона не могла не віддарувати йому ласкою. Сиділа коло нього, і йшло від неї до нього тепло. Знала: він прийме його, як приймав колись із її грудей молоко. І хоч йому вже двадцять сім років, він так само для неї той, кого треба нагодувати.

— Я мамо, — сказав він сокровенно, — почну відзавтра читати книжки, які є в нашій бібліотеці. Вже зараз маю в собі особливе наповнення... Не знаю, що в мене із того вийде, але, мені здається, чекає мене попереду велика радість...

— Це буде радість і для мене, — сказала Галя, і її голос став під цю хвилю трепетний.

10

З ранку до ночі сидів він у бібліотеці, часом лягав, а часом ходив по кімнаті, тримаючи перед очима книжку. В роті в нього незмінно куріла люлька, дим стояв такий, що можна було б і сокиру вішати, — випливав із вікна, як із комина, просочувався крізь дверні шпарки і тік через коридор до інших кімнат. Цей дим будив Оксану, дівчина розплющувала очі і стиха проказувала супроти брата прокляття. Тоді вставала, розбита й повільна, ішла до дзеркала і сердито душила на лобі чи підборідді поодинокі прищі. Спиняла кров ваткою з одеколоном, тоді роздягалася зовсім і холодно й пильно вивчала своє тіло. Груди в неї були невеликі, але в стегнах була широка, — понуро милувалася на своє тіло і тихо ненавиділа його. Робила перед тим-таки дзеркалом зарядку і, збуджена, розтривожена, накидала на голе тіло халата.

Хлопець у бібліотеці свистів. Свист був різкий і неприємний, і Оксана затикала вуха пальцями. Так заходила вона до матері, що вже заходжувалася біля сніданку, і з розмаху плюхалася на стільця.

Хлопець ходив по бібліотеці, і його чавунні кроки відбивались у найдальшому кутку дому.

— Смердить, свистить і тупає, — казала крізь зуби Оксана. — Доведеться мені таки йти з дому.

— Куди ж бо то? — сміялася Галя, дивлячись на насуплене дівоче обличчя.

— Світ за очі. Мої нерви — як напнута гума.

— А ти їх не напинай.

— Господи! — схопилася за голову Оксана. — Коли це кінчиться, Господи! А він що, приведе сюди й жінку?

— Це ще не вирішено, — казала Галя, чистячи картоплю. — Може, вони захочуть жити в Олександри Панасівни, там теж досить місця. Але коли йому захочеться жити тут, я не перечитиму. Мені було б це догідніше, бо ти не такий дотепний співбесідник.

Оксана сиділа понура, як предковічна богиня.

— Ну, то хай би вже женився скоріше, — сказала вона. — Мене це так утяжує. Мусиш вдягатися й роздягатися, зачиняючи двері, не можеш поблукати в нічному по домі, та й мало чого? А ми не могли б його випровадити назад у ті мандри? Хай би ще подивився світу, — Оксана позмовницькому підморгувала матері.

— Отак глянути збоку, — засміялася Галя, — то подумати можна, що ти, нівроку, лиха. Добре, що я знаю: це напускне у тебе...

— Як так напускне? — вставала обурено Оксана. — Скільки мені коштує нервів здаватися при ньому отакою ґречною, — вона присіла, розвівши поли халата, — і отакою чарівною, — вона скорчила страшну фізіономію. — Я при цьому, як позавчорашній борщ. Всі оті ваші розумування-мання, пфе!

— А все-таки він непоганий співбесідник.

— Сумнівної якості. Знаєш, — Оксана раптом примружилася, — коли б він пішов жити до Олександри Панасівни, я б не ставилася до нього так беззастережно.

— А як би ти ставилася?

— Ніяк, — сказала Оксана, задираючи носика, і йшла у двір витягати з криниці воду.

Досі вона роздягалася тут, у дворі, догола і виливала на себе відро криничної води. Зараз брала те відро і, бурмочучи під ніс прокльони, волочила його в сарай. Зачиняла на защібку двері, тоді роздягалася і повільно зливала на груди й спину льодяні струмені. Це її влагіднювало, і виходила вона з сараю із обличчям янгола. В цей момент і з'являвся на порозі розхристаний і зачумілий брат. Збігав зі сходів, не помічаючи янгольської подоби сестри, і біг

до вмивальника. Кидав нашвидкуруч кілька пригорщ води в лице і хапався за рушника.

— Доброго ранку, братику, — співала за спиною Оксана.

— Доброго ранку, ласочко, — вигулькував з-під рушника Хлопець. — Ти, я бачу, рання пташка...

— Мене збудив твій тютюновий дим, — церемонно підтискала губи дівчина.

— Він мене будить також, — засміявся Хлопець. — Щоразу під ранок сниться мені, що я закурюю, і це будить мене.

Оксана розширювала очі на такі братові резони, тоді знову задирала носика і дефілювала повз нього в дім.

— Алло, Оксано! — кинув якось він їй. — Скажи, ти читаєш книжки з нашої бібліотеки?

— Я? — повернулася Оксана. — До вашого відома, я взагалі не читаю книжок.

— А що ж ти читаєш?

— Я? А чи обов'язково щось читати? Я не читаю, — сказала вона, гордо зносячи підборіддя. — Я живу!

11

Він же читав. Жадібно, ненастанно, перериваючись тільки, коли кликала Галя його їсти чи ж коли заскакував до неї сам перекинутися кількома словами. Вечорами він спускався вниз, де чекала його наречена, і вони рушали тоді в безконечні свої мандрівки, безперервно балакаючи і заповнюючи отак прірву часу, що їх розділяла. Потім вони поверталися з пощемленими вустами і з гарячими очима. Оксана раз підстерегла такий прихід: вона вийшла, щоб відчинити братові двері, які сама ж зачинила, а коли переступив він поріг, клацнула вмикачем. Побачила вона тоді дивне обличчя, ніжне якесь і несамовите, братові очі палали синім полум'ям, а губи червоно цвіли. Дівчина

закусила легенько губу, бо це його обличчя викликало їй у душі незрозумілий трем. Він пішов до своєї бібліотеки, дошки важко рипіли в нього під ногами, міцна спина похитувалася, вона зорила йому вслід широко розплющеними очима, і щось несподівано тепле увійшло їй у душу. Здалося їй, що десь бачила вона таку важку, тверду спину, від якої теж струмувала велика, загадкова сила; їй захотілося тоді якнайшвидше повернутись у свою кімнату і, закутавшись із головою в ковдру, замріяти, вигадуючи бозна-які фантасмагоричні пригоди. Можливо, вона допустить сьогодні туди й брата, але дозволить тільки підніжково прислужувати собі і якнайпокірливіше перед нею схилятися. Вона вимкнула світло, як тільки переступив він поріг бібліотеки, і прокралась у темряві до своїх дверей. Ще чула, як кашляє він у себе, як тре сірника й закурює своє огидне кадило; ступала отак навшпиньках і підійшла до вікна. Побачила залиту місяцем долину, повну тріпотливих драглів, синю дорогу річки і на тій річці самотню постать, що начебто на воді стояла. Здалось їй, що та постать змахнула раптом крильми і злетіла над річкою: велика, сіра й кудлата. Оксана заплющилася, а коли розплющилася, вже не було ні постаті, ні птаха, цвіла тільки безлюдно синя долина і поблискував на хвильках, що їх зворушив набіглий легіт, місяць. Похитувався серед неба, великий та круглий, і, подивившись на нього, Оксана раптом втратила свій мрійливий настрій, вуста її стали тонкі й з'їхали набік — подумала вона, що ось-ось закінчаться канікули і їй треба буде йти до школи. Знайома нехіть прокинулася в її серці, і вона аж зубками скреготнула.

Хлопець у своїй кімнаті ще читав. Але був надто зворушений, щоб віддаватися читанню беззастережно, тому загорнув книжку й поклав люльку на стілець.

Лежав і дивився на стелю. Не бачив, однак, її, тільки широке небо, повне лахматих зір і з місяцем посередині. Лежало в нього на обличчі, і відчував він кожним фібром шкіри його вологий, прохолодний шовк.

Потягся до вмикача і поринув у темряву. Явилося тоді до нього в усій своїй красі ніжне Неонілине лице, хиталося, розмите сутінками, всміхалося широко й тремтливо, світило та гріло очима. Лежачи отак самотньо на твердій канапі, чув він запах її тіла і, вдихнувши його на повні груди, поринав у золоті купелі сну.

12

У неділю вони перейшли з Неонілою Бердичівський міст, а тоді подалися через поле до лісу. Над ними зашуміли коронами сосни, земля була встелена широким шаром глиці; вони йшли, тримаючись за руки, й урочиста тиша обійняла їх звідусіль. Часом Неонілин туфель натрапляв на шишку і підвертався, вона стискувала тоді його пальці, рука його при тому тверділа, даючи підпору. Йшли так довго, над ними між хитливих корон світліло розкішне, із срібними хмарами небо, сонце слало їм під ноги яскраві килими, і коли ступали вони на них, відскакували від них майже сполучені тіні. Потім вони втрапили в зарості папороті і йшли, шарудячи тією папороттю; по тому вийшли на дорогу і рушили по ній. Була заросла травою, по узбіччях вибивалося коріння, позбиване колесами возів, вигинала перед ними ясно-зелене тіло, густо покроплене яскравими сонячними латками. Він почав смішити дівчину, вона зупинялася вряди-годи і аж згиналася від сміху. Падала їм на голови й плечі світлотінна мережа, і вони, зловлені в ту мережу, ставали посмуговані і від того трохи незвичайні. Неонілине обличчя під ту хвилю помолоділо, він схилявся, щоб зазирнути їй у вічі. Втрапляв у море безмежної ласки й терплячої любові, здавалося йому, що саме про таке мріяв він колись, тижнями валяючись на плацкартних полицях. Вона ж бачила ясно-сині озерця й напивалася із них чистої води, хміліла радісно —

те світло обігрівало й освітлювало її. Йшли, перейнявшись навзаєм цією наснагою, і здалося їм обом, що світ у цей час тісно омежився — був для них і у них. Тоді перелетів через дорогу птах, великий, з жовтим та чорним, той птах начебто послав для них якийсь сигнал. Хлопець спинив дівчину і відчув на своїх вустах свіжий запах ранку. Вони цілувалися, злившись тілами, і сосни над ними похитувалися, гойдали коронами, скинули по шишці, і ті шишки попадали їм до ніг. Тоді вони трохи опритомніли, подалися далі і йшли, аж доки Хлопець стис Неонілі руку — завмер, пильно вдивляючись перед собою.

Густий бджолиний гуд почули вони — лежала перед ними галявина, вщерть заросла квітами, посередині росла стара розлога груша, а все повітря аж хиталося від величезної кількості прозорих крил. Бджоли й метелики пили із квітів нектар, і Хлопець із Неонілою зрозуміли, що вони шукали саме цього місця.

Вони пили один одного, як п'ють воду спраглі мандрівці. Світ пропав для них, бо вони раптом забули про час і простір; навіть бджоли перестали густи. Синя тиша оточила їх, Неоніла, розплющуючи очі, бачила синє небо чи не менш сині його очі. Була майже роздягнута перед цим небом і цими очима, і тільки тіло її ціпилося від страху чи чекання. Він же побачив перед собою землю, темну й зарослу травою, побачив ще темніші її очі, чорне волосся її розстелялося по тій землі, і цвіла на ній червона квітка вуст. Очі її вже не світилися вогнем, а наче припали порохом, погаслі, пласкі, майже змертвілі; йому до болю в душі захотілося увійти в їхню неозору темінь і все-таки засвітити там вогонь. Той вогонь уже палав у його тілі, в очах і пальцях рук та ніг. У вустах, які скрешав він із тою червоною квіткою на землі; вогонь жив і в тій землі, червона ж квітка вже аж кров'ю стікала. Тоді він зважився прийняти той вогонь і в себе, ввійти в ту землю і самому стати землею. Відчув ніжний шовк шкіри, обпік її і обпікся й сам. Глибокий ліс зашумів навколо — чорно-червону троянду

уздрів він на вкритій квітами землі. Знову загули над ними бджоли, і він теж став бджолою, і зійшов він до тої троянди запліднити її і забрати її мед.

13

О тій порі і з'явився на горі стрункий, одягнений в ошатний костюм дженджурик. Мав на голові височезну, чорну й кучеряву копицю волосся, на ногах у нього були лискучі туфлі, а на мізинному пальці витинався здоровенний срібний перстень. Дженджурик пройшовся по горі і сів на скелі помилуватися на розлогі довколишні краєвиди. Він побачив Оксану, котра підіймалася під гору, ґречно всміхнувся до неї і спитав, як зветься ця річка і чи дуже вона глибока. Оксана подивилася на нього ясними холодними очима і буркнула під ніс назву річки, а про її глибину не сказала нічого. Дженджурик, однак, не відстав і спитав, чи не знає вона, де здаються на цьому кутку квартири. Він би хотів оселитися тут на деякий час, бо йому страшенно сподобалися ці місця. Він подивився на їхній дім і, показавши на нього пальцем, сповістив, що охоче найняв би кімнату тут.

Оксана аж спинилася від обурення. Подивилася на дженджурика, наче хотіла вбити його, але натомість наштовхнулася на такий погляд, що їй аж мурашки по спині пройшли. Відчула, що, коли не збереться на силі, обов'язково розслабне і ще, чого доброго, вступить із тим прилипайлом у розмову. Вона звела погордливо носика і, дивлячись кудись повз дженджурика, сповістила, що тут ніяких квартир не здають і ніколи не здаватимуть. Знову пішла, але дженджурик був не в міру причіпливий і поволікся слідом. Йому дуже шкода, сказав він, невимірно шкода! Тут такі чудові краєвиди; може б, він зайшов і поговорив з її матір'ю?

Оксана знову спинилася. Його улесливий, солодкий голосок пролазив у неї й по-своєму бентежив. Але відчула більше омерзіння й погорду, ніж симпатію: коли ж він уразив її самолюбство, вуста її стали тонкі й безкровні.

— Такі речі я можу вирішувати сама! — сказала вона з притиском. — І можу вас твердо запевнити, що квартир тут не здають.

Тільки скоса ковзнула поглядом по його обличчі, але й цього було досить, щоб уразитися. Дженджурик не дивився на неї, а наче випивав. Знову заговорив якнайчем-ніше, а що вона підійшла вже до хвіртки, зупинився.

У дворі Галя прала білизну. Вона побачила дженджурика, і раптом щось гостре врізалося їй у серце.

Оксана плеснула перед дженджуриком хвірткою, а він, побачивши Галю, позадкував, хоч сам тільки-но просив завести його до неї.

— Що це за один? — спитала Галя поблідлими вустами.

— Та прив'язався якийсь, — смикнула плечиком Оксана. — Квартиру шукає, чи що... Сподобався, бач, йому наш дім.

— А що ти йому?

— Що я могла йому сказати? — Оксана гнівно заворушила ніздрями. — Сказала, хай забирається, бо ми не здаємо ніяких квартир.

— Звісно, звісно! — пробурмотіла Галя. — А він прийшов на гору знизу?

— Звідки мені це знати? — роздратовано сказала Оксана. — Я його застала на скелі. Сидів і лупився на ті краєвиди. А взагалі, чого це ти так розхвилювалася?

— Мені здалося, що він проводить тебе додому.

Оксана розсміялася.

— Причепився, як шевська смола. А які в нього очі, мамо! Як у гадюки...

— Очі, кажеш? — зморщилася Галя.

— Ну, так, очі. Ледве мене, бідолаху, не з'їв.

Вона підтисла вуста, задерла носика й пішла в дім, а Галя аж руки опустила. Глухо гупало в неї серце, кров

прилила до обличчя, — вона присіла на лавочку. В домі безтурботно заспівала Оксана, з Хлопцевого вікна випливав дим; як і завжди, Хлопець від ранку до вечора топив себе в тому димі і в книгах. Їй захотілося прийти до нього і все розповісти. Про сірого птаха, очі якого обезволюють та засівають у кров невідомі досі бажання. Але розповісти Хлопцеві про те — розповісти йому таємницю його народження.

Оксана вийшла в цей час на ґанок. Встигла переодягтись, а на вустах блукала в неї всмішка.

— Твій синок свистить, димить і гримить! — Вона витягла патетично долоні перед собою, тоді спустила руки і нервово сплела пальці. — Слухай, мамо, він у нас скоро місяць живе. А чи не час би йому вже влаштуватися на роботу?

14

Але Галя не піддалася на ці доччині шпильки. Сиділа на лавочці й слухала, як шумує їй у голові кров,

— Щось мені недобре, — сказала вона дочці. — Може, допереш?

— Ну, звичайно, мамо. Піду тільки гляну, чи пішов той прилипайло.

— Не ходи! — скочила нервово Галя. — Я тебе прошу: не ходи!

Оксана холодно і здивовано озирала матір.

— Що з тобою, мамо?

— Е, це довго розказувати, — сказала Галя. — Зрештою, о цій порі... Ні, мені варто було б тобі розказати.. Бачиш, це не зовсім правдоподібна історія...

— То чого на це зважати?

— У свій час я теж так думала, — сказала Галя. — Але з роками... З роками ми стаємо м'якші й поступливіші

навіть щодо забобонів. Можливо, це звичайна самоосторога... Фу, мені бракує слів.

— Це тому, що ти хочеш дуже великорозумно висловитися. Кажи простіше: яка ж та історія?

Галя розповіла ту історію, дивлячись у землю. Було їй ніяково повторювати те, що довгі роки вважала як виплід химерної фантазії своєї бабці. Розповідала про чоловіків, які навідують їхній дім, що приходять вони сюди двох ґатунків. Перші відвідують дім, коли дівчата починають ледь-ледь наливатися, другі — коли вони зрілі красуні. Не було в цьому домі, сказала Галя, негарних дівчат. Оксана може в тому пересвідчитися, погортавши їхній альбом, але неоднакова доля їх чекала. Ті, хто не міг устояти в ранньому віці, народжували хлопчиків, а від тих других приходнів народжувалися дівчата. Дівчата залишались у домі, а хлопців мучив дух неупокорений — ставали вони блудягами й забродами, п'яницями або ж диваками, як той Оксанин прадід Іван. Може, воно й справді схоже на казку, сказала Галя, але таке й справді кілька разів повторювалося. У кількох так трапилося, що вони не могли встояти в ранньому віці, і їм зірвано було вінок, чоловіки другого ґатунку лишаються в цьому домі й тут живуть. Вона не хоче переконувати, що це не простий збіг випадковостей, сказала Галя, але викласти перед нею ці факти вона зобов'язана.

Оксана стояла проти матері так само з задертим носиком, і зневажлива усмішка пливала по її обличчі. Галя не бачила тої усмішки, бо коли б побачила, не змогла б розказати тої історії до кінця.

— Не всі дівчата піддаються тому першому, — казала вона, — але ті, що піддаються, стають нещасні. Важке життя на них чекає і велика гризота через синів, яких вони народжують. Ти вже велика дівчина, — доказала Галя, — вже на той рік і школу закінчиш. Уваж і розваж!

Галя звела нарешті очі й побачила ту глумливо-зневажливу доччину усмішку.

— Тепер мені ясно, — сказала та не без погорди, — де взявся твій улюблений синок.

— Всі ми з одного тіста, — мовила Галя.

— Овва! — пхикнула Оксана. — Гадаєш, мене можна звести?

— Я не хотіла б, щоб ти гралася з вогнем.

— Мені той вогонь ні до чого, — відповіла Оксана. — Але я не збираюся й ховатись в кущі.

У неї затремтіли ніздрі, і знову засвітилася вона тією несусвітською красою, яку побачила в ній Галя вперше при приїзді Хлопця. Сумно й тепло стало Галі, дивлячись на цю розтривожену й таку самовпевнену красуню.

— Віриш, дочко, — сказала вона, взявши дівчину за руку. — Може, воно й смішно, але колись давно подібна розмова відбулася у мене з твоєю прабабою. Знаєш, що найкумедніше в цій ситуації?

— Ну? — звела брови Оксана.

— Я тоді поводилася зовсім так, як оце ти.

Вона сказала це так скрушно й сумно, що в Оксани затремтіло серце і гаряча барва залила їй щоки. Вона сіла поруч з матір'ю і сказала серйозно та розважно:

— Та ти не хвилюйся, мамо. Чоловіки в мене поки що не викликають добрих почуттів.

Їх сколихнуло від цієї взаємної відвертості: Оксану через те, що мати говорить отак по-дорослому з нею, а Галю через оту доччину наївну й трохи смішну серйозність.

Не знали вони, що чув усю ту розмову крізь відчинене вікно й Хлопець. Він вийняв із рота люльку, поклав на стілець, розгорнута книжка лягла йому на груди, а на обличчі з'явилася розгублена всмішка. В серці йому загніздилася туга, і вперше за весь час перебування тут йому захотілося знову покинути рідний дім.

15

Вночі Галі приснився сірий птах у людській подобі. Мав чоловічу голову, хоч замість волосся в нього було пір'я. Пір'ям обросло і все його тіло, замість рук були в нього крила, але ноги мав людські, взуті в лискучі черевики. Птах кружляв над їхнім обійстям, а вона лежала серед двору в ліжку й тривожно стежила, як сіре величезне тіло стрімко ріже повітря. Горловий крик вирвався в людини-птаха, він склав крила й раптом пірнув униз. Галя встигла прикритися ковдрою, і птах упав на ту ковдру. Схопив її пазурами, що витиналися з лискучих туфель, і зринув угору. Вона злякано заклякла: лежала під відкритим небом у самій сорочці. Розстелена в повітрі ковдра летіла наче килим-літак, здіймаючись вище й вище, де цвів і палахкотів серед неба місяць. Птах знову склав крила і знову шугонув долі. Цього разу він зірвав із неї сорочку, роздерши її пазурами, і вдарив дзьобом їй під серце. Кривава рана зачервоніла їй під персом, а біле полотно сорочки знялося вгору і, хилитаючись вільно краями, подалося також до місяця. Птах полетів за тою ковдрою й сорочкою, меншав і меншав, доки зник, а вона лежала внизу на ліжку із розтерзаним серцем і не могла й пальцем кивнути.

Прокинулась у холодному поті, стало важко їй дихати. Боліло серце, і нестерпно стукотіло в голові. Здалося їй, що ось-ось трісне їй мізок, через це покликала хрипко Оксану. Оксана, однак, міцно спала, розділяла їх стіна. Галя звела руку й затарабанила в ту стіну. Щось завовтузилось у глибині дому, й почулися важкі кроки: збудила вона Хлопця. Він відчинив двері й зазирнув до неї. Вона покликала його слабким голосом, обома руками стискаючи голову, яка й досі немов розпадалася.

— Мені погано, — сказала вона. — Розбуди Оксану. Або ні, дай мені гірчичника. Отут, на полиці.

Він засвітив світло й намочив гірчичника, бризкнувши водою з графина. Приклав матері до шиї.

— Таблетку валідолу, — сказала Галя. — Теж на полиці.

Він подав таблетку, і вона поклала її під язик. В шию почало гріти, кров помалу відпливала від голови.

— Давно це в тебе?

— Хіба мало було хвилювань? — шепеляючи через таблетку, відповіла Галя.

— Лежи. Я посиджу коло тебе.

Він сів коло неї заспаний, обважнілий, і тільки тепер помітила Галя, що він значно старший своїх літ. Побачила вона його важкі, спрацьовані руки, почула гострий дух його тіла й пожаліла раптом: не одне митарювання випало і на його віку. Він, правда, сам того хотів, але тепер у нього несвіже обличчя і якась глибока втома ховається в очах.

Їй полегшало, таблетка під язиком розтала, і ніякова всмішка освітила її обличчя.

— Завдала тобі клопоту. Коли в мене таке починається, спить у цій кімнаті Оксана. Здебільшого, це трапляється весною, але ось бачиш...

— Тобі не треба хвилюватися, — сказав Хлопець. — І більше відпочивай.

— Зараз я і відпочиваю. Це з осені не до гульні.

Вона приплющилася, на щоках їй заграли нездорові рум'янці. Хлопець звівся.

— Може, розбудити Оксану? Хай переселиться...

— Вже не треба, — розплющилася Галя. — До речі, все забуваю тобі сказати: питала за тебе кілька разів Марія Яківна. Не заходив до неї?

— Ще ні.

— Зайди обов'язково. Дуже хоче тебе бачити.

16

Вони сиділи з Марією Яківною в саду, стояв незвичайно сонячний серпень, зовсім такий самий, як той, коли

доживав своє старий Іван. Марія Яківна подумала про це мимохідь, розглядаючи Хлопця: був він чимось схожий на Івана, тільки той худий, а цей огрядний. Сонце світило на них, роблячи голову Марії Яківни сріблисто-осяйною, а чорне Хлопцеве волосся ще чорнішим. Марія Яківна втомилася, розповідаючи йому про старого, — давно вже не випадало їй стільки говорити. Грали на сонці викладені у вазу яблука, груші та сливи, літали над ними жовтогарячі оси, і стара вряди-годи помахувала рукою, зганяючи їх з плодів.

— Знуджую тебе старечим базіканням, — сказала Марія Яківна. — Дуже хотілося мені тебе побачити. Ну а побачила, то й на спогади потягло.

Хлопець зирнув на неї майже прозорими від сонця очима.

— Коли я був далеко звідси, — сказав він повільно, — часто згадував вас, Маріє Яківно, і діда Івана. Все мені здавалося, що маю повернутися, щоб прочитати ті зошити, що їх він списав.

— Це я тобі дозволю, — засміялася Марія Яківна. — Хто зна, що в тих зошитах: мене бракує, щоб розібрати ті ієрогліфи. Для мене вони просто ясна пам'ять про чоловіка, і я їх через те бережу.

— Мені завжди здавалося, — правив своєї Хлопець, — що там неабищо. До речі, все, що стосується діда, для мене також неабищо. Кожен чоловік шукає в житті відповідностей та віддзеркалювання себе в інших. Часом він сам віддзеркалює, але зв'язок від того не порушується. Те, що говориться про спорідненість душ, — не марниця. Я довго над цим міркував: спорідненість душ — одна з найдійовіших форм боротьби людини із самотністю.

— Кажеш складні для мене речі, — мовила Марія Яківна. — Але що таке самотність, я пізнала добре. В перші роки після дідової смерті я, здавалося, втратила зовсім смак до життя. А вгадаєш, що мене рятувало? Вечірнє небо. Дивилася на нього й мимохіть заспокоювалася... Знаєш, я все-таки пробувала читати ті зошити, що тебе

цікавлять, — може, хотіла якось долучитися до нього, але не по мені та робота. Ми жили довго й гарно, — голос Марії Яківни повільно плив, — але спілкувалися, видно, не всією душею. Тобто я віддавалася йому повністю, але йому треба було ще жити у сферах, недоступних мені. Уяви собі, він виявляв дивовижну делікатність при цьому, не відчувала я із ним ніколи себе упослідженою...

— Я багато сподіваюся знайти в тих зошитах, — сказав Хлопець.

— Ой, не поспішай! — відповіла Марія Яківна. — Можеш розчаруватися. Але все одно спадкоємцем їхнім станеш ти. І знаєш, що я в тебе попрошу? Ти, звісно, мірятимеш їх мірками правильними, пристосовуючи ті писання чи до мистецтва, чи до чого там іще. Але коли не зможеш знайти тому писанню застосування, не знайдеш там нічого для себе цінного, не викидай його і не упосліджуй. Хай лежить собі в тебе у тихому куточку, їсти воно не просить. Зітри раз на півроку з тих зошитів куряву і поклади знову. І передай, будь ласка, це побажання своїм дітям...

— Чи не зарані ви, Маріє Яківно, заповіти складаєте?

— Ох, не зарані, хлопчику, не зарані. Серце в мене — як зіпсутий мотор у машині. Вже так зіпсутий, що його не полагодиш.

Марія Яківна зирнула на нього крізь кришталики сліз і на вуста в неї лягла добра й гарна всмішка. Вона встала, важко спираючись на палицю, й кивнула, щоб він ішов за нею. Ледь рухала ногами, налягаючи на ціпок.

— Бачиш, я ледве вже соваюсь. Найтяжче мені з тими сходами.

На сходах він узяв її під руку, і вона сперлася на нього. Рука її була дивовижно холодна.

— А ти надовго приїхав до матері? — спитала тихо, коли підіймалися вони сходами.

— Гадаю, назавжди.

— Казала мені Галя про тебе й Неонілу. Це правда?

— За тиждень ми розписуємося.

— Вітаю тебе. То славна дівчина. Вона до мене частенько забігає і, спасибі їй, допомагає. Причепурить мені хату, що й на серці веселіше. Твоя мати й сестра теж мені допомагають. Таку маєш славну сестру!

Хлопець згадав піддертого носика й гордовито стиснуті вуста. Було йому трохи дивно.

— Я рада, що ти зійшовся з Неонілою, — сказала стара, віддихуючись на веранді.

Так само стояв тут стіл, і так само плелися кручені паничі. Біля столу стояло лозове крісло. Дивне бажання охопило раптом Хлопця: повабило його до того столу й крісла незборним потягом. Внизу стелилися дахи й подвір'я.

— Отут він любив сидіти, — перехопила його погляд стара. — Я нічого тут не порушую...

Вони зайшли в кімнату. Була вона й справді напрочуд чистенька, пофарбована підлога лискотіла, доріжки на ній були рівні й наче випрасувані, на вікнах світліли білісінькі гардини.

— Підлогу фарбувала твоя сестра. Рік тому. Таке воно невгомонне, те дівча!..

— Мені здалося, вона трохи занозиста, — не витерпів Хлопець.

— Що ти кажеш? — щиро здивувалася Марія Яківна. — Я того за нею не помітила.

Вона підійшла до шафи, відчинила й вийняла звідти загорнутий у повощений папір пакунок.

— Так менше курявою припадають, — сказала розгортаючи.

Папір сухо й легко шарудів, а Хлопець аж очима прикипів до тих зошитів. Були вони грубі, оправлені в шкіру, пожовтілі на зрізах, на одному із них красувалася велика зіркаста клякса. П'ять зшитків, покладених один на одний, лежали перед ним, наче сокровенний скарб.

— Оце те, — сказала Марія Яківна, — на що поклав він своє життя.

17

Дженджурик ходив по горі туди й сюди, тліла в його вустах сигарета, синій димок вивсь угору, і дженджурик примружував від диму ліве око. Його наваксовані туфлі аж сяяли, сірий костюм сидів бездоганно, погляд пострілював навсібіч, аж доки уздрів Оксану. Підіймалась угору із набитою пакунками авоською, і він миттю опинився біля неї, простягнувши руку.

— Чи не дозволите пособити?

Але Оксана не звернула на нього уваги. Йшла холодна й спокійна, а він заскакував до неї чи з одного, чи з другого боку. Говорив про чудові місця, в яких вона живе, про те, що його знову привабило сюди, й просив, щоб вона не проганяла його звідсіля. Сказав, що снилася вона йому сьогодні і що дивну тугу відчув він, коли прокинувся, — Оксана йшла нерухома й спокійна, на дженджурика вона й оком не кинула, хоч той аж зі шкури ліз, аби зазирнути їй у вічі. Зрештою, на самій горі він зробив паузу, щоб передихнути. Оксана повернула до нього піддертого носика і спитала крізь щільно стиснені губи:

— Ви сказали все?

— Ні, ні, — заквапився дженджурик. — Можете, звісно, трактувати мене за нахабу, але мені так хочеться, щоб ви поставилися до мене прихильніше. Ваш холод убиває мене, і мені так прикро стає на серці! Коли дозволите, — сказав дженджурик, — прийміть від мене оце, і я більше ніколи вам не з'явлюсь на очі.

Дивно змахнув руками, як фокусник, і в пальцях його виросла розкішна червона троянда, така свіжа, що краплинки роси ніжно тремтіли на її пелюстках.

Оксана подивилася на цю троянду, і в її очах на мент загорівся теплий промінець. Але вона не взяла троянди.

— Подаруйте її якійсь своїй ровесниці, — сказала зимно й рушила далі.

Він протяг до неї руку з трояндою, але вона не побачила того молитовного жесту. Знову прискочив до неї і, забігаючи чи з того, чи з того боку, засипав її улесливими й лагідними словами. Ті слова вже починали крапати в Оксанину душу, як гарячі іскри, і вона знову змушена була зібратися на силі, щоб не піддатися тому шаленому чару. Носик її так само гордо стримів доверху, а вуста були стиснуті. Вона гримнула перед носом у дженджурика хвірткою так, що ледве не розтрощила йому лоба. Він запосміхався там, за хвірткою, їй у спину, і було в тій усмішці більше смутку, ніж кохання. В руці обвисла вже зовсім обстрьопана троянда, а блискучо-чорні туфлі покрилися легеньким нальотом куряви. Дженджурик подивився на ту куряву з жахом, вихопив із кишені носовичка і почав обмахувати ним взуття. В цей момент озирнулася Оксана, і глумлива посмішка розцвіла в неї на вустах; пальцями вона зробила вушка й помахала ними. Дженджурик там, за хвірткою, почервонів, як піон, очі його стали зовсім крихітні, й Оксана відчула, як уколов її той погляд, наче голки. Але була вона від дженджурика далеко, тому склала губи дудочкою й несподівано для себе засвистіла ту мелодію, якою так сильно надокучав їй брат.

Цю мелодію почув через відчинене вікно і Хлопець. Він визирнув, випустивши широчезний клубень диму, і був у тому димі, як чорнокнижник, що чаклує.

— У тебе непоганий слух, сестро! — гукнув він і послав їй повітряний поцілунок.

Оксана розсердилася на себе за те невдатне своє мавпування, розсердилася й на брата, що так недотепно це підкреслив, а ще більше розсердилася вона на дженджурика, який і досі стояв за хвірткою і погляд якого палав непогамованою печаллю.

18

У той вечір, коли Хлопець дістав до рук заповітні зошити, він не пішов до Неоніли, бігцем попередивши її про те, і вона знайшла нарешті час на хвильку заскочити до Марії Яківни.

— Так давно у вас не була, — сказала ніяково, заходячи у хвіртку, — вже й сором мене пече.

Марія Яківна сиділа на приступці ґанку, підмостивши під себе витерту козину шкуру.

— Вітаю тебе, дитино, — сказала вона якнайтепліше. — Мабуть, дуже була зайнята?

— Ой, дуже, Маріє Яківно! — заполум'яніла Неоніла. — Воно на мене як сніг звалилося.

— Чи ж ти щаслива?

Неоніла спинилася серед подвір'я й зацвіла промовисто всмішкою.

— Ну й чудово, дитино, — сказала стара. — Я тут не була покинута, можеш не турбуватися. Через день приходила Оксана, і ми чудово вправлялися...

— Я зараз у вас приберу, — кинулася Неоніла.

— Та нічого, дитино, й прибирати, — засміялася Марія Яківна. — Та Оксана така невсипуща!.. Але добре, що прийшла. Візьми он там, у сінях, стільця і сядь. Бачиш онде — небо пала!

Неоніла озирнулася: величезна заграва розкинулася над протилежною горою, небо блимотіло й мінилося. І, дивлячись на те небо, мимохіть перейнялася Неоніла спокоєм, яким дихало обличчя Марії Яківни.

— Мій покійний Іван, царство йому небесне, не пропускав жодного такого заходу. Знаєш, вони ніколи не бувають однакові!

Неоніла сіла на стільця півобертом до Марії Яківни, а півобертом до того палахкого неба.

— Сьогодні був у мене Твій, — сказала тим-таки притишено-теплим голосом Марія Яківна. — Так він мене

схвилював: не бачила його десять років. Вони всі якісь дивно однакові, ці Шевчуки, і це по-справжньому вража. Багато маєш вільного часу?

— Цілий вечір, — сказала дзвінко Неоніла. — Прибіг такий захеканий: буде сьогодні страх як зайнятий!

— Це я йому Іванові зошити дала, — вона замовкла і якийсь мент пильно дивилася на Неонілу. — Добре, що ти завітала до мене, — повторила, — маю тут до вас одне діло... Хотіла виповісти йому, але якось язик не повернувся, дуже був він зацікавлений тими зошитами...

Небо навпроти них грало. Малинові смужки вливались у бузкові, які розчинялись у густо-червоному, натомість бриніли навдокіл оранжеві стяги. Кілька білих хмар вбирало в себе багрянець, наче губка воду, й раптом стали роздутло-червоними рибами. Марія Яківна дивилася на те небо і наче забула, про що хотіла тільки-но повісти.

— Ви про якесь діло казали, — нагадала легенько Неоніла.

— Та те діло невелике. По одруженні ви де житимете? Неоніла зирнула на стару зніяковіло:

— Та повірите, Маріє Яківно...

— У вас не було про це й розмови, — засміялася Марія Яківна, але відразу змовкла. — Якось і тобі це незручно казати...

— Та Господь з вами, Маріє Яківно!

— Ну, добре! Я маю цей дім і сад. І маю я родичів тільки Галю та її дітей. Ну, вже й тебе. Я хотіла б відписати цей дім вам, але щоб ви в ньому жили. Чи не збирається Твій знову в мандри?

— Та начебто не збирається. Але, Маріє Яківно...

— Незручності це мені не справить, — сказала стара. — Тягти мені лишилося недовго: доглядите якось. Я не вередлива і вірю і в тебе, і в нього... Я зараз, дитино, як те небо, що гасне...

Небо і справді гасло. Зникало з нього червоне й фіолетове, лишився самий тільки багрянець. Вже повужчав

його розлив, помалу з'їдав його ледь помітний серпанок, що вже наповзав на землю.

— Може, я недоречно влажу до вашого життя, але хто зна... — Марія Яківна замовкла. — Буде мені любо насамкінець утішитися вашим молодим щастям.

19

Вночі до обійстя прилетів великий сірий птах. Черкнувся підошвами лискучих туфель стежки і звільна пішов по ній до самітного будинку на горі. Небо сьогодні було засипане величезними зорями, інколи одна із них зривалася й креслила білу риску. Птах ішов по стежці й помалу втрачав пташину подобу: пір'я на його голові стало кучугурою кучерявого волосся, крила — руками, і поклався йому на плечі той-таки неодмінно сірий костюм. У такій подобі спинився він біля хвіртки, поклав руки на штахеття й надовго задивився на подвір'я. Було там порожньо, тільки білів емальований умивальник, а на столі стояла велика миска з жовтими падалицями.

Дженджурик, нечутно ступаючи, підійшов до вмивальника. Тут висів забутий звечора рушник, він зняв його й притис до обличчя. Три запахи він розрізнив: різкий чоловічий, від якого йому аж у ніздрях закрутило, і два м'які: один звичайний, а другий такий, що очі його засвітилися жаринами. Цей третій був найсильніший, бо останньою вмивалася на ніч Оксана, і дженджурик запхав собі рушника до кишені. Край його з китичками замаяв у нього біля ноги, коли він пішов далі, а пішов дженджурик до миски з падалицями. Вибрав найжовтіше яблуко, сів на приступку ґанку і вкусив. Сік цвірконув на обидва боки, в цей час знову злетіла зірка, — беручка печаль стисла йому серце. З'їв яблуко, а недогризок поклав у миску між падалиці. Знову пішов, метиляючи білим хвостом

рушника, — ступав уже під вікнами. З розкритої кватирки долинало сипке дихання: пахло звідти запахом м'яким, але звичайним. Друге вікно ще горіло, дженджурик підкрався до нього і, підтягнувшись на руках, зазирнув. В сивих клубнях диму ходив по покою кремезний патлатий молодик — очі його гарячково палали. Дженджурик перелякався несамовитого виразу, що його мало обличчя молодика, і тихо зсунувся додолу. Порачкував від вікна і сів під стіною, щоб заспокоїтися.

Сидів довго, чекаючи, щоб погасло, нарешті, те навісне вікно. Павучок спустився в цей час до нього з гілки й обснував його обличчя павутиною. Він стер ту павутину тільки тоді, коли вікно таки згасло. Зорі над головою побільшали, але вже й поблідли. Дженджурик устав і прислухався. З розчиненого вікна випливав запах тютюнового диму, але долітало вже й могутнє хропіння. Дженджурик сплюнув і посунув далі.

Коло третього вікна він спинився, став навшпиньки й потяг носом. Запах, яким віяло з кімнати, його обворожив. Стояв і ловив його трепетними ніздрями, а з очей його котилися сльози. Світло зір кришилося в тих сльозах, і став дженджурик у ту мить гарний, як янгол. Він підтягся на руках і тихенько постукав у ту шибку. Глуха тиша відповіла на цей постук, і дженджурик важко зітхнув. Озирнувся навдокіл: внизу, наче синя дорога, завмерла річка. Літали біля нього нічні метелики й комарі, снували нитки павуки — рух і життя множинних тіл відчув у цьому світі дженджурик. Довго стояв під глухим вікном і безнадійно чекав. І тільки коли затремтіло над головою небо, коли зорі пішли раптом угору, віддаляючись од землі все далі й далі, а над головою пропливли перші подмухи надранкового леготу, тільки тоді дженджурик отямився. Був звідусіль обплутаний павутиною, тож мусив вилізти з неї, як з одежі. Став проти вікна, що так його чарувало, змахнув руками, як чародій, і в його долонях виріс букет найчудовіших і найсвіжіших троянд. Дивився на ті квіти

й обливався гіркою печаллю. Солодкий біль пік його, він махнув рукою, і букет вільно пролетів у відчинену кватирку. Впав на підлогу біля ліжка, де спала Оксана, і відразу ж розсипався сотнею пелюсток.

Дженджурик за вікном змерз і замахав руками, щоб зігрітися. Від того руху знову почав заростати пір'ям, руки його перетворювались на крила, у туфлях проростали гострі пазурі. Він хитнув крильми і на мить притулився обличчям до скла. В півтемрявній кімнаті, осяяна блідим, мерехким світанням, спала красуня. Обличчя її полум'яніло й світилося, а вуста щось неспокійно шепотіли.

Птах ударив із розпачем крильми об шибки і на мить притемнив оте чудовне видиво. Розвернувся й повільно поплив над сонним обійстям, меншаючи й меншаючи, аж доки став ледь помітною крапкою. Тоді освітило його перше світло, і він умер раптом, загуснувши серед безмежного простору на ще одну з мільярдів зорю, котрі швидко й нестримно віддалялися од землі.

20

Оксана прокинулась у той ранок раніше. Снився їй дженджурик, вона тікала від нього, а він здоганяв. Снилося, що стала вона птахом, знялася й летіла, а дженджурик біг за нею слідом і тяг угору руки. Обличчя його було спотворене від розпачу, і в її грудях через той розпач солодко грало серце. Приснився їй і брат, котрий вискочив із хати й кинувся бити дженджурика. На мент їй стало жаль і дженджурика, і брата, захотілося кинутися поміж них і розборонити. Вона йшла по якійсь синій дорозі, біля неї поруч ступав, накульгуючи, батько, і йшли вони до крихітного будиночка, на порозі якого сиділа стара як світ бабуся. В небі пливали великі сферичні тіла, і в тих сферах проглядали людські подобенства: витягнуті й зміщені,

наче у кривих дзеркалах, їй стало страшно на тій дорозі, хоч вона добре знала, що то за шлях — світ колишніх людей та відлетіле життя. Ішла з наповненим жалем серцем; кришилися, наче піщані яблука, під ногами зорі, і їй раптом здалося, що душа її ширшає і стає необмежена, що вона проростає в увесь цей світ, над усі ті постаті, котрі сомнамбулічно блукають довкола. Тоді дівчина раптом злякалася свого розросту й цієї дороги — помчалася чимдуж, розбиваючи п'ятами крихкі тіла зір. Сірий птах з обличчям дженджурика летів коло неї і щось їй казав, але не почула вона його слів. Рвонула геть з дороги і дивне диво побачила: довкола світилися вікна і порядкували за ними зовсім звичайні люди. Вона заплющилася й почала падати. Побачила під собою ясне кругле тіло землі з чітко позначеними материками. Летіла в глухій темряві назустріч цьому світлу й цій землі. Любила те світло й ту землю — ясностінний дім побачила вона й раптом закричала від щастя, що наповнило її ущерть.

Оксана прокинулася і раптом побачила, що вся підлога встелена червоним пелюстям. Тут-таки валялося цурпалля, з якого те пелюстя осипалося: дівчина здивовано сіла й опустила ноги на підлогу. Їй стало ніжно-лоскітно від того пелюстя, вона впала навколішки й набрала його повні долоні. Світилося в її руках, як чарівне, тож мимохіть занурила в нього обличчя. Тихий щасливий сміх вирвався з тих притиснених до лиця червоних долонь, повільно осипалося з них пелюстя, наче язички полум'я; дівчина струснула головою, закидаючи за спину важке волосся, а на вустах її заграла переможна всмішка.

Вона встала, підняла колюче цурпалля й викинула у кватирку. Тоді запнула вікно шторою, скинула сорочку і згорда зирнула на себе в дзеркало. Стояла там уже цілком зріла дівчина, а підлога навколо неї трепетно палала.

Оксана змружила очі, задерла носика і міцно стисла гарячі, як жар, вуста.

21

26 серпня 1963 року Хлопець поставив свій підпис на акті громадянського стану, що стверджував його шлюб із Неонілою Вашук, 27 років. Неоніла поставила на тому акті і свій підпис, і вони вислухали дерев'яне привітання, яким обдарувала їх виблідла й пересушена дамочка. Свідчили їм Оксана і старший син Олександри Панасівни, який випадково завітав на цей час у Житомир. Мавши доручення від жінок купити те і се, він залишив молодоженців біля загсу, і вони подалися додому в супроводі мовчущого божества з задертим носиком.

Вдома Хлопець забрав свій майже порожній чемодан і в супроводі матері й сестри спустився донизу. Тут його зустріли дружина й теща. Олександра Панасівна поцілувала Хлопця в лоб, а особливо сердечно обнялася з Галею. Оксана стояла збоку із незворушним виразом й позирала на все спогорда. Хлопець передав свій напівпорожній чемодан Неонілі, натомість узяв у руки дві її валізи, кожна вагою понад два пуди. Потяг ті валізи під гору, за ним пішла, помахуючи майже порожнім чемоданом, Неоніла, за нею матері з набитими їжею сумками, а ззаду ступала дивовижно спокійна і на позір байдужа Оксана із сумкою, в якій лежали подарунки молодим від неї й матері.

Марія Яківна стояла біля широко розчинених воріт, спираючись на палицю. Одягла вона при тому світле плаття, але найясніше світилася її голова. Вона всміхалася назустріч й помахувала легенько біля голови рукою.

Оскільки перший підійшов Хлопець, вона обняла його, потім почала обіймати всіх по черзі, і всі жінки, крім Оксани, пустили при тому замиловану сльозу. Оксана дивилася на все примруженими очима, й обличчя її при цьому було погідно незворушне.

Жінки пішли гомінкою юрбою в хату, а Хлопець, затягши валізи на веранду, спустився зі сходів у сад. Великі яблука густо утяжували гілки, зеленіли груші й синіли сливи.

Вздовж доріжки було щедро насаджено квітів: фльокси, жоржини, нічні красуні й троянди. Він пішов тою доріжкою до краю саду, під ногами в нього ніжно порипував пісок.

За садом починався город, що сягав прямовисної скелі, яка переходила в кручу. Хлопець різко повернувся і пішов назад.

Жінки клопоталися на кухні, а він обережно підступав до столу на веранді. Відсунув лозове крісло й сів. Крісло затріщало під ним всіма прутиками, а на його обличчя лягла м'яка задума.

Перед ним лежало море дахів їхньої вулиці, тож він сидів, поклавши руки на стіл, і дивився. Там удалині побачив він розлогий двір п'ятого номера. Біля будинку стояли півколом сараї, один із них відчиняла немолода вже жінка в чоловічому піджаку. Побачив він і горбатого чоловіка, що сидів на порозі, зібгавшись у грудку, і пильно й презирливо оглядав світ. Побіч нього, спершись плечем об одвірок і гарно вигнувши стан, стояла його сестра, а син тої жінки, що відчиняла сарай, плівся по вулиці, запускаючи вряди-годи руку до кишені й кидаючи до рота насіння. Прогуркотів моторчик — повз чоловіка з насінням протрюхикав на мопеді один з сусідів — Ювпак. Біля хати на горбі з'явилася висока, суха чоловіча постать, спинилася, розставивши ноги, а біля нього стала, так само розставивши ноги, корова. Ряба Катька сиділа на камені і аж шию витягла, так пильно кудись дивилася, а з машини знімав тільки-но привезену пральну машину Йонта. Поклав її на плечі і став героєм науково-фантастичного фільму: біля нього з поважною міною крокувало його подобенство — син. Широка, в три обхвати, жінка стояла в дверях, заступаючи весь прочіл, і обдаровувала Йонту золотою усмішкою. Ішла від двору до воріт, грізно похитуючись, Гармашиха, а у ворота в цей час гулькнув її маленький плюгавенький зять. В дворі Старого Пічкура хлопці збивали з дощок плота, сам Старий Пічкур сидів на камені біля хати і спокійно посмоктував цигарку. По вулиці їхав допотопний кабріолет, за кермом сидів круглолиций, схожий на кота, старий, а в глибині

ховалася жінка з худим, жовтим обличчям і довгообразий юнак. Юнак висунувся з вікна і задивився на пару: дівчину опідруч із довгоногим курсантом. З воріт дванадцятого номера вийшов швець і зупинився, наче вирішував, куди іти. Його проминув, вертаючись додому з вудочками, бухгалтер, і вони вклонилися вітаючись. Мадам Цукрова вийшла на вулицю, сіла на лаві й задивилася на світ круглими оченятами.

Хлопець сидів, обійнятий м'якою радістю: широкий світ клався йому перед очі. Здалося йому, що вийшло з-за хмари сонце, і він побачив себе загорненим у хмару вогненного світла. Озирнувся, бо подумав, що жінки перестаралися там, на кухні, і запалили дім, але палала вже ціла вулиця і весь краєвид перед очима. Тоді він зрозумів, що світло горить у ньому самому. Мозок його освітила миттєва блискавка — чудове сяйво увійшло в його душу, запліднивши навіки його життя. В серце впала іскра блаженства, залишивши в ньому назавжди відчуття неба. Звів очі й пізнав раптом космос, повний нескінченного простору, густо заповнений круглими темними та ясними тілами. Погідний ритм упізнав він у всьому — там, у небі, і тут, на землі: рух планет, соку й крові, рух живих та мертвих тіл. Він збагнув раптом: не мертвий світ лежить навколо нього, а жива тремтлива матерія, що виповнює небо, землю і все, що є. Живу присутність він пізнав у всьому, і це наповнило його справжнім щастям. Зрозумів: весь світ дивовижно уладжено і все діє співмірно до добра кожному, а основним принципом світу є все-таки любов. За кілька секунд побачив і пізнав більше, ніж за всі десять років своїх мандрів. Від цього затремтіли в нього ніздрі, а очі пролляли туди, на вулицю, яку нещодавно так пильно озирали, всю його любов, тугу, знепокоєння та біль. Рука його мимохіть потяглася, щоб натрапити на олівця чи ручку, але завмерла в повітрі.

— Тільки не поспішати, — прошепотів він. — Тільки не поспішать!

ЧАСТИНА ДРУГА

голос трави

Оповідання, написані
козопасом Іваном Шевчуком
і приладжені до літературного вжитку
його правнуком у перших

Дорога

Наприкінці літа 1618 року в маєтку Гудищі сталася неймовірна подія. Повісився господар маєтку пан Юрій, не сказавши нікому жодного слова й не полишивши заповіту. Найнезрозуміліше було те, що у вчинкові пана Юрія не було глузду.

Але нещастя сталося, і це таки напевне.

Вранці в маєтку був переполох. Снідали похапцем і без звичної урочистості. В чоловіковій кімнаті жінка знайшла скриньку з родовими документами — досіль вона заховувалась у потайнику. Скринька лишилася незамкнена, пан Юрій, певне, переглядав папери. Їх переглядали загалом рідко: зміст знали, а доводити своє шляхетство й права конечної потреби не було.

Зачинившись у себе в кімнаті, жінка почала міркувати. Чоловік, попри все, останнім часом поводився дивно. Те, що він не цікавився господарством, її не турбувало — так було завжди. Цей тягар клався вже на її плечі, і вона давала собі раду.

Жінка зітхнула. Чоловік полюбляв днями просиджувати у своїй бібліотеці й навіть занедбував подружні обов'язки. Господиня вдруге зітхнула: вже вкотре пошкодувала, що дітей їм біг не дав. Друга пристрасть чоло-

віка — астрономія, радше бесіди з астрономом, котрого він виписав із Німеччини і якому обладнав невелику обсерваторію.

Пані звеліла негайно покликати до неї астронома. Низенький, кволий чоловічок зі зморшкуватим обличчям й задовгими руками був уражений не менше господині.

— Я хотіла б знати, які розмови вів із вами мій чоловік? — спитала вона.

Астроном стис долонями голівку, його очі напружено заблищали, а вона раптом відчула, що ненавидить цього блазня.

— Та, здається, ні про що особливе, — нарешті мовив він. — Розмовляли про зорі й безмежність... Про книги й про людське існування. Я не можу вкласти це до голови!

— Я також, — сухо відказала жінка.

Було в той день похмуро. Звисали над землею темними рядами хмари, а за горбами товклися, наче поспішали якнайшвидше сховатися за окоєм. Земля дрімала в сірому світлі, ця сірість уливалась у душі людей, і всі ходили трохи роздратовані. Подія пасувала до пейзажу, пасувала до настроїв астронома й господині: незрозуміле, незагоєне почуття — тривога, що їй годі знайти назву. Негода по-своєму визначала її і оте стовписько на небокраї, де штовхалися, як вівці в отарі, хмари й поспішали сховатись у насурмленій далині. Опріч цього — нічого особливого, це дивувало й зморювало, але не заспокоювало — смуток став сірий, як ці хмари, котився він і котився, наче шукаючи й для себе ясного сонячного просвітку...

В маєтку Гудищі, як і в кожному домі на ті часи, жив домовик. Коли сталося нещастя, домовикові груди стис одчай.

«Я поставлений для того, — тужно думав він, міряючи туди-сюди курне горище, — щоб у домі не траплялося лиха!»

Крізь віконце лилася блідава, мов нежива, ніч, і домовика потягло на світло зір. Було спокійно й тихо. Виднілася біла дорога, що витікала з маєтку й губилася між ночі.

«Мене зачарувала ця дорога, — думав далі домовик. — А коли домовиків зачаровують дороги, стаються нещастя. Домовики мусять думати про дім, а не про дороги...»

Днів за два до цього, коли астроном розглядав через трубу небо, до нього й справді завітав господар. Був похмурий і думний — мав забагато у погляді пригноби.

— Щось панові сталося? — Астроном присів на ослінець і протер хустиною зболілі від напруження очі.

Пан Юрій сів навпроти.

— Як на мене, в житті взагалі не може чогось статися, — сказав трохи загадково господар. — А знаєте чому?

Дививсь у поставлені проти нього каправі астрономові очиці й усміхнувся раптом.

— Бо в житті немає нічого нового, а відтак і несподіваного. Злопригоди чи навіть смерть — це щось таке буденне й нецікаве.

Астроном здивувався.

— Що нового там? — відразу ж змінив розмову господар, киваючи в бік неба. — Там уже мусить бути цілковитий спокій!

— Спокою нема ніде! — сказав астроном. Господар зирнув на нього неуважно.

— Стережіться лихих думок, пане, — пожартував астроном. — У серпні згоряє найбільше зір...

Вони дивилися на оголений і поцвяхований золотими крапками шмат овиду. Стояла незвична тиша, навіть цвіркуни замовкли в цій пригнобленій темені. Обоє нараз відчули, що їхні серця стискає незрозуміла жорстка туга. Такі хвилини траплялися не раз, вони навіть звикли до них й любили переживати їх разом.

— Земля — це маленька крапка, — повільно сказав господар, тарабанячи пальцями по столу. — Зовсім, зовсім мізерна...

— Можливо, й так, — відгукнувся астроном. — Земля таки справді щось невеличке в цьому великому, — він провів рукою туди, де виднілися зорі. — Ми й не уявляємо цієї величини, бо й чи є вона, коли немає країв? — Астроном сумовито усміхнувся, тоді встав і поставив шматком крейди на темній дошці до записів крапку. Крихти посипалися з-під пальців і запорошили одежу.

— А на цій крапці ми, — сказав пан Юрій, — отой порох, що сиплеться вам з-під руки.

— Але ми є! — сказав астроном. — Маємо наші справи й пристрасті. Так було й так буде.

— Це все марнотна метушня, — пан Юрій зирнув на співрозмовника. — Це все даремна, даремна метушня! Люди стільки наповигадували, щоб себе дурити, але все це омана: в світі таки немає нічого нового! Через це людина й пропадає у ньому, як комаха чи птах. Через двісті років нікому не буде діла до того, що становили як особи такі-от, як ми. Запишуть війни, які вели можновладці не менші королів, цікавитимуться, чи розводили ми корів і як обробляли землю. Але до наших душ не буде їм діла: вони належать нам і найперше нам...

Сидів, опустивши голову, його думний погляд розгорівся особливим темним вогнем. В цей момент зацвірчали цвіркуни. Повіяло леготом: звіддалік запахло зрілим хлібом та сіном.

— Стережіться лихих думок, пане, — вдруге сказав астроном. — Вони, як бур'ян, у людині проростають, і недовго до того, щоб і душу засмітити...

— Гадаєте? — спитав пан Юрій. — А я от часом думаю, що є рація відійти з життя, і це, може, розумніше, ніж бути його звичайним спостерігачем...

Астроном скинув головою: в словах господаря відчувалося щось зовсім нове. Хотів ще дооформити свою думку,

спрямувати її в певніше ложе, але чомусь промовчав: може, втомлений був?

Пан Юрій подивився на астронома тим-таки чудним поглядом і усміхнувся. Цього усміху астроном витримати не зміг. Затурбувався, навіть звівся. Господар тихо засміявся.

— Так скочили, пане, — мовив він, — начебто щось має скоїтися!

— Мені здалося, — відказав астроном, — що вже щось скоїлося...

У ніч, коли сталося нещастя, домовик вийшов з маєтку, перемахнув через мур і стрибнув у бур'яни. Зашаруділа кропива — пройшовся вітер, запалюючи в глибині ночі метушливі спалахи: ніч народжувала перелесників. Малі й веселі, вони гайсали по землі, забивались у глухі забіччя, вишуковували яри й темні ями, чагарі й кропив'яні нетрі. Це був безтілесний світ, наповнений невтишним рухом, і він вабив домовика.

У селі рипали двері, відьми кралися вздовж тинів, ведучи на повіддях сонних корів. Корови безгучно ступали по пухкій дорозі, і їхні очі були заплющені. Іржали неспокійно коні, пастухи тислися до вогнищ, що боронили їх од ночі та її дітей.

Домовик не боявся пітьми, він взагалі нічого не боявся, бо відтоді, як запала в нього неспокійна думка про дорогу, все в ньому поламалося. «Треба знайти собі подругу», — думав домовик, залягаючи в заростях дерези.

Відьми вели своїх корів, а він пожадно вдивлявсь у їхні обличчя. Були такі почварні, що він аж здригався. Відьми на мить зупинялися, лагідні корови тислися до них теплими боками, і відьми лоскотали їм животи. Тоді знову тягли за налигачі й пливли по білій спокійній дорозі, немов тіні. Довкола літали перелесники, наче лилики, — світлі спалахи, перелесники-влесники!..

Домовик поплівся за коровами: пахло молоком, що крапало на землю з налитих вименів. Молоко парувало — солодкий хмільний дух забивав домовикові памороки; відчував, що тремтить.

Ліс глухо застогнав, коли відьми ступили під його покрову, домовик почув той стогін — відгукнувся йому на серці. Але не стишив ходи — його вабила незвідана сила. «Це сила дороги, — спогадав він, — єдина сила, перед якою я ниций!»

Астроном прокинувся, відчувши холодний піт. Оточила його зусібіч темрява, у вікно дивилися глибокі, як безвість, зорі, а все покривалося непрозорою прохолодною плівкою, яка непроникно, щільно заслонювала світ. Тільки в золотих прорвах розкришувалося проміння зір; на шиї відчувалося кільце: здавалося, хтось довго стискав пальцями горло. «Все це привиддя, — подумав астроном, — непотрібні й даремні привиддя!»

Ніяк не міг позбутися враження події. Не міг подолати сьогоднішню ніч, її широкий холод та безмежність. «Щодня, — думав він, — ми живемо, щоб померти на ніч і знову народитися вранці. Щодня ми вмираємо і цим звільняємося від потреби розв'язувати найхимернішу з загадок — темряву. Але приходять такі хвилини, коли ми не можемо поринути, як завжди, в небуття. Тоді на нас звалюється ієрогліфічне марення неба, і ми намагаємося його прочитати, щоб віднайти спокій. Це не завжди вдається, адже людина — денне створіння і для ясності її думок потрібне сонце».

«Я астроном, — думав він, — і призначений читати небо. Але я така ж людина, як і всі, і те, що порушую відвічний закон про денне призначення людини, мститься на мені. Земля захоплює мене у свій полон, як і кожного іншого. Тому безсонні ночі мені так само нестерпучі, як і всім...»

Він довго лежав, напружено вдивляючись у морок. Але довкола було тихо. Так тихо, що він почав побоюватися, щоб не трісли йому від перенапруги слухові перетинки...

Господиня* обережно ввійшла до кімнати пані.

— Пана Юрія вже прибрано й покладено в його мешкальні.

Махнула рукою, а коли господиня вийшла, застигла біля вікна в тужній задумі.

Лився крізь шиби голубий день, великі купчасті хмари тяглися по голубій дорозі неба і зникали на окоємі. Будинок стояв на горбі, і вона бачила долину річки, густо всипану білими хатами з пишною зеленню садів, бачила синю бинду річки, мерхотіли жмури, трава зеленіла отавами — темно-зелена й соковита. Пані дивилася на дорогу, що витікала з села і перебивала розлогі жита: по шляху йшов, одягнений у білу полотняну одежу, сліпий дід. Був без проводиря, витягав руку й стукав по дорозі чорною, аж смоляною палицею. Пані дивилася на далекі горби, що оддалік заступали крайнебо. Ставало жаль: чи того, що дітей вони так і не мали, чи того, що залишилася сама. Сьогодні навіть не займалася господарством — була лише слабкою, ображеною жінкою. Котилися на ниві жита, вигинаючи золотисті вже хвилі. Сліпий сів на узбіччі і, очевидно, переїдав — бездумно виставив білу пляму бороди. Був сивий, як молоко, а на колінах лежала, як змія, чорна смоляниста палиця...

Тієї ночі домовик довго плівся за відьмами, аж доки дійшли вони до просторої галявини. Було зовсім темно, все завмерло, мов неживе, дерева стояли, як сторожа, — не постогнували, а суворо-нерушно дивилися. Домовик уліз у ліщиновий кущ, притулився до теплої вогкої землі й почав стежити за відьмами. Ті поприв'язували сонних корів — худоба спала, молочно дихаючи й неспокійно переступаючи ратицями. Відьми тим часом зносили хмиз: мали уповільнені рухи і страшні, перекошені обличчя.

* Господиня — економка.

«Тут я не знайду подруги, — сумно подумав домовик. — А її мені треба знайти неодмінно!»

Він почув, як старша відьма плеснула в долоні — серед галявини спалахнула раптом велетенська ватра. Відьми зарухалися жвавіше, ладналися до танку, підтягуючи спідниці, роззуваючи чоботи й розпускаючи волосся. Вогнище запалало ще яскравіше, кинуло йому в обличчя червоний відсвіт, а корови порозплющувалися.

— Ну! — гукнула старша відьма й знову плеснула в долоні.

Відьми підходили до корів легкою танцівливою ходою, корови стали дибки, і відьми схопилися за їхні передні ратиці.

— Почали! — гукнула старша відьма.

Вони затанцювали: корови, підняті на дибки, й моторні юрливі відьми. Застрибали легко й грайливо; здаля подзенькувало милою, казковою музикою, долинав перестук золотих молоточків — корови стрибали по зеленій траві як заведені.

Домовик протер очі. Приглянувся до наймолодшої із відьом — дивний неспокій заполонив його душу, а з серця швидко й безболісно почав змиватися сум. Перед ним танцювала красуня. Така, якої не бачив ніколи. Вигиналося юне тіло, розкішне солом'яне волосся розсипалося по плечах, великі чорні очі світилися рівним гарячим вогнем, а біле обличчя сяяло: «Це казка, — подумав він, — це таки щось неймовірне!»

Тихенько покликав її. Почула, бо різко повернулася до нього.

— Чого тобі? — запитала голосно, і він відчув, що йому заклало дихання.

— Втечемо звідси! — прошепотів. — Я тебе хочу мати за подругу!

Вона засміялася.

— Не треба так голосно, — прошепотів він, — вони почують.

— Не почують! — майже вигукнула вона. — А хочеш, підемо! Мені все одно не вистачило корови.

— Я не корова, — сказав він. — Я звичайний собі домовик!

Вона знову засміялася. Тоді він подав їй руку й повів з лісу.

— Побігли! — сказав він, і вони побігли. Коли ж зупинилися, дерева хитали над ними кронами, а над головою горлали сичі.

— Йди сюди! — сказала вона, лягаючи на траву. — І заплющ очі!

Трава запахла сіном, а крізь віття прозирнуло небо. Вони притулилися одне до одного, і він відчув, що його трусить.

— Ну, чого ти, дурнику? — сказала вона.

Він заплющився й простяг до неї руки. Враз щось холодне обпекло йому пальці, і він злякано скочив. Перед ним лежав, розкарячивши корені, великий, трухлявий, що поблимував мертвим сяйвом світляків, пень...

Пані ніяк не могла вбрати до голови того, що сталося. Розмов чоловіка з астрономом було замало, щоб класти якісь визначення. Відчула раптом, що чоловікова смерть, як це не дивно й не страшно... її не вражає. Вже у перший день після похорон довго сиділа, зачинившись у своїй половині, погасивши свічки й затуливши вікна. Сиділа в цілковитій, крутій темряві, і це її чорно втішало. Хотіла плакати, але сліз не мала. Не мала ні жалю, ні урази — нічого, крім розпачу й відчуття порожнечі.

Таки не витримала затворництва, розхилила в ніч стулки вікна і побачила раптом перед собою небо. Її вразила ота спокійна, неозора, позачасова глибина — несподівано іскристий мерхіт мертвого проміння. Без місяця небо було, як поцвяхований сріблом килим.

Сіла на услон і втопила обличчя в долоні. Єдине, чого хотіла, — доокруглити розірвані так нагло кола...

Двері безшумно розчинилися, і вона злякано сахнулася.

— Це хто?

— Я, — почувся хрипкуватий голос домовика. — Чи можна мені зайти?

Вона відчула раптом, що хоче з ним розмови.

— Заходь!

— Тут немає світла, — сказав він, — і я зважився зайти.

— Що це в нас у домі твориться? — безпомічно спитала вона. — Ти наставлений тримати лад...

Домовик мовчав, лише спустив утомно голову. Вона бачила його всього: вугласта постать — чи людина, чи кіт, чотирикутна голова, а на малому личку — ледве накреслені обриси — палахкотіло двоє розпалених жарин. Жінка подумала, що ніколи не бачила його так близько, що це, врешті, може бути й сон — його ніхто не бачив так близько.

— Чому це сталося? — з мукою в голосі спитала вона.

Домовик стенув плечима, а його обличчя раптом освітилося промінням зір — було гладке й синє...

Астроном сидів у себе в обсерваторії і так само смутився. Покліпував малими повіками, і йому здавалося, що світ побудовано зовсім не так, як уважав раніше. Сидів на лаві, тручи пальцем і без того блискуче дерево, а зорі мигали до нього, немов глумилися.

«Я раніше гадав, що кожну річ можна пояснити, — думав астроном, — але тепер мене посів сумнів. Бо коли не можна пояснити кожну річ, для чого нам розум?»

До нього тяглася листками липа. Зірвав один, пом'яв і вдихнув пряного аромату. Може, в цьому листку розгадка? «В листку чи в зірці, — подумав він. — А може, в цілому дереві життя?»

Безшумно відчинилися двері, і він радше вгадав, ніж помітив домовиковий прихід.

— То що? — спитав астроном. — Можеш мені щось пояснити?

— Це я у вас хотів запитатися, — зітхнув домовик.

— Ми з тобою різні, — сказав астроном, хоч і не бачив, з ким розмовляє. — Ми з тобою аж геть неоднакові. Ти прагнеш покинути затишок дому, до якого прив'язаний, щоб пуститися в мандри, — правильно я кажу?

У кутку щось важко зітхнуло.

— Я ж навпаки, — сказав астроном. — Єдине моє бажання: завершити мандри і до кінця днів осісти в якійсь добрій оселі.

— Давай зміняємося, — сказав із темені голос. — Я й справді не можу й кроку ступити за межі будинку, а мене вабить дорога. Мушу охороняти цей дім, а мене манить широкий світ...

Астроном усміхався. Дихав пряним ароматом липового листка і вже знав, що буде завтра.

«Завтра знову почнеться моя мандрівка», — подумав він.

Пані наказала покликати до себе астронома. Коли позирнула на нього, видався він їй ще нижчий і мізерніший.

— Гадаю, ви вже зрозуміли, — зимно мовила вона, — що мені в господарстві астрономи непотрібні.

В астрономових очах зламалися іскри. Але похилився й покірно мовчав.

— Я довго розмірковувала над тим, що сталося, — сказала пані дому. — І от до чого додумалася: пан Юрій звар'ятував, а винні в тому найбільше ви.

Астроном скинув головою. Все тіло його напружилося.

— Вам хочеться так думати, — сказав він тихо. — Сподіваюся, мені дадуть коні, щоб вивезти прилади і книжки?

— Ні! — сухо відрізала пані. Звела підборіддя і погірдно глянула на астронома. — За годину ваші прилади та книжки будуть спалені. Вам же раджу поспішитись, — її голос став дражливо-металевий, — бо коли не виберетеся звідсіля за годину, я накажу слугам вимастити вас дьогтем і гнати до меж моїх земель.

Астроном стояв похнюпившись. Його обличчя було бліде й спокійне.

— Гаразд, — сказав він. — Я попрошу у пані з книжок лише одну.

— Одну я вам узяти дозволю, — жінка встала, і її груди заходили. — Але вибирати буду я. І вибір цей — Святе Письмо!

Бліда усмішка майнула на обличчі астронома. Він повернувся, щоб іти.

— Візьміть свою платню! — сказала йому навздогінці пані.

Але астроном уже виходив. Збиралося на ніч, і він подумав, що доведеться йти пішки серед темряви. Його мале обличчя затверділо, очі заскліли, на губи поклалася гірка й мудра усмішка...

Вночі палили книги й астрономічне приладдя. Пані дому була одягнена в чорну одіж, її повне бліде обличчя з гострим носом та великими очима було жорстке й рішуче. Слуги виносили книги й приладдя з веселими погуками, конюх роздмухував вогонь, а вона чекала, доки винесуть усе. Нагадувала в цей момент велику сову, яка чекає на здобич, — відчувала приплив великої й чорної, як і її одежа, сили. Єдине, за чим пошкодувала цієї миті, — випустила так легко зі своїх рук астронома. Вчений Святого Письма не взяв, і це була б добра приключка для розправи. Взяв лише суковиту палицю й рушив у ніч.

«Треба було спалити його разом із цим диявольським начинням», — думала пані й ламала хрускотливі пальці.

Га́ряче спалахнуло полум'я, вона відсторонила владним порухом слугу і взяла до рук першу книгу. Книга на леті розгорнулася, зашелестіла сторінками — вогонь пухкнув догори і начебто проковтнув жертву. Пані ж відчула піднесення. Накоти люті й утіхи, нахід темної сили — все це загасило її розважність і потьмарило зір. Вже не тямила, що чинить, лише хапала книги й приладдя і шалено жбурляла у вогонь. Багаття гоготіло й сміялося, розливало

червоне світло, заповнюючи небо, подвір'я й будинок. Навіть чорна сукня пані збуряковіла, а ще червоніше стало її натхненне розпашіле обличчя. Ступала довкруж вогнища, як кішка, волосся її розпатлалося, а погляд сипав червоними іскрами. Рот скривився, і вона наче в особливому ритмі коливалася. Чула й задоволення, бо поривало її затанцювати в цьому червоному світлі, скочити на вогняні язики і товкти закаблуками те, що лишилось і від приладдя, і від книжок. Ходила, як кішка, довкола вогню, і радість заповнювала її вщерть.

— Я зрозуміла, — сичала вона хрипко, — саме це було причиною моїх нещасть! Чортяка мучить наші душі і завжди знаходить, як нас захопити...

Ще довго кружляла, довго сипіла й бурмотіла, а коли багаття загасло і все покрила тиша й темрява, збагнула, що обряд закінчився. Слуги покірно стояли віддалік і чекали розпорядження.

— Ідіть спати! — махнула вона рукою.

Тіні зникли. Ще дивилася якийсь час на тліле вугілля, відтак подалася до покоїв і сама. Була втомлена і вже не відчувала ні радості, ні втіхи. Лишилося все, як було, а коли опинилась у темній хаті, крізь вікно знову посипався до неї, як струмені вічності, зірковий пил. Квіти зірок поналіплювалися на скло й нервово здригалися.

Після тієї пам'ятної ночі домовик уже не покидав маєтку. Вилазив на горище і снував по завитих павутиною кутках. Інколи підходив до вікна, але знову повертався. Йому було самотньо й тужно.

До нього завітав голова громади домовиків.

— У твоїм домі сталося нещастя, — сказав він.

— Знаю.

— Що можеш сказати на своє виправдання?

— Чи можна мені одружитися? — спитав домовик.

— Не тобі пояснювати, — сказав голова громади, — ми

живемо поодинці. Порозважатися ми тобі дозволимо, але не більше години.

— Ні! — сказав домовик.

— В такому разі, — гостро мовив голова громади, — маєш померти.

Домовик тривожно глянув на голову громади й понурився.

— Вибирай, — сказав той.

— Чи можна мені блукати по дорогах? — спитав домовик.

— Ні! — відповів голова громади. — Мусиш охороняти дім, в якому мешкаєш. Чи тобі не кладуть жертов?

— Кладуть, — сказав домовик.

— Тоді вибирай.

— Важко мені, — сказав домовик.

— Але вибирати мусиш.

Він довго мовчав. Дивився з кутка туди, де світиться ясною плямою вікно.

— Ну? — вже нетерпеливився голова громади. — Чи, може, мені за тебе вибрати?

Домовик зітхнув.

— Гаразд, — сказав він. — Я корюся звичаям громади...

Астроном ішов між ночі. Благенька одежа не хоронила його від прохолоди; він давно вийшов із помістя й давно кульгав курною дорогою. Тут, на землі, не піднятий за допомогою труб до неба, він починав боятися. Боявся кущів, темряви і своєї самоти.

«Я завжди любив усамітнення, — думав він. — Мене ніколи не вабили торжиська».

Але сьогодні, позбувшись улюблених приладь та книг, він здався собі комашкою, котра повзе і ніяк не може переповзти заклятої відстані.

«А може, ця дорога й не веде нікуди, — гадкував астроном. — Я добре орієнтуюсь у небі, але погано на землі!»

Він звів голову, але неба сьогодні не побачив. Груба вата хмар полонила мерехтливу зоряну стихію і лягла на

землю. Астроном сів на узбіччі дороги й затулив долонями обличчя.

«Врешті, куди я йду? — думав він. — Навіть не знаю, куди мені йти! Йду, бо дому ніколи й не мав».

Сидів, як малий гном, розгублено кліпаючи очима, хотілося йому дістатися до тихої місцини, знайти десь у забіччі добру хату і заходитися вираховувати — папери свої таки захопив.

«Бо я, — думав він, — мушу вирахувати зірку, яка, можливо, визначає долю світу. Коли ж не світу, то принаймні мою!»

Його очі спалахнули тугою. Звівся і знову рушив.

«Хоч би вийшли зорі, — мріяв він, — тоді можна було б розглянутися й вибрати той чи інший напрям».

Астрономові здалося, що блукає він уже роки. Знайшов калюжу й пригнувся, щоб побачити своє відображення. Але було темно, і він не побачив нічого.

«Треба таки йти, — гадав він. — Рано чи пізно я натраплю на село. Там можна буде переїсти й спочити; головне — подолати цю кляту дорогу!»

Астроном засунув вузькі долоні в рукави і, притупуючи, побіг. Він біг довго, аж піт проступав великими краплями на його малому зморщеному лобі.

Десь під ранок вийшов на горб і побачив, що внизу розляглося поселення. Довго дивився на хати, до сліз напружуючи очі, і намагався вгадати, куди його пригнала доля. Але з горба він таки не спустився. Лише зморено сів на траву й приплющився. Перед ним лежало те саме містечко, від якого він тікав цілу ніч...

1967

Панна сотниківна

Це сталося вночі, коли місяць висів над їхнім високим дахом і розламувавсь у дрібних шибочках вікна, коли від неї пішов сон, а вона, розкинувшись у постелі, лежала поверх ковдри і гарячково дивилась у стелю, — здалося їй, що чиїсь руки сороміцько торкнулися її грудей. Було то раптово, аж вона здригнулася: місяць за шибками сколихнувся й затремтів, розширюючись на ціле вікно. У хаті стало видно, вона могла розрізнити найдрібніші візерунки на килимах, що ними обвішано було стіни. Це тривало, проте, лише мить, бо потім усе знову стало, як раніше: місяць заповнював лише півтори шибочки, в кімнаті стояла сутінь, було парко, а вона ніяк не могла заснути — намагалася вловити хоч якусь заспокійливу думку. Від того несподіваного ояснення залишилося тільки одне: відчуття доторку на грудях. Вона схвилювалася, та все довкола спало — всі речі в кімнаті було охоплено тим заціпенінням, яке приносить тільки сон, і сон прийшов до неї відразу, гойднув волохатим хвостом, огорнув її розмлоєне тіло, погасив думки, захопив на легкі сірі крила й заколихав, як дитину. І вона відчула себе дитиною, була-бо легка й радісна, весела й танцівлива. Скочила на бочку, на її кругле лискуче денце, вдарила чобітками й закрутилася. А тоді

повільно падала між зелені хвилі літа, гралася з сонячними зайчиками, а потім збирала їх у пелену. І сонячні зайчики гралися з нею: один ускочив ув одне око, другий — у друге, ще один скочив на вуста, а ще двоє — на щоки. І коли вона сміялася, дзвонили з неба голубі дзвони, а вона думала про те, що ось-ось стане дорослою, по тому плакала разом із дощем, бо дощ виявився дженджуристим парубком і залицявся до неї, танцював навколо, цілуючи їй білі босі ноги. І їй було приємно й солодко, здавалося — летить вона, як пташка, щоб потім сховатись у високій тирсі й послухати цвіркунових секретів. Вони говорили поміж себе такі чудні слова і співали таких веселих любовних пісень, що вона боялася дихнути, аби їх не злякати...

Вранці сотниківна прокинулася з важкою головою. Сон був світлий, але щось тривожило її. Довго лежала, намагаючись упоратися з гарячою хвилею, що затопила їй груди, потім підійшла до свічада. Оголила праве персо, те, на якому відчула вночі доторк, і побачила на ньому темний синець.

Незадовго до цього був пущений на землю юний чорт. Він довго стояв заворожений у густому лісі й роззирався навдокіл. Все було йому дивне й незвичне і зовсім не таке, як там, унизу.

Юний чорт вийшов на галяву. Між деревами розгорялося величезне світило. Внизу під ногами заграла роса, і чорт став на коліна, здивовано розглядаючи чудові самоцвіти. Боявся торкатися їх пальцями, а коли торкнувся, розсипалися вони на тисячі дрібних променят, що запалили довкола тисячі інших.

Чорт звівся, коліна йому були мокрі. Як уві сні, пригадував настанови, якими напучували його, випускаючи на землю. Йому було говорено тоді довго й нудно, а він все це знав давно, тож крадькома зирив на вогонь: його захоплювала зміна спалахів, мерехтіння — постійний гарячковий

рух. Подумав іще тоді: «Всі настанови мають рацію, вони даремно не даються. Ми народжені до чогось одного й не повинні переступати меж».

Тут, на землі, все було зовсім не таке, все у сто крат красивіше й привабніше, однак юний чорт не втрачав розважку. Зупинився поміж квіток: здалося йому, що це ті ж таки самоцвіти, яких тільки-но торкався, але пахливі. Чорт захоплено вдихнув повітря. Тоді сів на пеньок, поклав на щоку долоню, і йому захотілося плакати. Від радості й надмірного розчулення; від того, що є отаке золоте кружало, котре гріє і так світить, що несила на нього дивитися; від дивного каміння, що розпадається, як торкнешся його пальцем, і від ще дивнішого каміння, яке пахне. «Світ значно багатший од наших первісних про нього уявлень», — подумав юний чорт. Дивився на світ широко розплющеними очима: перед ним хиталося зелене море. Було в ньому щось потаємне, щось таке, від чого чортова душа зіщулювалася, хоч він ніколи не втрачав поважності. Його пустили на землю з підозрою, що він так і не втямив урочистих настанов, хоч і сказав: «Я буду старанний!» — «Ти можеш стати білим хортом, — казано було йому, — вужем а чи гарним парубком. Можеш перетворитись у коня й помчатись, як вітер. Тобі надається сила для перетворень!»

Юний чорт пішов через стежку. «А що, як справді перекинутись у коня й помчати, мов вітер?» — подумав він, чуючи, як боязко завмирає душа. «Та коли ти порушиш закони нашого існування, — застережено було його, — залишишся тим, ким став. Став конем — будеш конем, став парубком — будеш ним, став хортом — у хорти перейдеш. І переймеш їхню долю».

Він був конем і дивувався на своє розкішне лискуче тіло. А тоді побіг. Застугоніла під ним земля, а він пізнав неземну радість. Вітер гостро бив йому в обличчя. «Я можу так домчати бозна-куди, — радісно подумав він. — Я вільний. Можу бігати й казитися, можу танцювати».

Звівся дибки і затанцював на лісовій галявині. Але танцювати конем було незручно, і він став парубком. Ударив у закаблуки, метнув полою свити і задріботів підборами. Йому весело закрутилася голова, тоді він упав на землю, обіймаючи її обіруч, — дихав запахом пахучого зела. І поповз між бадилля золотим вигинливим вужем, світячи розпаленими оченятами.

Проте й цього було йому мало. Скрутивсь у бублик і покотився стежкою, а коли не стало сили котитися хуткіш, перекинувсь у білого хорта, який мчить через ліс швидше за вітер і має собі за помічника й невільника й той вітер, і сьогоднішній настрій, і це, він зупинився й кинув оком догори, сонце. Його засліпило проміння, залило з головою, і юному чортові здалося, що в нього розірветься від щастя серце.

Ранок привів до них студента, чорного і смаглявого. Зайшов до них наче ненароком, попросив води, й сотниківна винесла йому глибокого глечика — він пив і зорив поверх глечика на чарівну дівчину. День видався сонячний, перед цим сотниківна ходила по садку, намагаючись збагнути вчорашню ніч і свій неспокій, який так і не полишив її. Може, тому той пильний студентовий позир її схвилював, тож коли пішов, ґречно подякувавши, відчула жаль.

Цвіли вишні, мов обіляті молоком, і цей колір знову нагадав їй минулу ніч і той спалах, коли все світилося таким чудним світлом. Стояла в саду й бачила крізь дерева струнку постать студента, котрий віддалявся, — аж дихати їй не стало чим.

Так минуло кілька днів, у суботу під вечір заїхав до них козак. Був шляхетного роду, про це промовляли одежа та зброя, золотий пояс та срібні остроги.

— А може, дасте мені кухоль води! — гукнув він голосно, і сотниківна аж рота розтулила від здивування: був цей козак одного обличчя зі студентом.

Це знервувало чи роздратувало її, але води вона винесла, і козак довго пив, зирячи на неї з-над кухля. Уздріла вона в тому погляді несподівану тугу, і стало їй на мент страшно. Швидко пішла, як тільки віддав їй до рук кухля, — чула всією постаттю: той погляд пронизував їй тіло. Потім вона довго кружляла по садку й дивилася, як скрапують на землю, наче сльози, білі пелюстки вишень. Жаль було від оцього опадання, через ці сльози, і вона, схилившись на лаві біля найбільшої й найстарішої вишні, даремно хотіла впоратися зі своїми почуваннями. Стискувала їй серце тривога, в'ялила тіло, і вона заклякла, облита травневими пахощами й обсипана вишневими пелюстками. Захотілося їй утекти а чи просто зірватись і побігти. Через луки і яри, через долини, кудись у незвідь, але вона сиділа нерушно й дивилася, як грається вітер із леглим цвітом...

По кількох днях попросив пити третій подорожній. Був у міщанському строї, високий і вродливий, як і перші. І знову здалося сотниківні, що й він, і козак, і той студент, який прийшов перший, схожі один на одного, як три краплі води. Що й обличчя в них однакові, й постави, й голоси. І тільки добре розміркувавши, вона вирішила, що були вони й різні: два високі, а третій — нижчий, у студента сині, в міщуха чорні, а в козака зелені очі. Однак боялася вона їх однаково: не прості це подорожні, та й не випадкові, подумала вона, нині — щось інше...

Міщух також пив воду, в цього погляд був благальний. Звідкілясь усі троє знали сотниківну, бо назвали її на ймення, — вона ж бачила їх уперше. А може, хвилювали її не так ці перехожі, як ночі, які перетворились у неї на несподівані гульбища, коли вона танцювала, гарцювала, співала, гралася з зайцями, коли до неї зліталися пташки і сходилися звірі, а вона чулася поміж них царівною...

Тільки під ранок їй снилося щось темне й тривожне, і прокидалася вона з важкою головою. Оголювала груди й помічала на них нові синці. Проте від синців груди не боліли, а тільки солодко відчувалися, начебто ось-ось

бризнуть молоком і заллють цілий світ. Вишні вже були залиті таким молоком, і коли опадало пелюстя, вона тихо й упокорено смутилася.

Ворожчина хата була зсередини така біла, що аж сліпило. Величезна піч виставляла, наче роти, кілька жерел, з них куріло синьо-брунатним димом, що пах сосновою живицею; попід стелею навішано пучків сохлих квітів та трав, а сама знахарка, пухкенька добродушна бабуся, здавалася скоріше старою служебкою, а не чарівницею. Незвичайні в неї були тільки очі. Великі й молоді, в які важко зазирнути, були вони насторожені й несподівано бездонні.

Сотниківна сиділа на лавці й дивилася, як стара порядкує біля печі. Нарешті повернулася й кинула на стіл пучечок квітів. Квіти розсипалися на дошках золотими монетами.

— Чіт чи лишка? — спитала ворожка.

— Лишка, — прошепотіла сотниківна.

Звела погляд на стару, і мороз пробіг їй поза спиною. Перед нею стояла суха, зморщена, височенна баба. Волосся вибивалося з-під очіпка сивими пасмами, а очі... жахнулася чудернацького полум'я, що хлюпало з них. Від печі бухнув густий клубень диму.

— Плесни в долоні! — наказала ворожка.

Сотниківна сплеснула: в димі зблиснув, наче золота смужка, вуж, впав на підлогу й зойкнув, шалено викручуючись.

— Наступи! — скрикнула ворожка.

Сотниківна скочила, заплющилась і вдарила підбором. Відчула, як провалюється її нога в щось липке та м'яке, й кинулась убік. Їй стало легше дихати, тоді вона звела очі й помолилася, шепчучи пересохлими вустами молитву. Перед нею розгорнувся такий ясний блават, наче стояла вона не в хаті, а в просторому степу. На вікні не було перехрестя рами — зяяла в простір голуба пройма, з кутка, де

мали б висіти образи, всміхалося до неї обличчя. За мить на його місці з'явилося друге, а тоді третє — вона впізнала всіх трьох своїх гостей: студента, козака і міщуха.

— Вони? — спитала гостро ворожка.

Сотниківна хитнула.

— Не думай про них, і покинуть тебе.

— Я боюся, — прошепотіла сотниківна.

— Саме тому треба про них забути, — повторила ворожка. — А забути — це значить спровадити.

— А потім?

— Потім звільнення дістанеш. Купайся щодня у рум'янку й чебреці. — Їй терпко запахло сухими травами.

— Бабусю моя мила, — сказала вона. — Ви такі добрі...

— Таке вже моє ремесло, — мовила стара.

Вони сиділи в порожній хаті між білих стін, заклечаних сохлим зіллям. З жерел печі пахло сосновою глицею, а стара ворожка знову стала пухкенькою добросердною бабусею.

— Нелегка моя праця, — зашамотіла вона. — Живу, донечко, між зілля і мушу знаходити серед нього лад. Пристосовую до людини — мусять поєднуватися. Кожна людина теж, як зілля, і до неї треба ключа. Твій ключ, твоє зілля — рум'янок та чебрець. Спершу гадала, що м'ята, але м'ята відштовхнулась од тебе. Світла в тебе душа, доню, — сказала стара, а на світло завше нетля летить. Не пускай її в душу, щоб не очорнила...

Сотниківна злякано зойкнула.

— Серед зілля, як і серед людей, змагання йде, — сказала ворожка. — Дня й ночі, темного і світлого. Але щось у твоїй долі чудне прозирається...

Дівчина глянула у вікно: рами стояли на місці. Тоді вона поцілувала ворожці руку й пішла через залиту сонцем стежку туди, де розливали біле молоко цвіту вишні...

Опинившись на землі, юний чорт став веселий і розбишакуватий. Як тільки запалювалася край неба зоря, вже хотілося йому розгулятися, вдарити об землю лихом

і сколошматити світ. Може, тому так нетерпляче чекав вечора, а коли спадали сутінки, крався до мосту: тут біля води завжди можна було перепинити й полякати подорожнього. Любив він і посидіти у легкому смерку, слухаючи мелодійний дзюркіт води, аж забував часом про замислені пустощі. У легкому димі, коли так любо дзюркоче, йому ставало затишно й добре. Мріялося про далеке й несподіване, але був він ще юний, тож і мріяти не вмів. Тоді знову виникав бешкетливий настрій, і з нетерпінням очікував на подорожнього.

Одного вечора він застав біля себе жабу. Лупила на нього баньки, намагаючись збагнути, що це за проява залізла під міст, а коли зрозуміла, вирішила, що краще сховатися під воду. Майнула перед чортом зеленим кажаном і вже досягла в леті води, коли якась сила повернула її, і жаба плеснулася на те ж таки місце, де сиділа передоцім. Чорт засміявся — йому те сподобалося. Жаба, проте, занепокоїлася. Вдруге метнулася зеленим вихором до води, але вдруге плеснулася на старе місце. Від цього вона вмерла, бо не витримало такого страху серце, і чортові на хвильку стало її жаль. В цей час через міст загуркотів віз, і він миттю забув про жабу. Вискочив на дорогу білим хортом і помчав за возом. Дядько, що сидів на передку, побачив білого хорта і вдарив по конях. Це була шалена гонитва: стугоніла земля, іржали коні, кричав дядько, куріла пилюка, кінські копита гупали по дорозі, наче хотіли пробити її наскрізь, — чорт повів воза вбік на забутий путівець, а звідти погнав його через поле. Коні мчали по ріллі, як по дорозі, трощили молодий хліб — навколо котилися зелені хвилі. Коні швидко втомилися і вже брели по коліна в зеленій воді, інколи й по круп, і голосно іржали, злякано озираючись. Дядько впав на воза і хрестив небо, а воно осипало на нього зелені краплі. Тоді дядько признався Богові в усіх гріхах, а коли й це не помогло, забився під передок — коні наче через бурхливе море пливли. Роздимали ніздрі й хапали губами повітря — очі аж з орбіт вилазили...

Чортові дивно стало на цей страх. Він зіскочив з підводи, і та викотилася на дорогу. Спинилася; розкуйовджений і наляканий, зліз із воза дядько, перехрестився широко й роззирнувся. Місця йому були незнайомі, і він зачухмарив роздумливо потилицю...

«Чого мене бояться? — думав чорт, бредучи через хліб. — Адже я тільки бавлюся!» Йому самому захотілося стати отаким дядьком на возі, отож покотився дорогою, повільно впливаючи в кучеряві задимлені сутінки. Минав сади, що квітли, минав тихі, сонні села, переїздив мости.

«Ото було б любо, — блиснуло йому в голові, — коли б і мене хтось полякав!»

Озирнувся, і серце його радісно тьохнуло — за ним таки помчав білий хорт. Ударили копитами коні, закрутився, замиготів довкола світ. Наче в каруселю потрапили й він, і хорт — помчали, ламаючи зілля й кущі, блакитні сутінки плеснули на них такою потужною хвилею, що юний чорт сп'янів, перекрутився кумельгом і сам ударив копитами — помчав конем, а хорт іззаду вже вивалив язика, втомився і знесилів. Тоді стрибнув угору юний чорт, зчухрав з тополі листя й вичавив сік із того зела над хортовою головою. Хорт заскавучав, облитий зеленою фарбою, приклеївся до дороги і обернувся старим як світ дідом. Відтак скочив юний чорт дідові на спину, але той знесилів до решти, упав і закотив очі.

— Ти чого? — засміявся юний чорт. — Умирати задумав?

— Тьху на твою голову! — втомлено звівся старий. — Думав, хтось із людей вичворяє.

Витер рукавом піт і сумно похилив голову.

— Заганяв я тебе, діду! — співчутливо сказав юний чорт.

Опівночі, коли найяскравіше загорівся місяць, стара ворожка вибралась у ліс по таємниче зілля. Крадькома пробралася через стежку, щоб її не побачив сусіда, теж характерник, який уже кілька місяців її висліджував, і з полегшею зітхнула, коли ступила на білу під місяцем дорогу.

Ішла повільно, ніч була місячна й тепла, а вона виспалась удень і бурмотіла заклинання супроти лихого наслання. Думала про свої домашні клопоти й про сусіда, який заповзявся проти неї, і спершу не помітила, що її залило яскраве світло. Але розгорялося все дужче і нарешті стало таке яскраве, що вона спинилася, підвела голову і сторопіла. Але зметикувала кинутися відразу ж під тин, бо повз неї промчав з шаленою швидкістю вогняний смерч. Забилась у бур'ян і злякано звідти зорила: світло розливалося все більше, місяць розрісся на півнеба і кипів, наче молоко. Ворожка приплющилася, боячись, що осліпне від цього сяйва, але цікавість перемогла, і вона знову розплющилася. І здалося їй, наче йде землею величезний білий чоловік. Вимахує велетенськими чобітьми, аж нічого, крім них, не видно. Стара ворожка тричі перехрестилася і знепритомніла...

Чорти сиділи в пустиці з забитими вікнами, дід палив люльку, було затишно, лагідна півтемрява голубила їх і заспокоювала. Дід пихнув димом і несподівано всміхнувся беззубим ротом.

— Нелегке наше життя, хлопче, — прошамрав він. — Але як ти мене, старого, підвів! І треба, щоб удалося таке капосне!

Юний чорт загорнувсь у сутінок і дрімав. За вікном плюскотів дощ, а тут було м'яко й сухо.

— Багато я бачив за своє життя, — сказав дід, посмоктуючи люльку, — а от не підводив мене так, як ти, ніхто. Був, правда, колись один чоловік...

— Розкажи, — попросив юний чорт, поринаючи в солодкі хвилі дрімоти. Після сьогоднішніх жартів тіло боліло, і він з насолодою відпочивав у сутінку, що його привіяв сюди знадвору дощ.

— А хто це там носом сопе! — скрикнув, аж підстрибнув юний чорт, дід, — Ану вилазь!

— Хто, хто! — забурмотіло з розваленого комина. — Розгалакалися тут...

Юний чорт здивовано помітив, як з-за цеглини висунулася чудернацька вусата голова, а за хвилю на долівку скочило, стукнувши ратицями, дивне розколошкане створіння.

— Прийшли в мою господу, ще й гарикають!

— Сідай до гурту, — мирно сказав дід.

— Домовик, — сунуло юному чортові лапу створіння. — Я тут хтозна-скільки, показилися мої господарі й покинули мешкання... Живеш, як собака! — Домовик зачухмарився.

Дід пихнув димом, а юний чорт знову заколивавсь у дрімоті.

— Дай тютюнцю, — сказав домовик.

Дід дав йому торбинку, і домовик заклав у ніздрю здоровенну нюшку.

— Тільки не чхай! — сказав дід.

— Як то не чхати? — домовик розтулив рота і ловив повітря, вибалушивши очі. — Апчхи! — вибухнув він, і юний чорт знову здригнувся. — А в цього малого, — сказав домовик, — нерви!.. Вже як нюхати, — повернувся до діда, — то й чхати...

— Не нерви, — сказав поважно дід, — а молодий ще... То от я й розказую. Наша доля незавидна: вірять у тебе — живеш, не вірять — умираєш. Скільки вже нашого брата переставилося ні за цапову душу...

— А мене дороги вабили, — сказав домовик. — Ну от і сталося: господар петлю собі накинув, а його жінка від того розумом розслабла. Отак і сиджу на пустиці...

Коливались у сутіні, й кожен думав про своє. Здалося тоді юному чортові, що десь на дні його єства щось пробудилося. Подумав, що варто розплющити очі — і світ заллє такими барвами, що не витримає його молоде серце. «Хочеться мені чогось незвичайного, — подумав він. — Що ці жарти мені, коли від них нема доброго задоволення!» Він довго сидів і думав, п'ючи солодкий сутінок. Грала в ньому кров, і це так приємно було!

— Малий твій? — спитав домовик.

— Та нє, — сказав старий. — Якийсь він трохи не теє... Спить, чи що?

— Спить.

Але юний чорт не спав. Коливало його в ласкавих хвилях, понесло через яри й долини, а на душі стало тривожно й смутно.

Тоді він і побачив перед собою панну. Стояла серед саду, а довкола цвіли, наче срібні, вишні. Стислося в юного чорта серце, й важко дихати йому стало. Завмер, вдивляючись до болю в очах у чарівне видіння. Панна була гарна, такої краси ще не зустрічав він на цій землі, тож, дивлячись на неї, відчув на душі смуток і щастя.

На те заграли над його головою труби. Ревнули, наче сотня волів, а потому загупали бубони. Застрибали тисячі тіней, чорних і вигинливих, які затанцювали шалений танок. І серед цього стукоту, реву, полиску тіл, серед цих срібних вишень, біля чарівної панни, що витанцьовувала найшпаркіше, упало його роз'ятрене, закривавлене серце...

Вчинити так навчила панну сотниківну ворожка. Мала піднятися, щоб ніхто не бачив, опівночі й прокрастися до церкви, а там помолитися за спокій душі. Можливо, тоді знову почне спати спокійно і прожене своїх залицяльників, які почали приходити до неї щоночі. Часом приходили всі три, а часом зливалися в одного — примушували її танцювати й веселитися цілу ніч.

Вікно було заздалегідь відчинене, і вона спустилася через нього до саду. Сад дихав утомою і сном, зітхав, шелестячи змореним листям, кущі витиналися, наче велетенські жаби, облиті цвітом вишні нагадували сиві голови.

Пішла поміж тих голів, обережно ступаючи босими ногами, і їй здавалося, що це сниться її важкий сон. В грудях жив неспокій, знайомий з ночей, коли до неї почали приходити чудні видіння. Вона сіла на садовій лаві

й приплющилася, щоб угамувати хвилювання. Перед нею попливли сині смуги, і відчулася вона, немов на дні моря. Довкола плавали великі риби, а на них, наче на конях, перекинувши хвости через круп, сиділи русалки й покурювали маленькі тонкі курички. Мали довгі, пофарбовані в зелене нігті, а груди було підперезано лискучими нашивками. Риби підпливали до неї й тупалися носами в скло — були наче у велетенській прозорій коробці. Внизу хиталися водорості й сидів зелений, зарослий мохом водяник...

Сотниківна розплющилася і скочила на ноги. Перебігла стежку до виламаної в паркані дірки й обпеклась у кропиві. Це остаточно її остудило, і вона завагалася: йти далі чи повернутися? Але ноги самі повели її до церкви, і за хвилю вона прослизнула досередини. Впала перед образами, але помолитися не встигла: знадвору почулися важкі кроки.

Зайшов студент. Тягнув на плечах труну, а коли поставив її на узвишші посеред церкви, роззирнувся. Місячне світло проливалося через віконця й тріпотіло на підлозі та помальованих стінах. Святі й титарі з оселедцями на головах дивилися чорними незмигними очима, наче хотіли зрозуміти цих людей, що так невчасно прийшли до церкви. Вгорі залопотіли крила, і студент здригнувся. Стояв у місячній стязі високий, гарний і смутний. Зітхнув тяжко і поліз до труни.

Стало тихо, дивно тихо, і сотниківна боялася дихнути, аби не виказати себе. Знову пролопотіли крила, а за тим вдруге почулися важкі кроки.

У церкву зайшов міщух. Був у білій одежі й тримав перед собою свічку. Світло від неї падало знизу, і його обличчя через те було страшне.

— Ти вже тут? — спитав глухо. — Хочеш умерти, бо не полюбила вона тебе?

Сотниківна молилася. Гаряче вишіптувала слова, а на неї так само непорушно дивилися зі стін святі й титарі з оселедцями.

Втретє затріпотіли крила, і прийшов козак. Був у чорному й безшумно почав крастися до труни. Міщух різко повернувся, і вся церква раптом освітилася яскравим світлом. Воно потекло через усі вікна, спадало з бані й залило церкву так, що та аж захиталася. Захиталися образи й мальовані козаки.

В глибині церкви щось ухнуло й кинулося. В труні трупом лежав студент, а міщух раптом закричав, дико вимахуючи руками. Козак дивно підстрибнув, і сотниківна болісно зойкнула. Позаду в нього тягся довгий хвіст, а замість ніг виглядали брудні ратиці.

Сотниківна боролася з хаосом у собі, а може, боролись у ній сни. З'явилися золоті павуки на довгих тремких лапах, вони сплітали між сонцем та землею золоте павутиння, яке обплутувало дерева, як струни бандуру. І коли вона вистрибнула босоніж на іскристу росу, коли завмерла, зачарована довколишньою красою, з золотого присмерку виступили одягнені в барвисту одежу дівчата. Розсілися по цілому небі, зайнявши простір од землі до сонця, а біля сонця сів білий дід. Дівчата торкали струни-павутиння, лунала срібна музика — лилися чудові пісні. Дід ударяв раз по раз у сонце золотою булавою, і згори сипалися іскри; м'яко подзенькували дзвіночки, що їх безліч було розвішано довкола сонця. Похитувалися дівчата, плакали під їхніми пальцями золоті струни, а до сотниківни підійшов білий кінь і став, кланяючись, на коліна. «Сідай на мене, — сказав кінь, — я хочу тобі світ показати». Вона сідала верхи і мчала, наче вітер, і заспівувала й сама. А тоді танцювала на спині білого коня, і було їй світло, аж очі заплющувала. Тоді надбігав чорний кінь, сипав вогнем із ніздрів і мчав за нею, а сотниківна обхоплювала руками свого білого, і її душив страх. Може, через те опинялася на спині в чорного коня, відтак мчав за нею білий, але не міг наздогнати — вороний увозив її в царство тіней. Вона

потрапляла на відьомський шабаш, де вигиналися чорні стрункі красуні, де струни викидали зруйновані мелодії і вила труба. Звук труби нагадував їй вовче виття, а може, й плач над померлим. Навколо відьом вистукували ратицями чорти і вимахували хвостами, розкидали шматки полум'я, яке спліталося й творило довкола танцівників вогняне коло, — по той бік поля стояв білий кінь і тужно, заклично іржав.

Тоді до неї і підійшов юний чорт.

— Я тобі показую все це недарма, — сказав він. — Хочу відкритися перед тобою — полюби мене!

Вона побачила його темні чудові очі, в яких палав глибокий сум.

— Нам відведено мало часу для життя, — мовив він. — І ми, і ви, люди, піддані одному прокляттю: прийде огненний чоловік і потопче нас. Не губімо часу, панно, віддамося коханню, бо ж і ми, і ви однаково живі істоти.

— Але в нас є душа, — сказала сотниківна.

— Душа — це байка, — зашепотів чорт, простягаючи до неї руки. — Йдеться про мент. Хапай його, вдовольняйся, інакше ловитимеш самі хвости.

Тоді їй стало страшно.

— Не торкайся мене! — закричала вона, відштовхуючи гарячі руки, що бралися її обійняти...

Прокинулася серед ночі. Місяць густо заливав помешкання, в його холодному трепеті грали узорами килими. Довго дивилася крізь вікно на оті зорі в дрібних шибках, і душу її поймав дивний жаль. Тоді вона заплакала, бо в ній зібрались у цю мить усі світові болі, усі жалі, бо відчула вона на душі високе одкровення, яким обдаровує смертних життя один лише раз.

— Я не піддамся тобі, чорте, — прошепотіла вона, — бо любов свята. Я хочу жити для щастя, а не для задоволення, адже справжнє щастя — це як чисте небо над головою...

До неї підходив білий кінь, і знову починалася шалена гонитва: мчав, як стріла, співали пісень дівчата, дзвонили

дзвоники біля сонця, сонце саме було велетенським дзвоном, а сивий дід тримався за промінь і хитав той чудовий дзвін. Дзвонив він, як на Великдень, а сотниківна опустилася на коліна і звела очі догори — душа її заспівала разом з дівчатами.

Тоді підповз до неї чорний вуж і став навпроти на хвоста. Ударив темною головою їй у груди і скинув її з білого коня. Летіла, повільно обертаючись, у запаморочливу прірву, а біля неї бігли чудові сумні очі юного чорта, який дивився на неї і ніяк погляду відвести не міг.

— Слухай мене, кохана, — шепотів він. — Ми народжені у світ через випадок: і ти, і я. Ми прийшли сюди насолодитися місяцем та сонцем, росами й деревами... Дозволь, я тобі ще одне чудо покажу...

Вона сиділа на пеньку, що нагадував зручний услон. Перед нею лежала галявина з темно-зеленою травою й білими вогниками ромашок. На ній стояв чорний кінь, він голосно заіржав, а тоді метнувся через зелене поле. Підстрибнув угору, вище за дерева, впав на коліна і почав танцювати на задніх ногах. Срібні копита кресали іскри, і сотниківна зачудовано вдивлялася, як перетворюється кінь у красеня парубка. Вдарив парубок шапкою об землю, замиготів срібними підборами, застукотіла земля, заплакали дерева, гублячи, наче сльози, листя; тоді впав парубок на землю, і вона впізнала того вужа, що бив її у груди. Зціпила, щоб не закричати, зуби і непевно намалювала перед собою хреста...

Ішов дощ, а юний чорт забивсь у куток пустиці й печально звідти зорив. Дід викресав вогню, запалив люльку й пахнув димом. У цьому димі, серед м'якого затишшя пустиці, думав юний чорт тяжку думу. Зальоти до сотниківни йому не вдалися. Все, на що був здатний, виклав, і нині, коли в тілі не було сили, його опанувала нудьга. Сотниківна відтрутила його, це він добре зрозумів, але те, що почав він своє життя поразкою, не давало йому спокою. «Їх не зовсім можна зрозуміти, людей, — думав він, —

адже я для неї всього себе клав!» — «Треба було взяти її одуром», — майнуло йому в голові, але здригнувся від цієї думки: не хотів бути схожим на інших.

За вікном ішов дощ, а чорт думав про сон, який побачив після останніх відвідин сотниківни. Приснився йому гарбуз, величезний, як бочка, той гарбуз котився на нього і ледве не роздушив. «Мені не заходило на звичайні зальоти, — думав юний чорт, — хотілося розбудити у ній потяг до волі».

— Таки не вдалося тобі взяти ту дівку, — сказав, попихуючи куривом, дід. — Бо дурний ти і несвідомий...

Зі свого кутка виліз домовик, зачухмарився і сів біля діда.

— Що зі мною буде далі? — сказав він. — Хата валиться, і мені вже до того байдуже стає... Дай-но нюшку!

Дід дав тютюну, і домовик голосно чхнув.

— Оце я з малим балакаю, — сказав дід. — Не взяв-таки тої дівки.

«Хіба вона дівка? — смутно думав юний чорт. — Вона красуня, якої світ не бачив».

— Гарбузяку дала! — домовик колупнувсь у зубах. — Чув, як кидався тут уві сні... Не з того боку, певне, танцював...

«Хай би вона була відьма, — думав юний чорт, — тоді б ми й зійтися могли. Або ще простіше: вона дівчина, а я парубок...»

— Хотів її умовити, хе-хе, — захихотів дід. — А в нашому ділі так нічого не візьмеш...

Кублилися сутінки, пихкала люлька, а домовик чистив патичком ратицю.

«У світі повинні бути відповідності, — думав юний чорт, — інакше він не триматиметься купи. Світ без гармонії ні до чого, бо, коли порушиться в ньому одна ланка, розсиплеться на сміття».

— Певне, і в коханні їй освідчувався, — глумливо сказав дід. — Мовляв, я таки чорт, але не чортівська моя любов, хе-хе...

— Я випробовував закон відповідності й гармонії, — сказав юний чорт.

— Що-що? — здивовано вирячив очі дід. — Щось ти заговорюєшся, хлопче... Закон... як ти сказав?

— Закон відповідності й гармонії, — смутно повторив юний чорт. — Я не хотів її дурити...

Вони сиділи в темряві, замислені й похнюплені. Дід смоктав люльку, домовик чистив ратицю, а юний чорт думав.

Несподівано відчув — щось дивне коїться з ним. Здалося йому, що розчиняється в повітрі, вже розтала одна нога й починає розтавати друга. З жахом зирнув — ноги й справді зникали, наче горів чорний папір. Хльоснув юного чорта жах, але за хвилю стало спокійніше. За якийсь час він мав уже саму голову, а замість тіла — чорну купку попелу, що нагадувала форми його тіла. «Як мало я жив, — думав він, відчуваючи, як звуглюється його язик, — і ще нічого не встиг удіяти. Певне, не годиться нашому братові так захоплюватися красою — от і учинив я щось негаразд».

По пустиці потягло продувом, і він помітив, що вітер здуває його згоріле на попіл тіло. Лежала на підлозі сама голова. «Хай би лишилася голова, — подумав він. — Мені ще потрібно додумати одну важливу думку. Хвилинку, хвилинку, — попросив він, — я зараз її скажу. Немає ж ніякої рації відходити, коли тільки прийшов, коли тільки почав усвідомлювати себе, нема ж ніякої рації...»

Але голова його тріснула, як старий горщик під важким чоботом. Величезний, важкий ступак наліг на пустицю й розтер її на порох. Велетенська істота пронесла вслід за собою хвилі скаженого вітру — вона поспішала. Десь гримнув грім, а навколо задвигтіла земля.

Вранці сотниківну випроводжували в монастир. Її посадили на вистеленого килимами воза, і візниця вдарив батогом, поганяючи коней. Вони їхали довго, здалося сотни-

ківні, кілька років, а може, кілька десятків років бо коли панна витягла з-під килима люстерко, побачила раптом старе обличчя незнайомої жінки.

— Скільки минуло часу, дядьку? — спитала у візниці. Той не відповів, тоді вона торкнула його. Візниця похитнувся і звалився з передка: з витрухлої одежі випав на дорогу давно висохлий кістяк.

Вона, проте, не здивувалася. Зійшла на дорогу, і їй здалося, що побачила перед собою якесь сяйво. Звела руки, щоб помолитися, але помітила велетенського чоловіка в білих розметаних шатах — рушив на неї, махаючи в повітрі величезними чобітьми. Світло заливало простір рівномірно й монотонно, від того незвично знебарвлювалися дерева, що стояли обіч шляху. Побачила, як побігли по гілочках швидкі бузкові тіні, і дерева раптом спалахнули малиновим вогнем, який одразу ж їх спопелив.

Тоді сотниківна побачила, що навколо неї згоряє цілий світ, вона впала ниць, але ще зберегла ту мить, коли свідомість нагадує спалах блискавки, яка немов застигла в небі. Пожадно вбирала все, що відбувається, в очі, бо їй раптом стало треба навічно це закріпити: попіл згорілих дерев, попіл згорілої дороги, що скручувалася, ніби зотліла тканина, кілька червоних гір і могутні вихори, що несподівано плюснули на неї. Вона встигла подумати, що все те може відбуватися не поза нею, а в ній самій, що життя її від якогось часу перетворилося на забуття; що вона в ньому, може, щось перебачила — її захопили швидкі палахкотючі червоні крила й піднесли над землею. І коли вона падала долі, уздріла раптом дуже чітко й близько від себе великі, чорні, повні ясного вмиротвореного світла чоловічі очі, які вона знала колись давно, які, можливо, й полюбити могла б, але досягти яких так і не спромоглася.

1968

Джума*

Мандрівний цирульник відчув утому. Він зійшов з дороги і приліг у холодку біля самотнього куща глоду. Простерлося над ним високе небо, дзвеніли жайворонки, кущ уже був обплутаний вересневою павутиною, сюрчали коники, швидко пролетіла зграя горобців, великий лелека проплив над головою, виставивши довгого дзьоба. Цирульник заплющився: в очах замиготіли червоні смуги й плями. Він подумав, що цього разу шлях од села до села виявився надто довгий, — був уже голодний, але не хотілося рухатися й турбувати цю тишу й спокій. Не зле було б і напитися, думав він, та криниці поблизу все одно нема; пливли перед ним червоні смуги й плями, розжарюючи темряву, в яку поринув. Врешті, темрява теж була червонувата, і він розгледів у ній обрис — чи машкара, чи колода. Далі побачив незнайомі обличчя: одне, друге, третє, — були спокійні й холодні, тільки в кожного надмір розширені очі...

Цирульник розплющився й сів. Різонуло в очах від яскравого світла — з-за хмари визирнуло сонце. Хотів звестися, але незримий тягар зігнув його.

— От тобі й на! — пробурмотів він, упираючись обома руками в землю і знову намагаючись підвестись. Але тягар так само гнув його до землі.

* Джума — чума.

Цирульник обмацав, собі плечі, латану сорочку на спині, роздивився навкруги — на глодовому кущі червоно палали ягоди, і йому аж очі заболіли від цих вогників. Одначе треба було встати, і він, спершись на руки, напружився, скільки міг. Ледве-ледве розігнувсь, од напруги зросився лоб, тремтіли руки, віддих став важкий і нерівний. Перехрестився, зирнувши на небо, і йому наче полегшало. Підняв із землі торбу зі струментом і здивувався, яка вона легка.

Тягар зі спини, проте, не спав, гнітив його так само, але він вирішив іти — до того ж віддалік виднілись уже перші хати села. Вийшов на дорогу і спробував закинути торбу на плечі. Але вона ніби вдарилась об щось тверде і знову злетіла йому до рук. Повернув голову, зазираючи за спину, проте не побачив нічого, хіба що туман простелявся за ним, не дуже густий, однак непроглядний. Цирульник накрутив на руку шворку від торби й наліг на ціпок. Тягар зі спини не спадав, він крекнув, підкинув його, мов лантух, і ступив крок.

Ішов важко й повільно. Навколо блимотіли квіти. Розросталися, більшали на очах і ставали волохаті; ромашки гойдалися десь над головою, гули великі, як лелеки, бджоли — цирульник бачив їхні вирячені очі, — трава здіймалася, ніби дерева, шумів вітер, і ці дивні дерева гули. Виліз здоровенний, як теля, цвіркун і подивився на нього з тупою байдужістю. Позіхнув, розтуляючи сірого беззубого рота, й почухмарився. Цирульник витер з чола піт і зненацька відчув, як щось лоскоче йому шию. Змахнув рукою, тоді наблизилося до вуха щось жорстке, наче губи.

— Зараз тобі полегшає, — сказав чи то він сам, чи то інший голос. Знову озирнувся — туман ніби порідшав, квіти швидко меншали, дрібнішали цвіркуни та бджоли, пташки з шурхотом зірвались у повітря, і він відчув з полегшею, що тягар йому трохи спав.

Сів на узбіччі й передихнув. «Такого мені ще не траплялося», — подумав, поступово доходячи тями.

Село вже було недалеко, і він знову взявся за ціпок. Ззаду на нього кинулося довге вечірнє проміння — тінь його видовжилася й лягла на дорогу. Цирульник здивовано вдививсь у ту тінь — бігла перед ним, наче стежка. Ступав на неї, а вона рвалася з-під ніг, ваблячи й принаджуючи. Мала дивну голову — машкара чи колода, а на ній стримів великий, мов лантух, горбисько.

Вранці цирульник вийшов на сільський майдан. Ішов порожньою вулицею й дивився, як сходить сонце. Було веселе й умите, блищала трава, довкола стояла тиша — село іще спало. Він не гаяв часу, навіть не зайшов до хазяїв, у яких ночував, а відразу ж поспішив на майдан. Сів під крислатою липою й розклав свій струмент. Але люди до нього не сходилися — майдан був порожній, порожні були й вулиці.

Вчора прийшов сюди й був гостинно стрінутий. Переспав, прокинувся просвітлілий, здавалося, полегшало й спині. Однак навколо дивно порожньо. Сидів біля свого струменту, і до нього ніхто не приходив. Він навіть гукнув:

— Гей, хто хоче причепуритися! — Але вітер погасив його голос.

Висла густа тиша, сонце вже підбилося високо, вітер схитнув липу й затанцював на листі. Цирульник скинув брилика, вітер скуйовдив йому чуба. Хати стояли принишкло й насторожено, а над ними не курилося димком.

Обличчя в цирульника видовжилося. Ще посидів якийсь час, приглядаючись чи принюхуючись, а потому звівся. Був здивований і посмутнілий, і це здивування повело його до першої хати.

Обережно зайшов на обійстя, наперед відчуваючи щось лихе. Ще більший подив охопив його — серед двору лежав, виваливши язика, мертвий собака. Цирульник відчув, що

й хата дихнула на нього пусткою. Торкнув двері — все в ньому напружилося, — але довкруг було тихо. Двері відхилилися з рипом, і він здригнувся. Переступив поріг, тремтячи, — в ніздрі вдарив дух мертвого тіла й пустиці. На столі лежала хлібина, грудка солі й стояв штофик горілки.

— Чи вдома пани господарі? — спитав тонким голосом. Його починало трусити. Було тихо, так тихо, що чув власне дихання.

— Гей! — гукнув тим-таки тонким голосом. — Чи вдома пани господарі?

Боявся ступити до світлиці — лише наблизився до дверей, безсилий спинити трем у колінах. Зазирнув досередини й заплющився, бо хвиля нудоти прокотилася по тілу.

— Ну, звісно! — пробурмотів, уже повертаючись до виходу. Йому бракувало повітря.

Цирульник вийшов надвір. Чудне заціпеніння охопило його. Сів на ґанкові й утопив обличчя в долонях. Пальці йому все ще тремтіли, а перед очима пропливали якісь незнайомі обличчя.

І він відчув жах. Хлюпнуло межи очі чорним димом, чорною водою, слизькі вужі поповзли йому в душу, і він зрозумів, що не витримає всього цього. Скочив на рівні й кинувся на вулицю.

Тут було так само порожньо. Знову не міг отямитися: вчора він прийшов сюди — село було спокійне й мирне.

— Гей! — загукав раптом цирульник на все горло. — Чи є тут хто живий?

Прокричав це ще раз і ще. Але відповіддю було безгоміння, і він став задкувати, відчуваючи, як хльоскає його, мов батогом, той-таки жах.

Стояв серед порожньої вулиці у полотняних штанях та сорочці, і йому здавалося, що він ще й досі спить, що це тільки страшний сон, який зникне, варто тільки прокинутися.

Цирульник сів біля якогось тину й заплющився. «Треба заснути, — подумав він, — перебити цей сон іншим».

Однак навколо стигла та ж таки моторошна тиша, а цирульник був людина твереза. Він бачив, що тин, на який спирався, був справді тин, покритий дорожньою курявою, — з потрісканого паліччя лущилася кора. Перед ним стояла хата, і він уздрів її посинене вікно й шибку, складену з двох шматків скла; білу стіну, обляпану брудними цятками від дощу; солому, що вкрилася зеленим мохом, а з неї вибилася бліда й хирлява травинка. Це все було надто зриме, як і його закіптюжені босі ноги, як слід од воза, вчавлений у сірій землі. Побачив ще свіжі кінські кізяки й застромлену кимось у тин жовту квітку. «Треба тікати, — стукотіло йому в скроні, — а то ще не вийду звідси».

Згадав про струмент, розкладений на майдані, — могли б украсти, доки він ходить. «І то було б добре», — пробурмотів, з острахом позираючи на хату з обляпаною стіною.

Звівся й обтрусив порох зі штанів. Хотілося, щоб ця тиша хоч якось сколихнулася, хай би й напали на нього собаки. Але йшов порожньою вулицею, і навколо не чути було ані звуку. «От би зустрітися з кимось, — уже з відчаєм подумав він, — і попросити хоч би тютюнцю до люльки». Цирульник знову вийшов на порожній майдан — тут і досі гуляв вітер, звіюючи куряву. Під липою лежав струмент, якого ніхто не зачепив, — вітер устиг завіяти його сірим попелом. Він згорнув шматину, струсив куряву і вклав струмент у торбу. Тоді ще раз обдивився довгим поглядом хати, порожній майдан, вулицю, що тяглася вглибину, — здалося, йому зовсім небагато треба, щоб почутися щасливим: хай би загавкали собаки чи заревіла худоба. Але навколо було пустельно, аж холодно, і він розбито й утомлено рушив із села, відчуваючи на плечах осоружний тягар, а на душі скімливий жаль.

Мандрівний цирульник був немолодий. Хтозна-скільки блукав він дорогами, обличчя його обвітрилося й покрилося густим закальцем, лоб був помережаний зморшками,

очі — наче зашнуровані в мішечки, великі губи потріскані й сухі, а над ними — сірі кущики вусів. Одежа завжди абияка — полотняні штани й сорочка, на голові — брилик. У торбі — пара чобіт та струмент, зілля та ліки. Він ходив дорогами, зігнутий і замислений, — його вже знали по селах давно. Коли з'являвся, до нього валом ішли люди, — на сільському майдані ставало весело, бо він, працюючи, завше пританцьовував і наспівував. Заможніші хазяї кликали його до хати, частували обідом і чаркою, а тоді вже — всілякі замовлення, ради й чепуріння. «Хто хоче чепуритися, — гукав він веселим голосом. — Дідів роблю хлопцями, а бабів дівками!»

День був сухий, з різким теплим вітром. Цирульник ішов дорогою, важко переставляючи ноги. Довкола німіли лани, ощетинившись високими стернями, бовваніли самотні дерева й кущі, розтикані тут і там, — він плентався від одного дерева до другого; вітер кидав в обличчя курявою, хрумтіло на зубах, а йому нестерпно боліли плечі — тягар зі спини не спадав. З кожним кроком начебто наростав і притискав дужче: горб був високий та гострий — він це бачив на власній тіні. Але треба було йти — не мав у роті сьогодні ні крихти. Село, яке так тяжко вразило його, вже сховалося з очей, і він плентався полем, вислаблий і знічений.

«Чи не смерть то моя?» — подумав, зупиняючись біля невеликої обскубаної грушні. Під нею було густо грушок, і він став їх жадібно їсти, не помічаючи ні терпкоти, ні смаку.

Ліг на траву, вітер обвіяв обличчя, і він подумав: отак би лягти й заснути навіки або ж заснути і, прокинувшись, переконатися, що все це тільки запаморока. Він лежав, і йому важко нила спина, боліли плечі й віддавало в шию. Голова каламутніла, він дивився щілинками напіврозплющених очей туди, де громадилися хмари й подекуди зблискували сині латки неба. В цій хвилі не було в нього ні болю, ні урази — тільки глухе здивування, з яким дививсь у небо, і глуха туга, що гойдала його й пригашувала мозок,

який заволікався м'якою вовною. Здавалося, що нею заросло все небо й земля, млоїлося в очах, судома стискала горло, і він тільки тепер відчув, які терпкі були грушки, що їх наївся.

Але не міг лежати — до вечора хотів утрапити в село, де сподівався на вечерю й звільнення від цього наслання. Звівся, спираючись на руки, й розбито почвалав дорогою. Як і того разу, побачив на узбіччях велетенські, більші за людину, ромашки, бджіл, як лелек, що гули над тими квітами, врешті, й самого лелеку, котрий стояв, як журавель, біля криниці. Цирульник згадав, що його давно палить спрага, схопив лелечий дзьоб і спустив його в темну прірву криниці. Лелека пив воду, а він зазирав до того джерела, безсило черкаючи долонями прохолодну вільгість.

— Ну, годі! — пробурмотів він, втираючи сухі вуста.

Десь близько уже мало бути село, воно й справді з'явилося попереду — мерехке, як марево, з липами, в'язами й білими, наче мальованими, хатами. Путівцем гнали худобу — знялася сива курява, пастухи й череда пливли в ній, наче по воді йшли. Цирульник повеселів, відчув на губах смак свіжого молока, аж слина потекла, побачив його теплу густину й бульбашки поверх на краях кухля. Наддав ходи, височезна трава зашелестіла услід, наче очерет, і він пішов між того очерету, змагаючись із вітром, який дув в обличчя, і відчуваючи, що геть вислаб і йому стає все важче долати цю дорогу.

Цирульник любив входити в село, коли спускається блакитний сутінок, затихає вітер, змовкає худоба, чоловіки виходять із хат і сідають на призьбах, жінки стелють у садках обруси на столи — пахне вечерею, теплим молоком, спілими яблуками. Чується рип журавля біля криниці, неголосна жіноча розмова, покашлювання дядьків, які смалять на присьбах люльки з вишневого кореня, погуки матерів, дитячий гамір, поквоктування курей, що всідаються на сідалі.

Хати відпочивають, розхиливши двері, — всередині гуляє темна сутінь. Люди в цю пору м'якшають і добрішають, завертають подорожнього й запрошують на вечерю, особливо коли йде цирульник. Він пострижe й виголить, причепурить вуса й бороду, дасть жінці трави на неміч. Питиме молоко й оповідатиме дітям казки. А молоко, яке він вип'є, буде свіже й тепле, за це молоко він ладен вивернути всю свою торбу, він щедрий, як щедрі до нього й господарі.

Цирульник бачить все це, приплющивши очі, — до села вже зовсім близько, він хоче насправді до нього дістатися. Не любить турбувати господарів, коли ті облягаються. Запах сіна, на якому він спатиме в повітці, вже й зараз лоскоче ніздрі, як і запах молока. Сонце б'є йому в спину, він бачить перед собою довгу горбату тінь й напружує силу, бо попереду село, його вечірній молочний дух, його теплі сутінки, що пахнуть сіном та яблуками. В таку хвилю цирульник і сам добрішає, дивиться лагідним зором, хоча тягар так само чавить на спину. Пригадує знайомі обличчя: він знає це село так само давно, як знає його воно. Дерева ближчають, біжить біла дорога, стелються смужки від коліс, вони теж біжать, начебто їде він возом. Цирульник зустрічає першого чоловіка й вітається. Той вітається також, і цирульник задоволений — за кілька хвиль увійде в село, де його зустріне добрий дух сіна й молока, добрий дух людської праці й гостинності.

Але вранці цирульник знову відчув страх, що вповз йому в груди слизьким вужем. Навіть здалося: тут, серед майдану, осілося безліч гаддя, яке обплутало його тіло, сичить ув очі, а він, мов кам'яний, сидить серед нього, даремне розклавши струмент. Гаддя холодне й гидке, а він виповнений здивуванням та болем. Й досі наче спить, бо де це бачено, щоб було стільки гаддя і щоб воно обплутало так людину, хай навіть вона й кам'яна.

— Був один хлопець, — шепотів його сухий язик, начебто оповідав дітям, — який скликав гаддя...

«Повелитель гаддя!» — подумав він.

Танцювало листя на липі, струмент укривався курявою, він сам покривався тією курявою, і там, де пролазили вужі, курява злизувалася — залишалися смуги, а може, це так темніє йому в очах? Були ті смуги наче дороги в степу, і по них повзли великі, мов ягнята, мурахи, дивилися на нього й на світ, і він раптом злякався: а що, коли все повторилося?

Відчув, як закололо йому під серцем. «Вже добралися й туди», — подумав він про мурах. Сидів на порожньому майдані й думав, що таке не може повторитися двічі, голова в нього надто втомлена, щоб удруге витримати той жах.

— Вже час би й худобу виганяти, — сказав собі.

З двору, де він ночував, теж не вигонили корів, і він пожалкував, що таки не зайшов до хати, як прокинувся, — не хотів набридати.

Звівся на ноги й рушив порожньою вулицею. Дивна тиша огортала його — ні гавкоту, ні запаху диму, ні квоктання курей, ні півнячого співу, ні іржання коней, ні мукання корів.

Голова його була втомлена.

— Двічі нічого не повторюється, — сказав він.

Німі вулиці, німі городи й двори, німий майдан, лише дерева говорять — лопотять і лопотять, начебто не можуть нагомонітися. Німували журавлі біля криниць, опустивши дзьоби в студениці й безперестанку п'ючи воду.

— Гей, скільки можна пити тої води! — пробурмотів він, все ще намагаючись утримати свій чудний настрій сну. Бо то не може не бути сон. Він раптом озирнувся: за ним повзло, аж дорога стала чорна, гаддя. Всі разом підняли голови й сичали. Він майже побіг, щоб позбутися цього видива, — боявся вірити й не вірити, боявся розуміти те, що накладалося одне на одне з такою нещадністю.

Ускочив у двір, де ночував, його гнав біль, гострий та холодний, мов шабля. Побачив садок біля хати і стіл, за яким учора вечеряв; собаки не було — лежав, певне, в буді; побачив зачинений хлів, а звідти — ні звуку; побачив зачи-

нені двері й завішані вікна, а на стрісі — порожнє лелече гніздо: ні лелеки, ні лелеченят.

Він позадкував з двору, бо душа його вже осягла те, чого не розумів мозок; врешті він давно це знав — ще коли побачив порожній майдан; відчув, як луснула тихо, без звуку, наче хто дихнув, ота павутинка, єдина квола сподіванка, що двічі нічого не повторюється.

Цирульник згубив брилика, волосся було геть сиве, розтріпане вітром і склеєне потом; йому здалося, що на спині в нього кривава рана, і він став скрадатися попід парканом, щоб тихцем вискочити із села.

— Це я, я! — казав він. — Все це треба було зрозуміти раніше — той горб не просто горб! — Він повторював однотонно, наче крапала вода: — Це я, я! Недаремно все довкруж розросталося й ставало таким чудним. Все це один вузол, — спогадав він. — Це я, я погубив обидва села!

«Ну от, — подумав він зморено, коли відбіг так далеко, що не бачив поселення, — знову те саме!»

Перед ним здіймалася стерня ледь не людського зросту, він ішов між цього дивного лісу рурок, у які свистів вітер, на плечі боляче тиснув тягар. Він раптом спинився: сірі хмари повили небо, сірі гуси летіли по ньому — все це сповнювало світ сірими драглями. Він обдивився поле — навколо ні душі, а збоку — зарості верболозу. «Річка!» — подумав він.

Поступово спадало збудження — стерня бачилася мов стерня, а небо як небо, набрякле й сіре. Він довго стояв у тому полі серед почорнілого пагіння; над головою крикнула сорока — вітер схопив її і жбурнув убік.

Стояв серед великого порожнього поля, вітер гнув на межі вибілену траву — вижухлу й суху. Він згадав, яке село лежало перед ним, і тихо прошепотів його назву.

Вже надходив вечір. «У селі вечеряють», — подумав він. Спадає сутінок, м'який, голубий, затихає вітер — чоловіки

виходять із хат, сідають на призьбах, жінки стелють у садках обруси на столи. Він бачить обвітрені обличчя, зарослі щетиною, чуби, яких давно не торкалася рука цирульника, чує неквапні розмови про білий світ. А це вже він оповідає казки дітворі, що аж вуха порозвішувала; ось потай прибігла до нього по жіноче зілля молодичка, зазирнули дівка чи парубок, які захотіли любасного зілля...

Він стояв серед голого поля, малий, зігнутий, у простій полотняній одежі, його босі ноги були темні, неголене обличчя обросло густіше, під кущастими бровами світилися насторожені очі. Вже не міг нести на плечах той горб — знав, що не вступить із ним у жодне село. Згадував знайомі обличчя, і дивна лютість поймала його.

— То оце б я мав піддатися! — гукнув він, намагаючись обхопити себе руками за спину.

Ляпав по спині долонями, тоді упав на стерню й почав качатися: бився горбом об землю, дряпався об колючки, аж сорочка подерлася, ковзав спиною, намагаючись зчесати той проклятущий горб, але тільки-но зводився, тягар знову клався йому на спину.

Лютість торсала його дрібне тіло, вовняні клубені забивали мозок, він біг і падав, знову качався по стерні, а тоді знову біг, кричав, аж кривавилися йому вуста, очі палали болем та жахом, сорочка вже висіла на ньому клаптями. Але тягар не спадав: відчував його усім своїм збуреним єством, хоч не знав: була то жива істота чи мара? Часом йому здавалося, що зшуровує з себе ту бридоту, але це була омана.

Тоді він побачив палицю. Лежала на стерні, жовта й довга. Схопив її і люто вдарив себе по спині. Бив і гатив себе, — палиця вже горіла червоним вогнем, — аж доки стратив усю силу і впав обличчям на сиру прохолодну землю.

Лежав долілиць, розкинувши руки й ноги, поклав підборіддя на траву й дивився. Вже перейшов поле й був біля

верболозу. Шуміло листя, він побачив між гілля синю смужку води — торкнулася її швидка синя пташка.

Він подумав: «Воно перемогло!» Вже не мав сили боротися, а важкий горб, як раніше, давив його. Обливався холодним потом і намагався не згадувати про нову дорогу й про нове село. Бачив знову людей, з якими прожив усе життя, яких чепурив та лікував. «Ці люди приймуть мене, — подумав він. — *Воно* знає, що ці люди приймуть мене!»

Дивився на верболози, на смужку води, і в ньому знову закипала лютість. «То оце б я мав піддатися?» — подумав він.

Тоді нова сила влилась у його змучене тіло, молода й мужня. Він аж скрикнув, як звір, що викликає ворога на герць.

— І ти, і я! — проказав крізь стиснуті зуби й, напружившись, поповз по траві, тягнучи своє тіло й тягар, що сидів на ньому.

— І ти, і я! — бурмотів він, помалу вповзаючи у воду. Повз по дну річки, відчуваючи, як тіло його заливає водою, і знаючи, що разом з ним порине й *воно*. Вхопився руками за водорості й ковтнув води. Пив з дивною насолодою й пожадністю, аж доки розчинилося перед ним каламутне марево. Тоді відчув, як вода перетворилася на вогонь, що обхопив його голову й тіло. Вогонь спалював і зілля, за яке цупко тримався руками. Підхопила його хвиля й понесла. Він побачив, як розкришився пекучий біль і заблищало голубе, червоне й жовте скло — в цю мить над ним оглушливо вибухнула глупа темрява, і він покотився в її неозорість.

1969

Відьма

Князь Долинський часом мав дивні забаганки. Коли йшлося про надзвичайних людей або й узагалі про страшне й таємниче, завжди відчував хвилювання. Без цього його заїдала нудьга — намагався покинути в таку хвилю товариство й відійти до себе, щоб віддатися химерним та рожевим маренням. Врешті, жив самотньо: жінка вмерла, дітей не було, тож дозволяв собі й химери. Маєтків у нього також не густо, що не зовсім пасувало до його високого титулу князя, але він знав князів ще убогіших. У глибині душі мав сподіванку на майбутнє вивищення, але на те в пана Долинського не було ні сили, ні хисту. Проте яка то втіха сісти біля вогню й помріяти! Щоб відступився від тебе будень з його незмінними клопотами (гей, як не любив отих клопотів!) і почалося щось таке дивне й цікаве, від чого аж голова крутиться. Під таку хвилю закликав до себе старенького, давно зубожілого пана Твардовського, що вмів чудово оповідати небилиці, й садовив проти себе.

— От ви, — казав глибокодумно, посмоктуючи цибушок, — усе розказуєте про упирів, відьом та чортів. А теє-то, — пан Долинський хихикнув, — чи бачили насправді хоч одного?

Пан Твардовський, звісно, бачив їх не одного, він із ними всіма запанібрата, але князь не слухав того патякання. Дивився просто себе невеличкими чіпкими очима й бачив, що над головою в пана Твардовського виростає якесь чудне обличчя. У ньому все навиворіт: очі — де рот, а рот — де очі, і воно сміється навзаводи й підморгує. Звісно, пан Долинський вигадував те обличчя, йому самому ставало смішно на простуваті брехні Твардовського, але що, коли любив і брехні, й тихий розважливий голос того-таки Твардовського.

— Такий ви всесильний, пане Твардовський, — сказав якось, — то привели б мені до маєтку хоч яку відьму!

Сказав це і зомлів, настільки сподобалася йому власна думка.

Твардовський примовк. Подивився на князя темним, мудрим поглядом і мовчав.

— То я питаю, — сказав Долинський, — чи не змогли б ви привести якоїсь відьми до мого двору?

В очах Твардовського мигнули лукаві іскри.

— Я міг би, — мовив він обережно, — але...

— Ну що «але», пане Твардовський. Коли можете, то приведіть.

Твардовський мовчав ще довше, він дивився під ноги, наче набивав собі ціну, а коли звів погляд, очі його палали.

— Я б зміг, — сказав він, — але чи, пане, не боїтеся того?

Князь зареготав. Так весело, що Твардовський в догоду за ласку, виказану князем, підхихикнув.

— Але це коштуватиме немало труда, — поважно сказав Твардовський, і, як завше, коли ходило про гроші, Долинський скривився.

— Я обіцяю вам свою ласку, — сказав він бундючно й позіхнув: не було про що говорити більше.

Але виспатися йому сьогодні не пощастило. Власне, завжди, коли находила на нього нудьга, його починали

зморювати снища. В цю ніч борсався серед пісків, над ним горіло спечне сонце, а в небі кричали великі чорні птахи. Довкола палали багаття, і князь побачив проти себе те саме обличчя, що з'явилося було над головою Твардовського. Те обличчя покривалося язиками полум'я й начебто втіху від того відчувало. «Дивіться, дивіться, — шепотіло воно, — ви бачите, я горю. Це так чудово — горіти!» Вогонь уже підповзав до князя, і він з жахом побачив, як починає тліти одежа. «Згинь! — закричав він. — Згинь, пропади, нечиста сило!» Тоді він уздрів, як тікає од нього, лукаво озираючись, пан Твардовський. Вишкірився до нього й показав здоровенні, наче в кабана, ікла.

Долинський прокинувся. Ще миготіли в очах вогні, ще дивилося на нього страшне обличчя, а він, мокрий і переляканий, лежав на своєму ложі й бубонів задублими губами молитву. Потім важко встав і підійшов до вікна, за яким холодно палав місяць. Круглий і легкий, він тремтів, розсипаючи довкола холодне срібло. Князеві захотілося ковтнути свіжого повітря, і він потьопав у сіни. Поруччя ґанку були мокрі від роси, і пан Долинський солодко позіхнув. Сів на лавицю й кресонув вогню. Сидів на ґанку, смалячи люлечку, і нудьга покривала його душу. Попри все, його думки крутилися навколо вчорашньої розмови з Твардовським, і він поволі почав віддаватися солодкому мрінню. Сидів, огорнений прохолодою, наповнений, як глек, місячним промінням, і уявляв, як переступає поріг справжня відьма і як починається в нього казкове й незрозуміле життя...

Князь вибив попіл зі своєї люлечки. Йому стало ще сумніше, бо місяць сьогодні царював. Дерева тяглися до нього з безнадійною тугою, витягували гілля й листки, немов хотіли відірватися від землі й полинути вгору, де вільно гуляє той чарівник. Князь навіть уявив собі, як з тріском рветься їхнє коріння і як починають підійматися вони, немов бульбахи, зі своїм витягнутим догори гіллям та листям, з розчепіреним корінням, з якого осипається земля,

і повільно пливуть у небо, меншаючи й меншаючи, доки не згинуть зовсім.

Вранці він довго лежав, доки дійшов сяк-так тями. Встав і, важко позіхаючи, поплентав зі спальні. Йому на зустріч уже біг слуга з мисою та втиральниками, але він відсторонив його.

— Пане Твардовський! — загукав він. — Пане Твардовський!

Йому ніхто не відповів, і Долинський невдоволено почухмарився. Тоді до нього підскочив покоєвий і, вклонившись, почав щось швидко торохкотіти. Але Долинському зі сну позакладало вуха, тож він покрутив головою:

— Га?

— Просив передати... Встав рано й поїхав, як велів ваша милість...

— Хто поїхав? Куди?

— Прошу ласкаво, як велів ваша милість. Поїхав пан Твардовський разом зі слугою...

— Так скоро? — буркнув князь і сів на услона.

— Зволив сповістити вашій милості, що так велів ваша милість!

— Гаразд! — буркнув князь, і йому раптом все зрожевіло навкруги. Здивовано й зачудовано звів брови, розтулив рота, тоді замотав головою і задоволено, щасливо прорік:

— А хай йому чорт!

Князь, здається, довго пам'ятатиме той момент, коли пан Твардовський привіз йому Меланку. Бо коли вона ступила до нього у двір, він аж закляк на ґанку — на нього зоріли темні, морочні очі й біля них зарубеніли чудові вуста. Волосся розсипалося по плечах, хоч за мить побачив, що воно заплетене; вся її постать наче виринула з-під

землі. Меланка всміхнулася, і князь раптом відчув, що всі його роки змиваються з нього, як пісок, що він і досі молодий та моторний, а над його головою — дивне небо, чудове сонце й палахкотющі срібні хмари. Його обплутувало недовідомим чаром, а може, це від того, що дівчина невідривно на нього дивилася. У неї було добре намисто на грудях, а з голови спускалося на спину кілька стрічок. За Меланкою стовбичив задоволений пан Твардовський — враження, яке справила Меланка на князя, його тішило.

— Вона справдешня відьма, — сказав він. — Ми напитали її аж у Барському старостві.

— Ти справді відьма? — спитав суворо Долинський.

Вона хвацько мотнула головою, і він помилувався відчайдушними вогниками, що спалахнули в її зорі.

— А що вмієш робити?

— Все, ваша милосте, — сміливо відказала дівчина, і пан Твардовський задоволено засміявся. — Можу напустити мор, позбавити ваших корів молока, я вчена й можу бути від корів, гусей, кіз, риби, гаддя, бджіл та грибів. Можу наслати град, що виб'є панові посіви, й наслати на пана жаб. А ще можу напортити ваші коні, корови, кури й пси, — вона раптом усміхнулася до князя радісно й просто. Він не витримав тої всмішки й відповів їй такою ж.

— Ти відважна дівка! — сказав лагідно. — А чому тебе досі не спалили?

Вона струснула волоссям (панові Долинському здалося, що воно знову розсипалося по плечах) і засміялася:

— Бо не вчинила нікому зла!

— Відьма повинна чинити зло, — знову посуворішав князь, — бо з чого тоді виказується відьмацтво?

— З того, що я можу все, — сказала Меланка. — От захочу й перелякаю пана.

— Ха-ха-ха! — зареготав пан Долинський. — Ану, перелякай!

— Ні! — Меланка зморщила носика. — Я перелякаю вас іншим разом — цього не повинні бачити сторонні очі.

Твардовський задоволено закивав головою. Він хихотів, і його очі були, наче шкварки в салі; панові Долинському він уже заважав: князь був надто зачарований з'явою цієї дівчини.

— То ти приїхала насилати на мої ниви град і вбивати мої корови? — спитав весело він.

— Отакої! — відказала Меланка. — Я не хотіла нікуди їхати. Це вони притягли мене сюди, — вона хитнула на задоволеного пана Твардовського. — Але, коли хочете, пане, я вам це зроблю...

— Ну-ну! — спохмурнів Долинський. — Іди, хай тебе нагодують. Ми поговоримо про це опісля...

Пішов з ґанку, а коли озирнувся, щоб ще раз зирнути на відьму, обпікся її гарячим поглядом і її надзвичайною, справді чарівницькою вродою.

Відтоді в маєтку пана Долинського все перевернулося. Він сам ходив, наче очманілий, бо скрізь бачив перед собою гарячі, лискучі Меланчині очі. Коли ж справді вони здибувалися, пан Долинський не міг витримати чарівливого струму, що плив од дівчини, й тікав. А Меланка миттю заволоділа домом пана Долинського. Пересовувала речі, поганяла слугами, понаносила квітів та зілля — від статурного спокою й ладу в домі Долинського не лишилося й сліду, і він, який не дозволяв і услонові зсунутися з місця, мовчав, лише сопів і ховався. Не міг навіть розмовляти з нею, бо усмішка сама налітала йому на вуста, і князеві, вже немолодому чоловікові, хотілося жартувати, як парубкові, й говорити дурниці. Твардовський подався зі своїм слугою в свої подальші мандри, і Долинський був йому вдячний, що не мозолив очей — чим далі, тим менше терпів сторонні очі.

Ще особливіше життя у них починалося, коли вечоріло. Вночі Долинський зовсім тратив тямку, бо, як тільки запалювався місяць, Меланка з'являлася серед двору

зовсім гола. Розпускала на спину волосся і, вклякаючи, шепотіла якісь заклинання. По тому скрадалася до хліва, де стояли спокійні й сонні корови, вибирала найкращу, і пан Долинський, сховавшись поблизу, чув, як лагідно вона з твариною розмовляє. Пестила її й цілувала морду, а тоді тулилася до неї, і Долинському здавалося, що під ним розверзається земля, що йому хочеться схопити рушницю й убити відьму разом з її коровою. Меланка ж сміялася й плакала, корова покірно приймала ласки, а потім виходили вони у двір. Ішли через подвір'я — гола відьма й мовчазна, тиха корова. Ступали, наче сонні, немов сковував їх місяць; Меланка погладжувала корові спину, — пан Долинський дивився на все це широко розплющеними очима, а коли обряд кінчався й Меланка ховалась у домі, він крався, наче злодій, до себе в покоєць і цілу ніч не міг склепити очей, відчуваючи, що весь тремтить, що збудження забиває йому до горлянки язика, що в роті в нього сухо й палко і що він ось-ось збожеволіє.

Він повідпускав слуг — це сталося після того, як помітив, що й вони стежать за нічними Меланчиними походеньками, — і несподівано лишився сам на сам з чарівницею.

В той вечір, коли вони опинилися сам нам сам, вона повелася, як завжди. Вивела корову, за нею потягся зачумлений і очманілий Долинський, і вони проблукали так доти, доки зник з неба місяць. Тоді Меланка впустилась у траву й почала плакати. Корова покірно стояла біля неї, віддалік ховався пан Долинський, і серед цього плачу, серед ночі він раптом зрозумів, що його опановує непевність. Він раптом повернувся й пішов додому, а вона сиділа в траві, заломивши руки, й безмовно дивилася.

Вранці й увесь день вона порала голодне князеве господарство й приносила панові їсти. Він мовчки приймав її послуги, але в розмови не входив. Так тривало цілий тиждень, врешті, не витримала й вона і, коли він порпався в їстві, що ніяк не лізло йому в горло, запитала, чого він тримає її біля себе.

— Хочу побачити справжню відьму, — сказав він, ледь-ледь усміхаючись.

Вона не відповіла, а вночі, коли вийшла гола до своєї корови, він також ступив на ґанок. Стояли під місячним світлом, облиті неземним його трепетом, пан Долинський уперше не ховався, а Меланка вперше не вдавала, що не знає про його підглядини. Вони дивилися одне на одного з глибоким, аж болючим сумом, він оглядав, не соромлячись, її тіло, її тугі й великі перса й густу темноту в паху — волосся її струмувало в ніч, чорне, як почуття, що давно тримало в лабетах пана Долинського. Очі її дивилися темно й морочно, і він підійшов до неї впритул.

— Не треба! — сказала вона пошепки, і він звалив її на траву. Рвав із себе одежу, а коли впустився в її розжарену темноту, відчув, що земля закрутилася щосили, що вона стала глибока-глибока, що груди її печуть, як жар, а волосся сплуталося з травою. Меланка застогнала, застогнав і він, і вони покотилися разом із землею й місяцем у неозору безвість, якій немає ні кінця ні краю і в якій горить чорний вогонь, що спалює і ніч, і його обійстя, і небо, і все живе та неживе.

— Ти не відьма! — сказав він після всього.

Вона втупилась у землю й ридала. Тоді він схопив її за плечі й повернув до себе.

— Чуєш ти! — закричав він. — Ти не відьма, не відьма!

— Я відьма, — прошепотіла вона крізь сльози. — І ваша милість у тому ще переконається...

Щоразу, тільки починало сутеніти, вона відчувала неспокій. Потай вибиралася з дому (вже поповерталися слуги, і вона покинула водити корову) і, вилізши крізь дірку в паркані, повільно йшла геть. Простувала вузькою стежкою в просі аж до просторої левади, за якою темнів, як гребінь для неба, гай. Пан Долинський ішов слідом, а коли вона помічала переслідника, прибавляла ходи.

Нарешті кидалася бігти, але він був немов прив'язаний до неї. Відчувала жах, що немилосердно стьобав її, до того долучалося хвилювання й солодка тривога, і вона бігла, наче засліплена. Але за нею, мов тінь, плелася кощава князева постать, і вона вже бігла понад силу. Колола ноги в будяки й траву, навколо сюрчали, мов божевільні, коники; з-за гаю випливав місяць, великий і червоний, як розпечений кавун, — вона відчувала трепет перед цим чудним світилом і впала б ниць помолитися його холодній порожнечі, коли б за нею не тупотіли чоботи князя Долинського. І вона знову бігла, цього разу через зарості кущів. Ховалася за ті кущі, але чорна князева постать знаходила її скрізь, і вона бігла далі, задихана й перестрашена, волосся її чіплялося за гілки й боляче смикалося, одежа розтріпувалася, босі ноги збивались у кров; чула на карку гаряче дихання. І знову бігла, рвала сплутане гілля, часом падала, але миттю зводилася, бо над нею нависала чорна постать і вже тягла руки, щоб схопити її. І вона бігла, а за нею ступали важкі чоботи, і важке дихання обпікало їй спину. Тоді Меланка відчувала, що вже не в силі бігти, й повертала до темного переслідника перекошене з жаху обличчя. А він ішов до неї, швидко й упевнено, вона ще бігла між дерев, в гіллі плутався місяць, гукав пугач, шелестіли крилами кажани, — сильні руки жбурляли її раптом у траву. Ридала, коли з неї зривано одежу, й боронилася, дряпаючись і випручуючись, доки не втиснено її в землю й доки рештки сили не витікали з неї. І вона відчувала, як пахне земля, як чавить її страшенна вага, як проходить крізь неї пекучий струмінь і захоплює її тіло важкий ритм. Вгорі гойдалися місяць і дерева, сльози мочили їй лице, і вона просила, молила не займати її, хоч уже давно була займана і хоч нікуди уже їй утекти.

Потім лежала, розтерзана й переможена, а він сміявся.

— Ти не відьма! — чула вона твердий і, їй здавалося, радісний голос і не могла стриматися, щоб не ридати ридма.

Він стояв над нею, великий і темний, а тоді повертався

й ішов. Вона зводилася з землі, збирала одежу й покірно, як приборканий кінь, плелася за ним слідцем. І все ставало навпаки: він ішов попереду, а тінню його ставала вона. Він навіть не повертався в її бік, і вона вже бігла за ним, дряпаючи й ранячи тіло, доки опинялися перед діркою в паркані. Тоді він наказував їй одягтися, і вона одягалася тремтячими руками, а потім, уже в його ліжку, коли її знову чавив страшний тягар, відчувала ще сильніший трем і віддавалася йому з таким гарячим палом, що він безсило відкидався на подушки й відразу ж засинав.

Дивилася на його одутле, немолоде обличчя і їй хотілося вбити його під таку хвилю. Тіло її струшувала ненависть, але покора розтоплювала ту зненависть, і вона довго й важко думала, як би їй утекти. Вже відчувалася, мов стеблина на вітрі, ще один подув, ще удар — і вона зламається навіки.

Але прийшов мент, якого вона не сподівалася. Одного вечора, коли покликав її вічний княженко-місяць, вона не почула за собою кроків. Довго йшла, весь час озираючись, але довкола стигла пустка, і все під місяцем поперетворювалось у руїни. Наче потрощені фортеці, витиналися дерева; мов розриті вали, тяглися кущі, і вона опинилася раптом віч-на-віч з місяцем, із сухим шелестом кажанячих крил і з тужливими та розпачливими гуками пугача. Їй здалося, що тут, у цій дивній ночі, коли втратила власну тінь, вона руйнується, як і все навколо, розпадається й перестає існувати. Бо й справді, була сама і ще не могла прийти до тями, ще сподівалася важкого хрускоту за спиною, ще сподівалася, що її схоплять сильні, ведмежі руки й розчавлять, мов квітку, але довкола розляглися руїни, місяць також був поруйнований, навколо вмирала трава, і Меланка краєчком мозку зрозуміла, що на неї дихає холодним ротом осінь і що все навколо неї жовте. Дерева теж майже вмерли, так само, як і ціла земля. І їй стало

холодно, пропасниця струснула її тіло — вона впустилася на опале листя. Зимно дихав ліс, зимно горлав пугач, — була беззахисна й нікчемна, сльози роз'їдали їй обличчя, і вона перетворювалась на засипану листям землю, по якій течуть крижані струмки. Місяць збуджував і гнітив її, вона вже ледве-ледве дихала і ставала під цим небом і під цим місяцем наче заблукла мураха, що втратила надію розшукати свій мурашник.

І вона почала проказувати в цю ніч і до місяця лихі слова, від яких терпла в неї на спині шкіра і які до решти руйнували її.

— Хай виздихають у тебе корови, — шепотіла вона, — хай найдуть на тебе й на твій дім жаби і зжеруть тебе разом з усім майном твоїм, хай паде тобі на голову страшний мор і хай зрівняється з землею рід твій! Хай оточить тебе гаддя, і ходи в тому кільці, поки не задубнеш, ходи і плач, ходи і хай не ляже тобі на вуста усмішка, хай розпадеться тіло твоє і хай станеш ти живою руїною. Нехай жінкою тобі буде собача кропива, а товаришем колючий будяк!

Шепотіла все пристрасніше, і їй здавалося, що навколо повзають жаби й гаддя, що пугач б'є її тупим дзьобом у тім'я, що вона вже зовсім не живе у цьому світі, хіба що лишилися цей місяць і зруйнований ліс. Бо вона тремтіла дрібним дрожем, і їй було навіть жаль од тих слів, які вимовила. Але холодна рішучість знову заволоділа нею, і вона повірила в те, у що досі не вірила сама і в що ніяк не хотів вірити князь: ставала серед цієї ночі відьмою, належала цій темені й належатиме їй завжди. Від того дивний жах заколисав і запестив її душу, вона побачила, що її тіло — суха гіллячка, що її руки — хмиз, а ноги — поламані пагони. Очі її — зорі в небі, а волосся її — ніч, у якій спить криниця, вуста її і журавель біля криниці — жах її, вуха її — крик пугача, а шия її — шумкий осінній ліс. Жила в усьому тому дивним життям, поволі збирала в себе місячне сяйво, щоб залишити там, у небі, холодну зиму

й крижану вистиглу таріль, яка поки що сипле й сипле неживе срібло, хмільне, немов трунок, і нещадне, як крик...

І мор прийшов. Ще зранку в селі забили в дерев'яні калатала. До пана примчав вершник від сільського уряду і сповістив, що з села вже вивозять перших мертвих. Запахло димом, горіли хати уражених, калатала не стихали ні на мить, сонце в небі посіріло — дув важкий вологий вітер. Дерева теж відчули пригнобу, бо все наче попелом покрилось і змертвіло.

Меланка зачинилась у своєму покоїку, і коли князь застукав до неї, не відповіла. Він довго лаявся, грозився висадити двері, але в покої чулися тільки зітхання й плач, і Долинський наказав слугам позачиняти всі хвіртки й ворота. Слуги дивилися спідлоба, жах уже доповзав і сюди, вили собаки, й неспокійно ревла худоба — в цей тривожний ранок її забули погодувати. Конюший пана Долинського підійшов до господаря, коли той виліз на вежу над ворітьми. Видно було дими пожеж, бігали, збираючи пожитки, люди, ладнали вози, щоб утікати.

— Ваша милість, певне, відаєте, звідки це нещастя? — спитав конюший.

— Всі нещастя, — задумано відповів князь, — від руки Господньої.

Конюший усміхнувся, його обличчя освітилося твердою затятістю.

— Від руки Господньої чи від руки нечистого, — пробурмотів він...

Від села вже їхало до них кілька вершників. Князь побачив той хід одразу, уздрів сиві бороди дідів, що сиділи на конях, юрбу селян, що зібралася серед сільського майдану.

— Їде сюди копний суд, — сказав конюший.

— Не мели дурниць! — обірвав його князь.

— Я тільки сказав, — з притиском повторив конюший, — що їде копний суд.

— Чхати мені на копний суд! — буркнув князь Долинський, проте з вежі не сходив. Бо його пойняло раптом розкаяння. Рідко коли відчував його, але коли відчував, мучився.

Вершники вже були зовсім близько, і він, не повертаючи голови до конюшого, наказав привести Меланку. Конюший мов чекав цього наказу, бо відразу зник, і пан Долинський удруге відчув розкаяння. «Ну й хай!» — подумав він.

Вершники доїхали до рову, і він побачив їхні схвильовані обличчя.

— Що скажете, люди? — голосно запитав він.

— Ти ховаєш відьму, пане, — сказав йому найстарший. — Це вона наслала нещастя...

Долинський озирнувся — від будинку уже вели Меланку. Була розстріпана, а одежа подерта. Але краса її так само паленіла, а може, навіть більше, ніж звичайно. Горло Долинському стисла ядуха, і він хапнув ротом повітря.

— Вона не відьма! — сумирно сказав він.

— Ми позиваємо її на суд, — сказав найстарший з дідів.

— Гаразд! — сказав князь. — Ви її судитимете!..

Суд уже в'їжджав у браму. Долинський спустився донизу й зирнув похмуро на Меланку. Та відповіла йому іскристим поглядом, і він відчув, як кольнуло йому всередині — всі ті ночі, які провели вони разом, прийшли раптом у цю хвилю; їхній біль та радість. Але довкола стояла сутінна мла, довкола сутінно плавали обличчя членів копного суду й слуг. Вітер був аж мокрий, і через те важко дихалося, хмари вже заволокли небо й, здавалося, от-от мали бризнути дощем.

— Слухай, дівчино, — сказав князь. — Ці люди з села. У них мор. Це ти накликала нещастя?

Вона подивилася на нього незмигно й майже радісно. Губи її торкнула легка, як тремтіння стебла, всмішка. Пан Долинський опустив очі.

— Тебе питають! — крикнув люто конюший.

— Так! — твердо сказала Меланка. — Це я накликала нещастя! Я, і мені допомагали їхні сільські відьми...

— Це копний суд, — сказав князь, показуючи на селян. — Вони прийшли судити тебе.

— Я стану перед ним, — тихо сказала Меланка. — Я вчинила гріх, і вони можуть судити мене...

Він мовчав, тільки дивився на неї з холодним здивуванням.

— А чи знаєш, що чекає тебе?

— Те, що вони присудять, — сказала Меланка з викликом. — Мені і відьмам їхнього села.

— Хто допомагав тобі? — спитав найстарший з селян.

— Палагна і Ганна, — твердо сказала Меланка.

— Чи вести тут зізнання, чи, пане, накажете забрати її? — спитав найстарший.

Князь промовчав. Подивився на Меланку, в неї було підбите око й роздерта біля шиї сорочка. Руки її стискались у кулаки, а босі ноги міцно стояли на сухій безросій траві. І його гойднула раптом хвиля незрозумілого презирства, незбагненного зла і ярості. Відчув майже на плечах це розтривожене небо, вітер і хмари, відчув тупу нерозважну самотність та порожнечу.

— Забирайте! — коротко сказав і пішов геть.

І йому здалося, що чує за собою гаряче Меланчине дихання, що все це лише мана, а вони повертаються з нічних своїх гульок, що він зайде зараз до свого покою і прийме її в ліжко. А тоді все закрутиться, завертиться, все розтопиться і зникне, лишиться тільки її палючий вогонь і її неймовірно прекрасне обличчя. І він відчув, що йому хочеться тікати з цього двору, від цієї трави, по якій ступають його ноги, і від цього неба, що лежить на плечах: йому конче треба утекти від цього навадження й сну, щоб знову нудьгувати довгі вечори, слухати патякання слуг чи принагідних гостей і кликати до голови найрізноманітніші марення. Тоді не буде ні цього пломеню, ні цієї важкої, як ніч, і незрозумілої, як ніч, порожнечі. Він тікав

до своєї затишної оселі і щоступня все більше віддалявся від своєї дивної пристрасті і від свого, може, останнього божевілля.

Але до свого дому він не дійшов. Спинився раптово й відчув, що заповзає йому в душу незбагненний страх. Здалося йому, що у темних сінях хтось чи щось його чекає. Здалося йому, що то жінка із темним обличчям і дивовижно морочними очима. Чорна жінка простягла до нього руку й поманила до себе пальцем.

1971

Сиві хмари

Свояк пана Ходачківського Никифор Твардовський приїхав до нього надвечір. Кинув повіддя слугам і ледве не вбіг у покій, де пан Ходачківський догризав ногу дикого вепра. Густо заливав м'ясиво міцною наливкою, і від того обличчя в пана Ходачківського було набрякле й червоне. За столом сиділо ще з шестеро, тож Никифор Твардовський підсів до самого господаря і шепнув йому, що привіз важливі вісті.

— Зачекайте, пане Твардовський, — задоволено й сито відповів йому Ходачківський, — я дослухаю, що мені розказує цей кабанець! Позавчора, пане, у нас були чудові лови!

Всі шестеро, що сиділи за столом, зареготали на той жарт, але пан Твардовський сидів, міцно стуливши вуста.

— У пана такий таємничий вигляд, — сказала гарненька донька Ходачківського. — Може, розкажете про новини й нам?

Пан Твардовський не відповів.

— Хіба то щось невеселе? — перепитала донька Ходачківського.

Всі знову засміялися, а Твардовський сидів — ані пари з уст. Ходачківський позирнув на нього червоними бичачими очима й шумливо звівся з-за столу.

— Ходімо, пане Твардовський, — він гикнув і втерся рукавом. — А то панство помре з цікавості...

Застільники ввічливо ошкірилися, а Твардовський застрибав, як ворон, за тілистим Ходачківським.

— Ах, цей пан Твардовський! — манірно сказала донька Ходачківського. — Завше він зі своїми таємницями.

У світлиці, де вони опинилися, Твардовський обнюхав усі кутки, навіть за двері визирнув.

— Все боїтеся підслухів, пане Твардовський, — пробурмотів Ходачківський. — У моєму домі нема підслухачів.

— Я дбаю про вас, пане! — спалахнув Твардовський.

— Ну, гаразд, — заспокоїв його Ходачківський, увалюючись ув услон. — Можете розповідати, тут і справді нікого нема.

Твардовський умостив дрібне тіло на дзигель, і його обличчя споважніло. Позирнув на Ходачківського гострими оченятами і нарешті розтис тонкі пошерхлі вуста:

— Привіз вашій милості вісті, яких сподівалися... — Ходачківський засопів і насторожено поставив до Твардовського червоне обличчя.

— Пан Долинський...

— Що пан Долинський? — жваво підхопив Ходачківський.

— Пан Долинський за тиждень вибирається зі слугами до Луцька.

Ходачківський дивився на Твардовського червоними, набряклими очима, наче хотів просвердлувати цього задрипанця. Той, однак, спокійно витримав панський погляд.

— Це певні вісті? — спитав нарешті Ходачківський.

— Як те, що сиджу перед вами, — спокійнісінько відмовив Твардовський. — Їхав до вас, два дні не злазячи з коня.

— Достойні речі достойно винагороджуються, — буркнув Ходачківський.

Пан Твардовський давно шаландався волинськими шляхами. В кишенях у нього гуляв вітер, але то не завда-

вало турбот панові: мав-бо кебету в голові і завше вмів це довести.

Він виїхав від Ходачківського задоволений. У кишені побрязкувало кілька талярів, і Твардовський усміхнувся куточком рота. Позаду теліпався на охлялій, майже сліпій клячі слуга, і Твардовський задоволено подумав, що вони можуть пропити свої таляри у Звягелі. Його кінь був теж абиякий, хоч ронди й мали срібне цяткування. Але вже сколупалися й поламалися, і пан Твардовський оце тепер, задоволено їдучи по дорозі, подумав і про нові ронди, й про коня. Одежа в нього також не раз латалася, але дружина робила це вправно — пан Твардовський міг носити голову гордо. Він іще вб'ється в колодочки і покаже цьому нікчемному панству, яка сила таїться в його мізерному тілі.

Поки що мусив волочитися зі слугою дорогами — той приріс до нього, як реп'ях до собачого хвоста, мав виживляти і його; вони об'їжджали свій звичний шлях від пана до пана, де Твардовського все-таки гощено, хай і без пошанівку. Зате привозив часом гостинці й своїй жінці, що влаштувалася в панів Грунських господинею і могла прогодувати й десять таких, як її чоловік. Але пан Твардовський мав свій гонор, він не здолів би витримати підніжкового становища і ладен був міряти курні шляхи, доки носить його старий кінь. Коня й справді треба було міняти, не так його, як оту служкову сліпу й обідрану шкапу, з-за якої супроти них найбільше скалять зуби.

Зараз Твардовський їхав до пана Долинського. Вони вступлять у те змагання, думав Твардовський, а він погріє руки. Річ віри гідна: не треба лише втягати в те можновладних...

Був задоволений із своєї вдачі, його дрібне лице спогідніло, і це, а чи його задума, приспали його бачність — біля вуха раптом просвистіла стріла, і пан Твардовський перелякано спинив коня. Друга стріла зачепила його за рукав — притьма скотивсь у дорожній порох. Його слуга зробив те саме, і їх миттю обскочили вусаті обличчя.

— О пане Твардовський! — зареготав провідник розбишак. — А я гадав, натрапили на великого пана!

— Любите, пане Ясинський, жартувати! — обурено сказав Твардовський, все ще не встаючи з куряви.

— Вставай, пане! — реготав Ясинський. — Будь певний, такому вельможцеві не вчинимо лиха.

— Ще б пак! — криво всміхнувся Твардовський, встаючи й обтрушуючися. — Зрештою, я і їхав, щоб зустрітися з вами...

Розбійники ошкірили зуби, і Твардовський сумно подумав, що всюди, куди не втрапляє, блищать проти нього оці ошкірені зуби.

— Але я й справді розшуковую вас, пане Ясинський!

— То ходімо з дороги, — весело сказав Ясинський. — Гадаю, пане, не відмовитеся й пообідати з нами.

Слуга Твардовського стояв за спиною свого володаря й дурнувато, але радісно всміхався. Твардовський теж відчув, що в його животі заграли сурми.

— О, так! — сказав він. — Від гостинності ясного пана я не посмію відмовитися.

Розбійники зареготали, а Твардовський поліз на коня. Зірвався, стрибнув удруге і, опинившись у сідлі, полегшено зітхнув.

Вони в'їхали в ліс. Розбишак було п'ятеро, і Твардовський зазначив мимохідь, що п'ятого він не знає, певне, прибився недавно. Ясинський їхав попереду, в нього була широка сідниця, а вгодована шия морщилася сальними набрезками. Врешті, Ясинський мав і свою маєтність, хоч про його розбійництво знали всі. Але тримав носа до вітру — маєтності його не чіпано зі страху: пан Твардовський подумав про це не без заздрості.

Шуміли високі сосни, наче там, угорі, велася таємна розмова неба з землею. Зілля плутало ноги коням, навколо все більше сутеніло. Ліс дихав вогкою прохолодою, запахом розкладеного бадилля й листя. Між сосон почали замішуватися дуби, аж доки не втрапили вони в густий

недобір: чувся тріск ломаччя під копитами, густе дихання коней і людей. Їхали довго, і Твардовський обмислював, як сховати оті кілька своїх талярів. Плівся у хвості розбійницького під'їзду, позаду ще шаландалася шкапа слуги, і цей момент треба було використати. Один по одному повпускав таляри в чоботи, а коли зник останній, полегшено зітхнув і гукнув до Ясинського фальцетом:

— То чи довго ще їхатимемо?

Ясинський повернув до нього засмагле обличчя й показав зуби:

— Більше протрусишся, пане, більше з'їси!

Звіддалік потягло димом і добре знайомим запахом смажені. Слуга вдихав його на повні груди і аж зітхав млосно.

— Гей, хло! — суворо повернувся до нього Твардовський. — Тут не впиватися!

— Чи ж я не знаю? — невдоволено протяг слуга. — А де?

— Де, де! — Твардовський сплюнув. — Мусиш уже тямити!..

Обличчя в слуги стало печальне.

— Вже, пане, приступає до мене, — сказав він тужно. — Вже я, пане, сам не свій! Вже навіть покинути вас годен!

Твардовський зирнув на нього гостро, і слуга понурився.

— Ти мені, хло, диви! — процідив Твардовський крізь зуби...

На галяві горіло вогнище, слуги смажили сарну. Розбійники весело стрибнули з коней, лише Твардовський та його слуга непорушно стовбичили верхи.

— О, наші гості поклону чекають! — зареготав Ясинський. — Злазьте, ваші вельможності!

— Може б, ми перемовилися з паном, — сказав сухо Твардовський, — і ми б собі поїхали!

— Так дуже поспішаєш, пане? — подивився зизом Ясинський.

— Дуже! — сказав пан Твардовський. — Маю за день утрапити до Звягеля.

— Що у Звягелі?

— Ярмарок.

— Ну?

— А на ярмарку буде Гозьський.

— Хо-хо! — проквоктав задоволено Ясинський і вдарив батогом по халяві. — Звістка добра, пане Твардовський, — він блиснув сліпучими зубами. — І, як відомо панові, я не звик не віддячувати за добрі звістки. Злазь!

Слуга вже зіскочив з коня й пішов до вогнища. Розбійники відрізали від туші кавалки печені. Твардовський зітхнув і покірно сповз з коня, — в животі в нього голосно грали сурми...

Перед воротами князя Долинського вони зупинилися передвечір.

— Ага, — закричав Долинський, — саме вас, пане Твардовський, я й очікую! В цій господі ніхто не може зіграти зі мною в шахи!

Твардовський був звісний мастак до шахів, зрештою, як і князь.

— Радий вітати вельможного пана в моїй господі! — кричав Долинський, і Твардовський добродушно не зважив на насмішку. Кинув повіддя слузі, і то був величний рух.

— Можна вмерти з нудьги, — голосно балакав князь. — Ті ляшки, що ваша милість рекомендував, цілковиті нікчеми. Я їх порозганяв, прошу пана, бо вони тільки й уміють жерти, пити і до чужих жінок око ставити.

— Це новочасний звичай, — ввічливо сказав Твардовський. — В кожного мостивого пана тепер цілі зграї ляшків.

— А чхати я хотів на ці звичаї! — вигукнув Долинський. — Теперечки і справді все міняється. Не встигнеш сісти до столу, як лізе туди ж таки слуга. Це вже псування звичаїв, пане Твардовський! Не встигнеш з господи вийти, а той кіт на підборах до твоєї жінки моститься.

— Але пан Долинський давній удівець! — Твардовський відчував задоволення: князь був у доброму гуморі, коли лаяв нові звичаї.

— Це я до прикладу, пане... А де це вельможного так довго носило? Мав до вас діло...

Твардовський умів приїжджати вчасно: слуги накривали столи. Цього разу в Долинського гостей не було, і Твардовський задоволено це відзначив.

— Німчика я теж спровадив, — сказав князь, усідаючись до столу й дивлячись на Твардовського із властивим собі презирством та насмішкою. Але Твардовський, коли треба, не мав почуття гумору, його обличчя лишалося поважне. — Німчик виявився надто розумний для мене. Тобто говорив такі мудрі речі, що я майже нічого в тому не тямив! — Долинський зареготав. — Що чувати у світі, пане Твардовський?

Слуги заставляли стіл м'ясивом та кашами. Твардовський не поспішав відповідати. Взяв шматок волятини і відкусив добрячий клапоть. За спиною стояв його слуга й ковтав слину. Твардовський повагом набрав м'яса у мису й сунув слузі. Той кинувсь у куток, і звідтіля почулося голосне чвакання.

— Я вже давно нікуди не виїжджав, — сказав князь. — Все ці клопоти, кат би їх погриз, все клопоти! А треба було б розігріти кров! Пам'ятаєте, пане Твардовський, що сталось у дворі Ганицьких? — Долинський зареготав. — Кого це там підстрелили?

— Кількох слуг, ваша милосте, — відповів Твардовський. — А що Меланка?

Питання було недоречне: пан Долинський побагровів. Нахилився через стіл до Твардовського і сказав злісно:

— То не Меланка, а вирвикорінь. Треба було б, щоб разом з нею згоріли і ви, пане Твардовський!

— Ваша милість забажали жінку гарячої крові! — незворушно відказав Твардовський, обсмоктуючи каплуняче стегно. — Я вам і вистарав її...

Князь зирнув на Твардовського, і його вуста покраяла всмішка.

— А ви, пане Твардовський, чи не закладаєте з чортом? Кажуть, з вас немалий чарівник?

— З мене ніякий чарівник, бо я добрий християнин, — серйозно сказав Твардовський. — Звісно, коли казати про кебету...

— Але ж, пане, їздите на цій нікчемній шкапі. Маєте порвані ронди, а про панові маєтки оповідають на дорогах вітри. Чи, може, ви так само мудрий, як той німчик, котрий і сам не розумів, що патякав?

Твардовський сидів за столом, як Бог. Пив пиво й спокійнісінько покліпував каправими очицями.

— Ваша милість, — прорік він байдуже, — теж абиякий пан. Хай і князь, але чи виїздите, ваша милість, каретою у вісім коней?

Долинський хапнувся за бік, де мала б бути шабля. Його обличчя наливалося кров'ю.

— Хочете, пане, — сказав він із притиском, — щоб ваша вельможність перекинулася догори ногами за дверима?

— Ні! — спокійно відповів Твардовський, кладучи собі в мису шмат лосятини. — Я хочу пограти з вашою милістю в шахи. Крім того, ваша милість цікавиться новинами. Є неабиякі, і заради них я й приїхав, бо шаную вашу милість не за статки, а за добру натуру й щедру душу.

Князь усміхнувся: йому подобався цей баламут. Мабуть, він справді має кебету. Часом приїжджає з доброго дива: пан Долинський чудово знає, що хоч і водить Твардовський за собою слугу, за душею в нього ні шеляга.

— А я вже хотів ставати з паном на ґерць, — сказав князь насмішкувато.

— У Звягелі, — відповів весело Твардовський, — на мене нарвався один ляшок. Я розпоров йому черево...

— Га-га-га! — реготав Долинський. — Ото пан такий герой! І що там, у тому череві, пан випоров?

Твардовський, однак, коли треба, не мав почуття гумору.

— Я вибив йому з рук шаблю, — сказав він незворушно, — і випустив з нього тельбухи... Але я не про те. Я про новину, яку привіз вашій милості, — він схилився

над столом і засипів, віючи на князя перетравленим м'ясивом та вином. — Ваш лютий ворог за тиждень вибирається у Луцьк до своєї рідні...

Долинський захоплено скочив.

— Ота свиня — Ходачківський? То це ж чудова новина, пане Твардовський!

— Я два дні не злазив з коня, щоб якнайшвидше сповістити її вам.

— О, я пана не забуду! — забігав Долинський. — У мене, пане, зовсім застоялася кров, і я вже давно думаю, як би її розігріти!

— Радий посприяти вашій милості, — схилив голову Твардовський.

— Може, складете зі мною компанію? — запитав глумливо князь. — Такий славний ґерцівник, так славно порете животи...

Вуста Долинського розповзлися, показуючи щербаті зуби, а очі стали вузькі.

Пан Твардовський сидів незворушно. Долинський тим часом реготав. Брався за живіт і тицькав пальцем у співтрапезника:

— Я порву собі через вас тельбухи, пане Твардовський! — гукав він фальцетом. — Ні, з вас таки славний вояк і лицар!

Твардовський уже дивився на Долинського зизом.

— Даремно ображаєте, ваша милосте, — сказав він сухо. — На жаль, мене чекають невідкладні справи, а коли б не це... я й справді не відмовився б доказати панові силу своєї шаблі.

Князь перестав реготати.

— Сподіваюся, не супроти мене, пане? — ошкірився він.

— Чи б зміг я таке подумати? — так само сухо відказав Твардовський. — Я б доказував силу своєї шаблі на ворогах вашої милості...

Долинський підійшов до Твардовського й ляснув його по плечах.

— З вас добрий шляхтич, — сказав миролюбиво. — Я б навіть узяв вас собі за підчашого.

— Була б мені честь, — сказав пан Твардовський, схиляючись. — Але поки що я волію сидіти на власних добрах.

Пан Долинський здивовано витріщився.

Коли заводились у Твардовського гроші, його починала змучувати спрага. О, та спрага, вона зведе його колись зі світу! Недаремно покинув він і рідну стріху, лишивши жінку напризволяще — бог дітей їм не дав, — і пішов волочитися.

Тепер, коли виїжджав від Долинського, в його чоботях було вдвоє більше талярів, на які міг купити й два коня, але йому про те думати не хотілося — вже допікала спрага. Недалеко був Звягель, а для спраглого там місце знайдеться завжди. Стара Ганна, що хазяйнувала у корчмі, була запобіглива перед усіма, в кого бряжчало в кишені. Вона побачила світу, пошепки переказували, що не проти вона й повідьмувати, а коли всі співали пісень, і від себе доливала грубого голосу, викликаючи такі веселощі, що хотілося випити вдвоє. Дасть пан Твардовський грошей і слузі, той піде в простішу корчму і теж віддасться тій-таки пристрасті, яка палила слугу не менше, ніж пана. Вони обоє вдосталь наспляться під столами, аж доки не засвистить у кишенях вітер і доки Твардовський знову зачухає голову, думаючи про завтрашній день. Але він не страшився завтрього — знав, що завжди потрібний там чи тут і таки заробить; — хоч і пив, але тямки не тратив і мав зовсім некепську звичку слухати, про що балакають навкруги. Адже в шинках зачинаються всі оборудки, крім того, пани, хоч і знали непевну вдачу Твардовського, ніколи не зважали на нього — в шинках людські мізки забиває хмільна пара і кожен наче обгороджується кам'яною стіною. Ніхто і в гадку не кладе, що пан Твардовський, який хропе під столом, має одне око розплющене, а одне вухо

насторожене. Через це не одному з уроджених фатально не щастило в його задумах та оборудках, через це гультіпака й розбійник Ясинський так учасно переймав по дорогах переїжджих. Не один з панства мав і з Твардовським пильні справи і не звіряв тих справ навіть близьким собі — хто ж бо знав, що Твардовський живе для всіх відразу? Його мовчазний, як риба, слуга теж знав що до чого, — пан Твардовський до всього зовсім не був скупий. Слуга мав добре око й вухо, його коло знання — в іншому осередку: терся поміж міщан та козаків. Тож Твардовський міг вряди-годи гордо всміхнутися, їдучи на своєму потертому коні: хто зна, чи вже таку нікчемну роль грає він у житті? Воєводи й старости навіть гадки не мали про таке суперництво, але їх те, як і пана Твардовського, не обходило.

Їхали польовою дорогою, над ними стояло чисте й палке сонце, курява вкривала їх з голови до ніг, але дзвін жайворонка був сьогодні для Твардовського особливо приємний. Він усміхнувся й замугикав.

Дивився на світ крізь вузькі пролази очей, часом йому ставало й смішно, хе-хе, хихотів він, я зроблю тим добродіям добру оголоску! З цього не нагребеш купи грошей, але кожен щось усуне в руку. Зате яка втіха буде, коли вони почнуть, хе-хе, гризтись, мов собаки! Він їхав, і похихикував, і похитувався на коні — було йому затишно, бо й сонце над головою похитувалося, соковите, приємне й затишне; цвіли над головою блискучо-чисті хмари, а поміж них розливався блакитний шовк. Він закинув голову й ковтнув слину: в горлі палило.

Слуга мовчки трюхикав ззаду, вони майже ніколи не мололи даремно язиками, адже їхня спілка — не просто стосунки пана і слуги! Твардовський не дуже покладався на охорону ззаду, але йому треба було відчувати той хвіст і живе дихання вірної істоти. Слузі теж треба було бачити перед собою міцну спину і мати за ким скеровувати коня. Зараз слузі було приємно, що його пан так радісно

похлюпує смішцем, від того його велике кінське обличчя розпогідніло, а широкі, полущені, як і в Твардовського, вуста ледь-ледь посмикувалися.

Перший день Твардовський пив. Був, як і всі, відгороджений від інших кам'яною стіною, вливав у себе горілку й мед, горлав і сварився, раз навіть вийняв шабельку до якогось заїжджого, але їх розборонили. Панство було не проти побачити цей ґерць, сміху було б, певне, на всю округу, але кожен мав підстави берегти пана Твардовського. Через це з зайдою завівся пан Гозьський, найкращий ґерцівник з-поміж волинської шляхти. Заїжджий утратив зброю ледве не відразу й перелякано втік, забувши й про гонор, і про честь уродженого. Пан Гозьський теж добряче кружлянув: він вибрався на ярмарок і зовсім непогано зорудував справи. Тож дозволив собі жарт, який тримав на крайній випадок: шаблею він розпоров зайді штани, коли той тікав, і панство провело невдатного ґерцівника таким реготом, що Твардовський ледве не виблював. Зі сльозами на очах він поцілував Гозьського, і вони довго після цього пили й оповідали свої пригоди, доки не поснули, обійнявшись, під столом. По них бігали ситі й задоволені щури, але вони дружно прохропли цілу ніч, не поворухнувшись.

Вранці світ для обох став матовий і хиткий; пахло кислим пивом та блювотинням, заспана Ганна вже лаяла служницю, яка шпарко витирала підлогу, — певне, заспали й вони. Твардовський з Гозьським випили пива, і поки в шинкові нікого не було, Твардовський вирішив зірвати стиглий овоч.

— Кажуть, суд не вволив вашого подання, — сказав він, купаючи в пиві рідкі пшеничні вуса.

— Песю маму! — буркнув Гозьський. — То така бестія, прошу пана! Він десь видряпав писану собі даровизну. Те, що моя сестра за його свояком одержала помістя собі, вже,

бачте, й розгляду не варте. Запопав мою сестру, і вона склала перед луцьким судом зречення... Песю маму!

— Та-та-та! — ввічливо потакнув Твардовський, його голова вже працювала чітко і злагоджено. — Мої найщиріші співчуття!..

— Що там співчуття! — загорлав пан Гозьський. — Я втратив добрячий кавал маєтку!

— Я попереджав пана, — тихо, але твердо сказав Твардовський. — Зневажили мої перестороги, адже я точно вказав час, коли Шимкович вибирався на лови. Я казав, що це не прості лови, але ваша милість пошкодували вділити мені кілька талярів.

— Мене завів Хрустицький, — буркнув Гозьський. — Приїхав зі своїми яструбами, і ми тоді славно пополювали. Хто ж знав, що та гадюка з ними у змові?

«Гадюку» вмовив утекти пан Твардовський. Гозьський про те ніколи не взнає, бо чинив те не сам. Подивився на Гозьського зі співчуттям і голосно зітхнув.

— Тепер у вас, пане, єдиний вихід, — тонко сказав. Замислився, щоб Гозьський устиг зацікавитись, а тоді поцмокав. Пив пиво, дивлячись перед собою дрібними ґудзиками оченят. Гозьський глянув на нього очікувально.

— Еге ж, — сказав Твардовський. — Шимкович — велике зло нашого краю. Коли пан не замислить на нього загладу, то він її замислить на пана. Зрештою, мені не важко дізнатися, куди заховано вашу сестру. О, я ще нічого не знаю, моє діло попередити, і я охоче пана попереджу...

— Цього разу ви не пошкодуєте! — буркнув пан Гозьський.

— І в гадці не маю! — Твардовський знову прицмакнув. — Ваша честь, пане,тяжко ущерблена, і цього не варто попускати, — наблизив до Гозьського веселі округлі очі, і його пшеничний вус смикнувся. — Я ваш вірний слуга й не плескатиму даремно язиком. Але все залежить від вашої похопливості та вправності. Зрештою, вам цього не позичати...

Гозьський слухав. Перед ним зокруглювалися чи вужчали захоплені оченята Твардовського, і він думав, що недаремно захистив його від зайди. Звісно, треба буде щось укинути йому в руку, небагато, щоб не розіпсився, але тра. Пан Гозьський міцно задумався, а Твардовський тягнув смаковите пиво.

Так, другого дня Твардовський, як завжди, тягнув тільки пиво. Під вечір, правда, його знову закутало зеленими сітками, але це йому не шкодило. Був наче велика слухавка, мов дивна черепаха, що приросла до лавки і, як їжу, перепускала через себе слова. Жив, ніби квітка в степу, тремтячи від розкоші; його мозок під цю хвилю й справді ставав мережею, в яку ловилася велика й мала риба. Час торгу ще надійде, хоч і зараз ярмарок кипить покупцями. Тоді в його руку почнуть скрапувати золоті й срібні монети, і він зможе, відвернувшись, задоволено хлюпнути сміхом: часом рибою ставали покупці тієї риби. Тож сидів, оповитий зеленим серпанком, і солодко марив. Заради такої втіхи міг забути й матір рідну — та й світ тоді ставав отакий: була там порожнеча, сухий дзвін і ніщо.

Звягель шаленів. Ще зранку міський майдан був засипаний п'яною ще звідучора шляхтою. Слуги закладали входи до майдану, дехто з панів сам засукував рукава. Тягли колоди, дошки, столи із шинків. Міщани міцно позачиняли ворота, бо слуги знімали й ворота, без пошанівку вривались у доми й витягували звідти все, що могло служити для загати. Ламали паркани, а довколишні собаки зняли такий ґвалт, що здавалося, надходив кінець світу. Всі п'ятеро виходів заклали міцними засіками, пани і їхні слуги гарячково горлали, підганяючи міщан, яких устигли зловити на вулиці чи повитягали з домів. Зрештою, й вони перейнялися святковим настроєм, щедро причастившись від бочки. Твардовський блукав по майдані, похитуючись, — порядкував усім Гозьський, та й бики були його.

Прохід лишили тільки в одному місці, щоб заганяти биків, тут зібралася юрба, і в передчутті великої розваги не в одного потріпувалося підборіддя.

З шинку викотили кілька кухв горілки, а коли засіки було споруджено, до кухв підходили по черзі і жадібно припадали до корця. Твардовський приклався кілька разів, він уже ледве тримався на ногах, але в нього ще вистачило сили ходити й гукати здоровниці на честь Гозьського.

— Слава панові Гозьському! — горлав він, і десятки горлянок підхоплювали цей гук.

Зрештою, хміль грав уже в усіх головах. Панство, навпереміж із слугами й міщанами, порозходилося по засіках. Ладнали мушкети і стріли.

Затрубив ріг, і здаля почувся тупіт ратиць: гнали биків. Бики поводили кривавими очима; біля залишеного проходу стояв слуга Твардовського й розпікав на жаровні шину.

Двоє слуг Гозьського вели на налигачі бика. Той схилив буйну голову і помахував нею. В проході слуги миттю розскочилися, а слуга пана Твардовського приклав шину бикові до спини. Зашипіло м'ясо, звився димок, бик рикнув і люто рвонувся в прохід. Вилетів на майдан, і на нього градом посипалися стріли.

Бугай осатанів. Кинувся до найближчої загороди, вдарив рогами, й полетіли навсібіч ощепи. Гримнуло кілька пострілів, і з бика струмками зацебеніла чорна кров. Бугай на хвилю спинився, зачудовано поводячи головою, тоді повернувся й метнувсь у другий бік. Назустріч йому засичали стріли і загорлали підпилі шляхтичі й міщани. Один завзятець вискочив на огорожу і замахав червоною плахтою. Бик урізався в загорожу, схитнувся сміливець і закричав пронизливо — бугай підкинув його вгору, могутньо мотнувши головою. Вдарило ще кілька пострілів: тварина захиталася на всіх чотирьох і гримнула об землю.

— Офірую на банкет! — загорлав Гозьський, махаючи мушкетом.

— Слава панові Гозьському! — вереснув захоплено пан Твардовський.

В загорожі вже метався другий бик. Скажено рикав, і кров заливала йому очі. Він наскочив на труп міщанина й почав бодати його. Рій стріл упився в тіло тварини, а кілька пострілів бахнуло водночас. Бугай вирвався на середину майдану, захитався, а тоді почав шалено рити рогами землю. Боки його лисніли від червоної юшки, а з рота виривався важкий рев.

Розпачливий крик струснув повітря — це третій бик вирвався з рук погоничів. Відкинув їх, зачепивши одного рогами, і з ярим ревом метнувся на засадників, що стояли біля загорожі. З зойками помчали засадники через майдан, а бик, ускочивши в прохід, погнав за ними. Кілька шляхтичів устигло вискочити на загорожу, а один упав, підтоптаний могутніми ратицями.

Загриміли постріли, й засвистіли стріли. Осадники запаморочливо загорлали з усіх боків. Твардовський захлинався й верещав найдужче. Бугай упав на бік і забив ратицями.

На майдані, де ще пахло кров'ю, горіли високі багаття: три туші було підвішено над вогнем, а загорожі розбирали на паливо. Гозьський сам пішов у шинок і наказав викотити ще кілька кухв трунку.

Спадали на місто сутінки, звідусіль сходилися подивитися на видовисько міщани. Слуги накрили панам столи, витягнуті із загорож: всі посідали просто неба і, доки поспівала печеня, з вигуками кружляли вино.

— Такого видовища, ваші милості, — кричав підпилий Твардовський, — я не пам'ятаю, доки живу! О, про нас заговорять, панове, послухайте мого слова! Хай знають нащадки, як уміли гуляти їхні батьки!

— Я хочу напоїти ціле містечко! — ревів Гозьський. — Гей, ви, чи привели музик?

— Музики зараз будуть, ваша милосте! — гукнув слуга.

Гозьський шумливо звівся з-за столу і, похитуючись, пішов уздовж юрби, що оточила майдан. Вогнища стріляли снопами іскор, червоні виграви гуляли по лицях. Гозьський махнув порожнім келихом.

— Гей, люди! — загорлав він. — Я оце наказав викотити для вас п'ять кухв горілки!

Одностайний крик вирвався з сотень грудей.

— А ці воли я віддаю вам закусити!

— Слава панові Гозьському! — загорлав Твардовський. Його слуга підхопив погук з юрби, і люди гукнули хвалу.

Гозьський підступив до вогнища, лице його від вогню побуряковіло. Вийняв з-за паска ножа і вкраяв шмат печені. Заплющив очі й пожував. На нього летіли снопами іскри, поруч зі шкваркотом стікала товщ, а прискалене, каламутне око тварини тупо вдивлялося в свого забійцю.

— Можна їсти! — закричав Гозьський, і роз'ятрена юрба стрімголов кинулася до м'ясива.

Рвали руками, різали ножами, відтинали шаблями, з кухов було вибито днища, і слуги з черпаками відмірювали питво в дерев'яні чаші...

Пан Твардовський сидів за столом, приплющившись. Його гойдало в сивих хмарах; здавалося, приспустилися вони, схопили Твардовського волохатими лапами, поклали на сіру постіль і заколисали. І уздрів Твардовський себе підвішеним у небі, висів він над землею і плив кудись, плив. Дивився вниз крізь приплющені повіки й бачив, як мчить дорогою кінний загін. Той загін оточував посілля, і він добре знав, чиє то посілля і хто стоїть на чолі напасників. Ударено на ґвалт у церкві, але найди вже скочили в двір. Їдко спалахнула усмішка в пана Долинського, перелякано закричала дочка Ходачківського, хтось зі слуг вистрелив, але впав із розваленим черепом. Пан Долинський схопив за косу дочку Ходачківського й потяг її за

клуню. Розбишаки кинулися грабувати панський дім, вершники літали й по селі, махаючи нагаями й калічачи селян. Люди розбігалися навсібіч, жертви валилися, і над ними свистіли сірі змії канчуків...

Твардовський плив у сивих хмарах, вуста його краяла сардонічна всмішка. Заграли поблизу музики, і він здригнувся. На майдані вже танцювали. Підпилі міщани й міщанки хапалися в обійми і гопцювали. Скакав, облапивши широкотілу жінку, пан Гозьський, стрибав і слуга Твардовського, та й решта шляхти й міщан. У цей мент наче забули про станову різницю, дихали одне на одного перепаленою їжею та горілкою, запалювалися вогнем. Слуги підкинули до багаття палива, і все те місиво, обілляте червоною барвою, ще шаленіше застрибало й закрутилося. Чоловіки тисли до себе жінок, клеїли груди до грудей, ноги до ніг. Жінки звискували вражено й захоплено, а їхні напарники дико й басовито погукували. Витинали музики, якийсь чорний лахман горлав у вирисько натхненну пісню, біля кухв усе ще пили, припадали до чаш, а тоді знову кидались у нестримний вир...

Твардовський наче приспустився до землі. Сиві хвилі гойднули його, і він причалив до найближчої кухви. Взяв черпака й приклав до вуст. Потяг у себе вогонь зі смаком крові і пирснув, наче кіт. Тоді знову піднесло його вгору, і знов він поплив, задоволено всміхаючись. Побачив-бо й другий кінний загін, який з льоту вдарив на помістя пана Долинського. Слуги Долинського тікали через поле, але їх наздоганяли кіньми, топтали, в'язали й волочили за собою. Розбивали вікна й двері, тягли добро й складали на вози...

Твардовський повернув голову в другий бік: обійстя пана Ходачківського палало. Загін відходив у ніч, Долинський озирався вряди-годи, скалячи зуби, а за ним бігла, припнута до коня, дочка Ходачківського. Обличчя в неї було закривавлене, волосся сколошкане, а очі повні жаху...

Пан Ходачківський там, біля другого обійстя, світив задоволено всмішкою. «Ану, хлопці! — горлав він. — Роз-

бирай це кубло!» Люди Ходачківського полізли на дах, скидали ґонту, стинали бантини...

Твардовський хитався у сивих хмарах. До нього підпливла кудлата постать, і він уздрів жіноче личко. Воно захихотіло й підморгнуло Твардовському, і той оскалився, показуючи попсовані зуби. Схопив жінку в обійми й шалено почав перебирати ногами. Дриґав ними, бо плив між небом та землею, жінка хихотіла й притискалася до пана Твардовського, і він закричав захоплено чи радше заіржав: глибоко в темряві, в кудлатому мороку завис і сумно загуснув крик коня...

Палали багаття, іскри обсипали юрбу, гуцали натхненно чоловіки й жінки, і Твардовський раптом відштовхнув від себе те, що він приймав за жінку. Спалахнула блискавка перед очима: чорне обличчя з рогами зирнуло на нього й зареготало. Чорні руки підкинули його, як м'яч, і Твардовський знову поплив у сивих хмарах, підвішений над землею, безсилий торкнутися тверді чи знестися до хмар справжніх...

У глибині ночі ясніло ще одне вогнище: розбивав маєток Гозьського розбійник Ясинський. Жінка пана Гозьського ридала гола на землі, і її ясне волосся тремтіло на плечах, граючи іскрами...

Тонкий страх, наче вуж, проліз панові Твардовському під пахви. Озирнувся довкола: чи сниться йому, чи, може, мариться? Ні, летів він над землею, злегка похитуючись, наче надута куля, поруч кружляли, шкірилися й кривилися якісь обличчя, і він раптом збагнув, що то все його обличчя, тільки розкладене на таке множество.

Тоді знову підпливло до нього те чорне. Приклеїлося до його вуст холодним присосом, і Твардовський став зовсім легкий од того поцілунку. Схопив себе за волосся й почав смикати, щоб отямитися, але тільки ніч глибочезну побачив і кілька палахкотливих вогнищ у ній. Вогнища у Звягелі і роз'ятрену від вина та їжі юрбу, що вигецувала; вогнище садиби Ходачківського, на яке востаннє

озирнулася, біжачи за конем Долинського, юна Ходачківська; вогнище садиби Долинського й садиби Гозського, де звела до неба білі руки знівечена жінка й трусила ними, чи молячись, чи проклинаючи. Пан Твардовський перекинувся горічерева й поплив далі між небом та землею, вже твердо знаючи, що ніколи не ступлять на твердь його роздуті, як кулі, ноги.

1976

Перелесник

Маріїне обличчя було червоне від сліз, — батькові ж ті сльози пекли, як вогонь. Вони сиділи в хаті самі. Батько бачив: з дочкою коїться щось недобре.

— Відтоді, як Іван пішов із військом... — почав він і не доказав: донька впала на руки й заридала. Несміло торкнув Марію за плече й відчув, що йому щипле очі й самому.

— Чує лихо твоє серце, — пробурмотів він. — На війні воно, звісно, чого не трапляється...

Марія вже втомилася плакати. Сиділа за столом біля стіни, а обличчя її було заюшене слізьми. Але дивна, глибока якась краса освітлювала її зсередини, і батько відчув, яка ця дитина дорога йому.

— Може б, ти того... — сказав він нерішуче, — хай би хата постояла пусткою, а ти пожила б з нами?

Донька похитала головою:

— Я його чекатиму тут, тату. Негоже мені хату кидати, коли чоловік у дорозі.

Вже давно думала про дорогу. Ввижалася їй нескінченним білим змієм, бо простягалась у визорі звідсіля, від їхнього передмістя, туди, в далекий безмежний світ, думати про який було страшно й лячно. Бо той світ видався такий великий, що не вміщавсь у її мозку. Знала, туди

тяглася саме ця дорога, яку намислила отак, і коли ввечері виходила з хати й ставала на її початку, забивало їй віддих. Прикладала до лоба дашок долоні й видивлялася, аж млоїлося в очах, і білий змій оманно тягнув її туди, куди поїхали були козаки, а разом з ними її милий. Вітер пестив жінці обличчя, і вона відчувала на собі глибокий подих, що огортав її всю, — повільно поверталася додому, вже загойдана хвилями споминів, майже дотикових та живих. Здавалося, що поруч іде він, навіть не повертала голови, щоб уздріти його, знала-бо, що це був таки Іван і його не можна було від себе відлякувати. Увійде з ним зараз до господи й подасть вечерю, а він оповість їй пригоди, які пізнав у тій дорозі. Той світ, сказав би він, наче величезна паща звіра, яка перетравлює нас, мов їжу...

Сиділа в хаті, скута цим настроєм, і коли перед очі їй поставали минулі яви, жила поміж них. Світило сонце, трава довкола була зелена й буйна, і Марія відчувала це всім єством. Дивилася й бачила, як він іде дорогою, такий знайомий і рідний, що відчувала, як стискає горло судома, а на губи виступає сипкий, придушений шепіт.

Я бачила, як мене обплітає сіткою, це була весела, радісна, сонячна сітка, і я відчувала радість, хай це сон, сон, сон... Бачила свого милого на зеленій траві, коли він грав на сопілку, а я тоді була мала й боса і заховалася за куща, бо не могла не дивитися. Так тяглося довго, довго, довго, я не могла не дивитися на свого Йванка, бо він снився мені щоночі, і я паленіла, коли зустрічала його. Не могла стриматися, коли проходила повз нього, щоб не навернулися на очі сльози, й бігла кудись поплакати, але то від щастя, великого щастя, а коли він ішов у ковальському фартусі і ніс на свята цеховий знак, і в церкві, коли співав у хорі, я бачила його. Знала-бо, що він моя доля і мені нікуди від цього не втекти, була його вже від тієї хвилини, коли сховалася за кущем. Бо коли він пішов, я порвала, зачепившись

за той кущ, собі лиштву, і так мені було соромно, соромно, соромно, що не виходила на вулицю кілька днів. А він щодня проходив повз мою хату на роботу, і його кузня палала, як палало моє серце...

Жінка сиділа на порозі хати й слухала солов'їв. Вечір спускався на землю, і вона відчувала солодке заціпеніння. Білий змій дороги тікав з її зору, як тікає білий день, і вона тужно дивилася, як вечір забирає від світу рештки світла. Батько вже подався додому, так і не змігши розрадити, а вона намагалася думати лише про Йвана. Бо щось глибоке в ній, несвідоме й недовідоме, раптом стривожило її. Здалося, що двором хтось пройшов, бо трава, яка росла навкруг, почала хитатися. Марія погасила в собі хвилевий острах й рушила в хату, щоб накинути на плечі хустку. Тут пахло сухим зіллям та глиною, і її знову пойняв біль. Аж зупинилася — такий різкий та чіпкий був той біль, — здалося їй, що у вікно зазирнуло Іванове обличчя. Вже не виходила на подвір'я, бо їй захотілося ще глибше поринути в своє заціпеніння, вона несподівано відчула себе так, начебто Іван був поруч неї. Тоді припала до вікна — хилилося на захід сонце. Уривки колишнього, замішання, неспокій, той-таки біль торкнули її знову. Жінка відчула, що хата стала для неї раптом мала, аж на плечі давила. Тоді вона заплакала, бо до неї несподівано й нагально наплинув дзвінкий сонячний день, і вона спробувала затримати в душі цю чудову святковість.

А все-таки не забувала й про того звіра, який сидить на узбіччі й жере всіх, хто йде шляхом. Звір спокійний та байдужний, в його пельці зникло вже багато людей, але він все більше жадав собі жертв. «Він зовсім не схожий на змія, — подумала жінка, — в казках усе красивіше!» Дивилася на того звіра так, наче хотіла зрозуміти його. Бо по

дорозі простувало безліч людей. Оружні й беззбройні, вони витяглися довгою лавою, і кожен намагався мужньо триматися. Звір плямкав, його сонні очі дивилися на світ задоволено й тепло: тілом жінки перейшов дрож.

Знову вийшла на ґанок, і знову в саду затьохкав соловей. Тоді почала спадати на землю ніч. Впала якось одразу, огорнувши все в сиві, каламутні сувої, і жінка відчула, що вже годі сидіти на цьому ґанку довго. Але тут, на міській околиці, де пахли квіти і де так щиро співали солов'ї, вона не могла не тривожитися, розуміючи, що той дух, котрого викликала цілоденною тугою, мусив-таки її навідати. Звісно, то мав бути Йван, і вона чекала його, впускаючи в душу запаморочливі хвилі, в яких мішалися слова, почування і біль.

Я так його любила, що не вірила — він побачить мене й запримітить, я навіть боялася цього свого палу, я боялася себе, боялася висловити його, бо весь світ, гадала, засміє мене. Врешті, я не могла дуже вже пильно ховатися, бо не в моїй це було силі, любила його й чекала — хіба можливе щастя при такій надмірній любові, думала я. А коли він грав на сопілку в своєму садку, серце моє билося, як пташка. Милий мій, шепотіла я, милий мій, хороший! Почуй голос мого серця, почуй, почуй, я кличу тебе зигзицею, я лечу до тебе, й мені несила вже стримати свого болю. Тоді він перейняв мене біля криниці, я набирала воду й слухала, як ляпотить у цебрі вода, а коли два мої відерця вже чекали на мене з водою, він перейняв мене біля криниці. Агов, дівчино, гукнув він, чи не даси мені води? Стояв у ковальському фартусі, і його очі ясно світилися, я була засліплена тим світлом і запитала себе: «Чи це він, моя радість і щастя?» Серце відповіло мені: «Так, це він!» І я дала йому тоді напитися.

Вона таки побачила Йванове обличчя: стояв й зазирав у вікно. Більше, він навіть постукав, бо вона виразно почула й стукіт. Радість пойняла її срібним вогнем (блиснуло сонце, риба чи вуж, бо вона побачила срібну крайку поміж ним і нею), і жінка молодо, радісно й щасливо кинулася відчиняти. Мигало, наче спалахи зірниці, в її мізку, сьогодні вона надмір чекала, і Бог послав їй оце звільнення й оце щастя. За вікном іржав кінь, побрязкувала зброя, а вона хутко перебігла обидві кімнати й радо відкинула защібку. Їй блиснув у вічі холодний місяць, спокійний та врівноважений. Срібло його проміння текло на землю зморено й неквапно, лящав, як раніше, в саду соловей. Було тихо, тільки пройшовся вітер і звіяв їй спідниці, наче хто впевнений та палкий пройшов повз неї. І вона раптом заспокоїлася. Знала вже, що чекання її марне, що Іван блукає по далеких світах і, може, вже недалеко від того звіра, якого так зримо осягла була сьогодні. Бачила його й зараз: велетенська гора, оброслa низьким сосновим лісом. Очі його стояли серед тої гори, як два байдужі озерця, а паща була широко розверста. В неї втікав білий сувій дороги і все, що йшло по ній. Звір часом стуляв пащеку й бездумно, монотонно жував.

Вона сиділа на ґанку, огорнена холодним місячним світлом, а на душу їй клалося незбагненне збудження. Давно не розуміла себе — відтоді, як знайомі її, родичі й сусіди почали скрушно похитувати головами. Вже не бачила себе навіть у лискучому склі — жевріла там лише тінь...

Батько стояв у сутіні саду. Засидівся тут, замислившись, і не помітив, як надійшла ніч. А коли схотів нечутно вийти за хвіртку, рипнули двері, і він побачив доньку. Була облита місячним світлом, і та краса, яка колись збирала до їхнього двору чи не всіх парубків з передмістя, цвіла зараз по-особливому. Здалося старому, що його донька аж світиться. Чисте, ясне срібло текло від її постаті, і в тому сріблі побачив він раптом темний зблиск, наче стрибнув угору чорним тілом вуж.

Вона побачила Йвана і зустріла його прихід спокійно. Він під'їхав на коні, зістрибнув і всміхнувся їй назустріч.

— Загаявся ти! — сказала вона йому лагідно.

І пропустила перед себе в господу...

Їй уже легше. Зник страх і важкий настрій, не терзали лихі передчуття. Бо раптом усвідомила свою любов уповні. Знялася на верхівню цієї хвилі, і все, що мучило її, раптом згинуло, безповоротно втопилось у мороці цієї ночі, очистивши її й оновивши. Це й був її надпорив, у який входила зі страхом і трепетом. Він також перейнявся цим настроєм. Знав, що це важлива мить, золота мить, і кров розлилась по його м'язистому тілі, заповнивши його до краю весільним дзвоном, даючи йому стрункість та пружність і хмільне бажання цієї ночі, цього моменту і щастя. Відчував її юне, пружаве тіло, м'які податливі стегна й перса, що приймали його ласкаво й віддано; відчував її дівоче тепло, колисливе й гарне, в якому ставала м'якою й ніжною його чоловіча сила. Чув трем і власного тіла — єдиний ритм, єдиний настільки, як це можливо між людьми, і вже не було нічого іншого в цій ночі, вже не було ніяких думок та й самої ночі. Навіть ліжка й кімнати: їх хтось загортав у лоскітливі сувої, загортав, обкручував, і вони крутилися, пливли — повільно й злагоджено, щасно й тремко. Вона дихала запахом квітів, які так чудово проросли в цю ніч, а він відчував себе бджолою, що бере з цвіту нектар. А квіти пахли, і вони разом відчули темний, палкий вогонь, що несподівано їх обпік...

Потім було тихо. Спокійно й тихо, коли не хочеться ні розмовляти, ні рухатися. Солодка знемога колисала їхні тіла, і Марія спускалася з тієї височини, на яку була кинута, спускалася втішено, вмиротворено та м'яко. Холодний піт зросив їй обличчя, однак вона ще мала силу стискати в темряві його руку й ділити з ним ці хвилини солодкої знемоги.

Я так багато думала про нього, я мріяла, мріяла, боженьку мій, шепотіла: принеси мене до нього, дай нам набутися, бо я вже сказала йому про свою любов своїм обличчям — він не міг його не побачити. Але те, що я уздріла на його обличчі, гой, Боженьку світлий, високий мій порадднику, було ще дивніше! Він дивився на мене моїми очима, моїм поглядом, зелена руто, зелена м'ято, я не могла не бачити, бачити, бачити його обличчя, бо воно мені сказало те, що хотіла відслонити йому я. І я дозволила йому сказати мені те, що хотіла відслонити йому я, а коли він захотів того й від мене, я заплакала, бо не могла стримати сліз, я стала маленька, маленька, маленька, я плакала, голубчику мій сизий, бо він уже сказав мені те, що хотіла йому сказати я, і мені було соромно, й лячно, й радісно. Щастя моє було таке велике, що я плакала, любчику, ти ж пам'ятаєш, пам'ятаєш, пам'ятаєш, бо я тоді сказала тобі те, що хотіла сказати, але тоді була ніч, щебетали соловейки і пахли квіти, а я сказала тобі те слово дуже тихенько.

Дитину вона народила чудну. Вже як минув їй рік, побачила, що тіло маляти не має звичної пружності, як у звичайних дітей. Здавалося їй навіть, що те тіло без кісток. Все інше також було незвичайне: великі темні очі, що дивилися трохи моторошно, чітке, навіть гарне обличчя і якась нелюдська жадоба, коли присмоктувався їй до грудей. Від того смоктання вже боліло їй у персах, паморочилося в голові, і вона цілий рік ходила як очманіла. Батько приносив їй їжу, приховуючи те від сусідів, і все настійніше переконував, щоб вона покинула цю хату й перейшла до батьків. Мати теж забігала частенько, клопоталася біля дитини, і вони щосили намагалися догодити дочці, струснути з неї отой мул і чад, які пойняли її голову. З часом таки змогла порати хатню роботу й ходила біля дитини вже сама. Батьки заспокоїлися й відійшли.

А вночі вона переживала найсолодші хвилини, які може пережити людина. Ще з вечора починала сторожко чекати, тамуючи в грудях тремке хвилювання. Так бувало щоночі, і весь час вона хвилювалася, а коли долинав знайомий стукіт у вікно, хутко зіслизувала з постелі й бігла відчиняти. Він цілував її ще в сінях: обличчя, груди, а тоді й ноги; поступово вона звільнялася від одежі, він вносив її в хату, і вони, хутко позавішувавши вікна, починали якийсь очманілий, дивний танець. Ні, він ніколи не роздягався, і вона не вимагала того від нього, їй досить було власної оголеності і власного пориву, бо танцювала навколо вогнища, у яке кинуто її цноту і яке запалювало багаття в ній самій. Вже не бачила світу, не бачила нічого, лише теплий, лагідний вогонь пестив її тіло; стегна жили дивною напругою, і вся вона в цій млосній напнутості починала відчувати, що їй засвічується дивними барвами світ. Гралася з тими барвами, як граються крем'яхами, і від того звучала розкішна, грайлива, з солодкими придихами музика. Стіни її дому ставали прозорі, і крізь них вона могла дивитися на повні квітів і пряного духу луги. По тих лугах ходили красуні дівчата й красені легені. Трималися за руки й співали — ніколи раніше не чула таких дивних і чудових пісень, та й не мали вони слів — сама мелодія. Їй ставало жаль, коли все кінчалося, аж падала навколішки й молила його, щоб не відходив, а залишився, як було раніше, назавжди. Але він ніжно цілував її вуста й лагідно шепотів:

— Прокинулась дитина. Хіба ти не чуєш?

І справді, чула плач і кидалася до колиски. А коли нахилялася над малим, зоріли на неї тверезі, чорні, чудні очі, і вона приходила до тями, відчувала неясну, але глибоку тривогу.

Ця тривога починала турбувати її дедалі більше. Особливо в часини духовного прояснення, коли зникав отой химерний дурман, етерний дим, у якому купалася. В такі хвилини тоскно й тяжко думала про свої нічні оргії, і сором

навпереміж із здивуванням не покидав її. Здавалося жінці, що той ніжний його стукіт, пестощі й навіть збудження — лише марення, солодке, але й важке, п'янке, але похмільне. Вона знала, що то являється до неї Іван, і не менш твердо знала, що то й не він.

Батько приходив до неї з матір'ю так само часто, але вона не зважувалася оповісти їм про ті відвідини, бо щось стримувало. Знала: доведеться тоді розпрощатися зі своїм нічним гостем, тобто не буде ні Івана, ні тіні од нього, з якою також зжилася. Гасила в собі тривогу, й розпач, і страх перед тим, що з нею коїться щось несусвітське і що так можна зайти задалеко. А ще турбувала її дитина. Дивна, страшна прожерливість була в неї. З жахом позирала на гарні, виточені риси сина й на чорні, морочні очі. Якось він видер був у неї з рук скибку хліба й миттю запхав у рота так, що вона не змогла спам'ятатися. Пив по кварті молока, а коли бачив порожнє дно, починав плакати. Плакав, як дорослий, і якось вона не витримала того ридання й вискочила за двері, таки зважившись оповісти все батькові і хоч якось собі зарадити. Але до батькового двору не дійшла, бо назустріч їй вискочив білий, як сметана, хорт, і цей хорт так налякав її, що вона повернулася й прожогом кинулася назад.

А вдома був розгардіяш. Стіл та лави поперекидувані, долі валялися розбиті горщики, миски й полумиски, стіни були подерті гострими пазурами, а образи́ й рушники позривані. Дитина сиділа в колисці й дивилася на неї темним розумним поглядом, у якому був насміх, жаль і страх. Марія безсило опустилася на ослінець і довго отак просиділа. Ще вона помітила, що не стало хлібини, яка лежала на столі, а глечик сметани, якого вона не винесла в льох, був, певне, старанно випорожнений, бо черепки від нього аж блищали, так ретельно були вилизані.

Жінка заціпеніла. Мозок їй утяжували важкі думки, які хотіла обміркувати, але не ставало на те сили — існували тільки речі так, як упали вони в очі: розгардіяш, погляд

дитини, розбитий посуд, подряпані стіни й розтрощені образи. Подумала про Івана, блиснув їй промінь сонця, на мить освітивши кутик мозку, хотіла протримати цей промінь довше, але Йванове обличчя двоїлося: те, з часу її щастя, і це — обличчя її коханця, з яким пережила стільки палких хвилин. Цього разу реальніше було те, з минулого, і вона намагалася втримати його при собі; відтак глибше зрозуміла різницю між ними; одне освітлене сонцем, а друге затінене чи, може, облите місячним світлом. Шукала й іншої різниці, але надто втомилася. Збагнула, що тут коїться щось таки небувале, що вступила в якусь незрозумілу боротьбу і що йдеться тут про її душу. Від цієї гадки наче пронизало її і струснуло, і жінка кинулася прибирати в хаті, бо сонце вже хилилося до овиду і вечір починав наливатись у її вислабле тіло.

Вже чогось очікувала, бо в цей день, день найбільших її сумнівів, мало статися щось особливіше. На вечерю синові принесла кільце ковбаси й хлібину. Він ум'яв те швидко й задоволено, і вона вперше за весь час уловила в синовому погляді ласку. По вечері відразу ж заснув, а Марія зрозуміла, що чекає нині Іванового приходу теж не так, як завжди. Той дурман у голові, невиясне хвилювання, болісне очікування й передчуття ласк з'явилися до неї й цього разу, а страх, занепокоєння й непевність не покинули її. Це все вражало і збурювало, і жінка була настільки знеможена, що вже покликала його подумки, аби швидше позбутися тягаря чекання. Врешті, вона хотіла зараз лише одного: зирнути йому пильніше, ніж завжди, у вічі. Знала, що віддасться йому й сьогодні і проробить усе, що чинила з ним щоночі, — піде в той химерний, запаморочливий танок і пізнає на смак хвилю, яку пізнавала тільки в час цих нічних приходин...

Він застукав у вікно, як завжди, і вона побігла йому назустріч. Поцілував її ще в сінях, різко й приємно, і вона

на мить злякалася за свою тверезість, яку все-таки примудрювалася тримати при собі.

— Я хочу тобі сьогодні подарувати багато щастя, — зашепотів він, і вона всміхнулася до нього. — Підемо сьогодні гуляти...

Це було щось нове, і коли входив у хату, вона встигла зблизька зазирнути йому в очі. Це таки був Іван, сумніву в тому не мала: надто перейнялася ним і прагла його. Але одне спостерегла: погляд той був мертвий. Власне, не запримітила в ньому ніякого погляду, наче не було й очей, а тільки дві печерки, з яких хлюпала рідка й сіра вода.

— Ми з тобою ніколи не виходили з хати, — сказав він лагідно. — Дитина спить?

— Спить, — відповіла вона. — А мені нікуди не хочеться виходити...

— Але сьогодні ми вийдемо, — він приголубив її до себе, і вона відчула його гаряче тіло. Теплий струм пройшов по її тілу: було соромно й приємно, вільно й радісно.

— Я піду, куди скажеш, — мовила вона.

Вони вийшли на ґанок, місяць полив на них холодним, мокрим од роси промінням. Увесь світ, здавалося, вимер, не валували собаки, не було й вітру, вгорі різьбилися вежі города, там теж не було ні вогника, ні подиху, наче вимерла на вежах і сторожа. Вони пішли через білу, що мертво сяяла під світлом, дорогу і не почули навіть відгомону власних кроків. Іван міцно тримав її за руку, аж боліли їй пальці, але не мала сили зворухнутися — покірно й мовчки йшла. А коли вийшли з передмістя, побачила собак, які простували дорогою. Було їх багато, всі вони тримали в собі надзвичайну урочистість, а коло кожного їхнього полку гарцював на вгодованому пацюкові кіт. Потім вона побачила й котів, усі чорні й поважні, зі здутими вгору, наче труби, хвостами, — їх вели на срібних повідках майже голі красуні з розпущеним на спину волоссям. Іван ішов поруч з Марією й димів люлькою — дим був вогкуватий і солодкий, він зорив на той похід із незбагненним

задоволенням — обличчя його, густо залите мертвим світлом, було спокійне. Потому летіли сови й кажани. Шаруділи крильми, і в їхньому леті також була особлива урочистість. Ставало холодно від безлічі чорних тіл, і вона щільніше загорнулась у хустку. Вони ступали також у лаві — це спостерегла Марія несподівано і з жахом. Лави були виладнані по двоє: дівчина, а біля неї — перелесник. Були нечупарні, брудні, огидливо шкірили зуби, а дівчата дивилися на них із зачудуванням та захопленням. Вона швидко зирнула на свого супутника, але це таки був Іван, який спокійно кушпелив люлечку і, як усі, був урочистий.

— Куди це ми? — прошепотіла вона йому на вухо. — І чого це навколо стільки нечисті?

Іван усміхнувся.

— Мені важко тобі все це пояснити, — сказав по хвилі. — Бо я не певний, що ти зрозумієш...

Вона притислася до нього, все більше переймаючись жахом.

— Я хочу показати тобі новий світ, — сказав він. — Світ ночі. Тут усе не так, як там, — він махнув назад. — Денні створіння бояться ночі, а ці — дня. Денні створіння скуті ланцюгами світла, а тут — усі вільні. Ти будеш розкута, вільна й вічно молода. Пізнаєш таке, на що не здатен недолугий світ. Людину може зачарувати тільки ніч...

Вона й справді не зрозуміла нічого з того, що він сказав. Але перед нею розгорнулося дивне видиво. На велетенському полі, скільки сягало око, розгортався шалений, бузувірський танець. Вили собаки, нявчали коти, ремиґала худоба, худі голі чорти били у великі бубни, скавуліли лисиці й пацюки, горлали сичі й посвистували кажани. Красуні шалено смикалися, волосся їхнє розпатлалося, а очі божевільно блищали. Біля них вилися білі хорти, а від їхнього вереску аж у вухах лящало. Тоді виступили у танок і дівчата з перелесниками. Перелесники роздягали їх, розкидаючи навсібіч одежу, й вони, щасливі й зачаровані, почали витупувати по своїй одежі. Закаблуки рили

землю, і та стогнала, собаки налітали вихорами й рвали розкидане шмаття з радісним завзяттям, а дівчата, наче від лоскоту, реготали. Навколо них вилися довгі чорні тіла, і Марія вловила краєчком вільного свого мозку, що це чортівські хвости...

— Пора і нам! — гукнув Іван і рвонув у неї на шиї сорочку.

Жах оперіщив її. Вона закричала й випручалася із його чіпких рук. Він уже зірвав із неї плахту, і жінка відчула раптом, що все навколо зовсім не страшний сон, що вона потрапила на відьомський шабаш і що їй треба тікати звідсіля якомога хуткіше. Іван схопив її ззаду обома руками, коли блискавично сяйнула їй рятівнича думка, і вона, тратячи свідомість, наклала на груди хреста.

Відтак сталася одміна. Все навкруги позникало, і вона здивовано роззирнулася. Стояла на якомусь величезному смітнику, а довкола було набито безліч череп'я. Була боса, і ступати на те череп'я ставало боляче. Знеможено сіла на стару прогнилу бочку й заплакала. Їй здалося, що її тяжко й гірко образили. А ще вона подумала, що таки прокинулася із того сну, який так довго її мучив. Розглядалася навкруги: під холодним світлом мертво лежав смітник. Де-не-де полискували калюжі, і вона, йдучи повз них, бачила задубілі жаб'ячі тіла, які наполовину висувалися з води. Небо над головою тріпотіло зорями і здригалося — вряди-годи обривалася і креслила срібну риску якась яскрина. Марія була майже сліпа від сліз, вона вже не зважала на череп'я, йшла і кривавила ноги.

Стояла довкола тиша. Морочна, сторожка, лише чувся тріск ламаних під ногами черепків. Інколи сідала відпочити й шепотіла молитви. І стало їй од цієї ночі, місяця й зір, од цього смітника гостро самітно. Подумала, що їй, мабуть, не дійти додому, та й не хочеться туди йти — все могло повернутися і вона знову западе в той чорний вогонь. А вже хотіла вона спокою, надто зараз, коли перебиралася через цей дикий смітник. Ішла і йшла, а коли

не стало сили і впала, над головою спалахнула зірниця і жінка побачила себе на ґанку власного дому.

Ніч іще не закінчилася. Стояла глуха й безмовна, лише холодний місяць царював у ній і сміявся. І їй незвідь-чому стало боляче слухати той сміх, бо туга гаряче стьобнула їй серце. В цей час почувся шелест, і вона впізнала знайому постать. Все більше й більше вслухувалась у заціпеніння, яке поступово охоплювало її тіло, а він стояв у глибині мороку й тужно дивився.

— Чому ти від мене пішла? — нарешті витис він із себе.

Вона мовчала. Здавалося, переставала існувати. Мертве сяйво обливало їй обличчя мерзлим молоком, і в ньому поблискували її очі.

— Хочеш, я приходитиму, як раніше, — сказав він. — І нікуди більше тебе не водитиму.

Вона почувала себе деревом. Самотнім, нерухомим деревом, на яке ллється мертве світло. Не може зрушити з місця, воно, наче каліка-птах, махає крильми, але не для того, щоб злетіти. Від того тріпоче, б'ється листя, а воно дивиться своїми дуплами в ніч і гукає до себе дятлів. Вони зможуть ударити дзьобом у серце і вибити з них тих жорстоких черв'яків, які точать його...

— Мені важко без тебе, — сказав він. — Мене проклято тим, що маю приходити до тебе в чужій личині, але та личина вже приросла до мене, і чим більше з тобою живу, тим більше стаю тим, кого ти по-справжньому любиш і чекаєш. Можливо, я тільки тінь того, кого ти хочеш, але вже тим самим я твій. Скажи, чи не дав я тобі радості й щастя?

Вона вже зовсім стала деревом. Високим і самітним, до якого замість сподіваних дятлів прилетіли зозулі. Зозулі, які, замість вибивати з серця черв'яків, вдалися рахувати, скільки років залишилося жити тому серцю. Кукання те було одноманітне й безжальне, і від того хотілося хоч раз злетіти.

— Думай не тільки про себе, а й про того, кого ти чекаєш, — сказав він. — Про те, що і йому болить серце, —

то вже частково й моє серце. Хіба не любив тебе так, як ніхто із людей? Хіба не згубив я заради тебе своєї колишньої подоби? Невже й справді так багато важить для вас, людей, ваша душа? Адже й син у нас є!

Вона шелестіла листям, а коли побачила свого сина, якого ніс на руках Іван, хитнулася було вслід. Але деревам судилася доля стояти на одному місці, і вона закричала їм услід кожною брунькою й галузкою своєю...

Іван повернувся з походу на світанку. Був одягнений у багатий кармазиновий стрій, і коли проїжджав вулицею, на нього вийшли подивитися всі сусіди. Вийшов і Маріїн батько, й Іван по-молодецькому зістрибнув із коня. Вони рушили до Йванової господи, а по дорозі батько оповів йому старечим, тремтливим голосом про Маріїну хворобу і про те, що вона банувала за ним.

Вони увійшли у двір і спинилися. Двері й вікна господи були порозчинювані, і видно стало, що в хаті гуляв вітер. На порозі сидів кіт і, як побачив їх, злякано чкурнув у кущі. А коли вони ступили в сіни, їм у вічі ледве не вдарив чорний ворон.

У світлиці лежала мертва Марія з притиснутим до грудей, теж неживим, сином.

1969

Кров на снігу

Незвичні настрої обсіли сьогодні Іллю Торського, ігумена Густинського монастиря. Він їхав, загорнутий у вовчі хутра, притомлений кінь уже не біг, а йшов, і візниця-чернець у величезному кожусі подрімував на передку саней. Над головою похитувалося блідаве небо, і холодно палало в тому небі сонце. Грала навдокіл та іскріла широка снігова рівнина, переліски теж були засипані снігом і поставали звіддалік, наче гори.

Тонкий сум торкнув душу Торського; в голові ще стояли слова, які він почув од київських знайомих, — ще бліділи в уяві й обличчя їхні, хиталися, як небо оте над головою, немов вирізані з тонкого і м'якого паперу. Хотів обдумати ті важкі й неприємні для краю звістки, про які оповіли йому ті обличчя, але не міг утримати біля себе ні думок, ні облич отих — відпливали, наче брала їх з собою прозора вода, а тоді припливали знову. Дорога порипувала під кінськими копитами й санками, тихий і злагоджений ритм того рипу заколисував Іллю.

По дорозі він заїхав був у батьківське обійстя. Ігуменів батько, сивий козак, обійняв сина, й на оці йому блиснула сльоза. Ілля озирнувся. Побачив його там, у глибині цього

поля, коло далекого переліска, білого на білому тлі, наче вицвіченого; стояв на дорозі з кийком і в білому кожусі, дививсь услід саням, — було це так, коли він покинув рідне обійстя.

— Гей, сину, — сказав старий на прощання, — чи ж побачимось у цьому світі ще? Вже я немолодий, і до мене біла гостя приходить!

Іллі здалося, що бачить оту білу гостю, — стояла за батьковими плечима в білій сукні, аж до землі волочилася, і обличчя в неї — як баби снігової.

Там, біля села, стояли й баби снігові, було їх три, і дивилися вони в їхній бік також; батько бовванів на порожній дорозі і теж був наче з паперу вирізаний. Іллі захотілося раптом повернути коні й пробути з батьком ще один день. Щоб вони могли посидіти в порожній хаті і щоб, дивлячись один на одного, відбули отак прощання своє. Довшого прощання захотілося Іллі Торському з батьком, бо саме в той момент, коли озирався на баби снігові й на батька біля них, повірив раптом, що з батьком уже й справді ніколи вони не зустрінуться.

Три снігові баби вийшли за село й зорили червоними очима; жінка у білій сукні йшла вслід за батьком, який повертавсь у свій порожній дім. Біля придорожнього хреста батько знову спинився, спинилася й жінка біля нього; Ілля Торський аж очі приплющив, так боляче йому стало.

— Мені, сину, не жаль, — почув він старечий батьковий голос, — що ти пішов у ченці, мені жаль, сину, що наш рід вигибає, ти ж бо у мене останній!

Його обличчя при цій мові було спокійне й навіть строге; Ілля тим був по-справжньому діткнутий — легше б переніс батькові дорікання. Натомість огорнула їх тиша, сіра й пелехата, роз'єднала у сивім мороку: спадали тоді на землю сутінки, плели синювато-білі тканки; вони раптом стали, як два коконці, міцно вкутані власними думками. Ілля не знав, що відказати батькові, та й до чого тут були слова. Рипнули двері, а вони й пальцем не кивнули

на той рип: зайшов козак у червоному жупані. Був прозорий, як привид, та й був це привид. Сів біля них, та й поринув у мовчанку. Ілля крайока зирив на козака: те ж таки обличчя, що в нього і старого оцього, тільки був козак смутніший та понуріший. Знову рипнули двері, і вони почули шелест важкої жіночої одежі — красуня увійшла до їхньої хати. Була також прозора, мов привид, та й була вона привидом: мовчки сіла обіч батька. Старий і голови не звів, не зводив голови й Іллин брат, не звела голови й мати їхня, котра теж була прозора, як дим, і вже давно сиділа біля них; Ілля не зміг витримати тої напруги, встав, необережно зачепивши услона, і той з грюкотом упав на підлогу, аж скинули вражено головами всі ті дорогі тіні, котрі заповнили дім. Батько нарешті звів погляд: очі його були сині. Вицвілі, мов зимове небо, і горіло в них по вогнику. Дивився отак на сина, й не могли вони розвести очей.

— Землю нашу, — сказав спокійно батько, — перетворено на руїну, ми не можемо вже її оборонити, але сім'я своє ми повинні на ній покинути. Запам'ятай оцей мій заповіт...

Ігумен Ілля Торський рипнув зубами. Не міг витримати такої розмови, адже, відколи виїхав із рідного обійстя, не покидають його ці слова.

— Гей, Михайле! — гукнув він візниці. — Чи доберемося сьогодні?

— Коні пристали, — буркнув чернець, — а в мене рука на них не підіймається.

— А ти підійми ту руку, підійми! — сказав Ілля невдоволено. — Інакше ночуватимем у лісі!..

Михайло змахнув пужалном, і коні побігли веселіше. Стелилася навколо мертва порожнеча, і тільки невеликий лісок із правої руки був, як дивовижна галера — зі щоглами поламаними і з вітрилами обірваними.

— Гай, гай, що тут було, отче ігумене, — сказав кривоокий воротар, пострибуючи від холоду з однієї ноги на

другу, єдине око його сльозилося. — Татари налетіли на село цілим чамбулом. Хто зумів утекти до нас, той уберігся, а решту чи побили, чи погнали в полон. У селі тепер ледве чи й половина людей!

— Коли це сталося? — нахмурився ігумен, а візниця поклав на груди хреста.

— Вже з тиждень!..

«Тиждень», — подумав Ілля, і холодний піт покрив його: тиждень тому він виїхав з батькового обійстя.

— Прискакували й сюди, — розповідав воротар, пританцьовуючи на снігу, наче птах. Махав руками, бо, хоч був у кожусі, добряче змерз. Чорний, малий, з отим кривим оком і сльозою в оці здоровому, він починав уже дратувати ігумена. — Обкидали нас стрілами, але проти стін вони неохочі йти... Бахнули ми на них кілька разів, та й по всьому...

— Іди до себе! — наказав ігумен, і візниця торкнув коней.

Воротар перестав танцювати, вклав червоні, мов варені, п'ясті в рукави, зігнувся, втягши голову в плечі, й подибав до надворотної келії. Ще озирнувся, перш ніж зайти в двері, але ігумен того не бачив: молився подумки. Назустріч вискакували, наче чорні птахи, брати по обителі, вийшов і отець Гервазій, що заступав його, — ченці допомогли ігуменові зійти. Він все ще ворушив вустами, молячись, і наче не бачив своїх підлеглих. Сірий звір сидів йому в грудях і тоненько дримбав кудлатою лапкою.

— Вітаємо, отче ігумене, з поверненням! — уклонився отець Гервазій. — Певне, натомились у дорозі?

— Натомився! — сказав Ілля, бо вже кінчив молитву. Подивився на братію, виладнувану довкола: обличчя в матовому світлі були плоскі й сірі. Дивилися на нього порожніми зорками і наче на щось очікували. Сніг у двориську був нерозчищений, тільки тяглися ледве вбиті стежки. Слід од його санок клався просто на цілину.

— Накажіть, отче Гервазію, — сказав тихо ігумен, — щоб у дворі розчистили сніг. І ще, отче Гервазію... не турбуйте мене сьогодні.

Зирнув на небокрай, обрізаний монастирською стіною. Глухі сутінки запливали вже на двір, і йому аж лячно стало: побачив на верхівках віддаленого лісу, в глибині того кучерявого смерку, бліду пані. Стояла, ледь похитуючись, одіж її спадала долі сивими складками, розстелялася широко, як і ця сутінь: тривожне дихання пронеслося над лісом та монастирем. У небі зацвів блідий серпик місяця, і затанцювала біля нього стонога зірка. Він згадав вірш, який прочитав ще в Києві, в тоді ж таки купленій книзі архієпископа чернігівського: «Сонце і місяць — наче м'ячі для Бога. Він підкидає їх угору, і так світять вони для людей та світу».

Пішов до себе в келію, а за ним енергійно тупав отець Гервазій.

— У нас так багато новин, отче ігумене...

— Завтра, — сказав Ілля Торський. — Усі новини — завтра!

Тут він мешкав уже кільканадцять років. Келія на два покої, в першому — стіл і липові лави, на столі — килим, а лави оббиті сукном; в другому — його опочивальня: ліжко, услони, свічечка біля образів, яка в нього ніколи не гасне. Спустився на коліна, як був, не роздягаючись, і відчув, яка велика втома пойняла його. Помешкання залив сутінок, густо-синій і твердий, обліг Іллю Торського, наче вороги фортецю. «Воно так і є!» — пробурмотів він і встав. Скинув важку шубу й зирнув у майже стемніле вікно. Виднівся двір, по дворі тому розставлено ченців з дерев'яними лопатами — розкидали сніг. Нагиналися й розгиналися, кидали — рухи їхні були монотонні і дивно впадали в лад. Сніг ніжно синів, і чорні тіні на синьому нагадали Іллі якихось чудернацьких птахів з жовтим довгастим крилом. Махають вони тим крилом і лишаються на місці — диво якесь люцидарне. Над ними — небо, що з дня на день біжить од сходу до заходу, а в ньому — сонце й місяць; кругле воно, те небо, і складено з живел: ходить онде

й переливається, як зелена вода, місяць. Друге небо вогнистої барви, на ньому вже ходить сонце, третє — барви синьої, і ходять по ньому зорі, а тоді — Ілля немов книгу невидиму читав — небо емпірійське. Текло на нього зелене світло першого неба — десь снуються в ньому, як нетлі, нічні лихі духи. Цаліодемоси ходять і плавають у світлі тому і смутно зорять собі вниз.

Дрож пройшов по тілу Іллі Торського, ігумена Густинського. Неспокій та ураза, роздратування, а разом з тим безсилля — все це обвинуло його з голови до ніг троками й поворозами; здалося йому, що звідти, з глибини цього зеленого світла, притяглася рука чи звір дивачний на п'ять голів. Пальці оті довгі з головами на кінцях пройшли крізь нього і прошили, наче п'ять голок з п'ятьма нитками...

Труснув головою, намагаючись позбутися цього навадження. «Щось тут справді відбулося, — подумав він, — нещастя якесь!» Повернувся, щоб гукнути-таки на Гервазія — стояв у майже темній келії. Підійшов до столу й викресав вогню. Припалив скіпку, і трійник на його столі захитав вогниками. Кудлаті тіні засновигали покоєм, Ілля сів на лаву й понурився.

У сінях загупало, перемерзлі у дерево чоботи голосно затупотіли: ішов із дровами грубник Самійло. Хрипко кашлянув за дверима, Ілля наче побачив його через завісу дверей: широкий, лахматий, з величезною в'язкою перед собою, із заіненою бородою і з бровами, що нависали над очима, — давав знати про себе тим кашлем, а що Ілля не обізвався, забухикав, наче у тимпан ударив.

— Заходь! — гукнув йому Ілля.

Тонкий запах дров, морозу всуміш із важким духом кожуха — Самійло стояв у дверях, як привид. Ілля здригнувся: здалося йому, що це його батько стоїть у дверях і дивиться з-під острішкуватих брів. Чорне світло лилося з тих очей, а біла борода обклеювала зморшкувате, але ще гарне обличчя.

— Слава Йсу!

— Во віки віків! — відгукнувся Ілля.

— Чи дозволите, отче ігумене, грубу затопити?

Ілля кивнув, і кудлата постать з тим величезним оберемком відступилася назад у сінці. Гримнули дрова об землю — Самійло вдарив кілька разів руками собі під пахви. Ілля взяв свічник і став на порозі.

— Візьми, Самійле, вогню від свічки, — сказав м'яко. — А що, тут і справді велике нещастя сталося?

— Велике, отче ігумене, — буркнув грубник. — Не на ніч таке й оповідати...

Взяв скіпку й підійшов запалити від свічки. Жовте світло впало на його бороду й на острішкуваті брови — Ілля ледве не згукнув: перед ним віч-на-віч стояв його батько.

«Блюди, ієрею, — читав Ілля слова із «Застороги», — щоб не був ти незадоволений із того, що є; щоразу роздивляйся свою совість: чи не согрішив ти чого супроти заповіту? Найгірший-бо переступ — батьківські заповіді занедбати, впасти у непослух і в невиконання належного тобі діла. Про такий прогріх повинен ти зі скрутою сердечною жаліти і взяти дбале старання, щоб поправити те, — сповідь треба сотворити, що занедбав ти діло оте, і вседушно каятися тобі треба. Запам'ятай ці слова: нічого в житті своєму не досягнеш, коли не втямиш і не вкладеш у серце цю науку...»

Ілля загорнув книгу: холодний піт висіявся йому на чолі. Вдарив кулаком тричі по палітурці і трохи отямився. Простяглася йому нитка тонка й бліда в далекий час ще перед чернецтвом: луг він побачив заквітчаний, білу стежку, річку, що синьо лягла поміж верболози; він крадеться ще зовсім юним хлопчаком між трави й верболози, лізе по стовбурі старої верби, що видається над водою, звішується з тої верби і, майже торкаючись води, дивиться далеко вперед. Був тоді вечір, вже й смерк плив над плесом та кущами, вода від того ледь-ледь димувала й відсвічувала темно-

синім. Верболози стали круглими; здавалося, якийсь велетень прикотив ці кулі й порозкидав граючись. У тому синьому димі й поміж розкиданих куль, побачив він, купалися дівчата: голі й мокрі тіла їхні блищали й світилися, вони порозпускали волосся й химерно бавилися. Йому здалося, що то русалки справляють своє свято, а може, то й були русалки; Ілля тремтів на вербовому стовбурі, наче трясцею битий, — поймав його великий і незбагненний страх. Блідий і немічний, з тремкими руками й послаблими ногами, він ледве вибрався з того диму і від тих верболозів. Ішов, похитуючись, по луговій стежці, ззаду дзвенів дівочий сміх, а він став немов сновида: губи змерзли, а очі заплющилися. Хитався, наче тятий хворобою, а в заростях терну впав на землю й поранив долоні, і кілька яскравих червоних краплин упало тоді на зелену траву. Світилися вони у смарагді, як вогники чи квітки червонопелюсткові; обличчя змокло, адже плакав він тоді тяжко. Не міг нікому розказати про цей свій переступ, не міг пояснити, що відбувалося, й батькові рідному, ба й брату! Ніхто не поспівчував йому, та й він сам не співчував собі. Уздрів над головою місяць зовсім такої ж барви, як та квітка перед очима, і вуста його торкнула бліда, змучена всмішка.

Вже перед тим, як іти в ченці, він ще раз відчув те саме. Прокинувся, коли ще тільки на світ благословлялося: спав на сіні в повітці і вийшов, збуджений неясним покликом, у двір. Тремтіло на сході перше світло, вже виблідло небо й лежало над селом зморене й півживе. Озвалися в садку птахи, велика роса лежала на траві, білі зорі, як яблука, дрижали в півсутінку. Був тоді чистий четвер, і, може, тому в сусідньому обійсті рипнули двері. Гола жінка стала в прочілі. Він завмер, несподівано змерзнувши й приклеївшись до стіни повітки. Жінка вийшла з віником і почала обмітати довкола будинку. Тихо шурхало помело, великі білі перса мотались в неї між рук, чорна прірва блимнула морочно: жінка збирала сміття в ряднину. Ішла через двір, залита тріпотливим і нервовим світлом ранку, йшла через

город, лишаючи за собою голубу стежку збитої роси, мела босими ногами ту росу, в одній руці в неї — віник, а другій — біла ряднинка. Ілля не міг на все те дивитися, дзвонив біля тої повітки зубами, а тіло його при тому було мертве.

Жінка висипала сміття на чуже обійстя й поверталася назад по тій-таки голубій стежці, була вона ще зовсім молода, і тіло її співало про красу свою й ранок, що випивав ту красу. Ілля ж бевзем стояв у сховку і не міг стримати дурних сліз. Тоді вдарився лобом об дошки раз, другий і третій, а коли заспівали сусідські двері і коли ковтнув чорний рот тих дверей осяйне тіло, спустився він мимохіть на коліна й вилив до сонця, що вже починало повільно братись угору, одну зі своїх найгарячіших молитов.

Небо розквітало неквапно, наче стягнуто було з нього мережану заслону, погасли зірки, і незвідь-куди пропав блідий місяць. На сході вже чудовно грало: горіла несміливим сяйвом, схожа на жіночий торс, хмара; нижче, на самому видноколі, задрижало велике і ще не сліпуче світило; Ілля дивився на ту хмару й на те світило, безсилий і пальцем кивнути; лице його вже було сухе, очі наче в полиновій воді вмилися, а в роті стояв гострий смак кислиць. Знав, що вирішилася його доля: йому таки заказано те, що кожен має за річ узвичаєну, йому надійшла пора покинути батькове обійстя і взяти на плече мандрівницьку торбу...

«Вибач, батьку, — прошепотів він, все ще дивлячись у вікно, — що я не виконаю твого заповіту. Бог поклав мені на плечі цей тягар, і він нас розсудить!»

Йому приснилося, що горить церква. Могутній вогонь обхопив її від низу до бань, і вся вона стала, як могутнє, велетенське вогняне дерево. Він стояв оддалік біля іншого дерева, цього разу справжнього, але всохлого, й дивився. Полум'я гоготіло, реготало, потріскувало, стріляло, наче кулями, — відлітали набік вогнисті стріли та іскри. Звіддалік із поля бігло до вогнища троє зовсім малих дітей,

їхні босі ніжки рожево миготіли по снігу, на тільцях маяли сороченята з білого полотна, а руки стискались у кулачки.

— Дядьку, дядьку! — горлав один. — Загаси вогонь, загаси!

— Хай горить! — кричав другий. — Диви, яке високе-високе дерево!

Третій, найстарший, торкнув його пучкою, й Ілля здивувався: такий дорослий і поважний у нього погляд:

— А скажіть, чоловіче добрий, чому горять церкви?

— Вогонь їх бере, — відповів Ілля самими вустами, — а може, й гріхи наші!

— Це сухий вогонь, — задумливо промовив хлопчак, — і від нього й справді годі врятуватися.

Вони стояли на снігу, троє білих дітей і чорний він. Сніг топився під дитячими ноженятами, вони підтанцьовували, двоє менших позакладали пальці в рота.

— Біжіть-но додому, діти! — сказав Ілля. — Ноги застудите!

Вони повернулися до нього, звівши бліді личка.

— Ми й прийшли сюди, — сказав старший, — щоб погрітися. Там, — він хитнув кудись назад, у чисте, снігове й безмежне поле, — там нам куди холодніше!

Ілля озирнувся, несподіваний страх прийшов до нього: дивилася пустка необмежена — пара очей холодцюватих і крижаних.

— Наша церква в монастирі теж так горіла, — задумливо промовив ігумен. — Горіла тим-таки, кажу, вогнем...

— Давно вона отак пала? — спитав старший хлопчик.

В очах його грали червоні блискоти, а змерзле й синє рученя показувало туди, де гоготіло, танцювало, підскакувало і крутилося вогняне мотуззя і звивало гарячі стовпи.

Ілля зирнув собі під ноги. На снігу тупцювали, гріючись, три пари рожевих ноженят, і де ступали ті ноженята, висихала земля й починали прокльовуватися тоненькі, несміливі травинки. Були вони червоного кольору, й Ілля здригнувся.

«Кров на снігу, — подумав він. — До чого б то воно?»

— Дивний сон, отче, приснився мені сьогодні, — казав ігумен, розчісуючи волосся. Від умивання в нього на бороді сивіли краплі, а на щоки лягли легкі рум'янці. — Привиділося мені троє дітей. Дуже нарікали і скаржилися. Були в самих сороченятах і кривавили босими ногами сніг. І не на холод вони скаржилися, отче, а на недбальство. Було в мене тоді відчуття, що це, Господи прости, мої власні діти. Ми стояли з ними в чистому полі, і я не міг їм нічим допомогти. Хотів порвати свою одежу й загорнути їм ноженята, але одежа стала на мені, як бляха. Я ранив руки, а зірвати її з себе не міг. Це якийсь неймовірний сон, отче Гервазію!

Отець Гервазій мав глибоко посаджені очі, грубі його й білі руки безживно лежали на чорних колінах.

— Може, й приснилися вам оті діти, — спокійно звідомив він.

— Які діти? — спинився Ілля вражено.

— Та була тут історія. Грубник Самійло приніс їх сюди. Ми вам учора всього й не розказали...

Сидів серед келії важкий, барилкуватий. Помітно видавалося немале його черево, сиві пасма стирчали на голові вусебіч, а посеред голови ясніла широка, в долоню, лисина. В глибоко посаджених очах світліло по гострій іскрі, а вуста завмерли, піврозтулені. Зрештою, вони зарухалися, і потекла з них повільна розважна оповідь.

Ілля Торський дивився на свого замісника й не бачив його. Бачив він поле, вкрите снігом, зовсім таке ж, як і те, вві сні, і самотнє всохле дерево серед того поля. Побачив він і грубника Самійла — діда білого, що так нагадав Іллі батька; ішов через замети, не вибираючи дороги, його, Іллі Торського, батько, вітер віяв його непокритим волоссям, — весь простір застеляло сивими хвилями. На батьковому тілі світило дірами старе рубище, а простував він до того всохлого дерева. Іллин погляд також біжить до того дерева, летить над дорогою, й кладеться вона перед ним, як у книзі великій замальована. Сліди копит і темно-жовті

плями кізяків; поламаний віз, а коло нього почорнілий сніг, так його збито. Грубник Самійло спинився біля воза й озирнувся: навколо ні душі! Позіхала мерзла пустка, стояв тихий мерзлий спокій. Грубник Самійло пішов по дорозі далі, зарипіли й заспівали його чоботи, але за мент знову затихли: побачив він на снігу білу сорочку. Лежала розкинувшись, світячи червоними латками, наче вбито тут не людину, а сорочку. Ілля почув свист нагаїв і жіночий крик: жмут волосся, втоптаний у сніг копитом, затемнів перед його очима. Жінка стояла на снігу навколішки: руки здіймала вгору, рвала волосся й била головою об сніг. Гола жінка на порожньому полі, де все вицвіло й умерло; крик у неї такий надсадний, стогін такий пекучий! Збив коло неї сніг бахматий кінь, блиснули хижі зуби, свиснув і завив чорним птахом аркан; плеснув, захлинувшись, на голих плечах; крикнув і люлюкнув розбишака; рвонув копитами сніг та землю бахматий — потяг за собою червоний слід.

Грубник Самійло йшов дорогою далі. Озирався на ту сорочку з червоними латками, хрестився й молився. Вже майже доходив до дерева, але так і не дійшов до нього. Ноги його наче правцем биті стали, руки його із хрускотом стисли кулаки; обличчя його закам'яніло. Повільно підіймав правицю, рука ледь-ледь рухалася — підіймав, наче важила вона кілька мір. Голова його похилялася, і вперся він підборіддям об груди. Рука тим часом дійшла до голови, стислися, немов кліщі, пальці на хутрі шапки, стягли її, зіжмакавши: грубник Самійло стояв, понурившись. Ілля знову здригнувся: як дивно схожий цей дід на його батька! Яка страшна туга лежить на його обличчі, як неймовірно світяться його очі!

Грубник Самійло дивився на сніг. На ньому спали непорочно ясні трійко дітей. Двоє було менших, а один старший. Позаплющували оченята, і личка їхні — немов із білого каменю точені. Довкола голів їхніх червоно палало три напрочуд круглі плями, і вогонь той був такий, що несила на нього дивитися.

Грубник Самійло став навколішки. Простяг руку, але не доторкнувся до дітей. Стояв, наче молився, мов обітницю дивовижну давав, потому озирнувся. Обличчя його було печальне, але спокійне, погляд убирав у себе тік білого мерзлого світла: голе, безмежне й вицвіле поле оточувало його. Правиця грубника Самійла знову потяглася до дітей, і це був той-таки рух, коли тягнувся він у дровітні за поліном. Лівиця його зігнулася звично, він узяв напрочуд легке тільце й поклав собі на оберемок.

Устав із тим страшним оберемком, хитнувся, мов сп'янів раптом, а тоді неквапно, ледве перебираючи ногами, рушив, наступаючи на свої ж таки сліди. Спинився біля закривавленої сорочки і ще раз озирнувся. Там, на снігу, яскраво палало троє червоних кружал. Він аж приплющився: здалося, що це починає горіти оте скрижаніле поле. Червоні вогнища вже лизали простір поля і перетворювали його на голий камінь.

Грубник Самійло повільно йшов по дорозі. В оберемку його лежало три чудових тільця і немов усміхалися ледь-ледь крижаними вустоньками. Позаду вже палахкотів вогонь. Відчував його всією спиною, але не пришвидшував кроку. Ноги його повільно сунули над дорогою, а очі дивились уперед, де темнів засипаний кудлатим снігом лісок і де стояла на верхівках дерев біла жінка в довгій одежі...

— Земля тепер така тверда, що не вдовбати, — сказав Гервазій. — Ніхто й не хотів довбати. Тому й поховали їх у кутку порожньої келії. Там, біля воріт...

— Поховали за звичаєм?

— Агей, отче йгумене! Був то такий мент, що не до звичаїв! Там, у селі...

— Що у селі?

— Половина людей впало гиблих. Ми видовбали сякутаку яму, палячи вогнища, і ледве всіх умістили.

— Чому не поклали туди й дітей?

— Потому вже було.

Ілля Торський різко відвернувся од вікна. Очі йому палали, а вуста тремтіли.

— Через це вони й приходили до мене уві сні, — різко сказав він. — Я хочу, щоб їх відкопали й поховали за християнським звичаєм...

Хвилі снігу із вітром падали на купку зігнутих, чорних постатей, які неквапно долали розбурхане, наче море, плесо двору. Потопали в снігу по коліна, хоч учора тільки вичистили двір, і намагалися ступати в сліди один одному. Ілля йшов перший, гостра січа різала йому обличчя, гостро засівала бороду й брови, а коли зиркав вряди-годи вперед, не бачив світу від налиплих на повіки сніжин. Грали від того райдужні барви, й виточувалася з кутка ока, прокладаючи борозенку, сива сльоза. Ззаду ступав ієромонах Гервазій, важко кладучи в ігуменові сліди важенні свої чоботиська. В сліди отця Гервазія ступав не менш великий грубник Самійло з лопатою під пахвою, а позаду також із лопатою трюхикав тонконогий, як курка, і блідий, немов той-таки сніг, чернечина. Вітер знімав вихори, крутив над головами, наче хотів сильніше розмахнутися, перш ніж жбурнути їх у цих зігнутих людей, щоб зупинити їхній несміливий і такий повільний хід, а тоді засипати, як недавно позасипав він у далекому селі виставлених у поле снігових баб. Спини в людей уже побіліли, білі були й шапки, обличчя й чоботи, ще трохи, і вони перестануть ворушитися і спиняться, світячи в простір червоними очима й чорними губами, — весела й люба буде в Заметілі робота! Але вони все-таки йшли, все-таки рухали закоцюблими кінцівками, все-таки зводили запорошені обличчя, і Заметільниця вже починала сердитися на цю їхню даремну й непотрібну впертість.

Зарипіли двері, наче хтось роздер тонку бляху, і на двір вискочив кривоокий воротар. Став, здивовано розтуливши рота, — був один чорний серед білих і лахматих.

— Відчини бічну келію! — наказав йому ігумен, ледве рухаючи здубілими вустами.

Воротар скочив до низьких дверей, наче ворон із перебитою ногою, й почав тицькати тремтячими руками ключем у щілину великого засніженого замка. Руки його на тлі біло-чорного заліза були дивовижно рожеві, вони поспішали і через те тремтіли ще більше; за спиною в нього тупцювали, гріючись, кудлаті постаті; воротар озирався вряди-годи й винувато всміхався. Його рожеві руки ніяк не могли впоратись із ключем; Заметільниця зраділа, що ці люди таки спинилися, й почала щосили жбурляти в них скаженими вихорами; грубник Самійло не витримав перший: простяг руку й відгорнув з дороги воротаря. Той знічено закліпав оченятами, на нього вже також насипалося досить снігу, і він тут, серед кошлатих, сам кошлатів і так само, як вони, пританцьовував.

Грубник Самійло зняв замка, і двері голосно заспівали. Війнуло сирою землею і спертим духом; один за одним входили, згинаючись, до келії кудлаті постаті.

— Це тут! — сказав Самійло, простягаючи важку й кострубату долоню.

Вони завмерли в сутінку; над головами блимало мале віконце, затягнуте воловим пухирем, сніг стукотів об той пухир, і наче далекі тимпани били; у відчинені двері завіювалися снігові косми, буцім хотіла дістати їх Заметільниця й тут; світлів, аж палав за їхніми спинами шестикутний прочіл. На віях цих застиглих людей повільно розтавав сніг, стікав до щік, і здавалося, всі заплакали отут у дивний спосіб. Грубник Самійло подивився на ігумена, наче щось хотів сказати, і той не витримав широкого, запитального погляду. Кивнув і натужно розтулив вуста:

— Починайте!

Вітер знову закинув у келію сивого хвоста, вдарив ним у спину воротаря, і той озирнувся.

— Коли буде так мести, — сказав недоречно, — то завтра світу не побачимо...

Двійко лопат м'яко увійшло в ґрунт, пробивши замерзлу шкірку, і обережно відклали набік по купці землі.

Вони лежали на розстеленій мішковині, ніби спали — трійко молочно-ясних дітей: двоє меншеньких і один старший. Заплющили очка, і лиця їхні були, наче з білого каменю точені. Грубник Самійло стояв біля них навколішках і змітав долонею з чисто-білих їхніх сорочечок темні зерна землі.

— Отакими, отче ігумене, я і знайшов їх, — сказав він глухо. — Кров їхня так світилася на снігові... лежали вони, мов янголенята.

Ударив раптом лобом у землю, зачепивши сіре рядно, вдарив удруге й утретє. Тоді обернувся до Іллі, лице його було запорошене, земля прилипла до бороди та брів, а очі дико й божевільно спалахнули. І підігнулися коліна в Іллі Торського, ігумена Густинського монастиря, вклякнув він поруч із грубником Самійлом. Решта ченців незграбно бухнула на коліна й собі.

— Помолимося за їхні душі! — сказав Ілля.

Схилили голови. Заметільниця зібралася на силі й знову жбурнула до них довгого сніжаного хвоста, сніг ліг на зігнуті спини й голови, і тільки воротар озирнувся й ошкірив до того вихору по-блазенському кривого рота.

Ілля Торський уже стояв. Обличчя його було ділове.

— Зробиш їм, Самійле, труни, — сказав якомога тепліше й раптом поклав на грубникове плече білу, викохану руку. — З мореного дерева, Самійле, і пофарбуєш золотом.

Над головою знову застукала у воловий пухир Заметільниця — затахкотіли далекі тимпани, немовби вибиралось у похід велике військо. Спереду йшли литавристи, сурмач, баба-віщунка і співак, а позаду, ніби мак цвів, — лицарство запорозьке. Вигравав на білому коні на чолі того лицарства чорновусий полковник, дуже схожий на Іллю Торського, — Ілля впізнав його відразу. Адже обличчя оте

також було виточене з білого каменю і такі широкі, такі чорні були в того козака очі! Тріпотіла на його плечах одежа, і він сам на буряково-бузковому тлі наче кликав кудись, махаючи рукою. Йшло по бузковій дорозі незчисленне військо, і в такт кроку їхнього вигравав і бив холодний і сухий тимпан.

— Я, брати, — заговорив тихо Ілля Торський, — їздив до Києва, а звідтіля подався до його ясновельможності. Гроші на церкву я, братове, привіз, і, як зійде сніг, ми закличемо до себе майстрів. Замовимо кам'яні раки й покладемо цих дітей під олтарем. Можете придивитися до них пильніше, брати мої, — їхньому духові варто молитися...

Він замовк, а ченці подивилися на дітей. Лежали на чорній землі, ясно-білі й чисті. Бліде сяйво точилось із облич, рівне, погідне й прозоре.

— Варто було б нобілітувати їх у святі, — хрипко озвався із кутка отець Гервазій.

— Їх уже нобілітовано, — гаряче озвався Ілля й кинув рукою. — Це кров волаюча, кров, про яку не повинні забувати люди!

Зирнув на сліпуче-білий прочіл і побачив там далеко, на срібно-білому тлі, три снігові баби, котрі вийшли за село й зорили червоними очима. Батько стояв на порожній дорозі, ніби з паперу вирізаний. Хитався й розчинявся, блідий і вицвілий, у білому кожусі і з білим кийком. Дивився й похитував головою. Тоді Ілля Торський знову вдарив поклона до землі...

Діти лежали у світло-сірому сутінку і світилися. П'ятеро чорних, великих людей стояло перед ними навколішках, погідно зносячи п'ятірні й кладучи собі на груди хреста. Вони приплющилися, ці п'ятеро, і ледве-ледь ворушили вустами. Кожен із них мав на що поскаржитись і мав чого просити, адже всі були на цій землі й тлінні, і грішні.

Швець

І в хаті холодно, й на душі холодно. Він подумав: «Кінчилися шпильки, а березові чурбанці вийшли». А ще він подумав: надворі йде дощик, маленький, кульгавенький та холодний. Через це і в душі йому холодно; зирнув — на лаві повсідалися всі дев'ятеро його душ, між них і Марійка — п'ятилітка, яку найдужче він любив, а в кутку на стіні подрімує собі святий Микола.

Швець дивиться на них усіх крізь напівприплющені повіки, він вимірює подумки шлях до лісу, бо до лісу таки треба йти. Зрубає березу, хай і потайки, мабуть, у такий дощ саме йти, — будуть йому чурбанці, та й хату обігріє трохи, щоб ці його дев'ятеро душ не мерзли й не подрімував так сторожко Микола. Швець одягає свитину, вона чавить йому утлі плечі, йому аж дихати важко. «Чи це парко в хаті?» — думає він, забувши, що діти цокотять на лаві зубами, — виходить, затикаючи за пасок сокиру.

На нього вієтся сіренький дощик, засипає очі, загортає в сиву свитку дня, яка поверх його свитки як зайвий тягар. Але попереду бовваніє ліс, там далі дорога, мокра і вся в калюжах. Лісник, певне, спить, думає швець, бо й мені цілий ранок хотілося спати. Ну, звісно, коли б не потреба і не крик — кричало дев'ятеро душ, голодні пташенята, що

розкривають роти, — не виткнувся б з хати. Правда, понатикали вже в ті дзьоби сякої-такої їжі, — кричали вони, як ворони зимового дня, коли тим воронам холодно й самотньо. Тож не зміг улежати, гой, не зміг; йому й сказав тоді Микола: «Піди врубай березу!» «Я думав про це й сам, — спогадав швець, — ось і йду рубати цю березу».

Але чого в нього така м'яка й квола душа? Так важко рухаються в голові думки. Він зважив: не треба над цим застановлятися; онде ліс, треба вийняти сокиру — білі віти падають прямо з неба; здається, це вони струшують дощ; білі тіні, тужливий спогад про далеке марево; воно — таки пляма, холоднувато-біла, як і ці віти.

Тоді він вийняв сокиру і вдарив. І на нього градом посипалися краплі, наче заплакало над ним небо і сама береза. Однак він не зважав, бив і рубав, хоч відчулося: дивиться хтось. «Ну, хай, бо все одно почав», — думав швець, вмиваючись чи тими березовими слізьми, чи власним потом.

Але навколо було порожньо. Це він побачив, коли береза впала. Шамотів дощик, струшувалося драглисте змерзле небо, а вгорі спокійно кричала ворона. Підважив ту березу й закинув на спину стовбур. Гілки зашаруділи над ним, наче засичала гадюка, але він не обернувся.

Отоді й вийшов з лісу Злий Дух. Зрештою, швець не розібрав до ладу, чи був то Злий Дух, чи лісник, але той усівся йому на березу, і швець упрів, волочачи його через поле. Сипався дощик, але, здається, вони обидва не зважали — швець тягнув, а лісник їхав на березі.

— Ну от, ти зрубав її, — сказав лісник, — то як будемо розщитуватися?

— Береза сухостійна, — сказав швець, — і не вчинив я злочину.

— Ти її все-таки даремно зрубав, — відповів лісник.

Тоді швець уже зовсім розсердився.

— Гей, пане, — сердито скрикнув він, — мені й так важко нести, а пан сів верхи, щоб я його тягнув?

Лісник засміявся.

— Хочеш, щоб я засадив тебе?

Швець тягнув дерево, аж піт вибивався йому на лобі й під пахвами, він майже не зрозумів, що сказав йому лісничий — отой, бачте, пан, що розсівся на березі.

— Куди це засадите? — повернувсь у лісниковий бік.

— А в буцегарню, — спокійно сказав лісник. — Хіба не знаєш за що, хе-хе?

— А мої дев'ятеро душ? — не стерпів, щоб не розсердитися швець. — Ви їх мені годуватимете?

— Мені яке діло? — позіхнув лісник. — Моє діло засадити тебе, а ти вже сам думай про свої душі.

Швець волочив дерево, а той пан наче й не думав злазити.

— Ви чогось хочете від мене, — сказав по мовчанці швець. — Чого?

— Хе-хе, — не дуже голосно засміявся лісник. — Ти здогадливий. Хочу, щоб бомагу підписав.

Швець спинився. Дощик сипав на них, і чи від нього, чи від поту він зовсім змокрів. Навіть у ногах було мокро.

— На себе? — спитав, повертаючись упівбока до лісника.

— Хе, — лісник уже пихкав люлькою, — чому на себе? І на ті дев'ятеро душ, хе, для мене то лагоминка.

Швець удруге завдав собі на спину дерево, лісник навіть пособив, а тоді знову скочив на березу.

— Гей, пане, злазьте, нема в мене сили тягти! — згукнув швець, але потяг.

— А я від тебе відповіді чекаю!

Швець довго мовчав, довго тяг березу, вже містечко з'явилося, вже й люди виднілися, а береза стала важка, як каменюка. Тоді швець зупинився. Піт цебенів йому поза вуха й на очі, але він все-таки дивився на того лісника: сіре одутле обличчя, сірі одутлі очі, сіра роздута одежа, а замість чобіт...

Він здригнувся й відвів очі — цього він сподівався й не сподівався. «Таки Злий Дух», — подумав сумовито, але спокійно.

Лісник засовав ратицями, його била нетерплячка.

— Дуже ти гарячий, — буркнув швець, роздивляючись його пильніше. — Але хай буде по-твоєму!

— Я тобі ще й грошей дам, — сказав лісник, — і ти цілий рік не бідуватимеш.

Швець позирнув на лісника, і в його очах спалахнув легенький лукавий вогник.

— Кажеш, гроші даси?

— А дам!

— Ну, коли гроші, то це ще куди не йшло!

Лісник виставив великі білі зуби, а швець йому підморгнув. Лісник підморгнув шевцеві й простяг папір. Папір був білий і чистий, як і лісникові зуби. Швець зітхнув, покрутив шиєю, наче звільняючись од липкого коміра, й узяв незграбними пальцями той папір у руки.

Лісник забрав папір, склав його учетверо і засунув до кишені. І зовсім не було у нього ратиць — звичайні собі чоботи. По-звичайному він і попрощався.

— Я за рік прийду до тебе, щоб не відпирався.

Швець засміявся. Лісничий показав зуби й собі, і вони підморгнули один одному. В кишені у шевця лежали гроші, а береза була його також.

— То до побачення! — сказав весело, і той лісник відразу ж перестав бути йому цікавий. «Хай його грім б'є! — думав швець, — Мені ще треба доволочити цю березу!»

Він раптом згадав Миколу — той мав задумане й сумне обличчя. У веселій хаті, вирішив він, і тобі веселіше буде! Бо що то за веселощі в порожній і холодній хаті?

Відтак перестав і дощ. І шевцеві зовсім злагідніло на серці. Та й піт не так уже цебенів — той лобуряка був важчий за саму березу.

Онде й містечко, а біля хати — жінка. Коло неї всі восьмеро діток — як горох при дорозі: менші, менші й менші — геть-но тобі, як горох! Він озирнувся. Лісника вже й слід прохолов, тяглася тільки, як сухий віник, береза.

Жінка вже йшла йому допомогти, за нею посипалися,

наче горох, усі діти, а серед них — Марійка. Така ладна та дитина: обличчя біле, тепле, м'яке, волосся темне, м'яке, а очі — начебто джерельця. Вона щось гукає чи, може, гукають вони всі разом? Ого, поміч яка!

— Яка поміч! — каже він жінці. — А я втіху маю душевну.

Жінка дивиться на нього заширокими очима: вона не розуміє.

— Га?

— Кажу, втіху маю душевну!

— Що ти зробив?

— Що я зробив? Підписався ліснику, а той мені ще й грошей дав...

Жінка дивиться на нього, а він на неї. І діти за нею — як віяло.

— Щось не втямлю я нічого, — сказала жінка, а він задивився на свою Марійку: чиста й біла. І м'яка.

— Ге, що тут говорити? — сказав він. — Пусті балачки! Записався, а він мені — грошей. Тепер я його!

— Це добре, — всміхнулася нарешті жінка, — ми підемо відробимо. Всі підемо.

Зчуміло стояв серед дороги зі своєю березою. Навпроти нього — жінка, за якою, як курчата на вигоні, — малі.

— Ге, ні, — сказав морщащись. — Не будемо ми робити, нічого не будемо!

Сказав це і відчув жаль. Ще маленький, але беручкий...

Тягли березу вже всі разом, попереду він з жінкою, а ззаду хапалися за гілляччя його діти. І чудне було враження, таке чудне, як дерево: вони — стовбур, а діти — гіллячки. Бо вони й були деревом, росли з одного кореня, а це гілляччя вже ген високо — такі білі й чисті, — і тягнуться в небо, а воно високе й синє. «Це моє дерево, — думав гордо швець, тягнучи березу. — Добре мати таке собі дерево. А коли бряжчать у кишені гроші! І-і-і! Боже ж мій! Яка це втіха мати оце дерево і щоб бряжчали гроші!»

Коли зайшли в хату, побачили Миколу. Був сумний і думний — швець розгубився трохи. Перехрестився, а за

ним жінка й діти. Але Микола був сумний, навіть не дивився. Тоді швець нахилився до Марійки (така вона чиста й м'яка) і прошепотів їй, щоб перебалакала з Миколою. Вони знову перехрестилися й вийшли.

Швець узяв сокиру й почав обтісувати гілля. Діти бігали з пруттям по двору, шмагаючи одне одного по литках і весело регочучи, — йому ж ставало смутно. Знав і чого: чекав Марійки. Повинна була вийти і щось сказати. Отож цюпав собі сокирою, а жаль його ставав великий, білий — як зима чи крижана річка. Йому стало жаль і дерева, хай воно сухе, — гілляччя його вже не стримітиме у небо і вже не поцілує його вітер. Але думав про те мало — була то, може, півдумка, — аж тік туди, за двері, де лишилася Марійка: ніколи, скільки бачив, не був Микола такий сумний.

Нарешті рипнули двері, на порозі стала Марійка. Обличчя в неї бліде, а очі такі чисті, що витиснулася йому сльоза. Помітив: жінка теж перестала поратися, та й усі діти примовкли і втишилися. Підійшли до ґанку, підійшов і він, — Марійка ледве губами рухнула:

— Він сказав, що як тато робитимуть чоботи, а той прийде, то аби не вставав зі стільця. Поки не скаже...

Його Марійка вже шестилітка, а він сидить і шиє чоботи. Вечір довгий і темний, бо сьогодні натислося йому в душу якогось сірого попелу, і той попіл розсіявся і засмітив його. Чоботи шилися пиняво, думки кружляли десь далеко, часом позирав на вікно, а воно — чорне й неживе. Чогось боявся, наче заповз у серце тонкий, вузький хробачок і пив його, висмоктував. «Ге, ні, — подумав швець, — це я, напевне, хорий». Але він не був хворий, знав то сам — лукавив, бо оте чорне вікно, отой довгий вечір, оці діти, що так незвично тихо повсідалися на лаві, оцей смутний Микола!..

— Ге, чого це ви всі попримовкали?

Але йому ніхто не відповів, начебто нікого й не було в хаті.

— Це тому, — почув він знайомий голос, — що я прийшов.

— Ага! — схаменувся швець. — Таки прийшов.

— Збирайся, — сказав той, — бо нам уже пора йти.

Швець сидів на своєму стільці з плетених пасів і мовчав. Тільки надточував ножа, щоб зрізати шкіру.

— Ну, то що?

— А нічого, — відповів нарешті швець. — Мені треба кінчити ці чоботи. З них я й живу, а ти глянь, скільки їх у мене, тра й на дорогу.

— Хе-хе, — сказав той, — не треба тобі на дорогу. Я таку карету підкочу, що хе-хе!

Але швець не дивився на нього, навіть не хотів бачити, чи той у лісничій одежі, а чи у своїй.

Потому обізвався Микола, висів доти мовчки в кутку:

— Коли він устане, хай посадить на своє місце й закляне його.

Швець повернувсь у бік Миколи, той дивився на нього співчутливо. Відтак побачив Марійку, котра йшла переказати йому Миколині слова, дівча всміхалося сумовитою, блідою усмішкою. Посеред хати стояв лісник (таки він), на лаві — жінка, а коло неї, як дріб, діти. Швець схилився до чобіт, які шив, і довго коло них возився. Риштував, чистив, шив — у нього за спиною стояла Марійка, вона вже сказала те, що почув і він, і не хотіла відходити. Лавка була зайнята, шевський стілець — під ним, тож лісник переминався з ноги на ногу.

— Ге, втомилися, бачу, — сказав швець, скоса зирячи на непроханого гостя.

— Таки втомився, — сказав лісник, — отак за вами попобігати, думаєш, малий клопіт? Чи мені легко хліб заробляти?

— А чого вам його заробляти? — спитав швець, але лісник засопів: розсердився.

Швець вбивав шпильки в підошву і скоса зирив на лісника.

— Ото скінчу, то спочинете на моєму. Вже скоро!

Він стукав і стукав, а той стукіт бив у голову й відбивався від чорних мертвих вікон. «Як це тяжко виходити, — думав швець, — у ту чорну глупоту, в ту чорну ніч. Але хай!»

Прибивав підошву, а тоді підчищав терпугом, і терпуг ходив йому по серці, бо не знав, чим усе це скінчиться.

— Буду збиратися, — сказав швець, устаючи і струшуючи з фартуха обрізки шкіри, — можеш спочити.

Він побачив, як злий дух хлюпнувся на його стілець і знеможено видихнув повітря. Тоді швець одяг білу сорочку й нові штани.

— Уставайте, — сказав він, — будемо йти.

Він побачив наморене, в цю мить начебто схудле обличчя лісника, — той сидів і важко дихав.

— Уставайте, кажу, я готов!

— Та радий устати, — ледве переводячи дух, сказав лісник, — коли ж мене прибито. Це твої витівки?

— Ніякі це не витівки, — буркнув швець. — Уставай, бо не піду.

— Що ти до мене маєш? — скрикнув, вибалушивши очі, лісник.

— Що мені до тебе мати? — мирно відповів швець. — Чи я кликав тебе до себе? І чи приставав?

— Така служба в мене, — сказав Злий Дух. — Ти чоботи шиєш, а я роблю це.

В лісника вже й піт на лобі вибився.

— Тяжко мені, — простогнав він. — І сидіти тяжко, і встати несила!

— Я в тебе не просив тих грошей, — сказав швець. — Ти сам мені їх усунув.

Лісник уже хапав спазматично повітря. Розтулив рота й був як риба на березі. Швець стояв серед хати в білій сорочці й нових штанях, і його обличчя споважніло.

— А яка вже пора? — спитав тривожно лісник.

— Та півні скоро заспівають, — відповіла з лави шевчиха. Тоді лісник затурбувався.

— Пусти мене, — попросив у шевця.

— Я до тебе не чіплявся, — вів своєї швець. — Сам зачепив.

— Але мені вже пора! — закричав лісник. — Я вже не можу тут сидіти!

— А я за йогомостю послав, — мовив незворушно швець. — От він прийде й розпитається в тебе. Славно розпитається!

Стояла ніч. Всі раптом помітили, що стояла ніч. На столі у шевця горіла свічка, біля Миколи — каганець, лісник теж тримав у руці свічку, що бозна-де й узялася; від того ожили в мешканні довгі й пласкі тіні, що заворушилися по кутках. У вікна хлюпав чорний морок, на лаві сиділи жінка й діти, у них були широкі від зачудування очі, а може, то страх напав на них? Біля шевця, одягненого в білу сорочку (як дивно світилася вона зараз!), стояла Марійка, схопилася за шкарубку батькову руку й визирала з-поза тої руки. На стільці мучився Злий Дух, його обличчя потемніло, а на губи вибивалася піна. Дивився на них каламутним поглядом, і губи його ворушилися — щось прохав. Але вони були німі й холодні, бо німа й холодна була хата, тільки тіні шастали, як живі.

— Ану, сину, — сказав швець своєму підстаршому, — подзвони йому трохи.

Син скочив у сіни, хоч трохи й боявся, принаймні помнувся перед порогом, а тоді задзеленчав із сіней дзвоником.

— Пусти мене! — простогнав лісник.

— Чуєш? — швець прислухався — син знову задзеленчав. — Дзвенить!

— Я з тобою хочу перебалакати, — сказав лісник.

— То й кажи, — байдуже мовив швець — йому стало зовсім смутно в цьому півмороці.

— В тебе, бачу, закляте місце є?

— Є, — сказав швець. — То клопіт мій за цих пуцьвірінків.

— Давай розійдемося по-мирному.

— Давай!

— Верни мені ті гроші, і я знати тебе не хочу.

Швець мовчав.

— Гроші мені поверни!

— А де я їх в біса візьму! — закричав раптом швець. — Чи не бачиш, скільки в мене того дробу?

Лісник дихав зовсім важко. Схопився рукою за встромлене у верстат шило і зламав його. Тоді знову задзеленчало в сінях, і вони завмерли прислухавшись.

— Заплатиш мені за шило, — сказав швець. — Я бідний чоловік.

— А я багатий?

— А ти багатий.

— Я не можу тобі дурно платити.

— То й сиди!

— Ну гаразд, — нарешті здався лісник. — Підпиши ще одну бомагу. Дам тобі грошей на цілий рік.

— Досить з тебе однієї, — сказав швець. — Чи ти її затеряв?

— Не затеряв, — сказав лісник, викладаючи з кишені гроші. — Таке губити не годиться...

І раптом махнули по хаті тіні, закричав півень, голосно й весело, заблимали свічки, спалахнули й освітили хату великим, мертвим світлом, розбилася шибка, задзенькотіло скло, дуже голосно задзеньчав у сінях дзвоник, метнувся по хаті вітер, звіяв шевцеві волосся й одежу, замиготів каганець біля Миколи, а свічки погасли — мріли тільки в темені розпечені ґнотики. Майнув чорний хвіст, начебто вилітав птах, дзвонив і дзвонив у сінях дзвоник, плакали діти на лаві, котилися сльози й у жінки; Марійка затулила руками обличчя, а Микола незмигно й темно дивився, і годі було взнати, чи осуджує він, чи втішає.

Швець стояв у темряві, неприродно виструнчившись, його очі дивилися твердо, але й тужно, а вуста тремтіли.

— Ви всі це бачили, — сказав він. — Микола тому свідком. Ви всі те бачили. Я думав про вас! Мені несила бачити вас у голоді й холоді.

Здається, була тоді осінь. «Осінь, — сказала Марійка. — Стережіться, тату!»

— А я що? — мовив швець. — Та й часу мені нема. Онде чоботи шию.

Він справді шив чоботи. Сидів цілий день нагинці й шив. І чи осінь так ділала, чи, може, нежить схопив, боліла йому голова, «Мабуть, прийде!» — сказав він жінці, і вона подивилася на нього віддано й прохально. В цей мент і зазирнув той до вікна. Розтулив створки і сперся руками на підвіконня. Дивився й мовчав. Швець схилився ще нижче до чобіт.

— То збирайся, шевче, — сказав той, позіхнувши. — Я вже досить начекався.

Швець відчув свою знесилу проти нього.

— Не буду я збиратися, — сказав він. — Не буду! Старий я, не годен уже.

— А гроші, — розсердився той, — годен був брати?

Марійка стояла біля батька й тремтіла, мов листок.

— Ну, не тремти, ластівочко! Сходи-но краще за панотцем.

— Я не хочу вас покидати, — сказала Марійка. — Чогось страшно мені стало.

— Дай мені боятися за себе! — спалахнув швець. — Іди, куди посилають!

— Куди це ти її посилаєш? — спитав той, у вікні.

— Тютюну купити на дорогу.

— Я тобі дам.

— Не хочу чортівського, Хочу людського.

— Як знаєш!

— То в хату зайдіть.

— Хе-хе, — засміявся той, у вікні. — Вже заходив. Там закляте місце є.

— Ну то й стій під вікном, — сказав швець. — Мені он зібратися треба. Та й тютюнцю дочекаюся.

— Стою, — буркнув той і запалив люльку.

Жінка сиділа на лаві й плакала. Діти тулилися до неї.

— А може, відробимо ті гроші та й віддамо?

— А цитьте! — закричав на них швець. — Чи я тут голова?

— Та ти, але, може, краще віддати?

— Мені голова пухне за вас! — сказав швець, одягаючи білу сорочку.

— Не вдягай ти білої сорочки, — сказав той, у вікні.

— А то чому?

— Заклята вона в тебе.

— У нас звичай такий, — сказав швець. — На смерть білу сорочку вдягають.

— Грець з вами і з вашими дурними звичаями! — буркнув той, у вікні. — Вдягай, що хочеш!

— Чи не йде Марійка? — спитав швець у жінки.

Попереду бігла Марійка, а за нею — панотець. Віяв вітер, розкидав одежу, кропило відкидалося назад, так швидко вони йшли. Тоді всміхнувся швець: побачив — женеться за Марійкою й панотцем жовте листя, летить разом із вітром, і вони наче на крилах несуться. Тоді звів швець до Миколи свої очі. «Вибач!» — сказав. Микола не відповів, тільки дивився незмигно. «Я не знаю, — сказав швець, — де трафить мене смертне наїття, але я тримаюся! Хочу оберегтися».

Та лісник уже тікав. Уздрів нахід на себе — зірвався ще більший вітер. Махнув кулаком, люто спалахнули його очі, а губи виплюнули прокляття: «Дочекаєшся ти в мене!» Майнув від вікна і звалив по дорозі стару, перетрухлу грушню.

Прийшов захеканий панотець, Марійка прискочила до батька і схопилася за його руку. Швець стояв спокійний

і сумний. Очі палали тихим, хоч і хворим, вогнем. Губи пошерхли, але твердо підтислися.

— Накликаєш на себе кару Божу? — сердито сказав панотець. — Дивися, шевче!

— Прийде час, — сухо сказав швець, — і я стану перед Богом. А зараз у мене клопіт є: вони, — він кивнув до лави, де горнулися до матері, як дріб, перелякані не на жарт діти.

Ось Марійка й семилітка. Але чогось вона не рада з того. Швець також думний, здається, чекають чогось обидва. Та й чи тільки вони: онде й шевчиха тривожно поглядає, та й інші діти якісь принишклі. Швець дивиться на Миколу, але той не приймає його погляду, начебто не стосується це його. Немовби відмахується: сам заварив, сам і їж! «Коли так, то й так», — думає собі швець і мов прикликав. У вікні знову виросло обличчя того, кого вони чекали. Тепер лісник веселіший, а може, й упевненіший. Та й погода надворі райська — все пахтить і розвивається. Шевцеві ж тепер не до погоди, йому б подолати той жаль, що посів його. «Не хочу йти!» — сказав він Миколі. Той мовчав, тільки Марійка почула.

— Ми разом підемо, — сказала вона. — Коли вже так насідає, маємо йти!

— Хіба ж тільки ти? — похитав головою швець. — Усіх я записав.

Жінка з дітьми вже сидить на лаві, швець — на своєму стільці, але не шиє чобіт — сьогодні йому не до того. У вікно всунувся той і лукаво дивиться.

— От дивлюся я на тебе, — каже швець, — зовсім як людина, а добра в тобі нема.

— Хе-хе! — засміявся той. — Погано дивишся. Коли б не було в мене добра, не возився б коло вас. Прийшов річенець — збирайся, і квит!

— А може, — відповів задумно швець, — тобі хочеться коло нас возитися?

Однак лісник не слухав його. Витяг із жилетки дзиґаря, також дивного, аж вони роти пороззявляли, і відкинув покришку.

— Забарні ви дуже, — сказав. — А мені ніколи. Гайда!

Цього разу швець не вдягав білої сорочки: надто мулько було на серці.

— Ходімо, тату, — сказала Марійка, і швець, востаннє зирнувши на Миколу (той висів, як завше, в кутку), зітхнув.

— Долі не обійдеш і не одуриш, — сказав він.

— Отож-то, — засміявся той, у вікні.

Вони пішли в сіни — швець попереду, а за ним усі дев'ятеро його душ. Сонце впало їм на обличчя, і вони на хвилю припинилися на порозі. День цвів чудовим літом, над ними розгорнулося чисте й яскраве небо; сонце аж з себе виходило — сипало жовтим золотом, від того тремтіла ніжна шовкова блакить, все мерехтіло й дихало.

— Через сад підемо, — сказав швець, йому хотілося хоч востаннє дихнути його пахощів. Любив свій сад — оті яблуні, грушні й сливки. Особливо сливки. Глянув розчулено — над ним розкинулося розлоге дерево, широке й налите сонцем. Сливок було як маку, і він не міг не помилуватися на них.

— Добрі цього року сливки, — сказав лісник: дивився на сливку також. Тоді й швець відчув, що йому хочеться слив. Так хочеться, аж горло болить.

Схопився за стовбур і потрусив. Дерево стояло незрушно, і сливки спокійно сизіли під сонцем.

— Зовсім знесилів, — сказав швець. — Бачиш, а ти мене забираєш.

— Саме тому й забираю, — сказав лісник, збиваючи набік люльку.

— А я, не поївши сливок, не піду, — затявся швець. — Бо чого й іти?

Лісник усміхнувся, все ще тримаючи люльку в роті.

— Отакий ти ласий, — сказав він. — Та я не жалую!

Він підійшов до сливки й труснув нею так, що змінилося

небо й упала на землю осінь. Запахло падаллям, закружляло листя, і вже не було на дереві ні листка, ні сливки. «Це вже запахло мені землею», — виймаючи з купи листя соковиту сливу, подумав швець. Кинув ту сливу до рота, і йому ще більше запахло осінню.

— Ось бачиш, — сказав лісник, — яке добро в тебе! Пануватимеш у нас, я маю силу, то й робитиму. А ти собі шпаціруй і ший мертвим чоботи.

Однак лісник щось дуже зчепився з тією сливкою. Швець навіть здивувався:

— Чого це ти зчепився з тою сливкою? Там уже й листка нема!

— А коли не пускає? — сказав той. — Оце відклеююсь, відклеююсь, а воно не пуска!

— Це мені Микола сказав таке, — прошепотіла Марійка.

Швець, однак, втомився. Крім того, й ця осінь серед літа — зовсім вона змлоїла йому серце.

— Не маю уже сили, — сказав він, сідаючи під яблуню.

Жінка з дітьми стояли незрушно, наче покам'яніли.

— А йшли б ви додому, — наказав швець. — Здається, не підете ви з ним.

— Що значить, не підуть, — рвонувся від сливки лісник. — Добре мені діло, я біля вас два роки увиваюся, а вони не підуть!

Швець приліг на траву й підклав руки під голову. Крізь просвіти гілок спускалося до нього небо, сипало й сипало невимірною синявою, вгорі пливла хмарка, і була вона напрочуд схожа на голову оленя. Білого яскравого оленя, що повільно йшов собі через небо. «У свій барліг, — подумав швець, — Кожна людина й тварина шукає собі криївки — всім їм треба сховатися від світу».

Жінка й діти стояли коло нього, стояла й Марійка, а він аж розсердився, побачивши їх.

— То ви підете звідси чи ні?

Вони дивилися на нього, ну, зовсім чудні — позамерзали чи скам'яніли.

— Пусти мене, шевче, — змолився біля сливки лісник. — Я вже сили не маю!

— Еге, а мучити бідаків мав силу?

— Я був добрий до вас.

— Щоб повести у пекло, хе-хе! — засміявся швець.

— Ти сам записався.

— Віддай папір, — сердито сказав швець. — Бо онде вже й панотець ідуть.

Вони дивилися один на одного: лісник біля сливки, а швець з-під яблуні.

— Ти лихіший за мене, — сказав лісник. — Я з тобою подоброму, а ти ні!

— Не я, а ти до мене прийшов, — відказав спокійно швець.

— Тебе не переговориш, — мовив лісник. — Вийми бомагу з кишені, бо в мене руки приклеєні.

Марійка пішла до нього, а швець ледве не заплакав, така ніжна й м'яка вона була. «Оця дитина, — подумав він, — рятує мене. Й Микола, слава Богу, недаремно живе зі мною в одній хаті. Й вони всі теж», — подивився він на жінку й дітей, що все ще непорушно стовбичили біля нього; сам би він, може, й не мав би стільки сили, сам він ледве дихає — он і сливку не міг струснути: після всього цього, думав він, чи буде в нього сила жити далі: онде небо, літо, все цвіте й росте, а йому осінь пахне; так, йому пахла осінь, мабуть, цей лісник, чи дідько, чи як там його, тьху, тьху, не до добра згадувати! — він недаремно прийшов до нього; йому так важко уже рухатися, хоч би й пальцем кивнути; старий він, але ці діти... ні, він не старий, він ще скаже в цьому ділі своє слово; але й зла він не носить, ну чому він не носить зла? Ні, він не лихий, душа його, як небо голубе, безмірне, душа його між отією блакиттю й землею. Все пропахло осінню, прілою, жовтою, сірою, як сама наша матінка земля. Осінню цілого світу!

Уже й до вечора похилилося, а може, це збираються на небі хмари? Ну, звісно, онде на небокраї вже поблискує

й погримує. Лісник також дивиться на небокрай. У нього на обличчі розпач, геть тобі як у людини.

— Бачиш, — сказав швець, — вже й гроза наступає.

— Пусти мене, чоловіче, — заговорив зовсім тихим і лагідним голосом лісник. — Грім — то смерть моя!

Марійка вже стоїть біля батька й тримає папір, що вийняла його з лісникової кишені.

— Спали його, тату.

— Ти спали, бо мені й пальцем рухнути несила.

А вже там, між яблунь, — Микола. Стоїть собі й дивиться. Марійка побігла в хату кинути в піч папір, а Микола всміхається.

— Не знаю, що з ним робити? — сказав йому швець. — А онде й гроза надходить!

Пройшов вітер, гострий і свіжий, зметнув листя, натрушене зі сливки, сухе й жовте, воно покотилося через сад навзаводи. А між того листя — Микола. Стоїть і дивиться, вже навіть не всміхається. Марійка теж біля нього:

— Пустіть його, тату, бо грім ударить у сливку, спалить і сливку, і його. Навіщо нам погане місце коло хати?

— Я хотів би, щоб камінь він повозив, — сказав швець. — Хай би подовбав його, то й знав, як це по-справжньому працювати!

Тоді схитнувся Микола, підійшов до них і спустився на траву. Лісник дивився на нього з жахом.

— Сходи-но по шило, — сказав Микола, — і добре його сколи. Тоді не чіпатиме людей.

Швець звівся. Йому не легко було звестися, але він устав. Закрутилася йому голова, на крайнебі розірвалася блискавиця: надходив вечір і гроза.

— Навіщо нам погане місце коло хати? — сказала Марійка, і швець тепло на неї позирнув.

— Я зараз, — сказав і побіг. Наскільки міг швидко, аж дух йому підпирало. Вергав ногами, наче були вони пудові, але все-таки біг. Гроза надходила й була вже близько.

Коли повернувся, схопився за стовбур і передихав. Ходором ходили груди, все так само нерушно стояли жінка й діти. Марійка чомусь утирала сльозу, а Микола спокійно крутив бадилину.

Тоді знову відчув швець жаль. Не лють і не біль, а таки жаль. Підіймавсь у ньому, як осінь чи як білий олень, що йде по небі. В руці в нього було шило, а лісник аж голову повернув. Дивився незмигно, дивний був той погляд, дивні й очі: прохання, біль, покірливість, заворушилися й вуста; швець, однак, не чув, що той говорить. Не хотів зараз слухати, адже проходив отой білий олень: жаль хлюпав з нього, забираючи рештки сили.

— Я мушу, — сказав він просто в ті молящі очі, — бо сам знаєш: був і будеш тим, чим є.

— Авжеж, — згодився лісник. — Але згадай, що я був добрий до тебе!

— Пам'ятаю! — закричав з відчаєм швець. — Пам'ятаю те твоє добро!

Розмахнувся і всадив у лісника шило. Раз, другий, третій. Вже не мав сили на більше, відступив на кілька кроків і впав на коліна. Тоді полилося з лісника щось чорне: мастило чи дьоготь. Вже натекла чорна смердюча калюжа, а лісник стояв, повернувшись, і дивився на шевця. Віддалік уже зовсім виразно блимало, йшли по небі чорні отари, чорні сердиті отари з золотими вогняними язиками.

— Це я для того, — прожебонів швець, — щоб нікого ти не чіпав більше!

— Пустіть його, тату! — сказала Марійка.

Микола встав і пішов. У нього була рівна спина, сиве волосся віялося з-за плечей, а ноги ступали впевнено й рівно.

— Я хотів би, щоб ти камінь поносив, — сказав швець, але лісник уже не відповідав. Вперся лобом об стовбур сливки й плакав. Його сльози стікали по дереву, і від того воно лисніло.

— Пустіть його, тату! — закричала Марійка, бо в цей момент уже зовсім близько спалахнула блискавка.

Лісник повернув до шевця заплакане обличчя.

— Що ти хочеш од мене ще?

— Випусти ті душі, які встиг загарбати, — сумирно сказав швець.

— Не можу я цього, — відповів лісник. — Нема в мене розписок.

— Відпусти по пам'яті, — сказав швець, і в цей час кілька крапель глухо вдарило об землю...

До них у сад заходили люди. Жінки, й чоловіки, й діти. Хлопці й дівчата. Військові й цивільні. Пани й убогі. Вони йшли і йшли, і, здається, не було їм кінця. Тоді зовсім зчудувався швець. Стояв у своєму садку й дивився на всі очі. Його жінка й діти так само стояли й дивилися. Бо серед тих, що заходили, майже всі були знайомі. Люди з їхньої вулиці і взагалі — містечка. Нарешті ввійшов панотець.

— Але ви, — закричав швець, — як ви сюди втрапили?!

— Як і всі, — опустив голову панотець.

— Ви ж маєте свячену воду?

— Як усі, — ще нижче схилив голову панотець.

Тоді швець підійшов до сливки і відклеїв лісника. Зашуміло й загуло, вдарив грім, але вже на порожнє місце, зайнялася полум'ям сливка, а лісник побіг порожньою вулицею. Біг і не озирався, за ним мчали, як розлючені змії, блискавиці, розкраювали простір, ніч ударила раптом зливою: люди стояли в його садку й зводили обличчя — дощ змивав їх, а може, вони плакали.

Швець також плакав. Ніколи в світі він так гірко не плакав, грім знову приніс йому осінь, і тут, біля палаючої сливки, коло всіх оцих людей, поруч своєї жінки й дітей, він раптом відчув той-таки жаль, що мучив його. «Хто знає, — думав він, пробираючись між людей, щоб таки вибратися з цього саду, — хто знає, може, цей лісничий і не винуватий?» Бачив, як прудко той тікає, за ним все ще бігли блискавки.

Ішов через сад і бурмотів. Врешті, йому самому захотілося кинутися за тим лісником, у ту порожню вулицю, але хтось узяв його за руку. Він повернувся — була то Марійка.

— Хто його знає, — прошепотів він, — може, він і не винуватий, а винуваті всі ми, і я в тому числі?

Йому остаточно забракло сили, і він опустився на траву, на оте листя від сливки, на землю, що пахла осінню й кликала його.

— Я йду, — сказав він, утираючи сльози. — Бо таки час! Біля нього стояла Марійка й плакала. Він уже не бачив того, бо дивився туди, вгору, де купчилися чорні хмари, і намагався вловити серед тих хмар білого, як сметана, оленя, котрий ішов по його душу.

1972

Самсон

Пахло глиною, вікно цідило непевне світло, груба здавалася сірою, він роздивлявся навколо й дивувався, що не помічав того раніше. Врешті, вставав удосвіта і брів на свою нивку. Жилля напиналося на шиї, довге волосся віялося за спиною, ноги впирались у ріллю, як два стовпи, очі запалювалися вогнем — ходив отак, аж доки ставала земля пухкою. Потім сіяв і збирав жниво. Тер у жорнах і сам місив тісто. Сам варив собі борщі, часом ходив і до лісу вполювати дичину. Тоді заходило йому в нутро радісне захоплення.

Відчував: навколо живе зілля. Жовто горіли, облиті сонцем, галявини, і він сам паливсь у тій жовтизні. Стовбури сосен здіймалися навдокіл, і він задивлявся на корони, що пропадали в небі. Дихала трава, бігла папороть, зітхали сосни, і йому здавалося, що він сам — сосна. Тоді для іграшки впиравсь у дерево. Над ним хиталася корона, і він любив це почуття: шелестить корона, а він сам — дерево. Тиснув сильніше, й дерево починало гнутися. І перед ним лягала весела латка неба. Відпускав дерево, корона з шумом застеляла ту латку, а він усміхався. Бо його з головою заливало сонце — завше дивувався йому: ставало в його очах велике, розмлоєне, немов хвилювалося. Було то обличчя жінки,

він навіть знав його: Мотря. А може, був то яскраво-золотий кінь, що біжить через жовту галявину, щоб зустріти його. Але він знав, що то Мотря, дівчина з сусіднього села, до якої топче стежку ось уже кілька місяців. Дивилася на нього вогкими очима, і він розумів: це дуже гарна дівчина, хай і дано їй сонячне тіло. В ньому розмерзалася крижинка, і він усміхався вже Мотрі. Вона відповідала таким же усміхом — чи зі страху, чи хотіла того: від нього віяло такою силою, що зіщулювалася і ставала щасливо-мала. Коли ж ішов назад і вона бачила, як віється за ним волосся, їй хотілося плакати з розпачу і сміятися з гордощів...

А він дихав просторим полем, через яке йшов, і в глибині єства його визрівало болюще-добре почуття. Весь світ бачив у жовтому світлі, у тій болющій доброті. Ящірки шурхотіли в канавах, виростали у великих і дивних, йому важко було розрізнити: лисиці чи ящірки? Бо й люди, яких зустрічав, теж ставали дивні, і їх теж годі було впізнати. Тоді відчував смуток. Тонкий, як павутина, — бринів і бринів, засновував душу; душа його ставала, як дупло: шелестить корона високого дерева, золотий стовбур облито теплом, крапає золота смола; день стає, мов роздута вітром сорочка, білий і чистий, дзвонять жайворони, наче мають собі біля дзьобів сині дзвінки, і тихо пахне трава.

Він бачив воза: коня й людину — і не розрізняв, де кінь, а де людина; бачив собаку — і на нього дивилося людське обличчя. Бачив пташку — в неї дівоче тіло, а дівоче тіло — вуж чи витке зілля. Бринів смуток, і він намагався думати про свою ниву. Але важко думати про роботу: за ним біг золотий кінь і дивилися з неба великі вологі очі. Через той смуток знову йшов до Мотрі. Назустріч йому біг золотий кінь, назустріч бігла галява в лісі, і виступали, мов легені, золоті соснові стовбури.

Пана сотника прислали в Новий Оріль недавно. Відразу ж узявся порядкувати на свій лад, і коли виходив на

ґанок канцелярії, завше мав вигляд ситого чоловіка. Сідав на стільці й годинами дивився крізь приплющені очі на майдан. Люди, проходячи повз нього, ґречно віталися, і він відповідав їм помахом голови. В такі хвилі пан сотник чувся сильним і всевладним. Його душу сповнювало легке презирство до всіх, хто так чемно вітався, але того ніхто не добачав.

Інколи виходив писар, і вони вели ліниву розмову. Коли траплявся погожий день, пан сотник ставав зовсім задоволений, бо тоді можна було посидіти на ґанку півдня а чи й більше, часом і подрімати, спустивши долішню губу.

В один із таких днів він і побачив Івана. Спершу злякався — на майдані з'явився велетень. Ішов стрімко й упевнено, довжелезне волосся віялося за ним, наче кінська грива, обличчя виставлено вперед, а очі й не дивляться. Він пройшов повз канцелярію й пана сотника, ніби ніколи їх не існувало, й швидкий озлоб струснув пана сотника: відчув, що став у ту мить, коли проходив той чоловік, зовсім мізерний.

Пан сотник довго сидів після того й жував ріденького вуса. Писар, якому він сповістив про тільки-но бачене, гмикнув, а коли сотник спитав настійливіше, неохоче відповів:

— То наш дивак, ваша милосте! Він майже ні з ним не балакає й не вітається.

— Як так? — аж підскочив пан сотник. — Кожна людина має і вітатися, і з кимось балакати. Коли він божевільний, його треба здати до монастиря, а коли нормальний?.. Чи виконує він належні приписи?

Писар не відповів. Але пан сотник вимагав відповіді. Тоді писар сплюнув, вийнявши з рота череп'яну люлечку, і, дивлячись у землю, буркнув:

— Краще його не займати. В нього сила, як у вола...

— Віл сильніший за людину, — розважно сказав пан сотник. — Сильніший за людину й кінь. Але людина кермує й волом, і конем...

— Але він не віл і не кінь, — буркнув писар, — та й до нього всі звикли, і ніхто не зважа. Він не чинить шкоди...

— Коли людина живе поміж інших, — жорстко сказав пан сотник, — вона має числитися з тим...

Коли бувало йому печально, кидав хату й виходив на дорогу, що вела до Мотриної оселі. Треба було пройти кілька миль, але його це не лякало. Врешті, його не лякало нічого, а коли виходив на дорогу й опинявся на ній сам, відчував піднесення. Душу його осявало ясне світло, небо дивилося, наче й справді таїло в собі безлік очей. Хмари були живі, паслися й пили бліду воду неба, оживали трава і хліба, а він серед того всього чув заспокійливий шепіт. До нього тяглося все, немов оживало: оживали навіть камінці, які траплялися по дорозі. Бачив, як простукують у їхніх темних тілах ледве видні серця і як п'ють вони дорожню куряву. Коли ж смуток зовсім обволікав його душу, роззирався, ніби гналися за ним безтілесні звірі. Набрякали на руках м'язи, і коли хто бачив його під таку хвилю, вражався — від нього віяло такою потугою, так розмаювалося волосся, що перехожий несвідомо ховався в канаві чи хлібі. А він ішов, ставлячи на дорогу важкі, мов стовпи, ноги, ніздрі його роздималися, очі палали пломенем, а за ним плівся повівець. Ішов так, доки доходив мети, та й мета в нього була одна — знайти хату тієї, що колись прихильно на нього глянула.

Як приходив до неї, все переверталося. Вона наче п'яніла, боялася його й нестримно тяглася до нього. Тріпотіла в його руках, немов пташка, і, як тій пташці, було їй морочно. Але в тому лякові ховалося й задоволення — хотіла болю й сили: від нього ж текли такі струми, що ставала радісно безпорадна. Очі плакали, вона просилася, але йшла до нього сама. Крім того, заздрили їй дівчата, хай і осуджували — він, цей дивний силань, приходив таки до неї, і це вона приворожила його...

Ішов польовою дорогою, геть запилюжений, йому вже пахло Мотрине тіло, бо дівчата мають щось і від цієї трави, і від звірів, і від сонця. Це все сповнює глеки їхніх душ, там важко щось збагнути, бо намішується туди й казна-що; бачив — вовки залізають грітися в ті глеки. Приходять туди кури й лисиці, ящірки й вужі, риба і раки, видри й корови. Адже там — полин, чорнобривець і деревій. Лепеха, водяний подорожник і собача рожа. Ще там — дерева: верба й калина, осика й грабчак. У Мотрі ж — кінь, адже косить до нього недовірливим оком. Живе там і сонце, а може, йому тільки бачиться сонце? Ішов, бо не міг не йти: і рідна хата ставала незатишна й чужа, а в душі виростав сум, котрий нівечить усе.

Пан сотник знову побачив того дивака. Як і першого разу, пройшов повз нього, й оком не повівши. Сотник сидів на стільці, мов громом битий, а коли цей кметь сховався з очей, ще довго кипів обуренням. Чим далі, тим більше дратував сотника цей чоловічина — несила вже було дивитися на нього спокійно. Оця незбагненна зарозумілість, оцей повний величі хід — від нього віяло чимось таким, що в пана сотника зводило корчем горло, а по спині пробігали мурашки. Але він був теж з біса затятий, і поступово в його голові почала висновуватися тоненька ниточка. Спершу це було марення на ґанку після доброго обіду, коли можна приплющитися й погойдатись у солодких хвилях; потім — ояснення, а вже тепер — настирлива думка.

Тож тільки пройшов той кметь дорогою, віючи широкими патлами, сотник уже тихенько зісковзнув із ґанку й потягся через вуличку туди, де стояла оселя велетня. Минув крайні хати містечка й рушив зарослою стежкою. Озирнувся — навколо було порожньо. Ледве відхилив здоровенну хвіртку, хоч була незамкнена, і вліз у Йванів двір. Тут було чисто й охайно, двір підметений, у кутку — віз із шлеєю для пліч, у повітці — плуг і борони. Але не ходили ні курка, ні кіт, не було й собаки.

Пан сотник зчудувався. Навколо стояла тиша, від якої аж ніяково ставало, і в душу заповзав незрозумілий ляк, хоч сотник був не з боязких. Тож зволив визирнути з хвіртки, чи не повертається той кметь, а коли впевнився, що все спокійно, обережно переступив поріг. У хаті було ще охайніше: ретельно підмазана долівка, піч помальована чудними квітами й тваринами, застелений обрусом стіл, а на ньому — хлібина й грудка солі. Але не було образів, і пан сотник одзначив це. Підійшов до високої мальованої скрині й хотів підняти віко: було примкнуте. Зайшов до комори, припасів знайшов небагато — хата була бідна. І він, посвистуючи, побрів надвір, а коли причинив за собою хвіртку і, вже на стежці, оглянувся, на обличчя його лягла зневага. Він сплюнув і подибав до свого ґанку.

Іван ішов шляхом, і йому було дивно відчувати тугу. Зараз, коли навколо пахло травою, коли тяглися до нього від узбіч дикі грушні, коли вмирала за ним перейдена дорога, торкало його легке хвилювання. Тож майже зрадів, коли з високої трави ступив йому назустріч лев. Лев був великий і жовтий. По ньому бігли золоті лагідні смуги, і він видавався зовсім не страшний, хай і гарчав. Іванові ж стало зовсім гірко, і він узявся з левом уручки. Чув його надсадне дихання, сам важко дихав, вони тисли один одного в обіймах, а тоді покотилися по траві. Лев був молодий і дужий, Іван відчув, що з ним нелегко впоратися. Що треба буде зібрати всю силу — лев уже його долав. Дихав гаряче, морда його поступово тратила лагідність, вже гарчав несамовито, вже дивилися на нього страшні його ікла. Тоді сколихнулась у Йвановій душі важка хвиля, він напружився щосили і скинув звіра із себе. Потому наліг. В душі накопичувалася й накопичувалася гіркота. Нудьга вже зовсім затопила його: лев рвонувся з-під нього й відскочив. Тоді вони зійшлися знову і знову взялися уручки. Довго тягалися, довго сопіли й тужилися.

Над ними горіло спокійне й гойне сонце, вітер колихав траву, над головою дзвонили жайворони — було тепло й погідно. Левова шкіра пахла сонцем, так само пах сонцем і він. А ще травою, що зелено коливалася в них перед очима, коли отак возилися вони, борючись. Навкруги ріс полин, — велетень і лев були загорнені в той полин і просякли ним наскрізь. Тож водилися й водилися, доки здолала Йвана гіркота і доки задавив він лева. Той одразу зм'як, упав на дорогу, наче золотий лантух, і відкинув золоту голову. І велетневі здалося, що над ними задзижчали золоті бджоли. Але не дивився на лева. Пішов не озираючись, покинув на дорозі лева й свою порожнечу, а велика кострубата тінь його підстрибом бігла й бігла, наче не могла його наздогнати.

Рипнули двері в канцелярії, і пан сотник упізнав, що то писар. Кресануло кресало, пан писар закурював свою череп'яну люлечку. Хвиля диму попливла над головою в пана сотника, і він, не любивши того зілля, скривився. Вони почали щоденну свою розмову, ліниво перекидуючись словами й вітаючись на уклони перехожих. Було тихо й затишно, десь кликала господиня курей, десь туркотіла горлиця, вистукував об дерево дятел, і вони дуже швидко згодилися піти посидіти в шинку. Зійшли з ґанку й подибали через майдан — попереду сотник, а за ним, наче здоровенний лантушисько, писар. Люди чемно кланялися, і вони поважно відповідали, а коли зайшли до шинку, так само поважно привітали мир, що там засідав.

— Мені не йде з голови той кметь, — сказав пан сотник, і писар, наливаючи свою маленьку чарочку, гмикнув.

— Дався він вам, — байдуже промимрив він. — Залиште його в спокої!..

— Його милість пан гетьман, — фальцетом вигукнув пан сотник, — прислав мене не для того, щоб я дозволяв

непотребства, які чиняться у вашому краї! Пан гетьман давно невдоволений орільськими сотнями, і я в себе не терпітиму непотребства!

Писар подивився на сотника крізь важкі мішки, в яких ховалися його очі, і не відповів. Пана сотника це, однак, розсердило. Бо він уже мав відразу й до писаря. «Треба вигнати його к бісовій матері!» — подумав роздратовано і смикнув такий ковтень пива, що аж закашлявся.

— Чи буває той чоловік у церкві? — спитав украдливо. — Чи ходить колись у підводи, чи несе козачу службу, коли він козак? А коли він, пане писарю, не козак, то кому несе підданство?

— Е-е, ви знову своєї, — буркнув пан писар. — Чи не бачите, що він не при розумі?

— Не бачу! — прошепотів сотник зловісно. — Бо я побував у його господі. Хай то й не личило при моєму уряді, але мене прислав його ясновельможність наводити тут лад. Чи бував пан писар у його господі?

Писар, здавалося, зацікавився. Його очі спалахнули, і він присунувся ближче до сотника.

— Та в нього начебто ніхто не бував, — сказав. — І що ваша милість там побачив?

— Лад! — коротко відказав сотник. — У дурника не буде так вимито й прибрано. В дурника не буде так упорядковано реманент, ваша милосте!

— Ха-ха-ха! — зареготав пан писар, і його черево заходило, аж захитався стіл. — А може, то його любаска там порядкує, ха-ха!

— Любаска? — здивувався пан сотник. — У нього хіба може бути любаска?

— Атож! — сміявся пан писар. — У сусідньому селі. І нема тут чого дивуватися, ваша милосте!

Сотник уже не хотів розмовляти. Він пив пиво, а в його голові знову зароїлося й замигтіло. Думка за думкою, одна проганяла іншу, друга находила натомість, ще інша зміщала ту; пан сотник відчував озлість, яка давно

не знаходила виходу. «Суд, — подумав він. — Застати його й обвинуватити в перелюбстві».

Але чи має та любаска чоловіка?

— Дівка, — позіхнув пан писар, наливаючи собі другу маленьку чарочку. — Тут ви, пане сотнику, не вгризете нічого!

— А я й не гризу! — обурено визвірився пан сотник. — Я питаю вас, і ви повинні з шанобою мені відповідати.

— Я й відповідаю, — байдуже сказав пан писар і перехилив чарочку...

Цей кметь, крутилося в голові пана сотника, й справді наче заховавсь у шкалупину. Але його треба звідти вибити. Конче треба, бо пана сотника вже смокче черв'ячок. Шкода, що справа віри не в його владі. Адже піп тут також добра псявіра. З ним у пана сотника не повелося відразу.

— І невже він не п'є горілки? — знову спитав з надією в голосі сотник. — То нечувана річ, щоб хтось не пив горілки!

— А не п'є, — байдуже відказав пан писар. — Хіба що вгостили б ви, ваша милосте...

То був глум, але сотник не завважив. Його раптом просвітлило. Це ще не була до решти зрозуміла думка, власне, й рішення ще не було, але пана сотника просвітлило. Відчував усією душею — у тих писаревих словах був глибший зміст. Але не поспішав, хотів обдумати це ретельніше. Щоб усі ниточки пов'язалися і не було ніде прорви. Поки що можна спокійно посмакувати пивом, а там видно буде.

І він перестав розпитувати писаря, начебто довідався про все. Ковтнув пива й потримав його в роті. Перекотив між зубами й задоволено ковтнув. Пиво й справді було добре, а вже цього досить, щоб усмак ним насолодитися.

Іван повертався од Мотрі заспокоєний. Дівчина зустріла його, як завше, і він відчув той її непорівнянний запах, що так вабив його. Бо коло нього був добрий кінь, який

корився його волі, було й сонце, яке відчував, мов жінку, і жінка, яку відчував, як траву. Зовсім забув про свою тугу й гіркоту. Забув навіть про лева, з яким так довго водився на дорозі, і про зарості полину, що там росли. Ішов, патли розвіювалися за ним, як кінська грива, і він радий був з того — відчував, наче кінь іде поруч.

Сонце стало палке й гріло гарячіше, він повертався додому, щоб знову заходитися біля роботи. Вже вабила його, і хотів оддатися їй, як умів, — усім єством. Надходили жнива — мав намір вижати свою нивку за день і ніч. Тоді вимолотити й возити дрова на зиму. Потім він знайде вохри й причепурить хату, а тоді роздобуде зілля, щоб у хаті добре пахло і щоб не дорікав йому домовик. Бо той не любив, коли в хаті був нелад, запускав йому в душу пазурі — мусив тужити.

Він ішов та йшов все швидше і швидше, а коли дістався туди, де боровся з левом, зупинився. Лев лежав на дорозі, розкинувши жовтогаряче тіло, і від його шкури струмувало світло. Іван зачудувався й підійшов до лева зовсім близько. З левової голови вилітали бджоли, а коли Іван нагнувся, запахло йому медом. Бджоли задзвеніли над ним, і він вийняв з левової голови пахучий стільник. Їв мед, і йому ставало зовсім солодко. Мед пахнув усіма тими травами, що росли навдокіл, відчувалось у ньому й сонце, що росло в небі. Дзвеніли бджоли й не займали його, а він їв та їв запахущий мед, чудний і солодкий сік землі — йому радісно калатало серце. Узяв ще один стільник і знову відчув траву й сонце. А коли пішов, на душі з'явилися ясна погожість, умиротворення й рівновага. І він відчув усю красу світу.

Степ навколо заріс чебрецем, який лив чудодійні запахи, сонце теж заслалося чебрецем, а на небі не було ні хмаринки. Відчув широкий і неозорий світ і яскравий день, що лився в нього, йому добре дихалося, широка й привільна дорога стелилася перед ним; чисто бриніли бджоли — вони вже знову почали носити мед до левової голови.

А навколо все дихало розкішним спокоєм, теплом та роздоллям. Йому стало легко. Жив цією хвилею і був добрий, мов дитина. Руки йому вже свербіли до роботи, і він думав про неї як про чудотворення.

Але біля обійстя він побачив сотника. Той стояв, заклавши руки за спину, й постукував по землі носком чобота. Подивився на нього, і хмарка заслала душу — дивився на велетня тхір. Але надто погожий був Іван сьогодні, тож став і чекав, що повість йому цей непроханець. Сотник люб'язно всміхнувся і простяг руку. Це було несподівано для Івана, і він завагався, все ще пильно вдивляючись у це з'єднання — людини і тхора.

— Ну то що? — спитав лагідно сотник. — Здоров був!

Іван був надто спокійний сьогодні, щоб не зважити на цю усмішку й цей привітний голос. Тому простяг руку, і сотник раптом відчув, що його долоня ось-ось розчавиться. Але стримався і так само спокійно й лагідно промовив:

— То, може, запросиш у господу?

Іванові знову найшла на душу хмарка, і він подивився на пришельця вже не так прихильно.

— Чого панові треба? — розтис він вуста, але сотник усміхався до нього так само доброзичливо й лагідно.

— Прийшов до тебе на розмову, — сказав він. — Бо я новий сотник в Орілі й хотів би перекинутися з тобою словом...

Іван мовчав, тільки підозріло блимнув. Такого йому ще не траплялося. Не звик, щоб до нього говорили так люб'язно і так люб'язно закликали на розмову. Але сьогодні, певне, такий уже день, і він ледь-ледь усміхнувся, розсуваючи великі вуста.

— Кажіть, що маєте, тут, — буркнув він.

— Е-е, то не годиться! — швидко й лагідно затараторив сотник. — Так гостей не приймають! Гостей треба гостити, на те вони й гості. Але коли не хочеш, хе-хе, твоя справа!

Я прийшов до вас сотником і хочу тримати з усіма добрий лад. Коли не хочеш, хе-хе, запросити мене, то запрошую тебе я. Підемо у шинок, хе-хе, посидимо, побалакаємо, перехилимо чарку-другу, як ведеться в добрих людей...

Подивився на Івана очікувально, а той знову побачив тхора. Але згадалася його дорога сюди й мед, який дав йому стільки солодкої радості!

Ішли дорогою, і на них звідусіль ззиралися, бо видовище й справді було кумедне: попереду ступав дрібненький сотник, а позаду, мов прив'язаний на мотуз, повільний і добродушний Іван. І від того, що йшов він так незвично, волосся його не розвіювалося, і він не був такий нездоланно-неприступний. Просто йшов здоровенний дядько й дурнувато всміхався. І люди зовсім чудувалися, а дехто пристав до того ходу.

Іван тільки роззирався: всі всміхалися начебто доброзичливо, всі були начебто добрі, хоч хто зна, чи всміхаються вони, чи кплять? Йому проколов душу холодок, і звична настороженість запалала у погляді, але мед, який з'їв сьогодні, жив у ньому й досі, і він покірно, як віл, плентався за сотником. Людей це зацікавлювало, то й у шинок їх набилося, що й яблуку не впасти.

Сотник уже порядкував. Повиштовхував зайвих, погукав шинкарку — молода і в'юнка, вона нагадала Йванові Мотрю. Від того він подобрішав ще більше, а коли сотник сунув йому в руку величезного келиха, знову дурнувато всміхнувся.

— Пий! — закричав сотник з радісним упоєнням.

— Пий! — закричали від столів люди, їм стало так само радісно — тут уже вгадувався бешкет.

Іван подивився на келих, йому вдарив у ніс солодкий дух меду, знову згадався лев, жовтий і осяйний, і бджолиний дзвін, і голосний спів жайворонків. Він подумав, що боротьба з левом так і скінчилася: взяв з його голови

мед. А може, прийде він туди ще раз і ще раз вийде той лев?

Од того розправилися Іванові плечі, він став дужий і молодий, аж усі в шинку на хвилю примовкли й насторожилися. Сотник підхопився з місця, скочив до Івана й стукнув келихом:

— Пий!

Всі заворушилися, загомоніли, почали цокатися й пити; Іван слухав той веселий гам з покірною добротою, а тоді обережно підніс до губ келиха й уперше в житті ковтнув гарячого вогнистого струменя. Йому здалося, що поруч спалахнуло вогнище, бо голові й тілу стало тепло й гарно. Подивився навколо, й товариство гукнуло: «Згода!» Він сам ревнув оте «Згода!» й побачив, що в його руці знову повний келих. Випив уже не роздумуючи й уздрів зелені змійки, що поповзли до нього з усіх кутків. Потім він зрозумів, що то не змійки, а повзе до нього трава й зілля. І почав угадувати, яка це трава й зілля.

На нього повзли хміль і березки, пішов, випнувши груди, звіробій, а за ним, як ніч, — глуха кропива. Там далі витиналися оман і стародуб, ще далі притулилося вонюче зіллячко, і він позирнув на нього з підозрою. Але заусміхалися калачики, захитали голівками ромашки; він уже хотів встати й піти, коли помітив буркун і вдихнув його солодощів. Тоді в руці знову опинився налитий келих, хтось зареготав, хтось закричав, а він узяв і випив. До нього посунули якісь обличчя, дивні й незнайомі, бо корчили гримаси, тицяли роздутими, як колоди, пальцями, плювались і роздимали ніздрі. Але йому пахло м'ятою, і він вибачив ці крики й плювання — в голові повільно почали крутитися обручі. Один, другий, третій, вони спліталися поміж себе й крутилися, наче кола, яким ніколи не розімкнутися.

Він подумав: «Треба йти додому!» Але йому здалося, що чує сотників регіт, крім того, його стусонули; навколо дивні звірі, дуже багато звірів: людські тіла і звірячі голови.

Всі вони нявчали, кричали й галакали, всі вони немов показилися — Івана вже добряче стусонули під ребра. Впало ще кілька ударів, і він раптом розлютився. Скочив на рівні й урізав комусь так, що перед ним засвітилося червоне марево.

— Облиште, — почув він владний сотниковий голос. — Хай вип'є ще!

Йому тицьнули до рук ще кухля — випив його з жадобою. А тоді на мозок поклалося кілька каменюк, і він уже зовсім перестав розрізняти, де він і що з ним коїться.

Сотник відчував піднесення. Довго жив передчуттям цієї хвилини, і ось вона прийшла. Малий хробачок уже не давав спокою, аж доки не спала йому до голови оця думка. І він привів цього кметя сюди, викликавши тим немалий інтерес. Але хай усе зроблять вони, думав він, головне напоїти й натроїти. Пан сотник навіть вирішив труснути калиткою — людям це подобається, кому не хочеться випити дармового? Він пив і сам, а тоді почав горлати якісь дурниці, що мали б розпалити гультяїв. І гультяї піддавалися його покликам, ставали веселі й розгнуздані. Іван пив покірно й охоче, пан сотник задоволено стежив, як соловіють його очі, як сивіють і несамовитіють. Він підливав ще і ще, шинкарка моталася, немов учаділа, а люди вже червоніли на виду, вже починалися п'яні розмови, сварки й крики. Цього моменту не можна було пропустити, і він з кухликом у руці обходив усіх. Моргав, шепотів, кивав на Івана, піджукував. Всі вже дивилися на велетня налитими кров'ю очима; хай іще не час, але вони вже починали звіріти. Вже підлазили до нього і навіть стусали, але так, щоб той не помітив. Це викликало хвилю добрячого реготу.

Сотник знову всунув Іванові келиха, а коли той випив, всі затюкали й зареготали. Підходили до нього, кривилися й плювали. Смикали за одежу, а один відчайдух налив

йому за комір пива. Повітря схитнулося од реготу, а сотник, ставши в кутку, задоволено похихикував.

Іван сидів за столом і немов не бачив того всього. Його очі посивіли, волосся спадало на плечі брудним віялом, — дурнувато всміхався.

І сотникові ще більше сколошматилось у грудях, особливо через те волосся.

— Гей, ти! — гукнув він якомусь парубчакові. — Ану-но бацни його!

Парубчак підійшов до Івана і вдарив. На те велетень звівся і став такий страшний, що на мить у шинку стих галас. Його обличчя запалало, і парубчак полетів сторчака. В нього зацебеніла з носа кров, обіллявши рот і сорочку.

— Ага, ти так! — загорлали звідусіль. — Бийте його!

— Облиште! — закричав сотник. — Облиште його! Хай вип'є ще!

Скочив до Івана і тицьнув йому до рук келиха. Той одразу ж заспокоївся і одним ковтком випив трунок до дна. А тоді сів і замотав головою.

Потім звівся й захитався. Хотів іти, але його похилило до стіни.

— Га-га-га! — зареготали зусібіч. — Бийте його!

— Хай вийде надвір! — закричав сотник. — Надворі способніше!

Іван і справді прямкував надвір. Всі з'юрмилися за його спиною, і сотник побачив, як яро поблискують у всіх очі. Парубчак обтер уже кров, кинувся вперед і, коли Іван став на ґанку, вдарив його ногою.

Велетень захитався і гримнув з ґанку. На нього кинулися, як на звіра, й затусали руками й ногами. Кілька чоловік тягло палиці й ломаки, і на розпластане тіло посипалася хмара ударів.

Тоді сотник сказився. Він закричав, аж звівся навшпиньки:

— Патли! Ріжте йому патли!

Його підмивала ярість, весь він був немов згусток виплеснутої люті, метушився, кричав, але сам не бив.

Люди вже озвіріли й без того. Різали ножами патли й виривали із голови разом зі шкірою.

Іван важко застогнав і заворушився. Люди посипалися з нього, як мурашва, а він із закривавленим побитим лицем лише поводив страшно очима. Тоді вдарено його ззаду ломакою, і він знову звалився долі.

— Очі! — закричав сотник. — Виколіть йому очі!

Чоловік з ножем метнувся до Івана, і над містечком пронісся рев. Іван знову звівся, хоч поприлипали до нього, як гончаки до ведмедя, гультіпаки, і став на повен зріст. По обличчю від очей юшила йому кров, і він ревів. Ревів, мов зранений звір, і безсило махав руками.

Люди вже почали розтікатися по майдану. Тікали, хто куди, тікав і сотник, аж доки на майдані не залишилося ні душі, хіба що писар, який сидів на ґанку канцелярії і спокійнісінько кушпелив свою череп'яну люлечку.

Спершу велетень біг. Хміль наче спав з його тіла, він натикався на паркани, бився об дерева, але біг. Над ним погасло сонце, чорна ніч окутала зусібіч, чорні хмари спускалися на землю, чорний біль пронизував йому голову, виростали чорні квіти й пахли кров'ю. Він біг, хоч насправді ледве переступав ногами, а коли впав у порох, здавалося, ніби все ще біжить. Над ним розверзалися неозорими чорними кугавами небеса, а він уповзав у якесь безконечне і безнадійне провалля, де холодно дихало каміння, де гинуло все живе, яскраве й чисте. Плавав у величезній калюжі, в якій теж не було ні барв, ні світла, — обличчя йому засипало попелом, а він у тому попелі чув іржавий біль, що їв обличчя. Все тіло дерев'яніло, а він біг, бо вже не мав сили спинитися. Не було вже й тепла, треба було бігти — єдине, що знав і розумів. Насправді ж повз, наче внурювався в неозначену порожнечу, в незвіданий біль, котрому немає ні початку, ні кінця. Гостро натикався на будячиння, колючки й лопухи,

гостро пахла курява дороги, а він повз чи біг, ліз чи мчав, ішов чи купавсь у сірому попелі. В калюжі без дна, початку й країв, бо йому знову боліло, знову скімлило й нило; душа його теж була немов калюжа, наче в ній не жило більше нічого, крім цього болю. Тіло його гойдалося, його вішано, прив'язувано до хмари, а хмара та зовсім лягла на дорогу й на мозок. Бо й мозок ставав хмарою, весь спопелілий і перетрухлий; з нутра рвалася нудота, і він, закручений зовсім, поламавши всі припони, які ще тримали його біля землі, покотився, ніби чорне перекотиполе, б'ючись об грудки й доганяючи себе самого. Потім його знудило, він виблював прямо на чорну землю, по якій котився перекотиполем, прямо в калюжу, якої так і не зміг подолати; все спалахнуло так яскраво, що він зупинився. Зупинився, вдивився в те палахкотіння, а тоді звалився у траву, гублячи рештки свідомості й останні іскри сьогоднішнього дня.

Отямився від холоду. Йому здалося, що хтось змочує йому голову. Це було приємно й неприємно водночас, і він, зворухнувшись, застогнав. Потім захотів розплющитись, але глухий біль нагадав йому все, і він уперше в житті пізнав відчай. Не знав, куди втрапив, не відав, що чинити й куди йти. Голова покрилася глухою темрявою — відчув це по-справжньому тільки зараз; хотів піднести руку до очей, коли ж зустрівся з чиєюсь рукою. Аж здригнувся й глухо запитав, хто то. Йому відповів дитячий голос, він навіть подумав, що десь чув той голос і що він дуже приязно звучить.

— Це ти, Мотре? — запитав він.

Але це був якийсь сирота, котрий утік зі школи. Він бачив усе, що сталося, і хоче йому допомогти. Хлопченя, певне, плакало, бо шмигало носом.

— Чого ти плачеш, малий? — наскількимога лагідніше запитав він.

— На вас страшно дивитися, дядьку, — вже по-справжньому заплакав хлопчик. — Коли була ніч, то ще нічого, а зараз, а зараз...

— То зараз не ніч? — запитав він із нутровою тривогою в голосі.

— Уже ранок, — сказало хлопченя. — А я сиджу тут, біля вас, цілу ніч. Ви все пориваєтеся до очей...

Він запитав, що з його очима. Врешті, про це й питати було годі, але він спитав і напружився, щоб вислухати правду. Але хлопченя мовчало.

— Ну, чого ти мовчиш? — з мукою спитав він, і хлопченя заплакало ридма.

— Гаразд, — пробурмотів він. — Знаєш, де моя домівка?

Хлопченя знало, і він спробував сісти. Тіло йому ломило, було важко й пальцем кивнути, але він звівся й сів.

— Ну от, — сказав, — а тепер добиратимемося додому.

Його знудило, відчув, як усередині все палиться, і знову ледве не виблював. Лоб у нього був мокрий, певне, хлопченя мочило водою. Лапнув за волосся й натрапив на щось чудне. Волосся в нього майже не було, хіба кущаки, об які він аж руку поколов.

— Не чіпайте, дядьку, — сказало хлопченя. — Там у вас також рани.

Він сидів, важкий і безсилий, криваві більма його світили назустріч ранкові, а побите обличчя було аж сизе.

— Ну не плач, — сказав він лагідно. — Чи далеко ми від моєї домівки?

— Полем навпрошки, — відповіло, плачучи, хлопченя.

— Я не знайду, — хрипко пробурмотів він, — а коли ти не перестанеш плакати, то не зможеш мене провести.

— Мені страшно, — сказало хлопченя.

Він знову відчув біль там, де були колись у нього очі.

— Зав'яжи мені, — попросив і вирвав шматок сорочки. Руки в нього тремтіли, і від зусилля, з яким рвав сорочку, на лобі виросився піт.

Хлопченя в'язало йому очі, і він відчував малі й тріпот-

ливі пальці на потилиці. Об тім'я йому вдарилося кілька сльозин і опекло.

— Тепер треба встати, — сказав він. — Чи нема близько палиці?

— Нема, — відповіло хлопченя, — але я можу збігати.

Йому стало раптом страшно, що опиниться тут сам.

— Не треба, — хрипко сказав. — Допоможеш дістатися домівки.

Захотів устати, відчув, як його вхопили за поперек малі рученята, як натужно допомагали йому, й глибока сіра печаль пойняла його душу. Став навкарачки і спробував вклякнути. Це йому вдалося, і він відчув на обличчі тепло. Сонце стояло якраз перед ним і лило на нього тепле ранішнє проміння. І він завмер, вслухаючись у це тепло.

Його душа схвилювалася, а печаль уже виростала в біле кудлате дерево. І він пізнав нову силу, що з'явилась у глибині його єства, в глибині цього ранку й сонця.

Натужно звівся, а потім важко дихав, хитаючись на всі боки. Хлопченя підпирало його, і він зрозумів, що це йому допомагає. Що тепер він зможе навіть піти.

Але навколо стояла глупа тьма, і він не знав, куди ступити. Немов висів у повітрі і боявся втратити рівновагу. Бо коли втратить рівновагу, може ніколи не звестися.

— Ти таки побіжиш за палицею, — сказав він. — Бо так я не дійду.

Почув, як відірвалось од нього хлопченя і як швидко полопотіли по дорозі босі ноги.

— Що це за шлях? — спитав він, але згадати не міг. Та й не було сили. Сидів і слухав, як дзвонять у вишині жайворони. Це був теплий мелодійний дзвін, так само милий, як ранішнє сонячне тепло. Вітерець війнув на нього й приніс запахів зела. Навіть розрізняв, що як пахне, і це дало йому сяку-таку розраду. Намагався згадати вчорашній день і те, що з ним сталося. Але від таких думок боліло, і він знову слухав жайворонків. Сидів так довго, заціпенів і наче перетворювавсь у камінь. Важкий, хворий камінь,

який живе тільки цим дзвоном і ранішнім теплом. А ще запахами зела.

— Я вже приніс! — почув він над собою голосок. Йому всовувалася в руки палиця, і він, спираючись на неї, звівся.

— То куди ж іти? — несміливо й наче ніяково спитав.

— А просто! — хлопченя важко дихало від бігу.

Він перекинув палицю в праву руку і ступив перший крок. Його замлоїло, і закрутилася під ним земля. Але стиснув губу й пішов. Сонце гріло на них ззаду — йшло дві чудернацькі постаті: одна величезна, розкарячена й важка, що налягала на палицю й ледве волочила ноги, а друга мала, що стрибала біля великої, як пташеня. Вони похитувалися в теплому жовтому світлі, наче гойдав їх ранок і наче пливли вони по зеленому неозорому морю...

Відтоді почали ходити по Орільщині нові жебраки. Мале метке хлопченя водило величезного сліпця з пошрамленим обличчям — він був такий великий, а хлопченя таке мале, що хто бачив їх, не міг стримати жалю. Бо від здорованя віяло дивною силою, що примушувало забувати про його каліцтво, а від хлопченяти — самою печаллю. Кволе й тендітне, мов дівчинка, з худим, виснаженим личком, воно підскакувало до якогось двору, залишивши свого велетня на вулиці, й починало виспівувати, танцювати а чи жалібно співати. І люди виходили з дому, щоб послухати малого й подивитися на чудного сліпця, що немічно стояв серед вулиці й покірно чекав, доки зробить хлопченя своє діло. А воно заливалося, і люди, слухаючи чудовий голосок, витирали сльози, що самі напливали на очі.

— Біда ж мені на чужині, — співало мале, — не так же тій сиротині, як бідній головоньці, що не маю я з ким приязні, туги розлучити, тільки звик я безпрестанку на чужині жити. Ходжу, блуджу по юлоньці, тяженько зітхаю, що на чужині я, бідний, родини не маю...

Він співав таким високим та ясним голоском, так чисто й гарно світилося його личко, що люди не жаліли милостині.

Вони звертали від села в поле, а тоді йшли, доки зморювалося хлопченя. Тоді Іван брав малого на руки, і вони знову йшли — малий підказував, де баюрина, а де яма, куди повертати і де йти обережно, — в тому їхньому ході було щось таке, що забували про своє жебрацтво.

Вибирали затишне місце й сідали розкласти вогонь. Їли, що Бог послав, а тоді знову йшли. На ніч спинялися на якомусь хуторі чи просто в полі; тоді Іван розповідав малому казки, і той, скулившись під рукою у свого велетня, слухав з такою цікавістю, що велика кострубата рука сліпця клалася йому на голову й починала тихенько гладити.

Так він і засинав. Тоді відчував Іван, що йому стає затишно на душі. Бо решту часу він жив самою напругою. Бачив звірів, що наступали на нього й хапали розчепіреними лапами, — думав про це так багато, що почав забувати справжні обличчя, які колись знав, — ставав лихий. Гризла його ураза, спалахував біль — в такі хвилі розмотував голову й обмацував: заростала повільно, але все ж заростала. В Новий Оріль вони відтоді не заходили, і він намагався не думати про те. Так само, як не думав про свою хату й про Мотрю. Хіба інколи запалювався смуток, приходили до нього веселі, залиті сонцем поля і золотий лев, з яким змагався. Тоді клалася йому на вуста усмішка, обличчя губило замкненість, і хлопченя, бачачи це, раділо. Воно співало в такі дні веселіших пісень, веселіше пританцьовувало й удавалося до довших віршів, які залюбки слухав й Іван, та й люди сміялися, аж за боки бралися. Потім вони знову йшли, і знову брав Іван на руки свого проводиря, а той, обхопивши його за шию тоненькою рукою, мудро показував шлях.

Але прийшла ця осінь, коли Іван прокинувся одного ранку й довго слухав щімкий біль, що раптом озвавсь у ньому.

— Це ж яка пора? — спитав він, і хлопченя, яке вилізло з копиці сіна, де ночували, сказало, що вже ранок.

— Я не про те, — Іван сів на сіні й пошукав обличчям сонця в небі. Але сонця не було, і він зрозумів, що має піти дощ. Ще настороженіше витяг до неба обличчя:

— Я питаю, чи вже осінь, чи ще літо?

— Вересень, — сказало хлопченя.

Тоді він зрозумів, що його тривожило. На нього повіяло тліном леглого листя, холодним продувом і мертвим духом порожнього поля.

— Тобі не холодно? — спитав він, але хлопченя не відповіло йому. — Так, тобі холодно! — сказав він. — Може, повернешся в школу?

— Не проганяйте мене, — жалібно сказало хлопченя. — Я не хочу повертатись у школу.

— Та от бачиш! — понуро сказав Іван. — Не можу я бути жебраком.

— Це я проситиму, — так само жалібно сказало хлопченя. — Ви стоятимете на вулиці, а я проситиму.

— Чи є тут близько ліс? — спитав він.

— Близько, — дихнуло на нього хлопченя.

— Ми підемо в ліс.

Він звівся, струснув одежу, і хлопченя раптом злякалося його. Бо від нього заструмувало такою силою, якої він не знав.

— Що ви хочете зробити? — спитав він, але Іван уже рушив. — Ви не туди ідете, — крикнуло хлопченя, все ще сидячи на сіні, — треба праворуч!

Він повернув праворуч, а хлопченя побігло слідом. Взялося за шворку, прив'язану до Іванового очкура, й повело його.

На них дихнув сумний ліс, легле листя, холодок осіннього ранку, прив'яле де-не-де зілля. Зашумів вітер, і хлопченя почало стрибати, щоб зігрітися.

Іван ішов швидко й упевнено. Його тягло до себе накописько дерев, ліс кликав його дивним голосом, і він зрозу-

мів, що то знову виходить на дорогу лев. Вже міг його побачити, почув його дихання й тепло його шкіри. Лев ішов разом із ним, вони мали увійти між жовті соснові стовбури, і велетень почав пригадувати, який то жовтий колір. «Колір тепла», — подумалося йому, і він усміхнувся своєму левові.

Лев був смутний. Добре бачив, що той був смутний і невеселий, що йому гірко так само; що гірко на душі й хлопченяті, бо тягло за шворку, наче вола. Але він знав, що не може зупинити цього ходу і не зможе позбавити хлопченя його гіркоти. Там, де почнуться дерева, він знову візьметься з левом уручки.

— Бачиш того лева? — спитав він, і хлопченя заплакало.

— Я не бачу ніякого лева, — сказало воно.

— Ліс далеко? — запитав він.

— Вже поруч.

Врешті, знав це й сам, бо полем уже не пахло. Тільки жовтими стовбурами й жовтою шкірою лева. Він згадав раптом про мед, що його їв із лев'ячої голови, й подумав, що йому вже не їсти такого меду — восени може бути тільки гіркий мед. Гіркий запах, гіркі стовбури і гіркий лев.

Той ішов попереду, вихляв тілом і начебто тікав. Іван пришвидшив ходу — не хотів, щоб той утік.

Над ним уже зашуміли дерева. Тоді він зупинився.

— Листя вже впало? — запитав, і хлопченя вже зовсім розревілося.

— Тут немає листя, — сказало воно. — Тут сосна.

Але він не відчував сосни, а тільки запах леглого листя. Врешті, він згадав той жовтий колір — запах листя, цих дерев і лева.

Лев повернув до нього голову. Його морда була все ще сумна. Сумна й добра, бо він сам був сумний і добрий. Але не міг бути добрий зараз, бо навколо затанцювали звірині морди. Всі вони занявчали, загарчали й загалакали. Всі вони наче показилися, і він відчув добрячого стусана.

— Обережно, — сказало хлопченя. — Тут скрізь дерева.

Він побачив, що навколо нього починає танцювати зілля.

До нього поповзли хміль і березка, пішов, вигнувши груди, звіробій, а за ним стіною стала глуха кропива. Там, за нею, — оман і стародуб, а ще далі притулилося вонюче зіллячко. Він упізнав відразу те вонюче зіллячко — повіяло на нього трутизною й цвіллю. Кисло запахла шандра, і він здригнувся — зілля почало заплітати йому ноги.

На облитій сонцем галявині все ще стояв лев, біля нього лежала левиця й гралося кілька левенят. І він зрозумів, що йому вже не добратися до тієї галявини, адже тут стільки цього зілля й так пахне трутизною!

Тоді він розмотав свою голову, й волосся сипнуло йому на плечі — воно виросло! Вже зовсім виросло, хоч недавно були ще самі кущаки.

— Дивись, — сказав він, — волосся моє вже виросло.

Хлопченя плакало.

— Ну, чого ти плачеш, дурне?

— Я не хочу цього, я хочу ходити з вами по дорогах і так здобувати хліб.

Він подивився на лева там, на галявині, й сумно всміхнувся.

— Тобі доведеться повернутися до школи, — сказав він. — Ти дуже славне хлопченя, але я не можу жебракувати.

Хлопченя плакало, а він почав мацати довкола себе.

— Де тут дерево? — спитав він.

Хлопченя взяло його за руку й підвело до молодої сосни. Він обмацав руками сосну й відштовхнувся.

— А більше дерево тут є? — спитав він, а коли хлопченя підвело його до більшого, сторожко обмацав його долонями.

— Стань за мною! — наказав він і раптом уперся об дерево. Над ними захиталася корона, і велетень упізнав це почуття: шелестить корона, врешті, він сам — дерево; зирнув на галявину, де все ще стояв лев.

Лев дивився на нього незмигно й сумно, а Йван повернувся до нього спиною.

— Тепер ми підемо туди, — сказав він. — Чи є зараз якісь свята?

— Здвиження, — пошепки сказало хлопченя.

— От і добре, — мовив Іван. — Я вже давно чекаю цього здвиження.

Ішли довго, хлопченя притомилося, і він узяв його на руки. Мале кволе тіло тулилося до нього, і він хвилювався, чуючи це тепло. Але над ним шуміли корони дерев, хай давно вони вийшли з лісу, і йшов за ними той-таки лев. Пізнавав його сторожку ходу, але не обертався. Кликала його дорога, і він поспішав. Кликав незнайомий голос, і він піддався йому безоглядно — йшов усе швидше й швидше. Хлопченя втомилося плакати, вказувало втомленим голосом дорогу, і він м'яко пригортав його до себе.

— Там мене знову битимуть, — несподівано сказало хлопченя, і він ще ніжніше пригорнув його до себе.

Навколо пахло травами й зіллям; коли вони переходили порожні поля, пахтіло стернею й волошками. Він відчував: стерня — темна, а волошки — блідо-сині. Над ними таке ж небо: хмари, мов стерня, а небо волошкове. Він подумав, що блідо-синє — це відчуття цієї осені, її вогкий та привільний дух. Її тепло й павутиння, яке летить і летить. І обвиває волосся, як дороге прядиво. Волосся знову вється за ним, як хоругва, бо йде він швидко. І сила в нього знову така, як колись.

— Глянь-но, — сказав він. — За нами ніхто не йде?

За ними ніхто не йшов, але він вибачив хлопченяті його сліпоту. Бо виразно чув сквапні кроки, чув солодко-гіркий смак та запах: в душу йому все більше наливалося суму й нудьги. Був то майже той-таки сум, який відчував, коли ходив до Мотрі. І він уперше за довгий час подумав

про Мотрю. Запахло йому конем-дівчиною, запахло теплим молоком, явилася боязка всмішка.

Але це був тільки спалах, зовсім кволий серед цієї гіркоти й смутку. Він повернув голову, хоч хлопченя обхопило його шию руками, і спробував зирнути назад. Позаду була чорна пустеля, по якій украдливо ступав золоторунний лев. Лев дивився на нього так само незмигно, і його добродушна морда ще більше нагадала йому про сонячну дорогу до Мотрі.

Йому раптом захотілося прогнати лева, хай би йшов до своєї левиці й левенят, але не мав сили, бо хлопченя обвило його руками й засинало. Воно щось бурмотіло, і він прислухався.

— Мене там битимуть, — сказало воно.

— Маєш потерпіти! — прошепотів він, намагаючись не збудити хлопченяти.

Але коли воно зовсім заснуло, він зупинився. Бо раптово зрозумів, що не знає, куди йти. Кілька разів спіткнувся й ледве не впав. Тоді він поклав долоню на обличчя хлопченяті. Воно прокинулось і засміялося.

— Ми звернули з дороги, — сказало воно, — й ідемо полем.

Він і справді відчув стерню, що колола ноги. За ними спинився лев, ліг на стерню і спочивав.

— Чи далеко ще до Нового Оріля? — спитав він, сторожко виставляючи обличчя.

До нього приплив дух житла. Запах диму й горілих бур'янів.

— А ми вже майже прийшли, — сказало хлопченя. — Ось міські паркани.

Іван почув, як ударив церковний дзвін. Круглий, соковитий звук повис, наче куля, між небом та землею і довго не хотів розпадатися. Але розпався на безліч відголосків і вмер. Тоді з'явився другий звук.

— Ти проведеш мене до церкви, — сказав Іван. — До тої, найбільшої!

Хлопченя подивилося на нього, обличчя Йванове було залите смутком.

— А що моя хата, — запитав він, — видно її?

— Видно, — пошепки відказало хлопченя. — Але звідти виходять якісь люди.

— Які в них обличчя? — схвильовано спитав Іван. — Подивився, які в них обличчя?

— Мені не видно їхніх облич, — сказало хлопченя. — Це далеко.

— Гаразд, — видихнув він і прислухався, чи йде за ним лев. Лев ішов. Іван знову дихнув запаху людських осель і диму від горілих бур'янів.

— Веди мене до тієї церкви! — наказав він.

Вони підійшли до паркану, і велетень відчув, що дорожній порох холодний.

— Люди вже йдуть до церкви? — спитав він.

— Ідуть!

— Давай спочинемо.

Вони сіли на узбіччя, і він вловив запах деревію. Сиділи біля дороги покірні й похнюплені, і повз них проходили люди. Виразно відчував їхню ходу, дехто спинявся й кидав їм дрібний гріш. Хлопченя брало гроші, а Йван вдихав у себе знайомий запах деревію. Був солодкий і рідний — все тут жило й дихало, мов удома, все ніби сонцем налилося. І він зрозумів, що сонце таки гріє. Ненадійним гірким теплом.

Стало тихо. Зовсім тихо. Хіба десь сокотав півень чи погавкували собаки.

— Люди вже пішли? — спитав, мов пробудився, Іван.

— Пішли, — відповіло хлопченя.

— Заведеш мене до тієї церкви, — сказав Іван.

Вони встали й повільно, зморено пішли. Лев теж підвівся й тихо поволікся слідом.

Зайшли до церкви. Відразу відчув це: запах горілих свічок, дихання людей, бурмотіння попа і спів, що раптово

злинув згори й покрив усе м'якою печаллю. Іван немовби пив той спів, глибокий і спокійний, сумний і чистий. Запахло димком од ладану, пахло навіть малювання зі стін — церкву, певне, недавно обновляли.

Він стояв позаду людей, але його помітили. Немов пройшовся вітер, ні, то шуміли корони дерев. Дерев, що здіймаються вгору й губляться десь там, у небі. Можливо, було там і листя.

Він схилився до хлопчати:

— Підведи мене до стовпа!

Хлопченя взяло його за руку, і він обмацав долонями шкарубкий стовбур. Тільки зараз упізнав, що це й справді була сосна. Ззаду стояв лев, звів голову і сторожко прислухався. І він зрозумів, що гіркота зовсім пойняла йому душу. Спів і голоси людей, шепіт і шелест, дихання й запах ладану — все ніби знялося вгору й розтало там, біля бань. Біля хмар, як стерня, і волошкового неба. На нього дихала осінь і дивився лев. І він знову здригнувся, його струснула раптом хвиля реготу. До нього поповз хміль і березка. Пішов, випнувши груди, деревій і темно зашуміла глуха кропива. Там далі витинався оман і стародуб, а за ними притулилося вонюче зіллячко. Зіллячко розлило свою трутизну і цвіль. Кисло запахла шандра, і він відчув, як зілля заплітає йому ноги. Тоді пригладив волосся, що буйною гривою спадало на плечі. І пригадав смак меду, якого довелося йому покуштувати ще там, на дорозі. Той смак був далекий, як запах тлінного листу, — з'явилося тепле видиво дівчини-коня і її солодкий дух. Але знову плюснуло хвилею реготу. До нього наближалися якісь обличчя. Були дивні, бо корчили гримаси, показували роздутими, як колоди, пальцями, плювалися й вискотіли. В голові в нього закрутилися обручі. Один, другий, третій — поспліталися між собою й крутилися, наче спіралі. Дивні звірі обходили його звідусіль. У них були людські тіла і звірячі голови. Всі вони нявчали, кричали й галакали, неначе показилися, і він відчув, що

ось-ось почнеться розправа. Схилився до хлопченяти й поцілував його.

— Тепер біжи! — прошепотів він.

Хлопченя плакало, але він став раптом такий лютий, що закричав щосили:

— Біжи, я тобі сказав!

Хлопченя й справді перелякалося, дивилося на нього повними жаху очима й поволі задкувало.

Люди обернулися до них, пройшов шепіт, корони дерев там, біля неба, захиталися й почали губити листя. І велетень глибоко вдихнув повітря. Натис спиною на стовбур, і все раптом закрутилося. Почувся тріск, закричали люди, закричали звірі, звідкілясь із темряви виринув перестрашений тхір. Теж щось закричав — все пішло колесом, все перетворювалось у кисіль, та й крик цей застиг — церква захиталася. Він відчув гіркоту, цілі хвилі полинового духу ринули на нього згори й обкутали його.

Знову напружився, аж прилила йому до обличчя кров, аж задерев'яніли м'язи й заціпеніло тіло. Хвилі полину покотилися ще густіше — вже не було нічого, крім полину та відчаю, крім гіркоти і лева, що швидко пішов йому назустріч.

«Ну от, — встигла мигнути йому думка, — ми знову візьмемося з ним уручки».

Лев стрибнув на нього, й вони покотилися по тому полину, яким заросла церква, а на них із гуркотом звалилася темна лавина чи хмар, чи поламаних дерев.

1971

Свічення

Маленький попик, білий наче лунь, трюхикав на малому возі. І він, і його так само білий коник посхиляли голови, а дорога, якою вони їхали, блідо сяяла від перетертої на ній куряви. Пообабіч тяглися хліба, і бриніли вони важким золотом — ось-ось мала надійти пора жнив.

Попик звів сині, окреслені сивими бровами, очі — дивився на той щедрий, колосистий розлив. Побачив навіть ряди женців і почув пісню, що злетіла над полем, уздрів також полукіпки й боцюна, котрий спустився на один із таких полукіпків. «Веселі могили, — подумав він, — веселі могили ці полукіпки!»

Помахував перед його очима кінський хвіст, ступали чотири сиві ноги — на задній лівій копито було збито, і коник ледь-ледь накульгував. Старий озирнувся несамохіть — висіла за возом хмара куряви й затуляла весь шлях: попик на мент забув, звідкіля він їде й куди.

Потім хліба закінчилися, і трюхикав він по дорозі, зарослій пообабіч тирсою. З одного й другого боку витиналися дві стіни трави, і він майже ховався зі своїм конем у тому морі. Вигиналися сіро-зелені хвилі, котилися аж ген далеко попереду, клалися плавко й погідно — гуляв по тому трав'яному полі вітер.

Віз стояв на горбі, що трохи вивищувався над степом: кінь і попик пильно вдивлялися перед себе. Боки Сивка втомлено ходили, а попик намагався пригадати, куди вони вибралися. Глухла навколо тиша, тільки жайворонки невтомно били в свої дзвінки — була ця тиша, як тканина, блаватна. Білі вії попика покліпували, вицвілі очі його дивилися на світ спокійно, позаду за ним повільно осідала курява, знята возом, — там, у тумані від куряви, стелився той-таки краєвид — вигинливі й зелені хвилі.

Попик зіскочив на землю і став ще менший, наче хлопчик сивоголовий. Відпустив коневі вудило, і той почав хапати траву. Попик дістав із воза торбу з харчем, сів тут-таки, на узбіччі, й почав з натугою розминати подуплавілими зубами засохлий хліб.

Синій метелик прилетів і сів на покладену біля коліна руку старого, — тихо дивився на непроханого гостя. М'яв хліб, смоктав його неквапно, кінь скубав траву і врядигоди форкав. Метелик сидів на руці й тремтів од власного зухвальства.

Над головою незрушно стояв коршак, і тінь од нього лежала зовсім поруч на дорозі. Метелик перелетів із попикової руки на його бриль і сів там, наче квітка. Тоді зворухнувся старий, устав і стягнув шворку на торбі. Ковтнув востаннє й кинув торбу на воза. Пішов опорядити коня, а метелик не злітав йому з бриля. Махав тремтливими крильцями, немов до льоту поривався, але й гадки не мав злітати.

Десь далеко в степу заіржав чи заплакав дикий степовий кінь, і це іржання розлунилося, розплескалося в безмірному просторі.

Почув тупіт копит за спиною, але не обернувся. Так само трюхикав його коник, і так само, понурившись, їхав і він. Вже пара синіх метеликів сиділа на його брилі й наче балакала поміж себе, — миготів крильцями спершу один, а тоді другий.

Наздоганяв воза тільки один вершник, і копита чітко дзвонили в степовій тиші. Літнє закіптюжене обличчя, чорні палкі очі, вуса, закладені за вуха, а на маківці, піднятий вітром, наче півнячий гребінь, чуб — вершник нічим не різнився од посельців цих країв.

Кінь його заіржав, далеко попереду зойкнула луна, тонко охнула і пропала в просторі; попиковий кінь наче щось пригадав, звів голову й прислухався, хоч уже з десять років він глухий. Однак ніздрі його заворушилися: той погук, що несподівано пролунав за спиною, мав свій запах.

Попик, однак, лишився непорушний. Дивився перед себе й не бачив ні дороги, ні степу навколо. Бачив тільки тінь коршака, яка пливла перед возом, наче дороговказ. Тінь мала голову й крила — пташка хитлива й темна. Здавалося, раз і другий — кінь наздожене її, але завше виривалася з-під копит і відскакувала на косовий сажень.

Вершник уже наздогнав воза: метелики з попового брилика зірвалися й полетіли між тирсу. Войовничий вершниковий чуб ліг на підбриту голову, і від того обличчя його змінилося, стало втомлене і прихильне.

— Чи не до Степана Носа їдете, панотче? — гукнув.

Попик повернув спокійне лице й дивився якийсь час на вершника. Нічого не відповів, тільки відвів очі і знову задивився на стрибливу пташину тінь.

— Мене вислано вас зустріти! — говорив вершник, перебиваючи голосом стукіт копит. — Степан Ніс — мій прапрадід, він мене й послав, але я, певне, розминувся з вами, коли завернув на малий путівець. Це я з могили застеріг ваш повіз. Чи не ви отой піп, що вам сто років? — Вершник заблискотів усмішкою, але старий і пальцем не кивнув. Зігнувся на передку воза й помахував батіжком. Синій метелик повернувся і знову сів на своє місце, і вершник почудувався на цю напрочуд ніжну квітку.

— Ви такий мовчазний, отче, — балакав безперестанку вершник, — а я от люблю потеревенити. Там, у нашому хуторі, я свинар, але не думайте, що темний. Я, отче,

знайшов серед прапрадідового майна скриню книг, навчився самотужки читати, хоч всі вони, ті книги, написані незрозумілою мовою...

Старий відірвав погляд од тіні птаха на дорозі. Знову десь далеко заіржав дикий степовий кінь, і відгукнулися до нього Сивко й кінь вершниковий, скинули важко головами — вмирала в глибині цього світу далека луна. Тоді повернувся на бриль і другий метелик, а над головою попика задзвонили, мов прокинулися, жайворони. Попереду перебіг дорогу прудкий сайгак, миттю сховавшись у неозорій траві. Попикове обличчя розтануло, немов прокинувся він, вуста його зарухалися — зашепотіли молитву, а очі стали двома шматками синього неба. Зрештою старий перевів очі на свого провідника:

— То куди це ми їдемо, хлопче, мо', розкажеш?

Місто випірнуло, наче з-під землі. Дерев'яні, обмазані жовтою глиною стіни, рів із стоячою цвілою водою, густо засипаною ряскою, і порослий густим бур'яном вал. По стінах повзли пагони витких рослин із плодами, схожими на шишки дурману, в деяких місцях їх зібралося так густо, що стіна робилася зовсім зелена. Дорога, якою вони їхали, була польовим, мало збитим путівцем: колеса лишали дві зелені колії притоптаного зілля.

— Оце і є наш хутір, — сказав вершник і раптом ударив коня. Обігнав воза й подався з гори в падолину, де й лежало оте незвично зелене місто. Метелики зірвалися з попикового бриля і замахали синіми крильцями; коршакова тінь раптом пропала, і попик мимохіть глянув угору. Не було в небі ні хмарини, ані птаха, не дзвонили й жайворони, тільки лежало, як мідна миса, незвично велике й жовте сонце.

Вершник щось закричав там, біля воріт, з вежі визирнуло вусате обличчя, загримотіли ланцюги, і над ровом повільно опустився звідний міст.

Старий поїхав просто на той міст і на розчинені ворота. Білі брови його ледь звелися — побачив він раптом ущерть

забиті людьми вулиці. Люди там, за ворітьми, підстрибували, махали руками, але не це вразило попика. Були одягнені вони в однакову одежу: синій каптан і зелені штани, жінки мали зелені сукні і сині корсетки, а всі чоловіки були однаково стрижені: з чубом, що розпадався від тімені на всі боки, й голомозі.

Попик аж рота розтулив від здивування, показуючи жовті пеньки зубів, але очі його були так само спокійні. За мить стулився йому й рот, і він затрюхав просто на ті ворота, що гостинно розчинилися перед ним, і на тих синьо-зелених людей, котрі жваво вигецували на майдані якийсь надто бадьорий танок.

Грало троє музик, один на лютню, один на скрипку, а третій бив у бубонець, обличчя їхні були урочисті, і звуки весело роздзвонювалися навкруги. Жінки скакали, підіймаючи пучками над землею важку тканину своїх суконь, а чоловіки крутилися навколо них, наче бджоли коло меду. Притупували всі водночас і знову кидались у вихиляси: жінки наче відмахувалися, збиваючись у гурт, від партнерів, а чоловіки прискакували до них з притупцем і розривали густий, збитий докупи жіночий рій. Знову вихилялися парами, крутилися сині корсетки й зелені сукні: всі були поважні й надихнуті, як і музики, а в їхніх рухах прочувалася трохи неприродна завченість.

Панотець спинив коня: юрба перепиняла йому шлях. Мовчки дивився на ці веселощі, і жоден м'яз не здригнувся на його лиці. Зняв капелюха, наче хотів пересвідчитися, чи й справді покинули його метелики, і вітерець, що повіяв із глибини міських вулиць, лагідно звіяв його біле волосся.

Через юрбу їхав, махаючи пугою, недавній супровідник. Голосні виляси били повітря, і танцівники мимохіть розсувалися, даючи попикові дорогу. В просвіт побачив старий залиті сонцем порожні вулиці, по одній із них біг червоношерстий собака, по другій ганялося одне за одним кілька кошенят, а третя зяяла пусткою. Попик торкнув

коня й поїхав через юрбу, що продовжувала танцювати. Змигували навколо нього обличчя, спалахували очі й зуби, роздималися ніздрі — ці люди все-таки веселилися. Тупали ногами й крутилися, і, хоч жоден з них не усміхався, були вони задоволені.

Коник трюхикав так само спокійно й монотонно, як і серед степу. Впустив голову й думав свою конячу думу; старий погасив недоречну серед цього серйозного люду всмішку. Треба було скерувати воза в одну із вулиць, і він вибрав ту, яка світилася пусткою.

Здалося йому, що за спиною зачинилася глуха брама, бо звуки музики, важкого дихання й сопіння, шерех підошов і шурхіт тканини — все це раптом зникло, лишилася тільки порожня вулиця з двома рядами будинків і самітний віз, що гримотів по кам'яному бруці. Будинки навколо, обплелись, як і все в цьому місті, виткими рослинами, й попик поїхав між двох зелених кучерявих стін. Витяг із торби з харчами черству шкуринку, поклав у рота й посмоктав, злегка похитуючись.

Звів очі вгору: так само безхмарно висіло небо і так само цвіло сонце. Над головою в нього задзижчало кілька ґедзів, і їхнє гудіння здалося заголосне в цій тиші.

Шкуринка в роті розмокла до решти, і попик задоволено проковтнув її. Це підкріпило його, і він спинив коня, щоб злізти й розімнути закляклі ноги. Злазив, постогнуючи й крекчучи, тоді взяв у руки віжки, і коник знову рушив. Отак вони й ішли по тій довгій зеленій вулиці: старий кінь і старий, аж пісок з нього сипався, чоловік.

З'явилися попереду на гладких гнідих конях три вершники, і вулиця раптом заповнилася голосним цокотом копит. Старий ішов, дивлячись собі під ноги, метлялася благенька його ряса і стоптані, аж руді чоботи. Біла борода звіювалася набік, і відслонювався з-під навислого чуба високий і крутий лоб.

Вершники прискочили до воза й одночасно злетіли з коней. Коні заіржали й закрутилися, відгукнувся до них і Сивко, а попик зирнув на пришельців спокійними синіми очима.

Підходили до нього за благословенням: важкі, ситі й здорові чоловіки, нагиналися низько і чоломкали простягнену руку. Попик махнув пучкою над їхніми червоними шиями, і вони покірно один за одним відходили набік.

— Нас послано, — сказав один із них, — провести вашу милість.

Попик хитнув головою, не сказавши, однак, і півслова, і незграбно поліз на підводу. Три пари рук одночасно підхопили старого й шанобливо всадили його на сидінні.

Їхали помалу, троє супровідників на ситих конях з червоними шиями й голомозими головами, їхні сідниці просторо розкладалися на крупах, а ззаду все так само трюхала маленька сива конячка, тягнучи малий віз і в ньому, наче хлопчика, спокійного й незворушного старчика.

Над ними висів розпечений казан сонця, чисте небо розгорнуло синє шатро, і не було там ні тіні. Сипалося на вулицю й будинки синє сяйво, і повітря од того здавалося живе й драглисте. Драглисто-зеленими бачилися будинки пообабіч дороги і навіть оті вершники попереду на зелених конях із синіми спинами. Подумалося старому, що це три метелики впряжено в воза, тріпотять вони крильми і тягнуть його. Юне обличчя Фаетона зирнуло на нього з розширеним зором і розтуленим ротом — був то він сам з часів молодості.

— Вінконосче премудрий, Миколаю, — забурмотів попик, потуплюючись. — Подай моїй душі просвіту, що освітить темряву її, щоб я з радістю прославив пам'ять твою!..

Ще здаля побачив заставлену людськими спинами пройму вулиці. Їхав на ті спини вслід за трьома метеликами-проводирями, і його далекозорі очі чітко бачили напру-

жені шиї тих людей: ставали вони навшпиньки, щоб прозирнути вперед. Бачив напнуту на спинах одежу й лискучі, щедро надьогчені чоботи біля землі.

Майдан був круглий, як п'ятак. Забитий ущерть людом, аж яблуку ніде впасти. Всі стояли в потилицю один одному, розсіваючися по майдану віялом. Були тут самі чоловіки: на ґанку стояли музики й грали жалобної. Кілька хлопчаків у білих сорочках натхненно співали жалісного канта — текли їм од власного співу на очі сльози.

Попик стояв на возі, одне око засльозилось і в нього, і він утер його закіптюженим рукавом. Незмигно дивився на те стовписько, і його рука мимоволі поповзла до лоба, накладаючи чесного хреста. Сотні облич обернулись у його бік і завмерли: стояв сивий наморений коник, невеличкий віз, а на тому возі крихітний дідок у білій полотняній рясі, в солом'яному брилику, на якому сиділо два сині метелики.

Люди заворушилися й почали стискатися, роблячи проїзд для воза, і коли попик торкнув свого коня, через майдан було прокладено залиту сонцем дорогу. Уздовж того проїзду вилаштувалися дві шереги, чітко розкладені на кольори: чорний біля самої землі, вище — зелені штани, а ще вище — сині каптани. В одного з десяти голомозих темніла чуприна, і ці чуприни були як віхи в рожевому морі голених голів.

Коник спокійно трюхикав між тих шерег, похитував головою й монотонно переставляв утомлені ноги. Попик надивився вдосталь на ці напрочуд однакові обличчя й барви і впустив голову. І тільки коли переїхали вони майдан, зиркнув уперед і побачив широко розчинені ворота, в які вже в'їжджали його супровідники і куди спрямувався і його коник. Там, у дворі, стояло кілька огрядних чоловіків, а коли віз в'їхав до двору, вийшов з того гурту здоровенний дід з поруділими вусами і з банькатими очима — з-за спини того діда визирнуло темне, поморщене жіноче лице.

Підходили по черзі за благословенням, спершу дід, за ним — жінка, потім — усі решта, що стояли в цьому дворі. Попик простягав кожному руку й махав пучкою над червоними шиями, вуста його при цьому ворушилися, але з них не виходили слова — шелест якийсь невиразний, наче листя шамотіло.

— Просимо ласкаво в господу, панотче, — схилився чемно в поклоні дід. — Ми на вас давно сподіваємося...

Кімната — півтемна, бо в ній не було вікна, тільки світився зі стелі крайчик світла. Стяга падала на підлогу, розширяючись донизу, і в тій стязі сидів на ослінчику білий, як сметана, дідок. Дивився, не мигаючи, очі його світилися ласкою, і в тому хиткому пливучому промінні він аж палахкотів. Борода срібно облягла зморщене обличчя, а лоб горою стояв під осяйною кучугурою білого волосся. Бриль старого був покладений на коліно, і на ньому спали, склавши сині крильцята, двоє метеликів.

Навпроти сидів на ослоні господар, приплющив очі, і обличчя од того стало втомлене й сонне. Жінка подалася тулубом уперед, поклавши одну руку на коліно, а другу посилаючи до того сивого дідка, що так незвично світився серед помешкання.

— Стривай, стара, — озвався густим басом господар. — Я розповім про те сам...

І побачив попик перед собою гарну хату й наймита, що молотить хліб, і дівчину, котра принесла наймиту молока: тук-тук-тук, — вистукує ціп, і розприскується навсібіч зерно; тук-тук-тук, — стукотить дівоче серце, і з обличчя її розприскується сміх; тукотить серце і в наймита, він повертає веселе, пітне й закурене обличчя, а ціп у його руках ходить і ходить, і лупить той ціп по землі; б'ються серця їхні у такт тому стукоту, а очі дивляться — розвестися не можуть.

Жінка втерла сльози і захитала сумовито головою.

— Еге-ге! Так воно було, так!..

Побачив попик, як вискочила та розпашіла дівчина з кухні, як схопила притьма відра з коромислом і пішла

якось боком-боком, схвильована така і розчервоніла. Тоді перестрів її по дорозі Іван Доломан...

Червона опанча звисала йому з плеча, підбита хутром, а очі з-під дорогої шапки дивились, як у сокола. Стерялася раптом дівчина, бо парубок стояв, розставивши ноги, і мав зведене вгору підборіддя. І цвів у нього на грудях вишневий каптан, а сині штани натікали на чоботи. Простяг руку до дівчини, був-бо певний, що це до нього зацвіла вона такими рум'янцями, але ті рум'янці погасли раптом на щоках. Зирнула вона на Івана Доломана широкими й чорними очима, й погасли ті її очі. Іван Доломан зробив крок їй назустріч, і зуби його перлисто блиснули, а очі засвітилися невимовною ласкою...

— Ох Іване, Іване, — захиталася на стільці почорніла від років жінка. — Ой, дурна я була, дурна!

На неї дивилися важкі, банькуваті очі господаря, і вона знову втерла сльози. Випросталася й сіла рівно, а її темне обличчя просвітліло раптом, і засвітили з нього чорні очі — на коротесеньку мить повернулася її давня краса. Маленькі попикові очиці пили ту красу й напитися не могли, і виповзла з краєчку його ока сльоза, засвітилася й зацвіла на виблідлому обличчі: вже через неї дивився попик на жінку...

Оминула вона Івана Доломана, і, коли набирала воду, рум'янці повернулися на її обличчя й заквітли, як маки, бо зазирнула дівчина в криницю й побачила там обличчя молотника-наймита, що невтомно цокотів ціпом. Знову її серце закалатало в такт із ударами того ціпа, і коли проходила вона з повними відрами повз Івана Доломана, то й не помітила його — став він, мов вода, прозірчастий і, мов вода, пролився і стік з тої дороги, адже кликав і кликав її постук серця найдорожчого, адже саме для того другого розцвітила на щоках отакі великі й червоні маки...

Господар похитував головою, як робила це нещодавно його жінка, було його обличчя смутне, хоч про такі чудові

речі розповіли оті темні й зів'ялі жіночі вуста. Знову простягла руку до попика і затремтіла, зависла, безсила втримати те короткочасне й неймовірне видиво, що засвітила вона його своїми словами.

— Гей-гей! — хитала головою...

Сиділа тоді в такому-от кутку, як сидить зараз, і так само густа темрява обливала її, бо думки, які думала, були чорні і рум'янці на її щоках з'їла темрява; світив місяць, але не проникав до неї під повітку. Вона чекала на нього й боялася, і тахкотіло в її грудях серце, хоч там, у клуні, давно затих ціп і навколо тільки й чути було, що сухий шелест зілля. Лопотіла шажками-листям грушня, і падали вряди-годи грушки, шелестячи в прижухлу зелень городу.

Він став у прочілі повітки, загородивши його весь, просвічувалося тільки біля голови, а вона, хоч і чекала на нього, відчула, що збивається в грудку, що холонуть у неї коліна і язик. І стала вона там, у кутку, шпакуватим їжаком, бо від чорних своїх думок так дивно змаліла супроти того великого й волохатого, що заступив увесь прочіл.

— Надіє! — сказав він так ніжно, що серце її почало розтавати. Виклюнулася з нього стеблинка мала, затремтіла й завмерла.

— Надіє! — повторив він тим-таки голосом. — Чи ж станеш моєю жінкою?

Її серце знову скрижаніло, і той паросток, що так тонко бринів на вершечку його, зів'яв і скинув напіврозпущені листки. Сухий холодний вітер провіявся по повітці.

— Я знаю, про що ти думаєш, — печально й ніжно говорив парубок. — Ти багата, а я бідний, ти хазяйська дочка, а я наймит.

— Я про це думаю, — прошелестіла вона самими вустами. — Не віддадуть мене за тебе.

— Давай утечемо, — прошепотів він. — Я тебе, голубко, на руках носитиму, пестуватиму незгірш, як мама...

Тоді вона простягла до нього руки. Місяць став якраз за спиною наймита, облив його голову і впав на ті про-

стягнені руки. І дивно запалали ті білі руки, тонкі й випещені, які не знали важкої роботи, та й не хотіли її знати. І дивилися вони обоє на ті руки: вона із жалем, а він із любов'ю.

І підігнулись у нього коліна, укляк він перед тими руками, а звільнене світло притьма линуло у повітку й обілляло закоханих густим зеленим світлом. Зойкнув він тихесенько — такою несусвітною красою запалало дівоче обличчя і так яскраво блиснули напіввідслонені її зуби.

— Надіє-зозулько, — пролебенів він. — Не бери того до серця. Я багатий!.. Я, золотце моє, куди багатший за твого вітця, я, пташечко, все тобі віддам, я дуже багатий, серденько!..

— Ти бага-тий? — протягла здивовано і трохи розчаровано дівчина. — А це ж бо звідки?

Тоді він погас перед нею, як гасне свічка. Став уже сам непроникно чорний і непроникно замкнутий. Не дивився на неї, а що обличчя його було в тіні, вона не змогла побачити, яка зажура запечатала йому очі й вуста.

— Чого ж мовчиш? — тихенько спитала вона.

— Бо важко про це говорити, душе моя! — сказав він зимно. — Я розбійник страшний. І гроші мої, й багатство з того-таки розбою зібрані.

Та жінка в кутку ридала, не стримуючись. Її темне обличчя було мокре, губи зведені спазмою, хиталася вона з боку на бік, зчіплювала пальці рук, розпачливо змахувала руками і стискала ними коліна. Господар обережно взяв її опідруч, і вона покірно встала. Голова її трусилася, з-під очіпка вибилося сиве волосся, і стала вона, як баба столітня, — ветха й тремка. Господар примовляв лагідно, вряди-годи гладив її по голові, і стара вже тільки схлипувала, давлячись плачем.

Попик так само сидів серед кімнати, так само був облитий яскравим світлом; йому, певне, запекло в голову,

бо надів раптом бриля. Сині метелики звилися над ним, не вилітаючи, однак, з-поза стяги, потріпотіли крильцями й плавко сіли на своє місце. Тінь од бриля сховала попикове лице, і тільки очі його покірливо синіли з того затінку, як два чисті, незамутнені джерельця.

Господар провів жінку, а за порогом її взяли опідруч два тілисті дядьки. Вона провисла між них, наче вже й плоті не мала — тільки одежа з тремкою головою. Прочіл був також освітлений сонцем, вели дядьки стару по кам'яному мощеному подвір'ю, їхні голі маківки рожево блищали, а коли позирали один на одного, то профілі їхні були цілком однакові.

Цю групу заступила господарева постать, іржаво зарипіли двері, і знову запала в мешканні півсутінь — світився тільки посередині білий, густо залитий сонцем дідок.

Господар важко опустився на ослін, захрумтіли йому кістки, а його смутне обличчя на мить закам'яніло.

Тоді прийшла до них тиша. Сиділи отак нерушно, наче на щось очікували, в сонячній стязі крутилася, срібно спалахуючи, курява, крізь просвіт проглядало напрочуд синє небо, а навколо німо стояли порожні ослони, стіл та ліжко. Стіни були завішані килимами, і в сутіні ті килими здавалися чорними. На них було зображено важкі кабанячі голови, і голови ті дивилися зі стін, наче живі...

— Вона, панотче, зараз переживає, — сказав понуро господар. — Але тоді, коли ми зважилися побратися, саме вона зневолила мене згадати про забуті скарби і згублених мною людей. Видить Бог, на той час я відійшов од страшного свого рукомесла...

З-під бриля дивилися на господаря ясно-сині, як у хлопчика, очі. Дивилися трохи здивовано й покірливо: не було в них ні осуду, ні схвалення. Жила хіба що оця тиша, яка висла навколо, і оце сонце зі срібними порошинками в ньому.

Місячне сяйво ворушилося на дорогах, спліталось у коронах дерев, ковзалось по солом'яних стріхах; розквітали нічні квіти й запаморочливо пахли. Дихала втомлена земля, сухий вітер ходив, наче парубок, порожніми вулицями й обтрушував стиглі сади. Глухо падали яблука та груші, й заливалися, аж навшпиньки ставали, цвіркуни; текла волога від рік, і плескав там весельцем рибалка. Чорний пес (ніч стояла чорна навколо) біг і біг, висолопивши язика (місяць червоний висів серед неба), й поблискував очима (зорі кришились і осипалися донизу); пахли бур'яни, готуючись розкрити коробочки з насінням і розсіяти їх по землі; чорний пес похитував хвостом — вітер-парубок зіскочив раптом з гілляки прирічкового дерева, вдарив навприсяди і до смерті зачарував великооку й гетьно недосвідчену русалку. Білі квіти приходили на розмову до квітів червоних, бралися тендітними рученятами й починали легесенький танок, ледь-ледь вихитуючи тонкими станами. Очі їхні розширялися, й круглі їхні личка пашіли, а розкришені зорі засівали їх і запліднювали. Звідти, звідкіля почав свій біг чорний лахман, позіхнула вже холоднорота Зневажниця квітів, і це осіннє дихання відчув на собі перш за все наймит, якого не брав сьогодні сон і який сидів просто неба, схиливши на руки голову.

Зашелестіло зовсім поруч, і то були найлегші з легких кроки. Стала перед парубком, запнута в темну хустку, дівчина. Не могла наблизитися, а похитувалася й чекала, поки зведе він обличчя й помітить її. Дівочі вуста були напіввідслонені — біла квітка прийшла до червоної, — очі її були повні нестійного зоряного трепету, що ним така багата була тодішня ніч.

Він справді був червонуватий у цьому сяйві, чи, мо', червонила його одежа, звів голову й дивився на дівчину, легенько закусивши вуста, а в грудях гуляв йому й гуляв холоднуватий продув — Зневажниця квітів поселилася там.

— Гей, Степа́! — озвалася легенько дівчина. — Чи хочеш мене вислухати?

— Чого б то я не хотів? — так само обізвався він, і осінь почала вимиватися з його грудей.

— Була я у ворожки, Степа́! — сказала вона тільки вустами. — То чи знаєш, що вона порадила?

Він похитав головою, а сам утопився в блискотливих очах, що так тепло світилися супроти нього.

— Піду я за тебе, Степа́! — так само тихо сказала вона. — Але сходи у четвер до того лісу, де розбивав, і ночуй на гробах, що їх наробив. Слухай відтак, що учуєш...

Подивився на неї пильно. Не відвела погляду, і він зрозумів: буде їй покірний. Схилить голову, бо несила витримати йому того чару й отого світла чарівного — струмить він на нього й неволить. Схилив отож голову, і вуста його ще слабше, ніж у неї, рухнулися:

— А сьогодні, Надіє, часом не четвер?..

Попику заклякло тіло сидіти на ослінці, він знову скинув бриля, мимовільно зігнавши метеликів, — закружляли вони й затанцювали в сонячній стязі. Попик ходив довкола тої стяги, розминаючи ноги, а його співбесідник мовчки втупився в передки своїх чобіт. І наче читав він із тих чобіт історію про те, як ішли вони, ці чоботи його, по дорозі й поспішали, щоб не запізнитися, як горів над головою червоний місяць і як жінка химерна Осінь, ота квітів Зневажниця, церемонно ступала обіч нього, тримаючись із ним опідруч. І він через те розділився на двох чоловіків: той, біля якого ступала Зневажниця, був сумний і добрий, і плакав він чистими покайними сльозами, а той, з другого боку, був байдужий та спокійний і насвистував розбійницької пісні. Тож в одній халяві чобота хлюпало од щедро пролитих сліз, а в другій холодив ногу гостренний колій. І йшов він так під місяцем по дорозі аж до ранку, після того спав цілий день у канаві, а тоді знову так само ішов.

Коли ж він спав, то спала коло нього ота чудова Зневажниця квітів, і спала коло нього його перша дитина — Розбійницька пісня: породили вони її у тій мандрівці. Ішов він другу ніч і третю, і народилася в них за ці дві ночі друга дитина — Печаль синьоока; отож ішли вони вже вчотирьох. Він тримав за руку дитину старшу, а Зневажниця квітів — молодшу. І йшов він отак ще й п'яту, й шосту ніч, і від цих ночей народилась у нього третя дитина — Розсудливість сіроока.

І коли він сів на тій могилі, що її насипав сам, знову був четвер, і цілий день просидів він там, не думаючи нічого й нічого не відчуваючи. Його діти розбрелися навдокіл, старша дочка збирала хмиз на вогнище, менша підпалила той хмиз, а найменша зав'язала йому очі білим поясом. І сидів він отак закоцюблий, із зав'язаними очима, а вітер видував із нього все тепло — не міг нагрітися від вогню, що палили діти його; біля нього в ногах сіла покірна й так само задумана Зневажниця квітів, і квіти, що росли довкола, раптом погасли в околі аж на десять верстов. Тоді він здригнувся і здер з очей білого пояса: десь далеко з-під землі почувся важкий стогін, схожий на зітхання. І з того зітхання проросли раптом травою слова.

— Боже, — почув він, — Боже! Помстися за мою й мою кривду!

Пішло воно луною, оте «мою», і повторилося якраз стільки разів, скільки душ він загубив, гуляючи в цьому лісі.

Кружляли в сонячній стязі сині метелики. Попик пересунув ослінчика з сонця у затінок, але разом пересунув і ту сонячну стягу. Знову сів у сяйві срібних порошинок, і його сива голова засвітилася. Тоді він удруге наклав, не соромлячись, на голову бриля, і обидва метелики мирно спустилися долі. Дивився із мерехкої сутіні на господаря, і той тільки тепер звів голову.

— Прийшов я додому й повідаю їй, — сказав господар. — Чув-їм голос із гробу: «Боже, помстися моїй кривді!» — казало. І повторилося це багато разів...

Вони були вдвох, коли їй це мовив: батьки поїхали на ярмарок і мали повернутися аж завтра.

— Я сказала, же ти покинув нашу службу! — засміялася вона раптом і засвітила з-під хустки величезними своїми очима.

Він стояв перед нею сутінний і похмурий. Дивився спідлоба, і йому в ногу палив червоний, як вогонь, ніж.

— Прогнати мене хочеш?

Тоді вона скочила на ноги. Майнула спідницею, аж чобітки її червоні засвітилися, очі її заблищали гнівно і стали ще чудовіші. Вуста відслонилися, важко задихала вона, не зводячи з нього погляду.

Він м'якшав од того погляду, бо серце його засівалося теплим смутком. Серце його розширювалось у грудях, вже заповнило їх усі, і не міг він пальцем кивнути, такий слабкий став знову й безвольний.

— Коли б могла, — швидко заговорила дівчина, і слова з пишних її вуст падали, наче хто в золотий дзвіночок бив, — коли б могла, то й прогнала б... Важко мені переймати твій гріх на себе, але не можу я й без тебе...

Застогнала раптом і вдарилася коліньми об ґанок, обхопилась руками й захиталась у розпачі.

— Степа́! — зойкнула вона тоненько. — Все це на голову нашу, Степа́!..

Він стояв серед двору, як бовван дерев'яний, дерев'яне було його лице, і спустилися йому дерев'яні руки.

— Іди, Степане! Знову йди! Іди так, щоб не бачили тебе люде... Іди, Степане, туди само. Послухай ще раз, коханий, мо', почуєш так щось іще!..

Не мовив ні слова. Повернувся й пішов не озираючись. Він знав, що там, за спиною, стоїть вона навколішках і горнеться в темну хустку. Очі її — величезні, і це від них такий кволий він став та безпорадний. Знав: плачуть ті очі

чорно, бо й самому хотілося плакати. Ішов, прислухаючись до тих гострих схлипів за спиною, і не міг на них не відгукнутися. Отож черпав чобітьми куряву, а очі його при тому були сліпі.

Цього разу не йшла за ним дочка — Свист розбійницький, але так само трималася з ним опідруч Зневажниця квітів і так само вів він за руку Печаль синьооку; найменша ж дочка — Розсудливість — плелася позаду, ледве ногами переступаючи. Печаль приклала до рота золоту дудочку й приграваала їм до ноги, а вони ступали й ступали, і обличчя їхні були, мов зі старого дуба тесані. Не видно в них ні радості, ні смутку: отакі собі дерев'яні істоти, — тільки на третій день їхньої мандрівки народився хлопчик дрібнесенький — Жаль. Був він легкий, як пір'їна, і Зневажниця квітів несла його на лівій долоні, а він сидів на тій долоні, наче дідок якийсь дуже поважний. Світило на нього сонце чи й місяць, а волоссячко було біле-біле, і біла була в нього сорочина, підперезана жовтою волосиною. Співав їм отой хлопчик під золоту трель сестриної дудочки, але обличчя в усіх лишалися так само дерев'яні. Так ішли вони знову дві ночі, а вранці народилась у них остання дочка, сонна й неповоротка, ноги в неї — як колоди, а очі — шматки сірого каменю. І не хотів він давати їй імення, аж розсердилася на нього Зневажниця квітів, — тоді-от опало все листя на деревах.

Рівно горіло довкруги жовте листя, ясно висвічуючи золотою барвою. Ходили по тому листі діти його тимчасові: Печаль вінка собі приладнала, Розсудливість рахувала листки, Жаль спав, лігши на один листок, а вкрившись другим, а та Безіменниця, незграбна й дерев'яна, вилізла наймиту на плечі й байдужісінько дивилася на світ.

Тоді відчув він уперше, що стомився, бо так тяжко було сидіти йому на могилі і так чавила плечі ота Безіменниця! Він ліг і довго чекав — погляд його пішов повз голі вершини дерев, дійшов до хмар і гуляв собі там.

Глуха тиша стояла навколо. Печаль припасувала до ясної голівки листяного вінка й почала викручуватися, притопуючи ніжкою по сирій землі. Розсудливість сіла на пеньок, підперла долонею підборіддя й замислилася. Жаль звівся раптом з ложа, виліз на батькову ногу й пішов по ній, постукуючи маленькою патеричкою. Він ішов так довго, може, годин зо дві, доки зупинився біля наймитового серця. Тоді розмахнувся патеричкою і вгородив її нещадно в серце.

У цей момент і почувся голос, глибокий і тихий, пригнічений і болющий:

— Боже, помстися за мої кривди!

І пішло луною те «мої», повторившись стільки разів, скільки він знав. Тоді ще більша тиша впала на землю. І в тій тиші попробувала раптом голос дудочка Печалі. Загучав, провис тонкий і глибокий звук і обірвався раптом, наче хто його ножем обрізав.

Потім зашуміли порожні корони дерев, і глухий шепіт пронісся над розпростертим колишнім розбійником:

— Пімщуся аж у пра-пра-пра-пращатах!

І скочив раптом розбійник, покинув і дітей своїх, і Зневажницю квітів та й побіг щодуху туди, де сиділа на ґанку й чекала на нього напрочуд гарна, великоока дівчина.

Вона рвучко скочила на ноги, як тільки побачила його. Був він спершу як мачинка, тоді мов крихітний чоловічок, більшав і більшав і нарешті спинився перед нею, глибоко дихаючи. На ґанок вийшла мати дівчини, і вони, облиті мерехтливим сутінком, стояли нерушно й чекали на його слова.

— Сказало: помщуся в пра-пра-пра-пращатах! — видихнув він.

Засвітилися весело зуби молодої, і зійшла з її обличчя тінь, що лежала на ньому весь той час. Махнула вона рукою, й голубий дзвінок затремтів у густому сутінку.

— Ага-га! — мовила. — Хто того дочекає?!

— Що він сказав? — схилилася до неї мати.

— В пра-пра-пра-пращатах, мамо!

— Ага-га! — похитала головою мати. — Де там того хтось може дочекатися.

По тому вони побачили батька, що повертався з вулиці. Неначе тяг за собою весь той сутінок, зігнувся й налягав на ціпок. Вони змовкли всі троє, наче води в рот понабирали, і стояли так, надчікуючи суддю свого і громовержця.

Він став у воротях: червоні чоботи, сині штани і червоний жупан. Синя опанча зливалася з його пліч, а за спиною звишувалася неозора стіна сутінку. Грізно висли сиві вуса, а очі іскрилися й палали.

— То це ти, лайдаку, — зарипів він, як мажа, — замість робити десь шаландаєшся?! Чи б я тримав собі такого лихого наймита?! Геть з мого двору, шалапуте окаянний!

Світив перстом і наче вів із двору колишнього наймита. Той ішов, спустивши голову. Ішов і дуже важкі чоботи мав. Дивився в діл, а його вів і проганяв той нещадний перст.

У воротях він спинився. Господар простував уже до ґанку, сердито помахуючи кийком. На ґанку ж злилося в одно дві постаті: одна юна й прекрасна, а друга стара, але ще так само гарна. Засвітила любою всмішкою та юна, а стара висунула з-за її плеча темну, спрацьовану руку й заспокійливо махнула нею своєму зятю...

Попик звів очі й дивився на господаря. По щоці в того проповзла сльоза, але відразу ж висохла. Заскрипів він зубами, а тоді зустрівся поглядом із тими ясно-синіми очима, що так чудно й пильно зорили на нього. Побачив попик раптом озеро серед степу, стояло воно, підняте над землею, і світилося ясною бірюзою. Купалось у тому озері яскраве сонце, наче хто мив у ньому золоту мису, і літала

над водою самотня біла мева. Кричала тужливо, падала грудьми на воду і зривалася догори.

— У нас було, отче, десять синів, — сказав хрипко господар. — Ми жили в цьому степу спершу самі. Потім наші сини привели собі з українських міст невісток. Вони народили ще сто синів, а наших онуків. Цих сто внуків привело з міст сто жінок, і ці жінки народили по п'ятсот синів та п'ятсот дочок. Наші праправнуки вже не шукали чужих жінок, одружувалися вже на кревних. Вони народили нам ще по п'ять тисяч синів і дочок, і стало нас у цьому місті одинадцять тисяч двісті двадцать два. А тепер, коли не втомилися, панотче, прошу вас зі мною...

Він устав важко з ослінця, і попик звівся й собі. Відчинилися приховані килимом двері, і вони побачили довгий, забитий людьми прохід-сутерен. Люди повернули в їхній бік голови й мовчки розступилися. Господар з попиком пішли в цьому синьо-червоному проході — сотні очей пожадливо дивилися на них, а сотні грудей притаєно дихали.

«Ти, що світлом засяяв, — шепотів, ледь чутно попик, — щоб при світлі оспівувати тебе, освіти світлом твоїм шляхи наші...»

Він звів голову, очі його палали ясним, твердим блиском, і він тільки й бачив, що цей сутерен і ці кольори. Господар ступав поруч, спустив голову, — провисла довкола така тиша, що чути стало, як рипить під підошвами пісок.

«Перед лицем твоїм гори вклонилися, — знову прошепотів попик, — бо світ і сонце промінням зійшли до ніг твоїх, коли ти зволив прийняти земний образ...»

В кінці проходу він побачив кількох жінок. Стояли, як гурт барвистих метеликів, і стиха перешіптувалися, схиляючись одна до одної. Посередині цього гурту темніла незвично випростувана постать господині — очі її були великі й тужні.

«Незмінна природа, — шепотів попик, — сполучившись із людською, сяяти починає, виявивши рясноту світла людського...»

Два сині метелики летіли над процесією. Вже доходили вони до гурту жінок, коли наздогнали попика ті метелики й сіли на ліве його рамено.

— Отче! — сказала, виступивши наперед, господиня і аж пальці сплела з розпуки. — Не судіть нас, Бога ради, отче!

Сутерен вивів їх у простору темну залу. Посередині стояв катафалк і лежало щось на ньому. Довкола горіло густо натиканих свічок і стояли темні жіночі постаті. Ніжні обличчя світліли з-під чорного розпущеного волосся, наче були різьблені з мармуру. Попик наклав на груди хреста і тихенько зашелестів заупокійною молитвою.

— Дитина у вас померла? — повернувся він до господаря.

Той стояв, важко впираючись об ковіньку, схилив могутню голову і ледь похитувався.

— Нє! — врешті витис із себе. — Це у нас, отче, півень здох. Ми вас на те й запросили...

Здивовано витяглося попикове лице, густі краплі поту зросили високе його чоло. Озирнувся злякано: вся зала була забита мовчущим людом. Світили очима, і було в тих очах більше прохання, ніж погрози. Попик витер з лоба піт, повагався з хвилину, а тоді рішуче ступив наперед. Став перед маленькою труною і скинув покривало. Дивився на нього мертвими очима півень, на білому полі яскраво червоніли його борода і гребінь.

— Навіщо ви це робите? — зашамотів попик, уражено повертаючися до господаря. — Навіщо, я питаю, ви це робите? Це що, у вас встанова така?

— Ніяка це не встанова, отче, — голосно сказав господар і подивився на попика так, що той раптом утратив увесь свій блиск. Змалів і змізернів, його маленьке тіло, таке напружене й наструмлене, раптом обм'якло, очі погасли, і він знову витер брудним рукавом ряси піт. Перебіг дрібненькими крочками залу, спинився й так само швидесенько задріботів назад. Від швидкого руху віялося йому

за спиною, як білі крила, волосся і метлялася світла полотняна ряса.

— Я не можу справляти обряд над півнем! — крикнув він, раптом спинившись. Задер угору бороду і засвітив колючими оченятами.

— То незвичайна у нас подія, отче, — сказав покірливо, але й поважно господар. — Така вже велика в нас фамілія, самі бачите, і ні в кого не вмерла ні дитина, ні худоба, не мали-сьмо, отче, жадного у себе змертвіння. Мусимо, отче, справити цей погреб — хай нам здається, що у нас дитина вмерла...

Жінки з розпущеним волоссям заголосили беззвучно. Зводили над головою руки й розкривали роти з жалю, похитувались і зламувалися, припадаючи до самої землі. Трусилися там, біля долівки, а тоді знову зводилися й ламали над головами пальці.

— Ми вам щедро заплатимо, отче, — сказав густим басом господар. — Видить Бог — це не вигадка наша, не вигадали-сьмо оцього і не схимерували-сьмо. Видить Бог, це велика подія в житті нашому, бо тепера й робота вже нікому до рук не йде...

Попик став біліший, ніж був. Засвітився серед зали, хоч тут і не було сонячної стяги, срібно палав і наче самоспалювався перед цими чорними, настороженими і пригніченими очима. Велика сльозина заблищала в кутку лівого його ока і заграла, мінячись барвами, як дорогий камінець.

— Бог вас привів до нас, — сказав господар уже вибачливо, — щоб відбули-сьте Божу службу...

Він сидів біля столу, на якому розгорнуто велетенську книгу, й читав Євангелію. Низько схилявся до сторінок, і його тонкий, кволий голос був схожий на пташиний писк. Люди довкола розворушилися, збирались у громадки і тихенько перешіптувались. Де-не-де спалахував смішець, тоді попик зводив голову і казав текст по пам'яті. Господиня мела підлогу довгою сукнею, обличчя в неї

було смутне так само, як господареве. Сукня її голосно шаруділа: попик зрозумів за тим шелестом, що господиня простує до нього. Відірвався од сторінок і подивився, як наближається вона до столу.

— Отче, — сказала, коли попик дотяг фразу і завмер з напіврозкритим ротом. — Чи не дозволите починати свічення?

Він хитнув на згоду, і знову полетів угору високий пташиний писк. Сині метелики спали, згорнувши крила, на брилі, котрий лежав поруч з книжкою. Господиня обходила повільним кроком громадки, збиті по кутках, проказувала кілька слів і відпливала далі. Дівчата й хлопці весело заблищали зубами, чоловіки й поважніші жінки хитали головами, двоє парубків звели раптом над головою руки й, пересміюючись, вибігли з зали.

— Короля! — сказала висока дівчина з розпущеним волоссям. — Вибираймо короля!

Тихий шелест перебіг через залу, попик звищив голос, але не міг його перебити. Тоді виступив наперед карлик. Широко всміхався, а тоді скинув гордо підборіддям.

— Михася королем! — сказали дівчата, двоє з них відокремилось од гурту і, наче пташки, перелетіли залу, зникнувши в дверях.

— Хто буде Смерть? — спитав король, поважно роззираючись.

Всі зарухалися жвавіше, і за мить з дівочого гурту було виведено за руки високу біляву дівчину. Попик раптом замовк, забувшись читати, — дивна краса струмувала од тієї дівчини. Ясне обличчя, блискучі очі, напрочуд тонкі риси, брови шнурком і погідний матовий лоб. Червоні вуста м'яко всміхалися, і від цієї усмішки на обох щоках глибіли дві чудові ямки. Нерозчесане волосся спадало обабіч густою золотою хвилею, а голосок, який продзвенів серед зали, золотим дзвоном озвався. Змахнули від того голосу крильцями й метелики на поповому брилі і раптом злетіли, попливли через залу до тої дивовижної обраниці.

Але не сіли їй на плече, обкрутилися довкола і спокійно повернулися на місце. За мить знову спали, а дівчина застережно замахала, наче од набридливих мух одганялася.

— Ні-ні-ні! — дзвенів її голосок. — Ні-ні-ні!

— Бу-деш! — видихла весело громада дівчат і парубків, і дівчина погасила довговіїми повіками очі. Понурилася й пішла з покою, тягнучи за собою хвилю золотого волосся.

Тоді упурхнуло у двері двоє дівчат, що були покидали залу. Руки почорнили сажею, і почали вони «вмивати» ними короля. Той сидів у великому фотелі, малий і корячкуватий, гордо звів голову й велично дозволяв себе обходжувати. Дівчата припадали до нього ласицями, лащились і сміялися: чорнопикий карлик світив до них щасливими банькадлами.

«Дід» стукав ціпком, а «баба» палицею. Горбаті й зігнуті, з молодими вусатими обличчями, вони зайшли до зали й рушили, накульгуючи, до мерця. Вклякли біля труни і звели догори руки.

Попик знову одірвався од читання. Дивився на «діда» й «бабу», і його очі сумно палали.

— Який же ти хазаїн над курми був! — тонко вигукнула «баба» і вдарила руками об груди. — Який же ти був хазяїн!

— Дідочку мій гарний, устань! — гукнув «дід». — Устань, дідочку, хай я з тобою потанцюю!

Кинувся до півня і голосно його чоломкнув. Тихий смішець поповз по залі, наче вітер звіявся. Здалося попикові, що бачить він крізь півпрозору стелю місяць і зорі. І Лева, котрий іде по небу. Великий і лапатий, він дивився на землю, стуляючи й розтуляючи при цьому писка.

— Тепер, бабо, — заспівав «дід», — убить мені тебе треба, щоб стала нашому півнику на тому світі до прислуги...

— Не вбивай, не вбивай! — вереснула «баба» і кинулася навтьоки. Бігла, підхопивши руками спідниці, й миготіла схованими чобітьми й чоловічими штанами. Махала

довгими вусами і витріщувалася страшливо. «Дід» догнав її біля гурту дівчат, махнув ножем, «баба», роблено зойкнувши, впала на долівку...

— Нарядіть рожену! — наказав король. — Хлопці, грайте в лубок. Оплакуйте бабу!

Попик почав читати голосніше. Вже не дивився на свіченців, а бачив тільки розплилі павучки літер. Дихав на нього нічний легіт і студив йому чоло, начебто була ця зала без стін. Бачив довкола вулиці, повні людей. Біля дому, де відбувалося свічення, палили вогнища, коло них сиділи кружка старі чоловіки. Один із них оповідав, розмахуючи руками; тріскотіло полум'я і стріляло у темінь золотими іскрами. Людей біля вогнищ обходила жінка з чаркою та кухлем. Чоловіки перекидали чарку до рота, наче були ті чарки порожні, і чинили вони так обряд. Жінка простувала далі, а коли обділила усіх, налила й собі. Випила чарку й другу, тоді жбурнула набік порожнього кухля і притупнула раптом ногою. Щось вигукнула пронизливо й змахнула руками...

Попик дивився туди далі, на вулиці й майдани: там грали музики, витинаючи лучками, гупали бубни, а юрба, жінки й чоловіки по половині, безперервно гуцала. З їхніх облич змито вже було весь піт, вже давно пропав з їхніх вуст сміх, а вони все тупотіли й гуцали; здалося попикові: так сильно втрамбували вони майдани, що ті аж у землю ввігнулися. Горіли несамовито в танцюристів очі, темніли розкриті роти, руки змахували в такт і зчіплювалися з руками партнера — в тісні, нерозливні обійми падали танцюристи. Трусилося волосся в жінок, губи в чоловіків, зблискували голомозини чи звіювалися чуприни — царював над цим усім блідолиций Княженко, а керувала усіма княгиня його — Біла Зоря...

В одному з кутків зали хлопці забивали лубка. Один жмурив, поклавши голову на коліна короля, а решта весело юрмилася за його спиною. Вискакували з юрби по черзі і з маху вдаряли лежачого дерев'яною лопаткою. Весь гурт

іржав, наче табун коней, і той, що вдарив, стояв так само в гурті і так само продавав зуби. Жмурко обходив ряд, вдивляючись в обличчя. Не міг пізнати напасника, були всі вони — коні, і всі однаково іржали. Готувалися вдарити копитами, ще мить — і заіскрить земля, й понесеться цей табун у невимірний степ. Через це палець жмурка тицяється в чиїсь груди надто поспішно: смішкують хлопці, блищать білі зуби, чухає потилицю жмурко і знову покірливо лягає на королівські коліна.

У двері вповзло опудало з коров'ячою маскою і на чотирьох ногах. Хитало попоною і дибало на середину зали. Троє чорнооких дівчат ішло слідом: одна вела «корову» за налигач, друга несла глека, а третя помахувала мусянжезим батіжком...

— Ой ти, Боже мій, Боже! — заголосила раптом господиня й заломила руки. Чорне обличчя її хиталося з боку на бік. — Що вас чекає, бідних, що вас чека-а-а!

Попик визирнув з-поза книги, сині його очі дивилися спокійно.

— Плач, мати, плач! — обійняв за плечі дружину господар. — Плач, жінко, голосніше, пора така нам настає!..

Вдарила лопатка, і жмурко підскочив на місці. Круто розвернувся, але до нього шкірилося кільканадцятеро зовсім однакових облич.

— Пасися, ружано, но! Пасися! — змахувала батіжком чорноока. — Но! Но! Но!

Корова стала. Звела голову й мукнула.

— Доїтися хоче! — сказала дівчина з глеком. — Це ми тобі зараз!

Стала на коліна, і з-під її рук і справді полилося молоко...

Поруч голосили жінки над вусатою «бабою». Високі їхні голоси бились у стелю — знову побачив попик на ній місяця намальованого і блискучу зорю біля нього...

— Ой роджу, роджу, роджу! — заверещав вусатий дядько з намощеним животом та лисою головою. — Ой, роджу, роджу, людоньки, рятуйте — ая!

Упав на землю, і до нього потяглися кощаві руки старих жінок. М'яли його й тисли. Дикий крик рвався з-під тих рук — по червоному обличчі з розтуленим ротом повзали, мов п'явки, вуса...

Попик позіхнув і перехрестив рота. Голос його знову злетів угору, але був ледве чутний у загальній веремії.

Підійшла літня жінка, налила йому горілки, попик узяв чарку, примружився, подивився на світло і швидко випив — порожня чарка стала поруч з Євангелієм. Голос його подужчав.

— Бог скаже раз, — прочитав він, — а коли на те не вважають, ще й другий раз. У сні, в нічному видиві, коли сон находить на людей, коли дрімаємо на ложі, тоді він відтуляє в чоловіка вухо і втискає свою науку...

Літня жінка, що давала попикові чарку, припалила від свічки скіпку й подала своїй сусідці. Та всунула скіпку найближчому чоловікові, й помандрувала вона в другий кінець зали. Запахло живицею, і синій дим повивсь у повітрі. Плив і стрибав вогник, доки не вигнувся коліном і не згас. Тоді засміялися всі, хто був у залі: скіпку тримала підсліпувата й довгоноса дівчина.

Тоненька, як нитка, усмішка зів'яла на її лиці, дівчина ступила до сусіди й поцілувала його в уста...

Голосно ляпнула лопатка — жмурко ткнув пальцем у груди найближчого молодика...

— Гей, Маріє, — гукнув вимащений у сажу чоловік. — Ходи поцілуйся з паном, ходи!..

Марія, темне й тепле дівчатко, вийшло, дрибуляючи, до «пана» і засоромлено опустило оченята. Щоки її запалали, а вуста легенько відслонилися. Кинулася притьмом до дядька і не так поцілувала, як вколола його губенятами.

— Гей, Ольго! — вдруге проголосив «пан». — Ходи поцілуємося...

Довгоноса дівчина теж цілувалася. Ішла від одного чоловіка до другого, і її вуста полум'яніли, як жар. І диво

дивне сталося з тою дівчиною: чим більше цілувалася, тим гарнішала. Знала про це і палала щасливим вогнем...

— Тихо мені, тихо! — плеснула в долоні немолода жінка. — Ану-те, ниточки!..

— Гей, Галько, — виголосив «пан». — Ходи-но поцілуємося!..

Щось затремтіло ледь-ледь: стіни, підлога і вогники свічок. Начебто земля зітхнула чи пробудилася. Люди раптом змовкли: жінка зі снопиком ниток у руці; «пан», що цілував дівчат; хлопці, що били лубка; скинула маску «корова» — була це дівчина; господиня перестала плакати, а господар її утішати; вусатий родільник сів на долівці, а баби, що йому «допомагали», розскочилися; звелася «убита» «баба», а «дід» підійшов і обійняв її за плечі. Покинув свій трон король, пройшовся по залі і раптом засвітив до попика чорним обличчям.

Попик одвівся від книги, але не переставав проказувати віщих слів. Всі мимохіть прислухалися до його мови — дивна тиша запала в залі. Попик бачив ці мимовільно перестрашені лиця; бачив він біля ватр чоловіків, що звелися на ноги. Не спинилися тільки танцівники на майданах: розкривали роти, ойкаючи шалено, тупотіли ногами, сплітаючись ув обіймах, і розпліталися, махали руками й похитували головами. Дивно вихудли за цей час — гарячково світилися їхні очі, а щоки позападали. Не спинялися, однак, ні на хвилю — били й били підборами, і майдани стали уже, як круглі чаші...

Попика знову ніхто не слухав. Хлопці вдарили лубка, поруч грали в перстенець; ружана скидала з себе капу — коров'яча маска валялася біля її ніг. Жінка з клубком ниток плеснула в долоні, і до неї зі сміхом злетілися хлопці й дівчата. Тримала нитки у витягнутій руці, а молодята похапали нитки вустами. Тоді розтислася долоня, і весь гурт виявився зв'язаний попарно. Пари бралися за руки й дивилися одне на одного, сходилися повільно, обіймалися, притискалися щільно і вклеювали вуста в уста. Тільки очі

дивилися пильно й серйозно, відбиваючи в чорних зорках круглих і потворних чоловічків.

Парубки, що грали в перстенець, посідали один на одного: один ставав конем, а другий вершником. Коні брикали, а вершники летіли опроміть головою. Після того вершник ставав конем, а кінь вершником — їхала з одного кутка зали в інший чудна кіннота...

Ходила з зав'язаними очима дівчина Марія, витягувала вперед тендітні долоньки і розводила ними в повітрі. Від її рук увихалися юрливі чоловічі й жіночі постаті; Марія раптом спинилася серед зали і зірвала з очей пов'язку.

— Господи! — сказала вона тихо. — Задихнутись можна!..

Король ходив по залі, світячи білками очей. Закладав у лучок патички з реп'яшими головками і стріляв ними у волосся дівчат. Дівчата зверескували й починали виривати реп'яхи, король при цьому зупинявся й розводив у беззвучному реготі рота.

— А де наша Смерть? — спитав раптом він.

Тоді, мов на команду, розчинилися двері, і стала в них висока біла постать зі світлим волоссям і в білій масці. Ясна одежа її заструмувала в такт ході, а в руці затиснуто білого сувоя.

Дивна тиша зависла в залі. Чути стало, як тріщать свічки і як листає книгу попик. Зрештою, він склав її, звівся, наклав на голову бриля і неквапно рушив до виходу.

Тоді й прокотився по залі мелодійний голосок:

— Степане, Іване, Маріє, Панасе, Галино, Ельжбето, Раїно, Северине!

Приречені вийшли з юрби і стали, світячи очима й усмішками.

— Ви мертві! — проказав дзвенячий голосок.

Хлопці й дівчата падали. Кумедно махали руками й ногами і пирскали при тому сміхом...

Попик ішов через юрбу, і йому мимохіть давали дорогу.

— Павле, Петре, Никодиме, Сильвестре, Оксано, Ганно, Зінько, Параско!

Вийшло ще восьмеро, і ніжна ручка махнула перстом:

— Ви мертві!

Приречені попадали навпереміш із лежачими...

Попик ішов важкою, втомленою ходою. Обличчя його посіріло, а очі стали як каламутна вода.

— Дай-но, дочко, я вийду звідсіля, — сказав він Смерті самими вустами.

— Не пускай його, не пускай! — закричали звідусіль веселі голоси.

Але Смерть відступила. Старий зирнув на неї, і на мент його очі знову чудовно зацвіли. Тоді Смерть зірвала з лиця білу маску, і попик уразився, яке чудове і яке перестрашене обличчя на нього подивилося.

— Мені страшно, отче, — прошепотіла дівчина. — Може, нам не гратись у цю гру?

— Свічення ваше, — сказав попик. — І ви маєте його вершити!..

Він вийшов у двір, де горіли ватри і сиділи довкола них чоловіки. Розмовляли про щось поважно, розмірено похитуючи головами, і їхні велетенські тіні гойдалися на прямовисних безвіконних стінах.

Попик ішов поміж тих вогнищ, маленький і білий, у світлій полотняній рясі, його руді чоботи човгали по кам'яних плитах, що ними було вимощено подвір'я, червоне сяйво обливало зусібіч цю чудну постать у потріпаному брилі, і метелики на тому брилі раптом змінили барву: стали червоні, як жар. Почервоніла й попикова одежа, чоботи його й обличчя — тільки очі сяяли синім вогнем, був той вогонь терплячий і милостивий.

До нього підійшла висока жінка в брунатній одежі. Перехилила штофик і налила чарку.

— Не погребуйте, панотче, — сказала спокійно. — Призволіться, коли ваша ласка!

Попик спинився. Узяв чарку і ковтнув те, що було в ній.

— Це, отче, за вас, — проголосила жінка. — А тепер випийте ще за нас!..

Цю чарку попик пив повільно. Ледь-ледь цідив крізь зуби і дивився пильно на жінку.

— Як довго ви за нас п'єте! — засміялася вона.

Попик, однак, не поспішав. Пив і дивився: чоловіки коло ватр також пили. Пили й жінки, що збились віддалік купкою. Цідив горілку крапля за краплею, жінка біля нього перестала всміхатися і дивилася на нього печально; з лівої руки він побачив чорні лахматі тіні, що ковзались по голих цегляних стінах, з правої руки темніли відчинені двері, а в них, далеко в глибині, світилася, осяяна вогнем свічок, дівоча постать із сувоєм у руках. До нього долинув мелодійний, як золотий дзвоник, голосок, що вилічував імена, чулося гупання мертвих тіл, а він усе пив і пив.

— Так ви, отче, до ранку питимете! — сказала жінка.

Але він іще пив. Червоні метелики встигли за цей час облетіти увесь двір і повернулися назад на бриль, очі старого дивилися повз жінку і поза ці стіни — там, у небі, побачив він тонко засвічену хмарку. Вже й справді світало: прозорий, як дим, сутінок спадав на місто і цих людей.

Тоді попик допив чарку. Мовчки повернув жінці й рушив далі.

Жінка, однак, не задовольнилася. Наздогнала й зачепила його.

— Отче, га?

Подивився на неї, не зупиняючись.

— Чого ви так довго пили, отче?

— Багато вас, — сказав попик. — Дуже багато...

Ішов залитими тремкуватим світлом вулицями; були це ще сутінки, що розпадалися, як порізані нитки. М'яка прохолода струмувала від широкого неба, що розлилося над головою і ще ледь поблимувало трепетними зорями. Висів там рогатий місяць, виблідлий і втомлений від цілонічної роботи; вулиця, по якій ішов, була порожня, і кроки його, як повільно він не ступав, розлунювалися навкруги.

Курява була прибита щедрою росою, що впала з того-таки вологого неба, і виткі рослини, що пообплітали стіни будівель, вогко світились у ненадійному світлі. Свіжий легіт ворушив листя, і здавалося, що стіни монотонно похитуються. Червоні метелики на брилі міцно спали, а звіддалік, куди він і простував, чувся одноманітний дружний тупіт, начебто біг у степ зморений од нічного попасу кінський табун.

Попик змерз і почав на ходу терти руку об руку, зорі в нього над головою тихо гасли.

Тоді спинився він серед вулиці, задер голову туди, де вже зовсім синьо світилося небо, аж бриль йому зсунувся з голови. Підхопив того бриля, поклав на землю, а сам знову задер голову, тільки вже стоячи навколішках. Ловив дрижаки, і його вуста ворушилися, віяв на нього легіт, а руки зводилися. Потому ударив попик поклін, один і другий, притисся лобом до каменю й так завмер на хвилю. Потім устав і струсив порох з колін. Десь далеко в просторі тужливо заіржав кінь, і це самотнє іржання, розбите на тисячки лун, довго відгукувалося чи з одного, чи з другого боку.

Тоді попик утер сльозу, що йому вибив на око вітер, і, наклавши бриля, пішов швидше. За хвилю він уже біг підтюпцем, важко бухаючи чобітьми, з грудей йому виривався сипкий віддих, як хрип, рот його був розкритий, а очі широко розплющені. Він біг так доти, доки не закінчилася вулиця і не ліг йому перед очі великий, залитий вогким туманом майдан уже трохи запалив, хоч і неглибоко, землю.

Люди підстрибували, махали руками, а коли напружив попик очі, побачив, що вони й одягнені однаково: синій каптан і зелені штани, жінки мали сині, як і туман той, корсетки і зелені сукні. Грали музики: один на скрипку, другий на лютню, а третій дзвонив бубонцем. Жінки скакали, підіймаючи над землею пучками важку тканину спідниць, а чоловіки крутились навколо них, наче бджоли

коло стільників. Притупували всі водночас і знову кидались у вихиляси. Жінки наче одмахувались од партнерів, збиваючись у гурт, але чоловіки прискакували з притупцем і розбирали цей гудливий, збитий докупи жіночий рій. Знову вихилялися парами, крутилися синьо-зелені корсетки та сукні — в рухах людей вгадувалася трохи неприродна завченість.

Попик обходив майдан по крайці, що лишалася між ямою й будинками, з-під ніг йому осипалася земля, і він, щоб не впасти, хапався за виткі рослини на стінах. Ламалися під пальцями, як гарбузяччя, зрештою, росли тут і гарбузи, великі, смугасті і дивовижно роздуті. Кілька з них зірвалося й покотилось у яму, збивши з ритму кілька пар.

Попик став, розіп'ятий на стіні, тримався за крихке бадиляччя, і очі його з синіх стали чорні. Вуста його ворушилися, а борода тремтіла. На нього, однак, ніхто не зважав, тоді він закричав туди, вниз, де безнастанно крутилася й товклася юрба:

— Гей, люди! Це я вам кажу: зупиніться! Розкажіте один одному про лихі вчинки ваші й покайтеся. Сущий послав мене до вас. Я пізнав печаль вашу віковічну, а коли ви зупинитеся, спробую вивести вас звідсіля. Я поведу вас у землю гарну й простору, де тече ріками молоко і мед. Вона недалеко, ця земля, отут за стінами вашими. Там, люди, степ широкий та безмірний, і ви здолаєте розорати той степ. Набудуєте інших міст і інших сіл — житимете там, як добрим людям подобає. Любов'ю житимете до світу цього й людей!..

Юрба, однак, танцювала. Захлиналася скрипка, дзвонила невгавуще лютня й захлинався, мов шалений, бубонець. Глухо стогнала земля, і яма на очах у попика западала все глибше й глибше.

Тоді старий знову почав пробиратися по крайці між ямою та стінами. Бриль його зачепився за бадилля й покотився вниз, ноги танцюристів миттю його підтоптали,

вмісили в землю, і з-під ніг ледве вирвалося двоє червоних метеликів. Закружляли вони швидко-швидко над юрбою, замахали крильцями і, стаючи все менші й менші, повільно розчинилися в уже зовсім голубому небі.

Виходив у розчинені навстіж ворота й озирався. За ним не йшов ніхто, бігло тільки мале лахмате цуценя. Небо вже остаточно погасило зірки, тільки блідий серпик місяця ще тремтів, наче переляканий. Трава, через яку пішов старий, відразу ж змочила йому чоботи й рясу, і мокра тканина плескалась об шкіру.

Попик ішов все швидше. Звів обличчя, задерши бороду, і, здавалося, не бачив перед собою ні світу, ні дороги.

Схід уже світився. Кілька червоних хмар, схожих на велетенських метеликів, махали там, біля сонця, легкими крильми. Небо ояснювалося од чудової пожежі, і цей вогонь спалив остаточно такий недоладний у цьому небі місяць.

Попик ішов не озираючись. Це була та ж таки заросла травою дорога, якою приїхав він сюди; крок старого став сягнистий, часом він і підбігав, а за ним котилася кругла й моторна грудочка собачати.

Дві сльозини скотилися із синіх, як цей ранок, очей. Застигли двома голубими кришталиками в зморшках старого, і, коли сонце осяяло світ, у кришталиках тих заграли маленькі веселочки.

Лише тоді попик озирнувся. Побачив раптом у тому місці, де тільки-но було місто, озеро серед степу. Купалось у тому озері ясне сонце, наче хто мив у ньому золоту мису, і літала над водою самотня біла мева. Кричала тужливо й падала грудьми на воду. Тоді знову зринала догори і там, серед невимірної голубіні, спалювалася яскраво-білим непорочним вогнем.

Білий, як лунь, чоловічок стояв на зарослій травою дорозі. Сині його очі, окреслені сивими бровами, спокійно

зорили на те видиво, що хиталося попереду, легенький вітерець ворушив білим і рідким волоссям. Глуха навколо безлюдь, тільки невгамовні жайворонки били в свої дзвінки, і тиша стояла первісна — тиша, як тканина блаватна. Білі вії чоловічка покліпували, а коло його ноги лащилося, повискуючи, мокре од роси і змерзле біле собача.

1977

Чорна кума

Ішов по дорозі, загорнений із ніг до голови в туман, і від того йому зовсім не було тепло. За ним біг, майже розтоплюючись у сивому молоці, малий песик, якому так само було холодно, як і господареві.

— Чи ж будемо сьогодні їсти? — спитав песик захекано.

— Одне тобі на думці, — сказав Іван. — А мені сьогодні інше в голові.

— Ви, люди, вигадуєте собі клопіт, — сказав песик і аж задихнувся од туману. — Кому вони потрібні, оті куми й хрестини, коли на стіл нічого поставити?

— Через це люди й не хочуть до мене йти, — сказав Іван. — Сам бачив, обійшов я цілу вулицю, і всі від мене кирпу вернуть. Ось ти, такий мудрий, що й говорити полюдському вмієш, порадив би мені, де знайти тих кумів. Хочу я жити по закону...

Песик мовчав. Він подумав, що вчора поживився тільки сухарем та кісткою, яку знайшов, коли лазив по вулиці. А ще він подумав, що коли було б над землею сонце, а не цей клятий туман, то й голодному стало б веселіше.

— Мовчиш, — сказав Іван, — а чого? Немає в тебе слів на мій клопіт, немає їх і в мене...

Спинився й подивився перед собою. І побачив клубасту кулю, всередині якої горів кволий вогник. Той вогник не освітлював нічого, а тільки цвів, як золота квітка.

— От ми й додому прийшли, — сказав Іван, переступаючи перелаз. — А поміг би знайти мені кума й куму, то поїв би сьогодні гаразд. Хрестини — то велике свято в людей...

Песик гавкнув. Печально й дзвінко — від голоду він уже й по-людському говорити не міг. Чоловік тим часом одчинив двері, які зарипіли голосно й іржаво: там, де горів вогник із золотою шапкою, лежала після пологів його жінка.

— Таки не привів ти людей? — спитала вона.

— Ніхто не хоче. Ходив по них і вчора, і ниньки, і ніхто не йде...

— Піди до Стрижів, — сказала жінка.

Пропадала зовсім у сутіні, адже вогник на столі зовсім не світив; Іван тільки бачив, як поблискують її очі.

— Не палила б даремно світла! — сказав.

— Коли ж боюся без світла, — відповіла вона. — Щось тоді по кутках пищить та голосить! — Вона знову подивилася на нього із сутіні, і він побачив її сльози. — Піди-но, чоловіче, в Стрижі, може, хоч звідтам кого приведеш. А ні, то, може, діда по дорозі здиблеш чи кого, щоб дитина не лишалася без хреста.

— Я увесь вимок, — сказав він. — Річка онде від мене тече!

Вона подивилася й побачила: від нього й справді тече річка. Тече й пропадає в тумані, що вже й вечором став, і таки жаль їй стало посилати його в ту неоглядну тьму. На серці в неї світлів вогник, майже такий, як і той, на столі, і цей вогник було запалено зовсім недавно. Іван тоді торкнувся її серця і засвітив його, оце від того й дитина в них знайшлася. Вона так любила ту дитину, що не могла сидіти в темені, а даремно палила світло, і це неправду вона сказала, що боїться, — хотіла на сина дивитися. Той же,

котрий дав їй оце щастя, стояв стовбуром у дверях, печальний і мокрий, текла від нього й пропадала в темряві сива ріка, і по ній пливли, мов ясні пухнасті кульки, їхні пережиті разом дні.

— А воно й справді, — озвалася вона. — Чи наш це гріх, що ми нічого не маємо? Підеш у Стрижі завтра.

Але він уже переступив поріг, бо набрався тут, у сухій хаті й біля світла, сили, ковтнув того світла на повні груди, і висохла відразу ж на його плечах одежа; вже знав, що, вийшовши надвір, не побачить більше туману, а буде на небі чисто й зоряно, і він рушить по тій річці-дорозі, що сам її створив.

Жінка його зітхнула важко в хаті, але під її боком заплакало щось кволеньке й запхинькало, і вона мусила забути про чоловіка, котрий знову пропав із хати, а оголила і вклала в малий роток повне, набрякле персо.

Надворі туману й справді не було, а ясна зоряна ніч; Іван стояв, дихаючи на повні груди, й дивувався. З буди вибіг песик, замахав хвостом і притулився до господаревої ноги.

— Ти вже тут залишайся, — сказав Іван, — а я таки в Стрижі подамся. Доки прийду, то й ранок настане.

— З тобою піду, — сказав песик. — З ким інакше розмовишся?

Чоловік знову переступив перелаз, а песик той перелаз перестрибнув. І лягла перед ними зовсім срібна дорога, наче й справді річка текла, — окрім зір, засвітив на небі ще й місяць. Вони пішли по тій дорозі, наче в човні попливли, а коли озирався він,то не бачив уже ні своєї хати, ні містечка, а тільки клубасті кулі, в яких проступали тіні його сусідів, та й тої, котра йому вже й дитину народила. Він побачив, а може, відчув красу її велику і той тихий сміх почув, що ним вона сміялася, коли була повна його ласки й поцілунків. Побачив він і вербу, облиту

місячним промінням, і почув запах роси, а роса пахне тільки для тих, котрі серед неї щиро люблятьcя. Від того пролетів до нього безшумно кажан і впав на руку, яку він виставив до місяця, розгорнув крила й затремтів.

«Оце я так сумую, — подумав Іван, — а чого?»

— Чого мені сумувати, — сказав він, — коли радість у мене велика, чуєш, песику? Маю-бо танцювати й радіти під цим місяцем і ясним небом. Чи не так, песику?

— Дивний ти, дивний, — сказав песик. — А пасок чого он так сильно затягнув?

— Це для того, песику, щоб легше мені танцювалося. Адже син у мене народився, чуєш, песику, син!

— Не знаю, на що тут радіти! — мовив песик, а казав він так через те, що надмірно туману напився і той туман ще жив у ньому всередині, наче сіра повсть. Сам він теж був сірий, наче із сірої повсті пошитий, тільки очі його блищали, мов срібні.

Тоді зиркнув Іван на золоте око серед неба і на ще тисячі, а може, бозна-скільки інших оченят; здалося йому, що от-от вони погаснуть — тихе, блідо-синє світло розливалося навкруги. І розливалося аж надто швидко, мовби десь було розламано греблю й полилося воно на землю, наче вода; відтак затремтіло над головою в них небо й поховало перелякано зорі, а може, тільки заплющило їх зі страху? Та й місяць десь подівся, хоч на небі ні хмарини не було, начебто є на світі такі чорти, котрі крадуть з неба ті місяці. Насправді світло ранкове їх поїдає, як дитина скибку доброго хліба, а крихти по небу розкида; і ніколи такого не буває, оповів йому в ту світанкову годину песик, щоб один і той же місяць двічі на небо виходив. Увечері прийде зовсім інший місяць, а було їх уже з'їдено на цьому світі, скільки ото зір у небі, адже зорі і є крихти й недогризки тих місяців.

— От бачиш, — сказав Іван, викрешуючи вогню до люльки. — Ти мене дивним назвав, а насправді дивний ти. Такі смішні казки оповідаєш...

Це тому, що я голодний, — сказав, проковтнувши слину, песик. — І я сам із задоволенням з'їв би таку скибку доброго хліба...

Тоді вони й побачили ту жінку. Йшла не до них, а від них, мабуть, звернула з узбічної стежки. Мала на собі чорну одежу, й Іван подумав спершу, що то ніч відходить із землі. Довга й чорна сукня стелилася по землі й мела порох — йшла жінка надто повільно й урочисто.

— Якась пані йде, — сказав песик. — Не треба її зачіпати.

— Вона перша нам по дорозі зустрілася, — заперечив Іван. — А ти ж знаєш звичай?..

— Не знаю ваших звичаїв, — сказав песик, — але цю жінку я обминув би десятою дорогою.

— Тут одна тільки дорога, — відповів Іван. — А звичай велить, щоб запросити в куми першого стрічного.

Тоді песик знову забув людську мову і гавкнув дзвінко й сумно, а хвостика свого міцно забив між ноги, і шерстина на ньому стала дибці; загарчав він, показуючи зубенята, і почав одступати. Іван же не відчував страху, хіба що смуток нерозбірливий, бо та постать у чорному все-таки нагадувала ніч, яку вони оце пережили, а було в ній сумного забагато. Він дихнув на повні груди й зібрався на силі, щоб гукнути на ту жінку, котра йшла не до нього, а від нього; коли ж повернулася вона раптом, Іван побачив, що очі в неї великі й темні, лице біле й панське, а вуста червоні, наче фарбою підмазані.

— Де ти йдеш, чоловіче? — спитала, і, хоч була далеко від нього, добре її почув.

— Дав мені, пані, Бог гаразд, — сказав, знімаючи шапку, — і вже другий день дитина нехрещена, ніхто не хоче йти за кума...

Песик уже мчав дорогою на всі заставки, гнав його звідси страх несвітський. Однак Іван і досі не боявся, хоч ніколи на своєму віку не зустрічав він таких жінок.

— Вернися, — сказала вона, напівобертаючись до нього. — Я тобі буду сама за куму...

— А кум? — спитав він, вже й собі починаючи трохи боятися.

— Кума ми по дорозі зустрінемо, — сказала жінка й швидко пішла в його бік.

Тоді побачив він, що світло довкола нього ще дуже рідке, що ранок, накотивши на землю перші світанкові хвилі, наче завмер — стояв і надчікував свою куму, оту пані чорну, як ніч. Але то не була ніч, та й не пані, бо коли підійшла ближче, побачив він немолоду селянку в темній кереї, а з-під хустки в неї вибивалося сиве пасмо.

— А я вас за пані прийняв, тітко, — сказав Іван. — Таке мені чудне здаля замерехтіло...

— Що тобі замерехтіло, забудь! — сказала строго жінка, і він уразився несамохіть: очі в неї були такі ж величезні й несусвітські, як йому й привиділося...

Пішли вони по дорозі, він оповідав їй тихим голосом про своє лихо, а вона мовчала. Оповідав про свою блуканину та й про дружину свою; йому стало радісно, що таки надибав собі куму, хай і не зовсім звичайну; тож, усміхнувшись, оповів він їй про свого чудного песика, з яким блукав оці дні. Той песик був приблуда, але розмовляв людською мовою і такі чудні казки оповідав. Про те, наприклад, що він вийшов з міста, яке озером покрилося, — аж слухати все те було кумедно.

— А оце, коли вас уздрів, — сказав Іван, — таке чудне із ним скоїлося!..

І він розказав про те чудне, що скоїлося з його песиком.

— Забудь про нього! — сказала жінка й хрипко кашлянула в наставлену долоню.

Тоді вони побачили, що назустріч їм іде, похитуючись з боку на бік, якесь мале чоловіченя. Шапки в нього на голові вже давно не було, чубик розколошкався, а свиту волочив по куряві. Здавалося, співало те чоловіченя, бо розтуляло щосили писка, але замість співу виривалося

щось наче цвірінькання пташине. Притопував вряди-годи босою ногою, тоді підіймалася неприбита росою курява, адже й роси сьогодні не було! Курява й чоловіченя, мов у клубок якийсь збивалися, часом виривався він із того клубка, але тоді заносило його на узбіччя. Там сторчував він, але не падав, відтак повертався на дорогу і знову розтуляв, скільки міг, рота — видзенькувало щось схоже на жайворонковий спів.

— Оце тобі й кум буде, — сказала жінка, і Йван повернувся до неї, щоб подивитися, чи не глузує вона часом. Але вона не кпила, хіба що всміхалася, однак такої усмішки не побажав би він бачити на устах своєї дружини — полином йому запахло, і він подумав, що полин пахне людині зовсім не тоді, коли їй хочеться танцювати.

— Ну, от і хрестини ми відбуваємо! — сказав Іван, коли поверталися вони з церкви і простували вулицею містечка, де Іван знав кожного і кожен знав його. Той «кожен» під ту хвилю стояв біля перелазу чи біля дверей, біля вікна чи й виглядав із-за повітки; «кожен» бачив той чудний хід — ішла серединою вулиці висока, вдягнена в чорне жінка, вона несла на руках дитину, було три речі дивні у ній: перше, що ніхто її досі у вічі не бачив; друге, що була надто висока, та й одіж мала якусь нетутешню; а третє, що очі мала несусвітські. Кожен, хто зустрічав їх на собі, відчував, що по шкірі морозом йому продирало, через це «кожен» чекав, щоб минула його ця процесія, а вже тоді можна й побалакати про ту чудасію. Зрештою, не тільки про цю жінку хотілося поговорити посельцям вулиці: побіч із нею йшов Іван, начебто не на нього впало лихо і не гуляли по його засіках голі продуви; ішов він і тримав на обличчі зневагу до кожного, хто відмовився йому кумувати, і той «кожен», до кого звертався, подумував несамохіть, що вчинив не зовсім обачно. Міг би замістити принаймні отого хирлявого п'яничку, котрий шкандибав

за цими двома на тоненьких ніжках, мав довгу й тонку шию й хилитався з боку на бік. І знову-таки кілька дивних речей уздріли Йванові сусіди: перше, що ніхто досі й у вічі не бачив того п'янички; друге, що він до смішного малий; а третє, що не співав він, коли розтуляв рота, а, наче пташка, цвіріньчав.

Отож, поки йшли оті троє, глухо мовчала вулиця, навіть пси позабивались у буди, бо щось жахнюще відчули; жінки дозволили собі з'єднатися одна з одною хіба що поглядами і виказали отак німе здивування — щось величне й неземне прочувалось у рухах чорної жінки, та й кирея покривала її постать надто загадково...

— Ото ви заплатили замість мене, — казав тим часом Іван, — і мені так ніяково, так уже ніяково! Все-таки я господар, хай і гольтіпашний, і не хотів би брати у вас за так. Але чи зможу повернути вам свій борг?

— Повернеш, — сказала, всміхнувшись самими вустами, жінка.

— І знову-таки новий жаль мене їсть, — казав Іван. — Йдемо хрестини справляти, а в мене в хаті тільки жменька пшона.

— Обійдемося й пшоном, — відказала жінка.

Вони вже заходили в хату, першою — чорна кума з дитиною, другим — чоловіченя, для якого поріг виявився зависокий, аж господар змушений був пересадити його, п'яненького.

— А що, — шепнуло чоловіченя, — може, впізнав мене тим часом?

Та де ж бо я мав пізнати? — сказав Іван, і собі переступаючи поріг.

У глибині хати вже чемно розмовляли Іваниха з кумою, а чоловіченя раптом запустило руку в глибоку кишеню штанів і витягло звідти чималу пляшку.

— На! — сказало коротко й засміялося, а швидше зацвіріньчало, мов пташка. — Краще було б, щоб упізнав мене, ніж бути мені таким, як оце зараз бачиш...

Іван розтулив рота, щоб сказати, що чимось нагадує йому чоловіченя його так несподівано зниклого песика, але в цю мить гукнула на нього господиня, і він пішов, тримаючи в руці пляшку, а на обличчі усмішку.

— Чи бачила, жінко, й горілка в нас є! Справимо хрестини як годиться.

Кума вже сиділа біля стіни на лавці, було її обличчя в хатньому світлі бліде, випите й засмучене. Здавалося, думає думу безконечну, тоді як чоловіченя вже вилізало на високий ослін біля столу.

— Що ж ми поїсти гостям подамо? — спитала з полу господиня.

Мала оголене персо, і до нього вже присмокталися маленькі губенята й пили молоко, прицмокуючи.

— Не клопочіться, — звела раптом очі кума. — Горілку маєте, а їжі вже я настачу.

Вона встала й почала порядкувати в хаті, начебто не вперше тут гостювала, рухи в неї були неквапні й упевнені.

Розкладала полумиски й горщики, ринку й таріль, і тільки-но торкався посуд простеленого обруса, як у ньому з'являлася їжа, та ще й неабияка: борщ м'ясний, наваристий і присмачена салом каша до нього, печені качки, гречаники, вареники і сластьони. Іван аж білий став, дивлячись на те багатство, а чоловіченя знову зацвіріньчало.

— Почекайте, паньматко! — гукнуло воно. — А хіба до тої їжі нам вистачить однієї пляшки?

Воно зіскочило зі свого ослона і знову запустило руку в бездонну кишеню, витягши звідти й поставивши на стіл ще дві пляшки.

— Хочу впитися! — сказало чоловіченя. — На твоїх хрестинах це не запишеться мені за гріх.

— Ось маєш їжу, — сказала чорна кума і знову сіла на лаву, спершись об стіну. — Одну тільки умову поки що ставлю: до часу не вгадуй, хто ми такі.

Тоді зустрівся Іван очима з дружиною своєю і побачив в її очах дві прозорі й прегарні сльозини, від чого перестала

вона виглядати так марно і знову стала такою ж, як була тоді, коли вибігала до нього в темні ночі чи коли зустрічалася з ним біля криниці.

— Іване, Іване! — захиталася вона в плачі. — За що нам щастя таке уділено?

— Божа на те воля! — сказав Іван і, струснувши чубом, засміявся зовсім так, як сміялося нещодавно чоловіченя. Пішов до столу, розводячи рукою, як статечний господар, і запрошуючи всіх покуштувати, що Бог послав, адже все, що димувало й пахло у них на столі, і справді звалилося їм із неба.

Вулиця в цей час гомоніла. Від хати й до хати спершу йшов шепіт, й голосніша мова залунала, а ще за якийсь час господині перегукувалися, наче позагублювались у лісі.

Міський отаман, сухий і високий, зігнутий у карку, щоб применшити зросту, з вусами й підвусниками, через що вуса спадали йому до грудей, з очима, повними червонястих жилочок, і з бровами, наче стріхи, пішов до свого дому, а побіч рушив підстрибом його старший син, який не вдався ані норовом, ані зростом у батька і вже кілька років у півпарубках ходив. Отаман поважно хитав чоботами, на ньому був вишитий у велику квітку жупан, а поверх накинуто кунтуш із розрізними рукавами. На голові сиділа бараняча шапка, а в роті диміла череп'яна люлечка. Повернув злегка голову і слухав сина, котрий оповідав йому про Іванових кумів та й про Івана, про те, що тут, напевне, нечистий руки погрів, бо де б отак зразу розбагатів Іван? Тоді повів бровою отаман і побачив у себе біля ніг ще одного сина, цього разу зовсім дрібненького, що його і від землі ледь видно було. Задер той син до батька личко, яке було під геть білявою кучкою волосся і на сонечко скидалося, і потирав брудною босою ніжкою об таку ж брудну й босу.

— То чи ж вони таки гуляють? — спитав отаман, і хлопчик, підсмикнувши сіру сорочку, підскочив, наче хто його вколов. Ще мить, і він уже лопотів п'ятами, трусячи патлами. Тоді зупинився отаман і пригладив задоволено вуса.

— Добрі з нього люде вийдуть, — сказав повагом.

Але хлопчик біг недовго. Скоро він уже тільки йшов. В руці в нього знайшлася лозинка, і він почав цвьохати нею по поросі. Цвьохнув і свиню, яка лежала в калюжі серед дороги, вона рикнула й перелякано вихопилася з брудної води. Тоді хлопчак задер голову й осліп од яскравого сонця, що посипалося на нього. І може, від того сонця, чи ще від чого, стався нараз невидимий, аж спинилася здивовано свиня, яку було так немилосердно вигнано із теплої калюжі. Закліпали здивовано повіками кілька очей, які стежили знічев'я за хлопчаком, сам же малюк був уже за тином в Івановому дворі і придивлявся, з якого боку йому ліпше приступити до вікна. Він вирішив зазирнути у те вікно, в яке зазирає сонце, і то через те, що люди в хаті, помітивши його, мали б подумати, що то зовсім не він зазирає на підглядках, а те ж таки сонце — був конопатий і мав золоте волосся. Притулився до шибки, і його відразу ж побачило в тому вікні чоловіченя, що тримало в руці глиняного дзбанка і неквапно цідило з нього наливку. Чоловіченяті таки здалося, що це сонце зазирає до них у мешкання, а та золота голова аж затремтіла з цікавості, доглядаючи, що ж воно діється в тій таємничій хаті.

А діялося там от що. Грав на кобзі, аж прихилявся до неї, Іван, а чорна висока жінка танцювала. В руці тримала кухлик із трунком, і виглядала вона весело нівроку. Через мить ще більше диво побачив хлопчик. Господар дому, що до нього він зазирав, повісив свою кобзу на кілочку й подав чорній кумі руку. Вони пустилися удвох танцювати, в той час як кобза не переставала грати, висячи на стіні. Чоловіченя зі дзбанком сміялося, але то не сміх був, а радше цвіріньчання — це почув хлопчик навіть із-за

шиби. Ще він побачив веселе обличчя господині й сонну дитину в неї на руці, — і нічого не зрозумів хлопчик із того, що уздрів, адже був іще малий і зовсім дурненький. Тільки три речі здивували його: жінка в чорному, котра так завзято танцювала, не мала ані тіні всмішки, обличчя її було гарне, але й моторошне, а одежа її була нетутешня. Ще побачило хлопченя стіл, заставлений наїдкам, і, хоч був він отаманською дитиною, такого столу не бачив він на своєму віку. Через це набігло йому повен рот слини, і він відірвався од шибки, спустився вниз і сплюнув, попавши слиною на чорного жука, котрий плівся собі між бур'яну. Хлопчик мрійно приплющив очі, і його почало огрівати сонце, але сонця того було замало, щоб не дати йому задрімати. А коли прокинувся він, то й сонце вже не заглядало до вікна, біля якого сидів, а підійшло до іншого. Тоді підкрався він до того іншого й побачив, що ті, у хаті, ще й досі гуляють, що танцює чорна кума, а коло неї ходить, заточуючись, чоловіченя. Іван знову сидів із кобзою й награвав, а дружина його годувала дитину — хлопчик зачудувався на величезне біле персо, котре світилось у хаті, наче срібне.

Коли ж у Івана стомилися пальці грати на кобзі, бо й сама кобза стомилася, а одна струна на ній трісла, не витримало чоловіченя й п'яно покотилося під стіл, де відразу ж заснуло й захропло, начебто це великий дядько там просипався. Стало в хаті сонно й затишно, відтак заснула й Іваниха зі своєю любою дитиною, — ситі всі були й умиротворені. Іван сидів за столом і куняв — самому вже не трималися повіки, тільки кума була свіжа, не бралася її утома.

— Загостилася я в тебе, — сказала вона. — Пора вже і честь знати...

Подивилася на нього чорними очима, але він не звів голови.

— Гостюйте, скільки хочете! — озвався нарешті й подивився на неї вдячно.

— Не зич мого гостювання, — хрипко засміялася вона.

— Все одно! Так уже мені допомогли! Добра ви...

— Добро моє на два боки, — сказала жінка. — Чи ж по знаку я тобі?

— Веліли не впізнавати вас, — сказав він хитро.

— А ти й упізнав, — усміхнулася вона. — Упізнав і мовчиш! Страшно тобі?

— Та кому ж би не було страшно? — обізвався він. — Не знав тільки, що ви добро можете творити.

— Нема нічого в світі тільки лихого чи тільки доброго, — сказала чорна кума задумливо. — І хто зна, чи таке вже щастя дасть тобі моє добро.

Сидів перед нею й дивився. В його очах було по іскрі болющій, і не змогла вона витримати його погляду.

— Ну, що ж, — звелася вона. — Тепер уже я, куме, мушу йти. Але я тебе зроблю великим лікарем. Ти собі якогось зілля накопай, якого будь, аби тільки мав, а як прийду душу брати, то наперед будеш дивитися: коли буду хворому в головах, лікуй тим зіллям. Вари його при людях, примовки вигадай, щоб за знахаря тебе мали. Кажи відтак, що той чоловік з хвороби вийде, і на твоє поверне.

Дивився на неї пильно й трохи пожадливо. Вона ж тільки зирнула на нього і залишила на свої вустах зовсім тоненьку всмішку. Отак крізь оту всмішку й доказала своє повчання:

— А як буду в ногах, кажи: шкода лічити і всього, бо той чоловік уже вмре. І щоби сто душ було у тій хаті, — сказала вона, — я нікому не покажуся, тільки тобі!

На ті слова заплющив він очі, щоб заспокоїлося йому розтріпане в грудях серце і щоб одпочити від тої радості, якої раптом дізнав. Наслуховував шелест єдвабу, бо відходила від нього чорна кума, покидаючи самого в цьому сонному світі. І вже коли переступала поріг, знову він розплющився й гукнув до неї тихенько.

— А того свого песика, — спитав, — я вже можу впізнавати?

Переговорили все, що могли, людські язики, та й Іваниха встала з лежі. Поралася по хазяйству і дитину гляділа. Прибігали до неї сусідки, хоч раніше й порога переступати не хотіли, й розпитувалися з політикою, що то вони за кумів для сина надбали. Але відказувала їм Іваниха щось таке гостре, що вилітали з хати, забувши свою політику, наче громом биті, й червоніли, й заклиналися таки не переступати цього порога. Один тільки молодший отаманів син міг оповісти щось про тих незвичайних кумів, але оповідки його зовсім на казки скидалися. Оповідав він, що та чорна кума не мала на обличчі шкіри, а тільки кістку, а ще він казав, що той кум-п'яничка був насправді пес, одягнутий у людську одежу. Люди похитували головами, бо на те воно й мале, щоб казки оповідати, сам же отаман хмурив кострубаті брови й проголошував аж зовсім мудро:

— Може, бреше, а мо', й правду мовить! Аби з того лиха якогось не виросло!

Звів угору лице, й на нього посіявся раптом дрібен дощик. Той дощ сіявся опісля цілий тиждень. Маленький і докучливий, довбав він стріхи, калюжі й дворища, від нього й земля стала ніздрювата, а стріхи, хоч які були грубі, пропускали течу — дрібні краплини пробиралися між соломи, як черв'яки. Казали, що цей дощ поробив друшляки з горщиків, що їх завжди забувала внести в хату одна з господинь; цей дощ напав був, як бджоли, на міського отамана, коли він їздив до сотенної канцелярії. Він їхав тоді по пустельній дорозі, і здалося йому, що тисячі пекучих мух кружляють довкола нього. Спинився кінь і став, мов солом'яний бичок, відтак схопив отаман з п'яної голови шапку й замахав нею в той час, як з вуст його вирвалася чи пісня, чи молитва. Дощ тим часом дзьобав і дзьобав йому лису голову, начебто пташка сіла на тім'я і заповзялася додзьобатися до мозку. Тоді отямився отаман і знову натягнув шапку на голову, цвьохнув на коня, але кінь тільки захитався — не міг зрушити з місця. Зліз отаман з воза й побачив, що зовсім засів у багнюці.

Тоді запекло йому в тім'я, і почув він печію в роті, через що покинув коня й воза й побрався узбіччям дороги до містечка, в якому жив і отаманував. Кінь же і віз навіки загинули під тим дощем: кінь був прорешечений, наче хто шротом його обстріляв, а воза немов шашіль поточив. Священик місцевої церкви святої Параскеви записав про той дощ на чистому аркуші «Пролога», і в тому записі було всього потроху: про горщики, які стали друшляками, і про самого пана отамана. До попа прийшли тоді люди, принісши яєць, курку і скинувшись по шагу, і слуга Божий здолав страх перед дощем і почав молити небо змилуватися над людськими гріхами. «Бог мене послухав, — записав на чистому аркуші «Пролога» панотець, — і сподобив нас тією ласкою, що січний дощ, зрештою, перестав».

Після того дощу люди мусили наново обмазувати хати, бо з білих вони стали рябі, і це було всім напрочуд, адже звикли білити хати перед Великоднем. Хто мав дерев'яну стріху, той мусив перекривати хату, з дощок-бо стало решето, солом'яні стріхи перед лихим дощем вистояли. Сам міський отаман хоч і доплуганився додому, запав у тяжку недугу: йому пекло в тім'я, трусила лихоманка і не мав він чим дихати.

Приходив один і другий знахар, шептав і поїв отамана зіллям, але ні шепти, ні зілля не допомагали.

— Пошліть за Ільком Борзяком, — прошепотів отаман, обличчя його було вкрите потом, а вуста сухі й білі.

До Ілька Борзяка поїхав старший отаманчук.

— Усіх я лікую, — сказав Ілько Борзяк, — тільки твого батька не буду. І знаєш чому?

Отаманчук схилив голову.

— За пасіку, діду, що їх у вас батько відібрали...

— Таж за пасіку, — сказав Ілько Борзяк і висмоктав з люльки синю хмару. І крізь ту хмару побачив отаманчук кам'яне непорушне обличчя знахаря, зітхнув і скочив на коня.

— А коли вам батько ту пасіку поверне? — несміливо запитав він.

Ілько Борзяк заперечно похитав головою.

— То хай батько помирають? — спитав півпарубок жалібно.

— Це його Бог кара! — відмовив, не випускаючи із зубів люльки, Ілько Борзяк. — Чи ж можу я, хлопче, у волю Господню втручатися?..

Світило сонце, а люди білили хати. Стіни вогко сіріли з одного й другого боку вулиці, а між тих стін снували моторні жіночі постаті. Дзвінко перегукувалися одна з одною й сипали жартами. Іван ішов вулицею в сірій полотняній сорочці і в таких самих штанях. На голові в нього був солом'яний бриль, і йшов він так повільно, що песик, який супроводжував господаря, встигав обнюхати всі тини. Жінки віталися до Івана, а він ледве кивав на відповідь: очі його були примружені й холодні. І жило в його обличчі щось таке, що спиняли жінки свої невгомонні квачі й застигали, дивлячись йому вслід. Він же черпав чобітьми куряву, бо сонце після того дощу так пекло, що повисушувало все багно й розсипало його в порох. Навіть калюжі всі повипивало, тож свині, не маючи прохолоди, зовсім забули про теплі вуличні калабані. Вони збиралися тепер на леваді й радили там свою раду, бо тільки там ще було мокро.

Іван спинився. Перед ним була отаманова хата, і тільки ця хата не білилася. Була обдзьобана й ряба, а на тині, наче горобеня, сидів хлопчик, обличчя якого аж зовсім скидалося на сонечко, тільки було те сонечко смутне, похилялося на стиснутий кулачок і тужило. Сині оченята майже приплющилися, а на щоках блищало кілька непросохлих краплин.

— Чого це ви хати не білите? — спитав Іван, а собаченя звело голівку й тявкнуло весело на хлопчика-сонечко.

— Де ж його білити, коли тато помирають, — сказало мале.

— Від чого ж він помирає?

— Лихий дощ їх подзьобав. Там і коняка наша пропала, й віз...

— А просили до нього знахарів?

— Авжеж! — шмигнуло носом хлопченя. — Не допомагають вони йому. Може б, ви помогли, дядьку?

— Гадаєш, я ліпший за знахарів?

— Звісно, ліпші, — сказало хлопченя. — Я зазирав до вас у хату, коли дитину ви хрестили...

— І що ж побачив? — нахмурився Іван.

— А те, що чарівник ви великий.

І засвітилося до нього двійко таких синіх очей, що відчув раптом Іван, як здригнулося щось у нього на серці й полагідніло.

— Твій батько багато мені лиха накоїв, — сказав понуро. — Але я подивлюся на нього...

Він переступив через перелаз, а собаченя той перелаз перестрибнуло. Тоді загриміло важкими ланцями аж троє здоровенних псів, але не загавкали, а стали здивовано й засвітили очима.

— Бачите, дядьку, — сказав хлопчик, — вони навіть не гавкають на вас.

Іван спинився на порозі, перш ніж переступити його. Болюща, залізна рука зчавила йому серце, і повернувся він різко, щоб побачити ту сіру вулицю, яку тільки-но пройшов. Відтак сталося ще одне з див, яке випадає уздріти тільки перед Великоднем: вулиця засвітилася до нього яскраво-білими стінами. Сонце падало на ті стіни, і вони так сяяли, що аж примружився. В кінці вулиці побачив і власну господу. Коло неї стояла, вдягнена в біле й червоне, його жінка. Тримала на руках дитя, а стіни їхньої хати палали чи не найяскравіше. Він подумав про те, що поснідали вони з тою жінкою пісною кашею, і захотілося раптом заради неї й дитини прихилити до землі яскраво-

синє небо. Захотілося хоч трохи того золота, що так вилискує вгорі, — цього стало б, щоб жінка біля яскраво-білої стіни розсвітила засмучене обличчя. Так, він хотів, щоб засміялася вона щасливо, тоді повернеться до них їхнє молодече щастя, а він знову захоче любові й дітей. Стояв на ґанку, а хлопченя смикало й смикало його за штани, воно вже пхинькало й просило, щоб не гайнував він часу, а таки поспішив до його тата, котрому нічим уже дихати, хоч лежав він у великій, пишній, повній достатку хаті.

Зайшов у світлицю, вікно було притемнено ряднами, і через це панувала там сутінь. Уздовж стін сиділи, наче тіні, отаманові родичі, засумовані й виблідлі, а коли говорили, то шелестіли, наче дерева під вітром. Посередині стояло велике ложе, на якому важко дихав отаман, а в головах у нього на ослоні темніла загорьована жінка. Повернула до нього бліде, неживе лице й подивилася великими чорними очима.

— Добридень вам у хату! — сказав Іван.

— Здоров, куме, — озвалася та темна, що сиділа отаману в головах. — Хочеш його вирятувати?

— Не знаю, — сказав Іван. — Він моєму батьку велику кривду заподіяв. Забрав ґвалтовно млина, а самих побив так, що вони й на той світ пішли.

— Я це знаю, — сказала чорна кума. — Сама при тому була. Чого ж ти прийшов?

Він наче отямився.

Стояла перед ним у чорному отаманиха й оце випитувала все у нього.

— Запрошено мене, — сказав він.

— Хто ж тебе запросив?

— Я, матінко, — сказало звідкілясь од підлоги мале сонечко. — Вони вилікують батька.

— Це вже й ти знахарюєш?

Але він ступив владно в світлицю й показав рукою тим, що сиділи в хаті, на двері. Тоді почали вставати тіні, одна за одною попливли до дверей, лишилися тільки та, котра печально сиділа в отамана в головах, хлопченя й песик, адже й він сюди заскочив непомітно.

— Скажи, хай мати вогонь запалить! — сказав він хлопченяті.

— Вирішив його врятувати? — звела голову чорна кума.

— Хочу, щоб він мені млина повернув, — жорстко сказав Іван.

— Млина він поверне, — мовила чорна кума. — Але про одне забула тобі сказати. Невеселе буде твоє лікарювання.

— А маєток я поверну?

— Ще й надбаєш до нього. Але не тільки здобуватимеш. Твоя трата стане мені заплатою.

— Що ж я тратитиму?

— Не так уже й багато. Те, що не візьмеш у жменю!

Він засміявся, бо щось таке незрозуміле вона йому сказала.

Собаченя підійшло до чорної куми й писнуло:

— Зроби мене людиною!

— Ти занадто добрий до світу, — роздратовано сказала чорна кума. — Навіщо це тобі?

— Хочу застерегти його, — сказало собаченя. — Хочу попередити, що і я колись піддався на таке саме!

Іван схилився над ліжком. Отаман прийшов до тями й розплющився.

— Чого тобі від мене треба? — спитав натужно.

— Можу вас урятувати, — сказав Іван. — Маю до того спосіб.

— Що за те хочеш?

— Батьків млин.

— Я тобі поверну того млина.

Іван дивився пильно на отамана, аж той зайорзався.

— Чого ще?

— Спитати про одне, — хрипко сказав Іван. — Ви стільки зла на землі содіяли. І от, дивлячись смерті у вічі, чи не сум'ятиться ваша душа?

Очі отаманові покруглішали й затремтіли. Але не сказав нічого, тільки облизав зашерхлі губи.

— В нього душа не сум'ятиться, — сказала спокійно чорна кума. — Я вже до неї добряче придивилася. Вважає, що не чинив він зла!

Іван повернувся до куми, аж хрупнули його шийні хребці.

— Чого дивуєшся? — сказала вона. — Пан отаман уважав, що те, що він чинить, — добро. Подивися, яка велика й світла у нього хата, скільки добра в нього, як пишно одягнена його жінка і яку пишну одежу носить він сам.

— То на сльозах людських побудовано, — сказав песик.

— Цілий світ на сльозах стоїть, — всміхнулася до Івана кума. — Хто хоче добра собі надбати, той має чинити зло. Хто ж хоче від зла втекти, той убожіє і таким, як ти, нетіпахою стає. Отож вибирай: або проси в нього ще одного млина, або йди звідсіля...

Тоді заскавучав жалібно песик і стрибнув лапками на коліна чорній кумі.

— Дозволь мені його застерегти? — попросив він.

— Я задихаюся, — сказав отаман. — Лікуй мене, Бога ради! Я тобі віддам ще одного млина.

Іван завмер на хвилину, наче роздумував чи зважувався. Насправді він подивився у півзаслонене рядном вікно, в світлий і ясний просвіт. Там побачив він свою хату й жінку, з якою снідав сьогодні пісною кашею. Побачив коло неї ще якихось дітей: було їх не двоє і не троє. Помітив, що обличчя жінчине сіре од утоми й важкої роботи, хоч ще недавно було юне й гарне. Стис губи, звів голову, й очі його запалали холодним сухим вогнем. Відтак почала мінитися на ньому й одежа: з сірого полотна єдваб і парча витворялися, з сорочки — жупан, а поверх нього — розкішний кунтуш. Сірі од куряви чоботи

новими стали, а в руці мнув шапку з дорогих смушків. На обличчя його поклалася повага, він поворушив довгими вусами, що торкалися грудей, і сказав хлопченяті, яке стало на порозі й повідомило, що вогонь уже горить.

— Поставте воду. Я таки варитиму для твого батька зілля!

1979

Голос трави

Вона почула голос трави, і це не цвіркун співав під ногами. Не був це голос ні птаха, ні звіра, ні людини, ні комахи — так могла говорити тільки трава. Ішов той голос приглушено, мов шепіт, але вона його розуміла. Знову-таки не так, як розуміють людську мову чи тваринні поклики, — був то інший вимір, і вона не могла розказати який. Не могла б перекласти той говір на мову людини, бо й не потрібно це. Не так розуміла, як відчувала той голос, бо його й не можна сприйняти інакше. Сиділа на призьбі й бачила перед собою тин з перелазом, за яким виднівся клапоть дороги з калюжею та трьома качками у ній. Трохи далі виднівся зелений, аж очі сліпив, вигін, і пастушки на ньому палили вогнище, хоч не було холодно і світив ясний день. Червоний вогонь мінився й палахкотів, а високо над ним здіймалася сива хмара диму. «Такий малий вогонь і такий дим», — подумала вона, і їй здалося, що в тій хмарі щось плаває й купається. Бачила молоде тіло, голе й лискуче, що задоволено плескалось посеред диму, й пізнала у тій купальниці Варку Морозівну, саме ту, яка наснилася їй цієї ночі.

— Що ти від мене хочеш, Варко? — спитала голосно, але Варка у хмарі диму, що звивався від невеликого вогню, тільки засміялася.

— А звісно, — сказала стара й очі потупила. — Смієшся з мене, бо де вже мені до тебе?..

Знову дивилася собі під ноги й бачила траву. Тихий голос відчувала, і щось таке дивне й сумне в ньому бриніло. Щось наче зелений плач чи жаління якесь, а може, пісня. «Радше пісня, — подумала вона, — але співає її хтось не вельми веселий». Той хтось не вельми веселий, здається, підійшов до неї і став поруч. Хтось не мав тіла, але він був. Відчувала, що дихає й дивиться на неї. Дивиться, наче очікує, щоб вона щось одповіла.

— Це ти біля мене, Варко? — спитала, але то була не Варка. То був той-таки голос трави...

До хлопчаків на вигін мчав вершник, і кінь весело розбивав землю. Вершник з розгону спинився і щось крикнув хлопчакам. Обернувся й показав пальцем, і стара на ґанку побачила, що хмара з диму заступила півнеба. В ній уже не купалася легковажна Варка, а їхав на грімкій колісниці хтось сердитий і палахкий. Вітер дув, однак, не від хмари, а на неї, і стара лишилася спокійна.

— Чи потрібен тобі дощ? — спитала вона, й голови не повертаючи туди, де стояв і дивився на неї отой Хтось. — Авжеж, авжеж, — прихитнула головою. — Земля напилася доста. Зерно вже зійшло і добре росте. Трава росте ще буйніше, га?

Слухала, що скаже їй трава. Відповіла те, що їй хотілося. Тоді стара заплющилась і всміхнулася. Таке добре й погідне обличчя стало в неї, що сонце таки визирнуло з-за хмари й облило весь край. Відтак побачила стара сердите Варчине лице і засміялася тихенько.

— Кров у тобі бушує, Варко! Того голосу ти тільки й слухаєш. А я нє, Варко, я вже гой яка мудріша! Але я вже ветха деньми, Варко. І слухаю я, Варко, голосу трави, а не крові...

Але в цей час, коли сиділа стара чарівниця отак, заплющившись, щось сталося, чого вона не сподівалася. Це щось

вона теж не прочула вухом і не побачила оком. Здається, то був запах, якого раніше біля неї не було, а може, тільки подих леготу. Мимоволі насторожилася, і її очі запалали холодним світлом. Просто неї ступав через перелаз хлопець, тонкий, як жердина, а біла полотняна одежа бовталася на ньому. Обличчя його було мовби молоком умите — надто вже юний! Ноги мав чорні й репані, а в руці тримав благенького вузлика.

— Ти чого це сюди заліз? — тонко скрикнула стара.

Хлопець став і подивився на неї трохи здивовано, а трохи й перелякано. Так вони оглядали одне одного, і було в тому щось таке, що стара перестала сердитися, а він лякатися, більше того, її очі повужчали і щось тепле блиснуло в них.

— Це вже ти прийшов, — сказала вона вмиротворено. — Але я ще тебе не кликала.

— Хіба мали ви мене кликати? — спитав хлопець і підійшов ближче.

— Таж певне, — тихо засміялася вона і захотіла подивитися кудись повз нього, щоб дати спочинок очам. Але він стояв надто близько від неї і заступав їй цілий світ, стара нахмурилася від того.

— Скажіть, чи ви та, котру звуть Жабунихою? — урочисто спитав хлопець.

— Жабунихою мене не звуть, а прозивають, — відповіла вона. — Насправді ім'я в мене інше...

— Я знаю, Іваниха Галайдиха, — сказав хлопець.

— Сідай посидиш, — запросила вона, бо конче хотіла, щоб зійшов їй з очей.

Він сів біля неї на призьбі, і вони зробилися, як баба з онуком за бесідою. Знову побачила вона простір: хмари на небі й помину не було, так само не було на леваді ні пастушків, ні їхньої худоби, хіба що ген далеко мчав, пригнувшись коневі до шиї, вершник. Їй здалося, що повернув до неї біле як стіна обличчя й засміявся, показуючи вишкірені зуби. За мить сіра курява покрила вершника, і зник він з очей, немов у землю запався.

Хлопець біля неї сидів мовчки.

— Здорожився, мабуть, що так важко дихаєш? — спитала Жабуниха.

— Авжеж, — відповів він спокійно. — Цілий тиждень до вас ішов. Сам я з Калинівки...

— Довго йшов, коли з Калинівки.

— А я всі села обходив. Треба було мені розпитатися.

— Про що ж таке розпитував?

— Та самі, мабуть, знаєте. Чекали ж бо на мене...

— Чи я чекала на тебе? — вигукнула Іваниха Галайдиха.

— А то ж як! — сказав хлопець. — Прокинувся я одного разу, і до мене півень підійшов. Іди, каже, бо тобі пора. Кличе вона тебе...

— Півень — птиця свята, — сказала вона. — Чи справді до тебе підходив?

— А що ж мене до вас привело? — спитав хлопець трохи зарозуміло.

Іваниха скосила до нього око й спокійно роздивилася. Його лице майже не було загоріле, а матово світилося. Малі гострі очі видавалися круглі, а на вустах грала легка всмішка.

— А чорна кішка до тебе не приходила? — спитала Жабуниха.

— Чорної кішки не бачив, — відповів неквапно. — Навіть білий хорт не прибігав, тільки півень. Був такий червоний як вогонь...

«Мов оте вогнище на вигоні», — подумала стара й пошукала очима місця, де нещодавно палахкотіло багаття. Але не було там нічого, навіть сліду. Вона здивувалася, і, може, від того зарипіла навколо неї трава. Зарипіло листя, наче дерев'яне поставало, а краєчок тіні від липи, що росла на вулиці, майже дотягся до її ніг. Подивилася на ту тінь, що кащувато наповзала на неї,

й аж посунулася. Хлопець біля неї сидів непорушно, блукала тільки на його обличчі та ж таки загадкова усмішка. Іванисі захотілося знову залишитися самою, щоб спокійно прислухатися до мови рослин, неба й землі, — щось би напевне мала почути чи ж відчути. Цей дітвак із зарозумілою посмішкою зараз заважав їй — була при ньому глуха й сліпа. Але не могла прогнати його від себе, адже сидів біля неї спокійно, та й бесіда їхня тільки починалася. Через це вирішила втекти від нього в інший спосіб: очі її сховалися за капшуками повік, рот стулився, руки втопились у рукави сіряка, а ноги підібрала так, що й пальці не визирали з-під спідниць. Відійшла вона від світу зовсім, немов заснула: була кругла, як клубок, а може, це й був клубок.

— Я, бабо, прийшов до вас недаремно, — сказав хлопець голосно. — Ви чуєте мене? Приснився мені перед кількома днями, як вирушив до вас, сон. У тому сні приходили ви до мене зовсім така, як оце зараз сидите, і сказали: приходь, навчу тебе. А ще ви спитали, чи є в мене родимий знак на лівій руці. Я вам показав отой знак. Ви сказали, що саме мене вам треба для науки. Я не повірив тому сну. Але коли заговорив про це півень, то я перестав сумніватися.

— А Варку Морозівну ти не знаєш? — спитала раптом, наче прокинулася, Галайдиха. — Не чув часом про таку?

— Про Варку Морозівну я нічого не знаю, — відповів спокійно хлопець. — Хоч ні, люди говорили мені й про неї. Казали, що є дві славні чарівниці на весь наш край: одна — ви, а друга начебто Варка. Але у сон до мене ви приходили, а не вона.

— Чого ж ти хочеш од мене? — запитала трохи зимно.

— Це ви повинні знати, чого я хочу. За тиждень перед тим, як рушити до вас, я нічого не хотів.

— Коли так, то посидь біля мене мовчки, — сказала трохи нетерпляче. — Щоб мені й пальцем не кивнув...

— А для чого це?

— Подумати хочу, — мовила вона протягло. — А може, й пригадати.

Знову стала клубком ниток, і таке мертве в неї було лице, що не посмів він далі її турбувати, а тільки сидів і дивився на краєвид, що відслонювався звідси. Бачив шмат дороги, трохи далі світився зелений вигін, і на ньому палили пастушки вогнище, хоч не було холодно і світив ясний день. Розганялися й перестрибували через багаття, і, певне, було їм од того дуже весело, бо задивився на них хлопець і навіть думати забув про стару, біля якої сидів. А вона й справді була в цю хвилину нежива, бо не перебувала на цей час у власному тілі, а повільно брела вузькою та слизькою стежкою, що вела в минулі дні. Стежка була піднята над землею, як стрічка, й тяглась у синій морок, якому не було кінця. Обережно ступала босими ногами, а навколо пропливали зміщені й трохи спотворені обличчя й речі: бачила вона всіх, кого зустрічала в той день, і всі речі, до яких торкалася рукою чи поглядом. Жили тут рослини й тварини, росли й дерева, листя яких — всі вимовлені в той день слова. Вона читала їх, як письмо, хоч і не була письменна, — в цій мандрівці у вчорашнє живі навички ні до чого. Повертала тож усі слова, часини, усі дні й ночі, переглядала їх, як книгу, але не мала та книга сторінок, тільки яви. Тих яв було надто багато, тож відгорнула їх, як перебрану крупу, залишивши тільки те, що відбувалось уночі. Темрява довкола ще більше згустилася, стежка, по якій ступала, стала ще тонша, і стара не так ішла, як летіла, бо щоночі летіла отак понад гай та кручу й туди, вище; вдивлялась у тоскне, кругле деко місяця, їй од того гірко пекло в роті, як і тоді, коли хапала гострий і пекучий промінь, що його звішувала долі кожна зірка, й тягла її; але ні, вона давно вже цим не займалася — нічого із зірками і нічого з дощем. Останнім часом думала все більше про землю. Так, всі ночі, які тяглися від

сьогодні аж туди, куди вже добиратися перестала, були повні тільки цього — слухання. Слухала землю й чула голос трави. Знала, як нема людини з однаковим голосом, так само неоднакові й рослини. Кожна говорила по-своєму і про своє. І скільки мов існує у світі людських, стільки існує їх і в рослин. Зілля говорить інакше, як трава, а дерева ще інакше. Дерева не розуміють траву, зате розуміють кущі. Кущі розуміють бадилля, а бадилля траву. Вкупі зійшовшись, вони можуть перемовитися, але не одне з одним. Так само люблять і ненавидять одне одного, одні можуть рости поруч, а інші гинуть. Так само воюють за землю, і через це в одному місці перемагають одні, а в іншому інші. Коли ж ростуть змішано — це значить, що в цьому місці іде війна: одне стає паном, а інше гине. «Чи могла я, — думала стара, — так сильно зайнята, мандрувати ще й у чиїсь сни? Скажи-но, зело, чи може людина, чинячи діло, не знати, що вона його чинить?»

Прислухалася, але ніхто їй не відповів. Зрештою, це й зрозуміло: хто б їй відповів, коли поруч сидить хлопець. Без самоти нічого сокровенного й бути не може.

Вже хотіла розтулити вуста й сказати, що таки не приходила до хлопця в сон, коли ж раптом із тьми, по якій блукала, із того накописька облич, речей, тварин та рослин, що роздуто плавали навколо, дійшов до неї ще один голос. Зовсім тихий, як порух змертвілих вуст, але вона почула його. Почула й насторожилася. Той голос сказав їй щось таке несподіване, давно забуте; хоч ні, вона того таки не забувала, як не забуває, що живе. Оте Щось завжди сиділо в ній заховано-приспале і от раптом пробудилося: вона подумки почала лічити свої літа. А що їх було більше, ніж знала вона чисел, то й покинула те рахування. «Мав би бути знак на те пришестя», — зміркувала вона й подумала, а чи не є знаком саме пришестя? «Еге, — сказала ледве не вголос, — це і є знак!»

— Скільки тобі років, хлопче? — спитала.

— Тринадцять, — обізвався він.

— Виглядаєш на всі шістнадцять.

— Це тому, що високий я. І батько мій був високий, та й дід. Але кісткою ми тонкі. Ось погляньте!

Простяг худу й довгу руку, але Жабуниха не дивилася на неї. Тільки на вигін, на якому знову горіло вогнище і знову паслася худоба.

— То ви кликали мене чи ні? — спитав хлопець, зводячись.

Стара мовчала. У куточку її ока з'явилася раптом сльоза.

— Такі ви чудні, бабо! — сказав хлопець. — Зрештою, коли ні, то я піду...

Стояв перед нею з вузликом у руці і раптом підшморгнув носом, як роблять це діти.

— Стривай, — сказала хрипко стара. — Чого мене квапиш? Сам знаєш, не для простого діла прийшов...

— Еге ж, для науки, — коротко й трохи жорстко сказав хлопець.

— А знаєш, що станеться зі мною, коли тебе навчу?

Повернув до неї запитальні очі й дивився. Вона не змогла витримати того погляду. Дивилася на траву в себе під ногами, але то була нежива трава. І не чула від неї ніякого голосу — зілля, яке тільки для того і є, щоб його топтати.

Хата була приперта до горба, по якому знизу доверху цвіли бузки. Хвилі цвіту кучеряво вкривали зелені кущі, ввечері на цих бузках несамовитіли солов'ї, лящали, плакали й дзвонили, наче коси клепали. Вечорами в тих бузках ішло таємне життя: хтось шепотів, сміявся й шарудів. Хтось сипко дихав, а хтось тонко зойкав, немов наслідував солов'я. Раніше стара слухала ті звуки, зазнаючи від того немалої втіхи, — була певна, що це вона населяє так чарівливо ту гору. Сьогодні ж чула тільки солов'їв, тож зирнула на хлопця, обличчя якого загусло в сутінках.

— Любиш слухати солов'їв? — спитала.

— Чи ж вони мені тра, ці солов'ї? — поважним баском одказав хлопець.

— Коли не тра, то й чарувати вчитись непотрібно, — мовила Жабуниха і аж витяглася вся туди, де стукотіли, свистіли й виляскували найславніші із птахів.

— Не сердіться, бабо, — блиснув до неї поглядом хлопець. — Коли тра, то хай!

Але вона поймалася почуттям, до якого йому не було приступу. Так повторювалося щовечора, і так повторилося й сьогодні. Бузки немов спливали долі й заливали цілу долину фіолетовим смерком, був він не лише в повітрі, але й у нутрі всякого живого — повнилися ним серце й душа. Очі Іванихи погасли, бо нікуди було їй дивитися — знову завмирала перед хлопцевими очима. Йому захотілося торкнути її й розбудити, бо й сам почав перейматися цим вечором, — щось дивне й чудовне сколихнулось у його грудях, він аж дихнув із особливим прихлипом.

— Не думай, що я тебе вже взяла в науку, — сказала Іваниха Галайдиха. — Не кожному вона дасться, бо не кожен народився до того.

— Я до того народився, бабо Жабунихо, — сказав хлопець, присуваючись ближче.

— Це ти так вважаєш, — сказала стара, ледве ворухаючи язиком, — а от про солов'їв погано сказав. Земля, сину, — це клубок, сплетений сіткою. Немає в ньому нічого даремного й марного, але не кожному дано це зрозуміти.

— Коли так, то звірте мене, — сказав хлопець і відчув, що в нього зовсім пересохли губи.

Стара сиділа в сутіні й начебто не дихала. Темна й нерушна, з головою, накритою чорною хусткою, з руками, схованими в сірій свитині, — темне її обличчя розчинялось у мороці, і тільки очі ледь-ледь поблимували. Слухала те, що розливалося по ній: тепле воно чи холодне? Стало їй пекуче-печально, а в цей час десь зовсім поруч спалахнув співом соловей, щось заворушилось у бузках і зітхнуло.

— Навіщо воно тобі, те чарівництво? — спитала нараз. — Хочеш стати сильніший інших і тим добра собі набути?

Хлопець уже й собі прислухався до солов'їв. Пахли бузки, й тихий смерк наливався йому в груди.

— Я про те не думав, — сказав він. — Почув голос та й пішов.

— Це ти добре відповів, — мовила вона після мовчанки. — Тоді скажи ще й таке... Чарівництво на добре чи на зле дається?

Хлопець здригнувся. Здалося йому, що в ногах його заворушилася трава. Але то тільки роса впала, бо коли торкнувся пальцями, стали зовсім мокрі.

— А ви його на добро чи на зло мали? — спитав, і голос його прозвучав дзвінко.

— Тільки на добро, — сказала Іваниха. Але не завше людина може додержати обіту. Через це я, як і всі у світі, жила: і добре творила, й лихе...

Знову сиділи якийсь час непорушно. Не було між ними великого злиття, але щось уже з'явилося. Одна чи дві нитки з'єднали їх, і до них притекли одна сила і спільний настрій. Це й був смерк і наливав їх, як порожні глеки. Але хлопець жив і в іншому світі.

— Це саме й люди мені оповідали, — сказав він. — Не лиха ви, казали, але спортити можете... Можете одному допомогти, а в іншого забрати. Казали, що й хвороби в одних забираєте, а іншим насилаєте...

— Атож! — сказала коротко. — Бо немає у світі чогось одного. Все надвоє розділено...

— Про це я й сам думав, — мовив хлопець і легко всміхнувся. — Я, бабо, ні до якого діла не годен. Ні за плугом ходити, ні з шаблею на коні басувати. Вчивсь у дяка, але й наука та дяківська не пішла мені в голову. Я і з хлопцями не дуже гуляв, бо нецікаво мені. Отак сяду й думаю, і чудні бувають у мене думки.

— Про що ж таке думаєш?

— Про всяке. Про зілля й про землю, хіба я знаю? Часом про небо думаю і про те, що там діється. Але ніхто не взнає, що там діється! Темний я ще, бабо!..

— Та вже ж, темний, — сказала вона й знову засумувала, сторожко вслухаючись у побиту солов'їним дзвоном тишу. Він засмутився й собі, і вже зовсім розділилися вони в сутіні біля цих бузків.

— Чарівник не повинен думати про лихе, — сказала вона раптом, — бо тоді не виживе між людей. Не легке це діло, хлопче, бути поставленим перед людські очі! Кожен може каменем у тебе кинути, і кожен може проклясти. Зло чарівник чинить мимовільно: одного наділяє, іншого він кривдить. Окрім того, від людської заздрості мусить захисток мати, а коли так, то люди боятися його мають. Без страху розтопчуть тебе після першого нещасливого граду чи хвороби. Припишуть тобі всі нещастя, які посилає людям Господь у кару. Грішник себе не осуджує, хлопче, а тільки благий. Благим же бути — світ оцей покинути, а покинувши його, не живе людина. Чарівник не може сердитися чи ненавидіти, він має тільки любити. Але любов у світі не тільки любов породжує, але й усі біди. Через це чарівник ціле життя живе як палець і немає йому рятунку від самоти. Рятує світ, але він не йде йому на відпуст.

Ця мова вилилася з неї єдиним, бурливим потоком й обірвалася так само раптово, як і почалася. Зависла навколо тиша, солов'ї уже не співали, здається, не пахли бузки, бо темна ніч наклалася на землю. Тільки трава зітхнула в них під ногами, і те дихання пішло в глибину темені.

— Подумай три дні й три ночі над тим, що я тобі сказала, — мовила Жабуниха бляшаним голосом. — Тоді прийдеш і скажеш мені, чи не передумав. Я б хотіла, — вона повернулася до хлопця, — щоб таки передумав!..

Не могла спати, була надто зворушена. Тож підійшла до лави, де заснув хлопець, і покропила його рідиною

з горнятка. І хлопець завмер на цю ніч, не міг їй завадити, а коли це сталося, заголосила вона й застогнала. Рвала на собі одежу й билась об долівку, плакала, й сльози обпікали лице, розпустила волосся і вряди-годи запускала в нього кощаві пальці.

— Ти, Боже, чи ти, дияволе, хто з вас наслав на мене це прокляття! Котрий із вас послав мені це лихо, щоб я загубила своє життя! Чому так рано привели до мене цього вісника, чому забрали в мене молодість та красу?! Чому, замість пестити діти, полюбила я зілля, чому, замість чоловіка, мушу віддаватися я темній ночі? Не боюся суду Божого, бо не лихо я сіяла на землі, а допомагала людям. Людський суд, може, мене осудить, але перед Божим я годна стати...

Хрипіла цими словами, аж доки не вимовила їх усі. Тоді вийшла на ґанок і стала лицем до лиця з місяцем. Стояла так довго й слухала. Знову заспівали солов'ї, місячне світло наливалось у неї, тож відчула, що стає прозорою й легкою. Що ноги її відриває од ґанку і зараз вона зніметься в засіяне зорями небо.

Тіло її продовжувало стояти на ґанку, а те прозоре, що народилось у ній, відділилося й таки справді полетіло. Вона дихала на повні груди прохолодним вільжистим повітрям й відчувала той захват, який знала завжди при літанні. Зорі над головою стали великі, як золоті гарбузи, і Жабуниха інколи торкалася їх. Тоді дзвеніли вони, а від її пучки розіскрювалися снопики. Крутнулась у повітрі й затанцювала, закрутилася, як вихор. Впала плазом на землю й схопила міцними пальцями чорного, як ніч, кота. Понесла його в небо, де зорі й місяць, щоб залишити його там навіки.

— Я відчула, Варко Морозівно, що ти хочеш зі мною змагатися, — сказала вона.

Вони летіли поруч у ясному світляному етері.

— Хіба між нами такого не повинно бути? — спитала Варка. — Ви старі, а я молода...

— Я стара, але ще подужаю десятьох, як ти, — сказала Жабуниха.

— То й дужайте на здоров'я, — засміялася легковажно Варка. — Чи ж я бороню?

Випливла з її рук, як світло, і стара безсило стисла кулаки. Ця її знесила зродила іншу, й та поселилась у грудях щемливим болем. Сіре кошеня зайшло їй у душу і згорнулось у клубок. Знову побачила навпроти себе засміяне Варчине лице.

— Ви начебто забули: така в нас, чарівниць, гра, — сказала молода. — Коли комусь із нас нудно, починаємо бавитися. Хіба ви того не хочете?

Жабуниха мовчала. Те прозоре в ній, що відділилося й стало наче місячне світло, знову повернулось у тіло, котре стояло на ґанку. Тіло від того ожило, а очі тихо заплакали. Відтак знову почула Іваниха Галайдиха голос трави, і це не цвіркун співав під ногами. Почула й зрозуміла його — то був інший вимір, не могла розказати, який. Думка її знову рушила в синю темінь, у якій простягнено було срібну стежку, ступала по ній неквапно, бо йти їй цього разу виміряно далеко. Тож усю решту ночі йшла вона й ішла — мала сягнути аж у глибину власної юності, коли ще була така, як цей хлопець, і так само прийшла на науку до відунки Мокрини. Що їй тоді сказала Мокрина? Виловлювала ті слова із синього мороку й читала їх, хоч і не знала грамоти. Вуста її шепотіли, ледь-ледь розтуляючись, — бажала з'єднати слова.

— Коли прийде вістун, — сказала Мокрина, — не сперечайся. Будь йому покірна, й тобі за це віддасться котрийсь із мимовільних гріхів...

Співали солов'ї, й пахли бузки. Пахла земля, а в груди старої входив спокій. Хотіла уявити засміяне Варчине обличчя, аде не змогла. Не могла викресати в грудях собі озлості супроти суперниці, що запалило б стару чарівницю на чин і змагання. Була спокійна, а відтак не могла боротися. «Вони прийшли майже одночасно, Варка й отой

хлопець, — подумала, заходячи в хату. — Хто ж із них той вістун?»

Сіла біля залитої місяцем лави, на якій спав хлопець. Обличчя його було крейдяне — хлопець не дихав. Довго дивилася на те обличчя, і в грудях у неї був жаль. Здалося їй, що це власний її син спить перед нею, тож турботливо запнула на вікні фіранку. Крейдяне обличчя посіріло, і вона, схилившись, поцілувала холодний, майже крижаний лоб. Маленька сльозина скотилася з її повіки й упала на те чоло. Хлопець заворушився й перевернувся на бік. Заплямкав уві сні губами й тихо застогнав — щось лихе йому привиділося.

Іваниха Галайдиха повернулась у свій дім через три дні. Переступила перелаза й відразу ж побачила хлопця, який спокійно сидів на призьбі.

— Ти ще тут? — спитала буденно. — Не помер із голоду?

— Та вже на вашому хлібі сидів, — відказав хлопець.

— Ну, то й гаразд, — мовила вона, сідаючи біля нього. — Не передумав?

— Чого б то я мав передумувати? — відказав хлопець. — Коли вже мене покликано на це діло, то де дітися?

— А може, це облудний голос?

— Облудний голос я взнаю, — мовив хлопець.

— Ну, дивись! — озвалася вона трохи невдоволено. — На три приступки треба буде тобі ступити: щоб не бідувати, мати захист од світу і хвороби пізнавати.

— Я готовий, — сказав він твердо.

— Ти готовий, — озвалася вона непевно, — а мене-от сумнів бере...

І побачила вона той Сумнів як живу істоту. Дивна й несвітська була це проява. Така тонка, як високо виросла у степу тирсина, а голівка у неї — як у квітки. Великі жовті очі дивилися з тої голівки, а вуста кривилися чи до сміху, чи до плачу. Тонкі руки — наче промені, а може,

й гостріші: коли торкала ними людські груди, простромлювала, немовби голка. Німі вуста її ворушилися, адже та істота зовсім без'язика. Тільки й знала, що мову рук і пальців, але коли торкалася людини, хвора та ставала й квола. І як каламуть у ріці від киненої каменюки, знімалися отак у голові в людини думки. Зрештою, всі три дні, які проблукала стара в лісі, не давали ті думки їй спокою — Сумнів отой плівся за нею, немов кіт, і розтуляв писок, наче хотів у чомусь застерегти. Часом стрибав їй на плечі і затоплював у тіло пазурі. Після того падав на землю, як мертвий. Знову ставав стеблом, а голову мав, мов жовту квітку і простромлював Іванисі груди пальцем-променем. «Гай-гай, — думала вона, — так сум'ятиться мені серце, а чого? Чи, може, вмерти боюся?»

— Та Варка мені спокою не дає, — сказала, бо думала вголос. — Виступила зі мною у змагання, а не хотіла я зараз того. Знаю, що має бути поруч, а де — не дійму. Вже на карту я кидала й на решеті гадала — мовчить те усе. Коли б знала, що вона у цій лободині, вирвала б, а коли б у трісці, спалила б. Але вона — наче повітря, — Жабуниха витягла руку і стисла пальці. Відтак розтисла й подивилася на долоню.

— Я того всього не знаю, — сказав хлопець. — Але сумнів, що вас бере, чи не вона?

— Га? — скрикнула вражено Іваниха Галайдиха і повернулася до хлопця. — Ти теж його бачиш?

— Я його не бачу, бо ще не навчений, — відповів хлопець. — Але, може, це вона, кажу?..

— Стривай, я тебе навчу, — сказала Жабуниха й простягла руку. — Зроби й ти так.

Він виставив долоню.

— Подивися на зап'ястя. Спусти пальці. Тепер знову поверни долонею вгору. Пальці розслаб. Дивися крізь них. Що ти бачиш?

— Щось тонке, як трава, — сказав хлопець. — Голова, як квітка, очі великі й жовті. Руки, як проміння. Ой, воно рушило до мене!..

— Вже починаєш бачити, — радісно сказала Іваниха. — їх усіх можна отак уздріти, треба знати тільки, як повертати пальці. Сум і Радість, Горе й Талан, Злидні й Добробит — всі вони живі. Проста людина їх не бачить, та й не потрібно це їй. Постав перед собою руку.

Він поставив.

— Переверни. Зігни мізинця й четвертого пальця. Що бачиш?

Він побачив золоте яблуко, яке вкотилось у долоню. І запалилося йому на долоні вогнище, але зовсім не пекло його, а тільки гріло. Яблуко сміялося, перекочувалося — тепло потекло йому через руку в серце і теж почало ставати вогнистим яблуком. Дивна радість, легкість, веселість, навіть шал охопили хлопця. Він зірвався з призьби й ударив босими ногами об траву й затанцював, засмикався, перекидаючи яблуко з руки в руку, наче було воно жаристе. Іваниха відкинулася до стіни й реготала, показуючи гниляки зубів.

— Досить, досить, замориш ти мене! — сказала й рукою махнула.

На те слово спинився хлопець і пішов до неї, світячи усмішкою.

— Що це воно було? — спитав задихано.

— Сам здогадайся, — сказала Галайдиха. — Не плакав же, а танцював. Чи, може, й заплакати хочеш?

— Я все хочу, — сказав хлопець. — Все, що вмієте й можете.

— Отак уже все, — всміхнулася стара. — Це дрібниці, що я тобі показую. Але й таке маєш знати. Бо вони таки живі: Гнів та Озлість, Цнота й Блуд. Все в повітрі живе й тече, немов вода. Зумій загустити цю воду й побачиш, що накликав.

— А воно не сердиться, коли його кличеш?

— Ще й як! — сказала Жабуниха. — Через це не викликай часто й даремно, щоб у ворожнечу із ним не ввійшов.

— А як увійду, то що?

Стара подивилася на нього із прижмурцем, і такі були гострі й пильні її очі, що він аж зайорзався.

— Упирем станеш, — сказала вона.

Він здригнувся, бо холодом на нього повіяло, хоч день навколо стояв сонячний і теплий. Віддалік, де розкинулося село, куріли з бовдурів дими, і стояли вони прямовисно, немов повітряні драбини. На небі й хмарини не було — летів неквапно біля річки чорногуз. Сів просто на воду і склав крила. На вигоні паслася худоба, пастушки зібрались у купу і грались у крем'яхи. Жовтий пісок вистеляв ложе річки і виповзав на обидва її береги. Їхав дорогою віз, і дядько в ньому зазирнув через тин. Побачив стару і хлопця на призьбі — сиділи одне біля одного, Жабуниха оповідала щось, наче казку, а хлопець аж рота розтулив, такий уважний був.

— Добридень! — гукнув їм дядько, і стара відгукнулась до нього високим голосом. Курява з-під коліс випливла з-над тину і стала сірою хмарою.

— Витягни руку, — наказала стара. — Переверни. Зігни вказівний палець.

Хлопець побачив сірого, тлустого чоловіка, який ішов за возом. — Був прив'язаний налигачем і розвертав навсібіч сіре, печальне обличчя з великими очима. Плакав, і сльози розмивали по лиці рівчаки. Тіло його не було покрите одежею, але якесь начебто дерев'яне.

— Що воно? — тихо спитав хлопець, опускаючи руку.

— Біда того чоловіка. Кожен з нас водить за собою на налигачі власну біду.

— То давайте скажемо йому.

— А чи ж він просив? — спитала гостро стара. — Ніколи не роби того, чого тебе не просять. Не всі люблять, щоб їм на їхню Біду показували.

— А прогнати ту Біду ви не можете?

Але старої вже начебто не було біля нього. Десь заблукала в цьому сонячному дні і не знала, як вийти з тої безмежності. Стежки заплутували її шлях, наче линви, — годі було їх під ту хвилю розплутати. Тиха туга попливла з її очей і розплилася в синьому сонячному повітрі. І з'явилася від того в небі перша хмара, така несмілива й тендітна, наче хтось вилив у небі кухоль молока. Ця хмара народила з себе білого птаха, який полетів до землі, немов кинений камінь, але раптом пропав, бо стара заворушилась і встала. Була рішуча, а може, й сердита і не бажала вже балакати з хлопцем. Він же трохи злякався, чи не вразив її чимось недозволеним. Підхопився й собі, і стояли вони супроти, напружені й насторожені.

— Спитуєш мене, хлопче? — хрипко спитала стара, — Не дозволю, щоб спитував.

Тоді хлопець зовсім розгубився. Відвернувся й пішов до перелазу. Спинився по дорозі і знову витяг перед себе руку. Віз уже був далеко. Далеко була й хмара куряви, що той її волочив, — озирнувся до нього той голий, дерев'яний та сірий чолов'яга і показав кругле заплакане лице.

— Є один непереступний закон, — сказала з порога стара, і хоч говорила неголосно, кожне слово дійшло до хлопця. — Ми, чарівники, можемо багато бачити, але мало вдіяти. Не наша воля змінювати світ.

— Але ж для чого тоді нам бачити? — спитав хлопець.

— Щоб людям утіху давати, — сказала гордо стара. — Втішеній людині легше у світі жити, хлопче!

Хлопець знову повернувсь у двір і сів на призьбі. Біля нього впустилася Жабуниха і зробилася така тиха, що й дихати начебто перестала. І ось він настав, цей момент: увійшло хлопцеві в душу перше одкровення. Той птах, що його народила схожа на виплеснутий глек молока хмара, не впав іще на землю, а летів і летів, і мета того льоту — таки його, хлопцеве, серце, бо воно прочинилося раптом

здивовано й наповнилося сонячним ранком. Це й було його захоплення, а разом з тим і страх перед власною знесилою та мізерністю; очі його в цей мент були повні золотого проміння й синього неба — це в них мав улетіти білий птах, щоб поселитись у малому; адже птах із молока — щось плитке й м'яке, наче вода, а може, ще м'якше й плиткіше — як відчуття. Водночас народжувавсь у ньому смуток, і не було йому причини й пояснення, це ж бо теж одвічний житейський закон, який збагнув він серцем та очима: будь-яке придбання у цьому світі — знову-таки втрата, і ніколи, доки світ світом, доки сонце сонцем, не буде інакше. Оця втрата й була світом і птахом, одкровенням та смутком, його тінню, бо на те і сонце, щоб освітлювати річ і творити її відбиття; на те й сонце, щоб з'являти у світі подобенства, які може сприйняти лише золоте око.

— Все у світі надвоє розділене, — сказала урочисто стара. — Зрозумій це і не вражайся.

Але він ще й досі чекав, адже той птах летів та й летів, і вже знову бачили його вони обидва, хоч простому оку це звичайним миготінням здавалося; зрештою, і з птахом сталося те, про що вістила стара: розколовся він на два: білого й темного; світлий ударив ув очі хлопцеві, а темний ув очі старої. Тоді скрикнула вона тонко й витягла перед собою руки, а хлопець здивовано видивився на них: були обидві всохлі й покорчені.

— Можеш радіти, — сказала Жабуниха, і обличчя її спотворилося з болю. — Перша таємниця мені коштувала рук...

Але хлопцеві було ніколи перейматися прикрощами старої, світ перед ним став перламутровий. Заграли й заспівали барви, трава на воду перетворювалася, а вода зливалася з повітрям. І наповнювалося воно тією зеленою водою й тими барвами — щось заспівало прегарно, наче благовістило новий ранок, і то мав бути ранок у ранку. Відтак почали перелазити через тин двійко чудних близнят. Були зрослі тілами, але руки, ноги й голови мали свої.

Дибали, незручно переступаючи, а в руках тримали по вужу й по квітці. На головах у близнят сиділо по вінку, а роти їхні одночасно стулялись і розтулялись — близнюки співали.

— Хто вони, оті двоє? — злякано гукнув хлопець.

Жабуниха тулила до грудей скорчені руки й плакала. Але не текли їй з очей сльози, були ті сухі й болющі, і палахкотів у них чорний, як ніч, вогонь.

Не могла спати від того болю, тож підійшла до лави, на якій згорнувсь у клубочок хлопець, і пирснула на нього рідиною, яку набрала ротом з горнятка. Хлопець завмер на другу ніч і не міг їй завадити. А вона тонко заскімлила й заплакала, бо не мала сили витримати того відчайного болю в руках. Але й це не допомогло їй, тож подибала до печі й роздмухала жар, який ще там тлів; кинула соломи й гріла воду. Потім поклала у горщик трави, вириваючи її з пучки зубами, й чекала, доки настоїться. Біль став нестерпний, і вона впала на землю, кричала й тулила покорчені руки до землі.

— Земле, земле! — стогнала вона, — як забираєш усе на світі, забери цей біль і улекш мені муку!

У круглій шибочці став місяць, а може, це шибочка стала отаким місяцем, — боліла, як і її руки, і Жабуниха завила на той місяць-шибку, як голодна і хвора вовчиця. Але й це не допомогло, тож подибала до печі й почала мочити руки у відварі.

— Боже! — сказала вона. — Дай силу моїм рукам ще на одну ніч, я хочу навчити його зорі знімати!

Від зілля їй полегшало, і стара відчула, що руки знову можуть їй служити, бо наповнилися соком, як весною дерево. Вже поворухнула пальцями, хоч це віддалося по цілім тілі. Розминала їх з натугою, аж рипіли їй кісточки й хрускали, піт обмивав її з ніг до голови, але вже рухала п'ястями й пальцями — блідий усміх ліг їй на вуста.

Вийняла руки із зілля, втерла рушником, тоді зирнула на шибку-місяць, бо потребувала його.

Вийшла на ґанок і стала лицем у лице із жовтим князем.

Стояла так довго й слухала. Солов'ї цієї ночі не співали, але нестерпно пахли бузки. Місячне світло наливалось їй у душу, тож відчула, що стала прозора й легка. Ноги їй відривало від ґанку, от-от мала зірватись і полетіти в небо.

Тіло її лишилося на ґанку, а те прозоре, що народилося, відділилося від неї й таки справді полетіло. Крутнулася, як вихор, завертілася й раптом упала плазом на землю, схопивши білого, як сметана, пса. Несла його в небо туди, де зорі й місяць, щоб залишити його там навіки.

— Хочу побалакати з тобою, Варко Морозівно, — сказала вона. — Ти викликала мене на змагання, і я піддалася на це. Але я не маю сили змагатися з тобою, Варко, покинь мене...

Вони летіли поруч у ясному етері.

— Чого це так раптом відступаєтеся? — засміялася Варка. — Адже це така наша відьомська гульня.

— Покинь, Варко, — мовила стара. — Не до гульні мені зараз. Адже заповіджено кожному з нас, і ти це знаєш: коли маємо вмерти, приходить до кожної вісник.

— Ще рано про це казати, — сказала Варка.

— Тобі рано, а мені пора. Той вісник ув образі хлопця-відуна приходить, і ми не можемо його прогнати.

— А ви проженіть!

— Гріх це для нас великий. Маємо навчити того хлопця мудрості своєї і через те померти.

— Чи нам про гріхи говорити? — сердито озвалася Варка. — Вже те, що ми є, — гріх, адже проклинають нас усі й ненавидять.

— Проклинає той, хто заздрить нам, а не знає нашого призначення. А ти мусиш знати. Не лихо ми сіємо, а добро. Ми людей од хвороб оберігаємо й від нечистої сили, яка труїть їхні душі. Не губимо людей, а рятуємо. Через це

й мусимо передати свою мудрість іншому, і це останній наш закон.

— Що ж ви хочете від мене? — спитала Варка.

— Щоб відступилася. Щоб не вліз у наші душі чортяка. Щоб не змагалися ми в той час, коли йде наука.

— А я вам не шкоджу, — сказала Варка.

— Не бреши, Варко, — гостро озвалася стара. — Я тебе чую. Десь постійно коло мене ховаєшся. Не маю вже сили, щоб викрити тебе, але ти повсюдно біля мене.

— Та яка ж вам од того шкода?

— Входиш у таємницю, яка тільки для двох. Боюся я того, Варко, бо коли хто вмішується третій — то це напевне чорт.

— Отаке вигадали — чорт! Забобони це темні, бабо! Я вже не один рік чарівницею, а ще ні разу не бачила його.

— Чорт — це наші лихі помисли, — сказала стара.

— Нема в мене супроти вас лихих помислів! — відгукнулася різко Варка, а коли хотіла схопити її Жабуниха рукою, знову витекла, як світло. І задзвонив десь над Іванихою Галайдихою чи біля неї дзвінкий молодечий сміх, а від того сміху почала вона важчати. Прозоре в ній, що відділялося й ставало, немов проміння, знову повернулось у тіло, яке стояло на ґанку. Не була від того живіша, але очі тихо заплакали. Знову почула в темряві голос трави, і то не цвіркун співав під ногами. Розгинала і згинала пальці рук — без цього знову вони закостеніли б — і перечікувала, доки виплачуться її очі і доки настане година, якої вона чекала вже з нетерпінням.

— Уставай, хлопче, — сказала Іваниха Галайдиха, бризнувши на нього рідиною з горняти. — Сьогодні вже досить тобі спати.

— Що, вже ранок? — схопився перелякано хлопець.

— Де там ранок! Нічна твоя наука починається.

Хлопець сів на лаві й чухмарився.

— Голова мені крутиться, — сказав. — Може б, ми на завтра відклали?

Позіхнув, не затуляючись, і ледве стулив рота, коли відчув, що тверді пальці схопили його за вухо і звели з лави.

— Не я тебе до себе прикликала, — сказала стара залізним голосом, — а сам прийшов. Коли ж прийшов, забудь усе колишнє. Все солодке й приємне; забудь, що ніч — для спання, бо саме вночі всі таємні оборудки чиняться. Не собі ти вже починаєш належати, хлопче, а світу!

— Пустіть мене, бабо, болить!

— Болітиме тобі ще не так! — скреготіла над його головою стара. — Коли ти людям серце віддаватимеш, а вони в тебе гнилим словом кидатимуть, коли за них терпітимеш, а вони тобі в обличчя плюватимуть. Від ночей безсонних і від того, що голова в тебе розвалюватиметься від думок. Од того, що тобі цілий вік стримуватися треба буде; матимеш нелюдську силу, але не могтимеш користуватися нею, щоб себе врятувати, збагатити, а інших обіднити. Проклятий будеш!

— Ви мені вухо відірвете! — заскімлив хлопець, і сльози потекли йому по лицях.

— Нехай і відірву, — рипіла стара. — Відірву й пришию, є в мене й на те сила! Але знай, коли ступив на нашу дорогу, не сподівайся лакоток!..

Зрештою, відпустила вухо, і хлопець упав на коліна, тер вухо й ридав.

— Вилий з очей усі сльози, — сказала, прямовисно звишаючись над ним, стара. — Те, що уздриш зараз, не можуть бачити мокрі очі, а тільки виплакані. А ні, є тобі час одмовитися й утекти від мене.

— Не можу я втекти від вас, — сказав хлопець. — Самі ж бо знаєте: послано мене...

— Коли ж послано, терпи!..

Спинилася під вікном, висока, виструнчена і, здається, зовсім не стара. Дивилася через шибу в небо й бачила зорі.

Опускали до землі невидимі нитки, наче довгі й тонкі ноги, і нечутно ступали ними по росі.

— Зараз ми зірку з неба стягуватимемо, — сказала Жабуниха. — Підійди ближче й вибери, яку захочеш.

Хлопець уже не плакав. Стояв поруч з Іванихою й дивився. Поступово наливався тією урочистістю, що нею аж дихала стара, і небо раптом почало наближатися до нього. Зорі більшали й більшали, і він уздрів ті нитки, що були ними обсновані.

— Кожна зоря — це золотий клубок, — прошепотіла біля нього Жабуниха, — і його легко розплутати. Вибирай!

Він помітив, що вони різнобарвні, ті зорі. Жовті, сині, голубі, червоні, рожеві пливли в темно-синьому киселі. Його рука мимоволі потяглася, перейшла через шибу, як світляна, і майже досягла однієї з них — жовтої.

— Жовту вибрав! — засміялася стара. — Жовтої нам і треба. Жовта — це, хлопче, гроші. Але не твої і не нічиї, а людські. Ми людям віддаємо свою силу, а натомість живемо з того. Стривай, зараз ми її візьмемо.

Їхні тіла поволі вмирали під вікном, бо наливалися світлом тієї зорі, яку бачили їхні очі. Саме те прозоре й тонке покликало раптом їх у небо. Пройшли, як світло, крізь шибу і, як світло, попливли в неозору просторінь. Не чули нічого, бо й не було сьогодні звуків. Не було ні тепла, ні холоду, тільки самі барви. Окрім бачених раніше, плавали навколо них, як риба, ще й зелені, оранжеві, блакитні й навіть чорні тіла. Грали й мінилися, складались у веселки й розпадалися нагло, наче від ляку. Тоді тремтіло небо й міцніше в'язалися вузли зір у ньому.

— Бачиш, — сказала стара чарівниця, — кожна зірка — це вузол у небі. Його не можна вирвати сильцем, щоб не пошкодити сітки небесної. Зорю треба виймати тихо й ніжно і заплести те місце, зв'язавши розірвані краї.

Все небо й справді було помережане світляними нитками: сяяли кожна своєю барвою, було їх так багато, що годі й розібратися. Стара вже обмацувала золоте тіло

зорі — шукала чогось. Почувся тихий звук, наче лопнула струна, але то тільки розірвався промінь. Стара зловила його, як нитку, і зв'язала з іншим. Тоді знову почувся звук, і знову зв'язувала розірване. В руках у неї світилося велике жаристе яблуко. Тисячі промененят відскакувало від нього, немов було обтикане безліччю золотих голок. Світляні нитки спускалися додолу, і стара взялася за одну.

— Оце і є твоя зоря, — сказала вона. — Даватиме тобі хліб.

Усунула нитку хлопцеві, і той міцно її стис...

Стояли перед вікном, кожне стискало по золотій нитці.

— Тепер тягни! — сказала Іваниха. — Стягуй сам, бо мені знову починає корчити руки!

Вона майже викрикнула останні слова, бо застогнала й заридала. Хлопець же прикусив од старанності долішню губу і помалу стягував із неба золоте яблуко.

— Обачніше! — крикнула крізь стогін Жабуниха. — Не зірви нитки!

Але він уже й сам відчув потрібний ритм. Перебирав золоту плоскінь і помалу стягував із неба золотого змія. Було це зовсім так, як і в дитинстві, коли запускали з хлопцями змія в небо, і тут не треба було його вчити. Золоте яблуко тремтіло в небі, спускаючись все нижче й нижче, а що було світляне, легко перейшло через скло і впало посеред хати. Від того освітилось усе всередині, і наче вперше побачив у тому світлі хлопець стару чарівницю, її спотворене від болю обличчя, величезні скорботні очі й майже чорну, густо побиту зморшками шкіру. Беззубий рот її був розтулений, а ніс тремтів — простягала в його бік не руку, а всохлу бадилину, і йому треба було зусилля, щоб розібрати слова, які гукала до нього:

— Поклади в горщика, бо розсвітиться!..

Хлопець метнувся до печі й схопив найбільшого горщика. Взяв зорю голими руками й засипів — була як розпечений шмат заліза. Кинув у горщик, а його долоні миттю покрилися пухирями. Знайшов ще силу накласти

покришку, відтак погасло світло і знову вони потрапили в темряву, осліпши на деякий час.

— Умочи руки у відвар, що стоїть на печі! — рівно й утомлено сказала стара.

Хлопець занурив долоні, і біль почав тихо спадати.

— То як? — тим-таки тоном спитала Жабуниха. — Веселе було полювання?

— Що ми з нею робитимем? — спитав хлопець.

Все обличчя в нього було покрите великими краплями поту, але не міг утертися, бо мав руки занурені.

— Поживеш, побачиш! Мені он руки зовсім усохли, та і в ногах щось дивне коїться.

— Полікуйтеся й собі, — легковажно озвався хлопець.

Стара чи засміялася, чи схлипнула:

— Хіба забув, що я тобі казала? Себе ми не лікуємо, хлопче!

— Відпустило ж вам руки!

— То я на одну ніч випросила, — мовила, ледве рухаючи вустами, стара. — Та й ти ніколи отих опіків до кінця не позбудешся. Матимеш їх до кінця...

— Мені вже не болить!

— Заболить пізніше...

Вона замовкла, немов задумалася.

— Тепер уже ти і їсти варитимеш, — сказала. — З завтрього й мене, й себе годуватимеш.

— То й годуватиму! — відгукнувся хлопець. — Я вдома сам собі їсти варив.

— Одне мене турбує, — сказала стара. — Чую десь Варку... Ти вже сам, хлопче, відун, чи не пошукав би?

— Як же її шукать?

— А так, як учора тебе вчила. Вистав руку, переверни долонею вгору і склади мізинного й середнього пальця. Обдивися кутки...

— Далася вам та Варка! — трохи невдоволено сказав хлопець. — Я он руки собі гою.

— Більше не загоїш!

Він вийняв руки — таки не боліло.

— То як кажете? — спитав. — Мізинного й середнього пальця?

— Еге ж! Прожени її, прожени, Бога ради! — простогнала Жабуниха. — Мучить вона мене...

Став і зробив, як учила стара. В одному кутку побачив старого й сивого домовичка, що спав собі, як собака, згорнувшись у клубок. Посопував носом і поскімлював, наче снилося йому щось лихе.

— Цього не займай! — сказала Іваниха. — Цей хай собі спить. Чуєш, і йому щось лихе привиджується.

У другому кутку стояла жінка з великими й добрими очима. Тримала на руках дитину і була сумна.

— Цій уклонися! — сказала Галайдиха. — І помолися за мене. Щоб не знала я на тім світі муки більшої, ніж заробила.

Хлопець уклякнув і помолився.

— Нехай ця стара не знатиме муки більшої, ніж заробила, — попросив він.

Жінка з дитиною кивнула.

Дитина спала, але на його голос прокинулася. Витягла тоненькі рученята, звільнивши їх з ковдерця, й потяглася. Тоді глянула на хлопця великими, чорними, як і в матері, очима.

— Прости їм, — сказала жінка. — Вони, як діти, граються, але не чинять зла...

Дитина дивилася на них безмовно.

— Повернись у третій бік, — попросила Жабуниха.

У третьому кутку стояв парубок із марним обличчям.

— Це парубок, якого я любила дівкою, — прошелестіла стара. — Він помер, і не встигла я з ним узяти шлюбу.

— Чого весь час кличеш мене? — спитав із тугою парубок. — Чого турбуєш?

— Хочу спитатися, — озвалася стара. — Тобі знизу все видно. Чи доступлюся я після смерті того місця, де ти перебуваєш?

— Доступишся, — сказав парубок. — А може, й ні!..

— Чи зможу я там узяти з тобою шлюб, коханий? — спитала Іваниха, і хлопець здивувався, який ніжний і милий став у неї голос.

— Зможеш, — сказав парубок. — А може, й ні...

— Чому не кажеш нічого напевне? — крикнула стара.

— Змучений я, — сказав парубок. — Відпусти мене й більше не клич.

— Відпущу тебе, коли остання моя хвилина надійде. Забрав-бо ти моє серце, парубче, і не віддав.

— Я тобі віддам твоє серце, — з тугою сказав парубок.

Простяг перед собою руки, і лежало на долонях гаряче, парке й криваве серце.

— Ще недовго лишилося чекати, любий, — сказала ніжно Жабуниха. — Один тільки день потерпи.

— Тільки один день, — мовив утомлено парубок. — Не витримаю я більше.

— Тоді ми й шлюб візьмемо, — сказала стара. — Ой, як гратимуть на нашому весіллі музики!

— Гратимуть! — відгукнувся глухо парубок.

— І всі дружки будуть з нами. І батьки наші. Такого весілля ще не бачили, доки світ світом. Хочеш того?

— Все буде з нами, — сказав парубок і почав розчинятися, як димовий.

Жабуниха ридала. Билася об долівку білою од розпущеного сивого волосся головою й трусилася вся. Хлопець дивився на неї широко розплющеними очима й чекав.

— Чого ждеш? — вигукнула стара. — Ставай на четвертий бік!

Став на четвертий бік, але там нічого їм не з'явилося. Був той куток темний і заповитий павутиною. І висіла в тій павутині одна вже засохла муха.

— Хіба нема? — спитала здивовано Іваниха.

— Таж нема, — відказав хлопець.

— Страшно мені, — аж здригнулася стара. — Добре чую, що вона десь близько, але ніяк не впізнаю.

— Чого вам її боятися? — спитав із тремом у голосі хлопець. — Чи ж така лиха вона супроти вас?

Але стара мовчала. Може, заснула, а може, вмерла на якусь годину — нерушна була й кам'яна. Хлопець сів на лаву і став чекати. Куняв, покльовуючи носом, але стара не обзивалася. Тоді він заснув, сидячи, бо надто зморений був і надто чавко клалася йому на повіки ніч.

— То ти спиш, гультіпако! — почув він гострий голос Галайдихи. — Не така це ніч, щоб спати!

Хлопець злякано скочив, здалося йому, що до вуха вже дотягуються нещадні пальці старої.

— Ви були замовкли, — сказав злякано.

— Замовкла, бо думала. Але ні до чого не додумалася. Ось і ніч уже сходить, а в нас найголовніше діло не зроблене.

Стояла зовсім близько від нього й хрипко дихала.

— Рук я вже, хлопче, не маю. А поки ще ноги трохи служать, навчу тебе гроші собі здобувати.

Хиталася серед хати, як мара, а коли затуляла вікно, то просвічувалася.

— Не проживеш ти з людського подання, — сказала тихо. — Тяжкий то і гіркий хліб. Але люди мають думати, що тільки з того ми й живемо. Коли б хто з нас забагатів і в добрі почав купатися, не минула б такого біда: заздрість людська, хлопче, без меж. Не доживеш ти віку, розбагатівши на чарах. Упаде лихо чи пошесть, кинуть тебе живцем у яму, ще й осиковим кілком проб'ють. Через те кажу тобі: бідний будь!

Вона стала біля вікна й задивилася.

— Підійди сюди! — сказала. Хлопець підійшов.

— Будеш у людей позичати. Але тільки трохи! І тільки в тих, хто не знає ліку своїм грошам. Дай сюди горщик із зорею.

Він скочив за горщиком.

— Відслони покришку і пошли промінь он у ту хату. Гострий золотий спис провис між їхньою хатою і тою,

на яку вони дивилися, — побачили все, що там було всередині. На печі спала стара баба, а на полу вусатий дядько з жінкою. По лавах порозкладалися діти.

Біля вікна стояла велика скриня, і промінь просвітив і її. На самому дні — глек: залисніло в ньому й заблищало.

— Срібло? — вигукнув хлопець.

— Авжеж! Візьми одну монету, але не більше, — сказала Жабуниха.

— Як це взяти?

— А так, як усе береш, — засміялася стара. — Тільки швидше, бо зараз світати почне.

Він простяг руку і справді торкнувся горщика. Схопив монету й раптом почув, як щось упало біля нього.

— Ноги мої, ноги! — скрикнула стара.

— Що з вашими ногами? — кинувся до неї хлопець.

— Те, що й з руками. Сохнуть вони, ой, як сохнуть!

— То може, я поверну назад цю монету? — злякано спитав він.

— Нічого ти вже не повернеш! — зарипіла зубами Іваниха Галайдиха. — Все вдіяне — це вже вдіяне навіки. Але скромний будь! Візьмеш колись дві монети, пропадеш! Заклениись усім на світі, що ніколи не переступиш цього!

— Заклинаюся! — вигукнув хлопець. — Хай усе святе поб'є мене навіки, коли переступлю!

На ці слова щось здригнулося там, де був схід, наче прорвалася якась гребля, і все почало повільно заливатися світлом. Стара лежала, витягшись на долівці, і обличчя її зовсім почорніло. Ледь-ледь дихала, а на вустах її пухирилася слина. Тоді хлопець відчув жах. Світло розливалося все швидше й нагальніше, затоплювало землю, наливалось у хату, і він кинувся навколішки, затормосивши стару.

— Не вмирайте, бабо! — закричав він майже жіночим голосом. — Бога ради, молю вас і заклинаю! Страшно мені!

Баба закотила очі, і з її грудей вихопився стогін.

— Молю вас, бабо! Я вже нічого не хочу! Вже не хочу бути чарівником, бо не хочу вашої смерті. Забуду все, чого

ви мене навчили, і ніколи того не зголошу. Чуєте, бабо, я боюся!

Небо наливалося світлом і гасило зірки. Затулило недогорілий місяць і синьо хиталося над цілим світом.

— Що мені робити, що робить?! — заметався по хаті хлопець. — Бабо, молю вас, очуняйте!

На те почув він тихий, рипливий сміх. Спинився з розгону і різко повернувся до Жабунихи. Все ще мала закочені очі, світила більмами, а з розтуленого темного рота виривалися спазматичні видихи реготу.

— Пізно ти злякався, хлопче, — мовила вона. — Треба було відмовлятися, коли я ще здорова була. Тепер ти вже надто багато знаєш. Ти знаєш, а я вже ні!

— Мучите мене, бабо! — сказав зимно хлопець.

— Одне одного мучимо. Всі чарівники так умирають. Передають знання своє, а самі його позбуваються. Коли ж усе передадуть, то й прокляття з них знімається.

— То ви хочете, щоб я взяв собі ваше прокляття?

— Ти його вже взяв, — з її розтуленого рота посипалися натужні хлипи. — Так воно водиться в нас, чарівників! Через це не лякайся й добудь науку до кінця.

Хлопець сів на лаву і сперся руками об коліна.

— Що ж мені робити ще? — спитав.

— Спати обоє будемо. Поклади мене на піл. Не бійся, легка я вже, як хмиз...

Він підійшов і без зусиль узяв стару на руки. Йому захотілося розмахнутися й брязкнути нею об підлогу. Але на нього дивилися пильні пронизливі очі. Поклав на піл стару й відвернувся.

— Ще головного не знаєш, без чого не проживе наш брат, — сказала Жабуниха й зітхнула, наче згадала щось болюще.

— Щось іще? — повернувся до неї хлопедь.

Але вона вже спала. Рівно дихала, зносячи висхлі груди, і світло, яке облило її в цей мент із вікна, зовсім посинило їй обличчя. Лежала синя й спокійна, і він раптом відчув

жаль. Витяг руку перед собою, повернув долонею вгору і стис вказівного пальця. Тоді з вікна через лутку скочив до нього білочубий хлопець із небесно-синіми очима. Зустрілися поглядами, і він відчув, що щось утрачає в цьому світі. Щось сокровенне й незриме. Щось таке, про що раніше не здогадувався, але завжди мав. Хлопець із небесними очима простяг руку й поставив до нього долоню. Йому ж не захотілося віддати того сокровенного — праг ще трохи потримати його біля серця. Ще хоч хвилину, мить, але біла рука вже стисла перед ним пальці, сховавши те, про що він думав. Хлопець із небесними очима засміявся і знову поліз через лутку вікна.

— Віддай! — закричав юний чарівник. — Чуєш, віддай! Але йому відповіла луна, наче стояв він у глибокій кам'яній долині, бувши у ній сам як палець.

Ранок блимотів міріадами іскор, бо кожна травина й бадилина дістала по своїй чарівній краплі й задоволено смоктала її, як цукерок. Запах бузків хвилею плив із горба і огорнув малу хатину, на призьбі якої самотньо завмер хлопець. Від села до вигону гнали худобу пастушки, і курява за ніч настільки зволожіла, що й не димілася. Річка стояла, загорнена густим серпанком, — поміж верболозів повз велетенський лахматий полоз з блискучою спиною. Хлопець дивився на світ примруженими очима, вдихав вологий бузковий дух і мимоволі відчував, що саме так дивилася щоранку на ці краєвиди його стара научителька.

Аж здригнувся, коли почув кроки.

— Ти теж до Жабунихи? — спитав чоловік, переступаючи перелаза. — Щось ти мені не до знаку. Доброго тобі ранку!

— Доброго ранку! — відказав, наче луною віддав, хлопець. — Нетутешній я...

— А стара де?

— Слаба вона. Вже і з ліжка не встає...

Чоловік присвиснув і присів біля нього.

— А ти теж за поміччю чи родич неїн?

— Родич, — відказав хлопець. — Чогось хотіли?

— Що ж хотіти, коли слаба. А я думав, що ці чортиці не хворіють...

— Чого це — чортиці? — аж перелякався хлопець.

— А хіба ні? Де б то простий чоловік знав ті чари? Чорти їм нашіптують. Або, візьми, зілля! Для мене воно все однаке: бур'ян, та й годі. А вони ж ні: те від того, а це від цього.

Чоловік говорив із притамованою злістю, а насамкінець довершив свою мову плюванням.

— Але прийшли таки до неї, коли припекло, — сказав хлопець.

— Бо припекло. Може, вона тільки прикидається? — підморгнув чоловік. — Мати моя он на стіни лізе, так їй болить!

— Не прикидається, — сказав хлопець. — Руки й ноги їй покорчило.

Чоловік знову протяжно свиснув і зиркнув на хлопця.

— Отакої! Це вже, певне, Бог кара! Коли Бог кара, чортяка не оборонить!.. Що ж мені робить з моїм нещастям, не порадиш?

— Підіть до Варки Морозівни.

— Варка того не зна, що Жабуниха. Варка сама себе відьмою робить, а ця справжня! Ти сам не з їхнього кодла?

— Моя мати її сестра у других.

— Та я не про те, — сказав чоловік. — Розумно балакаєш, хоч малий. Може, теж відун?

— Ні, — сказав хлопець. — Прийшов провідати тітку.

— Шкода, — знову сплюнув чоловік. — А може, я зайду, спитаюся?

Хлопець нічого не відповів, а чоловік узявся за клямку.

— Руки-ноги, кажеш, покорчило? — перепитав.

Хлопець кивнув.

— Ну, то трясця її бери! — махнув рукою чоловік і пішов до перелазу. — А ти чого не тікаєш відсіля? — повернувся від перелазу. — Тікай, бо ще відьмацтво тобі перекинеться!

Але хлопець знову нічого не відповів. Дивився на чоловіка, примруживши очі, аж той стенув плечима, роззирнувся й пропав так само раптово, як з'явився. Тоді хлопець почув, що його кличе стара. Хрипким, кволим голосом, в якому були прохання та сльози. Він звівся, аж хрупнули йому кістки в колінах, і, рвонувши двері, став на порозі.

— Ти тут? — мирно спитала стара. — А я вже боялася, що втік.

— Мені нікуди тікати, — сказав хлопець.

— Хто це гомонів?

— Якийсь чоловік приходив. Хотів од вас помочі.

— Тепер мені самій треба помочі, — сказала Жабуниха. — Ходи набери в повітці хмизу, розпалиш у печі.

— Холодно вам?

— Холодно? — стара засміялася. — Таж звісно, холодно. Але не для тепла мені потрібен вогонь. Варитимеш зілля, щоб хоч трохи ноги мені зарухалися. Я вже випросила у них на цей день.

— В кого це «в них»? — спитав хлопець.

— А хіба я знаю, хто мною вершить? — сказала Іваниха Галайдиха. — Коли треба мені чого, прошу в обох: і в Бога, і в диявола. Хтось там мені із них і пособля...

Сиділа на лаві, куди він її посадив, і парила ноги. Постогнувала при цьому, а часом скрикувала, очевидно, не на жарт їй боліло. Хлопець у цей час запарював другий горщик зілля, а потім грів те, що вистигло у цебрі. Водночас і біля каші порався, і та солодко булькала, пріючи під покришкою.

— Треба нам покинути цю хату, — сказала Жабуниха, — бо коли взнав той чоловік про мою болість, скоро ціле село сюди стічеться. Та й незатишно стало мені тут: все чую

близько ту гемонську Варку. А ми, хлопче, тепер основну науку почнемо: навчишся у зіллі розумітися.

— Куди ж ми підемо, коли ви такі кволі?

— Зможу йти сама, ітиму, — мовила Жабуниха. — А ні, запакуєш мене в лантух і понесеш. Тільки швидко йди. Я легка, сам упевнився, а в дорозі ще легша тобі буду. До лісу ми втечемо.

— По мені, хоч і до лісу! — сказав хлопець, насипавши в миску каші.

— Мені не сип, — застерегла стара. — Мені вже, хлопче, земна їжа ні до чого. Та й легша тобі буду, не поївши. Горщик теж з собою візьмеш і мірку пшона, щоб не пропав там голодний.

— Ще встигну поїсти?

— Встигнеш. Той чоловік — це Василь Корогода — саме жінці своїй про мою болість оповіда. Потім його жінка по селу побіжить...

— А ви як те пізнали? — спитав хлопець, наминаючи кашу.

— Добрі вуха маю, — сказала стара й засміялася. — Той, хто чує голос трави, чи не втрапить такої дрібниці?

— А звісно! — сказав хлопець і якийсь час мовчав ївши. Зрештою, обізвався поважно: — От що я вам скажу, бабо! Зараз ви не трудіть собі ніг. Я донесу вас до лісу, а там ходити більше буде тра...

— Мудра твоя голова! — сказала Жабуниха. — Візьми он у кутку лантуха.

Він кинув у лантух мірку пшона, дав бабі горщика і всадив її в міх. Звалив на плечі й майже не почув ваги. Вискочив на подвір'я і роззирнувся. Побачив вигін, на якому й сьогодні горіло вогнище, — пастушки варили щось у казанку. По сільській вулиці притьма поспішала кудись молодиця, можливо, то була Корогодиха, яка несла між люди новину про стару чарівницю.

— Дорогою не ходи! — сказала за спиною стара. — Біжи городами, попід горою є стежка.

Звернув за хату й подався через городи. В цей час із бузків бризнуло піснею від кількох солов'їв, і хлопець аж зупинився вражений.

— Не гайся! — підігнала його стара. — Ніколи нам.

Подався стежкою попід горою. І чим більше біг, тим легшали йому ноги. Вже не торкався стежки — летів і тільки вряди-годи відштовхувався від землі. Дивна радість пойняла його всього: що це з ним діється в цей ранок? Утрачав і сам вагу, як утратила її стара, і міг би злетіти й над дерева. Але тоді його напевне побачили б пастушки з вигону і люди з села. Через те стримував біг і мчав над самою землею. Відтак відчув, що не тільки солов'ї в бузках співають, а є таких співаків тисяча. Ховаються вони в гіллі і в траві, є вони в повітрі, а всі мають золоті горлянки. Всі пробудилися водночас і радісно ославили цей ранок. Йому здалося, що десь поруч з ним біжить і кінь: білий, веселий та відчайдушний. Озирнувся, але нічого не побачив, адже той кінь — це й був нині він сам. Не відчув од того урази, бо не чує урази кінь, який мчить через залитий сонцем та росою світ. Ніколи не чує жалю копито, що розбиває траву й квіти, адже є і в тому своя сокровенність. І він помчав ще швидше, бо саме такого руху запрагло його серце — було воно сьогодні молоде й дзвінке. Ця музика наповнила його до краю і розіллялася навкруги — це її він почув од дерев, трави й неба.

— Поспішай, хлопче, поспішай! — шепотіла за його плечима стара. — Поспішай, бо мені вже дихати нічим!

Він уже зовсім не торкався землі. Не знав, звідки береться те завзяте тупотіння, яке чув, бо летів, витягшись у стрілу, і цього стріму не було йому забагато. Попереду швидко виростало темно-зелене море, і він мчав саме до нього, бо знав, що там високі, хиткі хвилі, що йому треба поринути саме в них і покритися їхньою покровою. Відтак набере він у себе нової сили, бо дістане остаточний порятунок од того, що мчиться за ними, немилосердно стукаючи копитами. Зелене море вже дихало на них, розкрива-

ючи неозору пащеку, — там прірва, в яку мають вони впасти, але то весела прірва, там живе зелена тиша, і саме там має заговорити до нього трава і все зело. Він мчав, не розбираючи дороги, через квіти й луги, через видолинки та горби. Перелетів ріку з верболозами і тільки там торкнувся землі. Йому здалося: щось крутнуло ним немилосердно і жбурнуло раптом у зелене море, яке залюбки проковтнуло їх, адже давно було голодне і давно на них сподівалося.

— Молодець! — сказала стара, вилазячи з мішка. — Тепер нам ніхто не завадить.

Хлопець лежав на лісовій галявині, і груди його ходили ходором. Довкола м'яко гули бджоли і стояла така тиша, що йому аж у вухах подзенькувало. Просто перед ним захоплено цвіло ясно-синє небо, і тільки самітний жайворон висів у ньому, ллючи додолу тепле срібло співу.

— Вставай! — сказала лагідно Жабуниха. — Не час вилежуватися. Збирай хмиз і лагодь вогнище...

Ходила по галявині, ледь пересуваючи ногами, в руці в неї була палиця, і важко на неї налягала. Інколи спинялася, зі стогоном згиналася й рвала травину, квітку чи бадилля. Складала їх у збиранку, і хлопець, сівши, мовчки на неї дивився.

— Чи не чув, що я сказала? — повернулася стара. — Ніколи мені!..

Її голос був сердитий, і стукнула вона палицею, але він так зачудовано роззирав її, наче вперше побачив. Бо не здалася вона йому старою, кощуватою й потворною, не були в неї покорчені руки й розпухлі ноги, не було в неї чорне лице, а десь таке, яке він запам'ятав у своєї матері.

Тоді начебто невидима заслона прочинилася перед ним. Побачив двір, зарослий травою і пухнастими кульбабами. Віяв сильний вітер і зривав кульбаб'яче насіння, застеляючи ним двір. І в тому димі чи теплому снігопаді з'явилася раптом усміхнена жінка. Вона прокрутилася кілька разів

по подвір'ї, а тоді почала зривати круглі кульбаб'ячі голови. Дмухала, наче допомагаючи вітру, і від того пуху на подвір'ї побільшало. Маля в довгій білій сорочці і з густим золотим волоссям спинилося на порозі хати і, дивлячись, як бавиться матір, сміялося. Стрибнуло й собі в соковиту траву і почало хапати долоньками пух. Їх покрило теплою круговертю, безліччю летючих пір'їн — насипалося їм того добра у волосся, — мати на очах його сивіла. Він придивлявся до неї із здивуванням та радістю, адже чудо прочував. Чудо в тому, що ця розсміяна, щаслива й рідна жінка таки на одне обличчя з Іванихою Галайдихою. Не з тією, яку пізнав за кілька останніх днів, а з цією, яку уздрів новими очима: знав-бо її стільки часу і стільки часу за нею тужив! Відчув, що все життя, відколи одійшла його матір у царство тіней, сподівався на таку зустріч — конче мала відбутися. Тому й сидів такий заворожений і так зачудовано і немовірно вдивлявсь у свою научительку й повелительку.

— Скажіть, бабо, — спитав він тихо, — а чи не знав я вас раніше?

— Коли це раніше? — спитала вона здивовано.

— Хіба я знаю? Десь раніше. Так давно, що й не пам'ятаю?

— Ну, — відповіла стара. — Переймаєш мою науку і мене саму собі в душу забираєш...

— Як це? — спитав він зчудовано.

— А хіба не помітив, — вигукнула вона сердито, — що з кожною таємницею, яку передаю тобі, мене меншає, а тебе більшає? Хіба не чуєш у собі моєї сили?

— Чую, бабо, але чи добре це так?

— Добре, недобре — не нам судити! — аж скрикнула стара. — Не зійти вже ні мені, ні тобі з цієї стежки. В тебе я перейду і не вмру! Буду в твоїй голові і в серці.

— Бабо! — вигукнув хлопець, зриваючись. — А чи не поселяється так у нас чорт?

— Дурне тобі привиділося, — пробурмотіла стара, вибираючи ще одну бадилину. — Чорт там, де лихо людям

твориться. А ми людей од нещастя рятуємо. Не теревень, а збирай хмиз.

— Чого ж люди вас за чортицю вважають?

— Бо дурні вони, ті люди, — спокійно відказала стара. — Дурні, а ще більше заздрісні. Сліпі, а ще більше невдячні.

— Служите людям і їх кленете?

— Авжеж! — сказала Іваниха Галайдиха, втираючи рукавом піт із чола. — Це нас од гордині вберігає. Отож часом дозволяй собі таке: кляни людей і світ, але не пускай ненависті в серце.

Вона стояла там, серед зілля й трави, в зеленому морі, зарослім квітами, вища і стрункіша, ніж завжди, розпрямила плечі — і полилася з її очей така печаль, якої не міг витримати хлопець, бо щось незнайоме та велике зворухнулось у його серці, щось таке, як щастя, яке відчував він, коли біг, бувши веселим білим конем.

— Бабо, — спитав він урочисто, — це і є ота ваша найбільша таємниця?

— Найбільша таємниця отут, у моїй руці, — сказала вона, простягаючи стиснуту у жмені збираницю. — Голос трави, який я хочу, щоб ти достеменне почув.

Вони сиділи біля багаття, на якому пріло в горщику зілля, й мовчали. Гули довкола них бджоли, вибираючи з квітів мед, бо на цій галявині сьогодні його зібралося багато. Довкола обступили їх дуби й тихо шелестіли, наче про щось велике нагадуючи. Стара приплющилась, і темне обличчя її було наче з кореня вирізане: йшла у цей мент по лискучій стежці, що вела її в минуле. Дибала, спираючись об палицю, й розглядалася. Бачила себе дівчиною, а побіч — парубка, який ішов разом із нею, — на голові в неї був весільний вінок. Ступали в парі назустріч роздутим, як пухирі, зорям, і біля них захоплено співали дружки. Парубок тримав її за руку, а вона дивилася на нього закоханим поглядом. «Ще трохи, — сказала вона йому, — і я вже навіки буду коло тебе. Я через це й чарівницею стала, щоб не забув ти мене, а я тебе. Щоб чекав, бо

я таки тебе не забувала». — «Так сильно любила?» — спитав він, лагідно всміхаючись. «Авжеж, — відповіла вона, — бо що ми в цьому світі без любові?»

Хлопець помішував вариво в горщику: дивно й чудово воно пахло. Йому здалося, що дуби звідусіль підступилися ближче і вдихають у себе цей аромат. Перестав дзвонити в небі жайворон, і змовкли бджоли. Були в цьому лісі самі.

— Нє! — скрикнула раптом стара. — Вона не покинула нас, ця гаспидна Варка!

Хлопець здригнувся. Глянув перелякано — дивилися на нього пильні очі.

— Боюся я тої капосної душі, — сказала Іваниха Галайдиха. — Боюся, що розладнає вона мені науку...

— Хіба таке можна розладнати? — спитав хлопець.

— Ще й як! Двоякі чарівниці бувають у світі: доброчинні й злочинні.

— Ота Варка — злочинна?

Жабуниха подивилася на нього пригашеним зором.

— Того я не знаю. Та й ніколи мені вже те довідуватися. Віддамо це на волю Господню.

— Віддамо! — відгукнувся хлопець.

— Нап'ємося зараз цього зілля, — сказала стара. — Обоє нап'ємося!

— Коли так треба, то й гаразд, — мовив хлопець і зняв горщика з вогню.

— Тепер обійди галявину й роздивись у наш відунський спосіб. Коли хто підглядає, помремо обидва!

Хлопець покірно звівся й неквапно пішов по галявині, обходячи її колом. Часом зупинявся й наставляв руку. Дивився, але бачив тільки дерева й траву. Не було біля них і духу живого: про те звістила йому дивна, трохи моторошна тиша. Зник і вітер, все зачаїлося, примовкнувши. Заціпеніло, бо готувалося до великого сакраменту. Безживно повпускалося листя, начебто вечір на землю впав, і заснуло зілля. Завмерли всі комахи й жуки, а може, подалися з цього місця геть. Тихо конав серед галявини вогонь,

і біля нього корчаво бовваніла стара Жабуниха. Хлопець ішов та йшов. Спинявся й розглядався. Аж очі йому почали боліти, так виглядав! Але не уздрів нічого й нічого не почув. Начебто хтось заклав йому вуха воском і заліпив очі. Саме тільки зілля, трава й дерева жили коло них. Напружене його серце стислося, немов хто у жменю його взяв. Мозок забринів, ніби в голові йому були натягнуті струни. Ішов по колу та йшов. Мав незабаром його завершити, але не поспішав. Покидав у траві сліди й бачив їх. Обпоясували галявину, бо замикав її надійним обручем.

— Чи ж побачив кого? — спитала стара, коли він дійшов до неї.

— Нікогісінько, — мовив хлопець, і обличчя його було таке спокійне, як і все навкруги.

— Перший вип'єш ти, — сказала Жабуниха. — Якраз половину... Але стривай, — спинила вона його. — Ще одне тобі не сказала.

Подивилася на нього крізь приплющені повіки, але не побачила. Не мала вже потреби нікого бачити, тож і заговорила так, наче сама до себе балакала:

— Не думай, що ти — це ти, і все! Ти крапля в цьому світі, кинута так собі. Часточка однієї великої душі. Ти — це часточка усього, що є живого в світі: і ця трава, що мнеш та косиш, і цей блискучий жук із зеленими крильми.

Вуста її ледь-ледь ворушилися, адже говорила вона незвичні речі й потребувала незвичних слів. Все єство її від цього напружувалося, і вона не так вимовляла, як вичавлювала із себе слова:

— Учинивши комусь зло, ти собі його вчинив, так само і з добром. Убивши когось чи зламавши — ти в собі щось убив чи зламав. Стережися того, бо з тебе спитується більше, ніж з інших.

Замовкла і знову дивилася. Знову не бачила нікого перед собою, у ній лише мала іскра життя ще тліла.

— На мене ж, хлопче, серця не май. З того світу не клич і не питай порад. Сам собі будь!..

Задихалася, бо важко їй було вимовляти слова.

— Багато могтимеш і через це проклятий будеш! — сказала самим шепотом. — За любов наругу прийматимеш, але завжди мудрий та поблажливий будь! Чуєш?

— Чую, — сказав так само тихо хлопець. — А коли я захочу, бабо, покинути все це? Коли захочу жити, як і всі люди?

Похитала смутно головою і ще смутніше подивилася.

— Пий! Вже прийшла наша пора. Якраз половину випий!

Приклав горщика до вуст і випив стільки, скільки вона сказала.

— Це ти за себе випив, — мовила вона. — Тепер ще половину відпий!

Знову приклав горщика і знову напився.

— А це ти мене випив, — ще тихіше мовила вона. — Решту мені піднеси...

Пила жадібно, з захлином, наче поспішала. Відчувала, що тече їй по жилах вогонь. Червоний, а часом і зелений. Червоні та зелені хвилі покрили її й погасили зір. Тіло почало корчитися, витягувалися чи скорочувалися жили, щось у ній росло, а щось зникало. Щось плакало, а щось народжувалося. Ноги її входили в землю, й опинилась у ній по коліна. Розросталася там, у землі, розкладаючись на сотню тонких та довгих коренів. Тяглася все глибше і глибше. Торс її тоншав і тужавів, твердів і покривався корою. Руки її розщепилися й розрослись у повітрі. Голова раптом розкололася, вибухши вогнем, і теж розкинулась у просторі тонким, як нитки, гілляччям. Те віття вкривалося зеленим полум'ям, покриваючи її й загортаючи. Палала тим вогнем і вже не могла думати. Могла тільки слухати землю та вітер. Здається, ще хотіла щось сказати, але то був уже не шепіт, а шелест. Тоді засміявся у багатті вогонь. Вистрибнув раптом зі свого ложа і підскочив високо. Впав відтак на землю й розійшовся димом. Дим покрив

цілу галявину, і хлопець закричав перелякано. Зірвався на рівні і, не тямлячи себе, кинувся між дерева, що сердито й похмуро зашуміли. Покидав той мертвий вогонь і той кущ, що раптово виріс серед галявини. Біг, і земля стугоніла під ногами. Кашляв, викидаючи із себе сизий дим і страх свій, — мліли йому ноги. Не ставало повітря, тож розтулив рота і хекав, як загнаний пес. Рвав ногами папороть й ожину, вдарявся вряди-годи об стовбур, що несподівано виростав на дорозі, і тихо зойкав. Загубив шапку, і з-під неї раптом вилилося пишне золоте волосся. Чіплялося за гілля й залишалося на ньому. Рука схопилася за груди і роздерла сорочку, щоб легше було дихати. І випали з тої сорочки великі білі дівочі перса...

Дівчина не могла спинитися. Невідома сила гнала її по лісі й гнала. Стьобала по білих плечах — сльози заливали обличчя. Те обличчя темніло від сліз і зморщувалося. Хотіла конче втекти з цього страшного лісу і від великої своєї поразки. Зрештою, не змогла далі бігти. Впала просто в траву й заридала по-дівочому, жалібно й безсило. Нараз затихла, звела голову й слухала.

— Я тебе впізнала, Варко Морозівно, — почула вона тихий голос. — Давно впізнала...

— Це я не зі зла, бабо, — прошепотіла Варка. — Гадала, так собі пограюся, бо хіба не водиться таке між нами?

— Я не хотіла зла й тобі, — сказав голос.

— Де ви, бабо? — гукнула розпачливо.

— У тобі, Варко. Ти ж випила мене... І не вражайся. Тепер разом житимемо. Все, що я знала, тепер знатимеш ти, і заплатила ти мені за це сповна. Доки віку твого, не забудеш мене, як не забула і я своєї навчительки. Я помру у тобі, коли ти помреш, але науку мою не згуби, Варко!..

Слухала, сподіваючись почути ще якісь слова. Але їх не було. Глибока тиша огорнула її зусібіч, і ні шелесту, ні шереху не чулося. Ні співу пташок, ні зудіння комахи. Сиділа на траві і раптом побачила босі свої ноги. Були вони чорні й репані. Глянула перестрашено на руки — були

вони сухі й покриті старечим ластовинням. Тонко скрикнула Варка і схопилася. Провела пальцями по обличчі й натрапила на зморщену стару шкіру. Схопила пасмо волосся — сиве воно було й посічене. Розгорнула сорочку — замість пишних персів побачила сухі й обвислі.

Знову кинулася бігти. Думала, що біжить, натомість ледве дибала. Тримала в руках палицю й допомагала собі нею. Сльози все ще текли їй по лицях, вимиваючи на них нові рівчаки. Зрештою, відчула, що вони висякли, ті сльози. Завіювалася поволі їй у груди лісова тиша, і Варка забула раптом усе, що тут відбулося.

Поверталася додому, хоч цей дім ще треба було знайти. Можливо, вона прийде до хати під зарослим бузками горбом, а можливо, й до тої, де жила раніше. Спинилася й прислухалася. Почула голос трави, і це не цвіркун співав біля ніг. Це не був голос звіра, птаха, комахи чи людини — так могла говорити тільки трава. Був той голос приглушений, як шепіт, але вона його зрозуміла. Не так, як людську мову чи тваринні поклики — це був інший вимір, і вона не могла розказати який. Не могла б перекласти той говір на мову людини, та й не потрібно це було. Більше відчувала, ніж розуміла той голос, бо його не можна сприймати інакше. Бачила перед собою стежку і повільно по ній дибала. Знала, що виведе її до рідного села, де призначено їй жити.

Ступала по зеленому вигоні, на якому палили вогнище хлопчаки і де паслася худоба. Хлопці про щось сперечалися, і вона почекала, поки звернуть на неї увагу.

— Доброго дня вам, діти, — сказала тихо. — Що це за село, що я у нього прийшла?

— Мар'янівка, — відказав їй чорночубий хлопчак і сміливо подивився на неї. — А вам кого, бабо?

— А чия ото хата скраю?

— Корогоди, — озвався хлопець. — А я його син.

— Чи не Василя часом? — спитала хвилюючись.

— Якого там Василя? — засміявся хлопчак. — Василь уже давно помер.

— Помер? — скрикнула Варка. — А хіба це не твій батько?

— Мій батько? — засміявся малий. — Забулися ви, бабо. То мій дід був Василь!..

Вона стала й довго дивилася. Побачила раптом горб, густо зарослий бузками, і повільним кроком рушила туди. Ішла й невідривно дивилася, наче хотіла запалити на ньому міріади пишних і запахущих суцвіть. Хотіла того і відчувала, що це в її волі. Тож ішла і йшла. І раптом там, на горбі, наче вітром дихнуло. Затремтіло повітря і сколихнулося — вся гора розквітла разом і водночас. Безліч тужавих суцвіть вибухнуло цвітом, і все неначе ясно-синім смерком повилося. Тиху радість відчула Варка, торжество і щастя. Все ще тримала погляд там, біля бузкового моря, бо сподівалася ще й на друге диво. В цей мент і зойкнули несамовито солов'ї. Залящали, засвистіли, заколотили у срібні й золоті дзвінки — це було похідне першого дива. Зрештою, відчула його, як щось одне, — як весну, що хоче жити й плодоносити.

Варка задихнулася й мусила зупинитися. Задрижало їй у грудях серце, заболіло тонко, і вона перетерпіла цей біль. І тільки тоді прийшло те, чого сподівалася Іваниха Галайдиха. Варка полюбила цей горб і ці міріади квітів. Полюбила спів, що вихлипами линув звідтіля, полюбила стежку, що вела до напівзруйнованої пустиці й саму пустицю. Різко повернулась у бік села і побачила третє диво. Село було покрите смерком, наче бузкові хвилі скотилися і сюди, покривши чарівним флером хати і вулиці. Отож вона полюбила ті хати й вулиці і тих людей, що вийшли разом надвір, щоб дихнути чарівним вечором. Від того перестало Варці боліти в грудях, хоч обличчя лишалося сумне і строге. Вона випросталася, стала вища й худіша. Відчула, що ноги її стоять на траві і та знову промовляє

до неї. Тоді вона вислухала тихий і сокровенний голос, адже до неї він віщав.

За спиною почула рип дверей — різко повернулась у той бік. У прочіл пустиці, до якої вона прямувала, прозорою тінню ступила кощувата, зігнута постать, приклала руку до лоба й задивилася.

Варка сама нестямилася, як пішла. Ішла, поспішаючи до хати під бузковою горою, і радісно всміхалася назустріч тій, що була, як дві краплі води, схожа на неї й пильно її виглядала.

1980

Перевізник

Перевізник прокинувся — хтось його гукав. У хаті було сутінно й прохолодно, крізь вікно лилося жовтаве місячне світло, і перевізник не міг розчовпати, чи той погук правдешній, а чи йому наснилося. Озирнув каламутним поглядом стіну з мисником і врізаним у нього коником та потягся п'ятірнею, щоб почухмаритися, коли почув, що його таки гукають.

Устав, ледве розгинаючи заклякле в лежанні тіло: хотілося вилаятися на це невчасне гукання, і він забурмотів щось собі під ніс, але почовгав до сіней.

Надворі його облило холодним сріблом — ніч була широка й простора, як може бути на початку осені; довкола стояла така тиша, що все здавалося зумисне принишкле. Незвично-ступалося під таку тишу; перевізникові зовсім не хотілося сідати в човен та їхати на перевіз, і він до болю в очах вдививсь у потуманений простір.

Річка куріла, хвости пари стояли над водою і неначе оживали в місячному сяйві. Здавалося, горить мертвим німим вогнем вода, ламалися на течії місячні зблиски — хтось неначе засипав річку золотими й срібними монетами.

Погукали втретє, і він посунув, ледве переставляючи ноги, з горба до річки. Осипалася під ногами жорства,

з шурхотом зсувалася з кручі і, як дріб, дзвінко сипалась у воду. Перевізник розв'язав закляклими пальцями шнурчану прив'язь, а коли випростався, зелені з червоним вогники застрибали йому передвіч. Постояв хвильку, щоб відкотилася йому від голови кров, а тоді вліз у човна і відштовхнувся од берега веслом.

Плив через водяну куряву — туман і дим; плив по золотих і срібних монетах, і йому зі сну ще крутилася голова. «Кого б то носило поночі? — думав він, удивляючись на той бік, де невиразно бовваніла чужа постать. — Чи в село, чи заблукав хтось?»

Вода забурунила під веслом, і він натис на нього сильніше — переїжджав швид. А коли впорався і човен знову винесло на тихе, почув дзвіночки. Буцім хтось повісив їх над головою, і вони, ніжні й дзюркотливі, як та ж таки течія, забили йому голову солодким похлюпуванням. Змахнув іще кілька разів веслом і пристав до піщаної коси, по якій тут і там виднілися вичавлені сліди його човна.

Чоловік на березі здивував його. Був це розкішно вбраний пан в одежі тонкого сукна, в жупанці, підбитім дорогим хутром, і в новеньких лискучих чоботях. Сидів, обпершись на кийок руками й виставивши вперед ноги в тих чоботях. В роті у нього стримів цибушок, тютюн був духмяний, і перевізник пожадно ковтнув м'яку хвилю диму. Закортіло запалити й собі, але зважив відкласти це на потім — нині треба везти цього чепуруна.

Перевізника й досі не покинув сон, в голові ще гули джмелі; він був, однак, трохи змерз, і зараз його також пробирало від нічної вільги. Тим часом пан умостився на лаві, і перевізник відштовхнувся од берега. Човен розвернуло, і за кілька махів об борт уже забилися слизькі хвильки. Йому знову задзвонило над головою, аж зиркнув туди — вгорі розширювався темно-синій блават, проколений безліччю зірок. Місяць панував у ньому, повний, аж тремкий. Світло виливалося з княженка хвилями, здавалося, він купався в розтопленій міді, замішаній на молочних

вершках. Пан сидів перед ним непорушно, і перевізник ковтав раз від разу чудові хвилі диму, що вивіювалися йому з-над плеча.

Човен черкнув об жорству — пан поволеньки встав. Вони вийшли на траву, на якій ще лежали великі перевізникові сліди, бо вся трава в тому сивому світлі поблимувала дрібними скалками. Пан вийшов на горб, перевізник ледве встигав за ним, а коли дійшли хати, повернувся.

Його обличчя здалося перевізникові трохи засиненим, врешті, засинений тепер був цілий світ; пан вийняв цибушка й сумно всміхнувся, блиснувши двома рядами викоханих зубів. Від тої усмішки трем пройшов по перевізниковому тілі, він, однак, розсердився на ті смішки. «Скалить тут зуби», — недоброзичливо подумав, а коли вони дійшли до обійстя, сказав, відверто вколовши пришельця гострим поглядом:

— То оце я, пане, вдома. Платіть, бо вже йду.

— Заплачу в хаті, — коротко відказав пан, і перевізник пішов у хвіртку.

Він не обертався. Чув, як хрипко плеснуло за паном, чув за собою його кроки. Йому заватіла голова, а коли ступив на ґанок, то й крутнулася. Відчинив двері, вже не слухаючи панових кроків, — увійшов у темні сіни. Йому вдарив у вічі кислий запах кожуха, замішаний на сіні, — перевізник налапав клямку, а коли розчинив двері, раптом спинився.

Кроків за собою не чув. Прислухався, аж закололо йому в вухах, — було тихо. Він повернувся й вийшов надвір. Навколо ані душі! Тоді заплющився — голова ще й досі була закутана сном. Стояла нерушна тиша, і він, розплющившись, побачив спокійне, закурене річкове плесо, втоплений у місячному тумані протилежний берег і зарошену траву; покритий сивим попелом ночі тин, хлів, у якому вже не було худоби, й собачу буду, в якій давно не було собаки. Дивився на все це спокійно й трохи змучено. Але тиша стояла надто широка, щоб уражатися чи лютувати;

він знову відчув, що його тягне до сну й пішов у хату, потягнувши з сіней і кожуха.

Прокинувся знову від погуку, який відразу ж відігнав од нього сон. Сів на полу, в хаті було темно, хоч в око стрель, йому навіть здалося, що осліп, — чорна вовна, морочна хвиля, задуха, запах кожуха, несвіжої постелі, неприбраного мешкання, відваленої від стін глини, горщиків, попелу від печі, трухлявого дерева, трав, розтиканих попід стелею, запах сіна з розчинених у сіни дверей. Він сидів, бо сон, хоч відступив, ще не покинув його; якісь уривки, кольори, обличчя з ікон, шматки облич, наче побито їх на черепки. Пошукав очима вікно — ледве мріло перед ним, мале, наполовину затулене рядниною од місяця.

Перевізник заплющився: заграло місячне проміння, роса, сліди в росі, побачив хвилі туману над річкою, хату, що врізувалась у порожній краєвид, коли дивився на неї од води.

Погукали вдруге, він почув це так чітко, ніби покликали його з протилежного кутка хати. Устав, хоч ноги боліли йому ще тяжче, хруснули суглоби, і він заточився, так незручно ступив.

Лапав у темряві клямку — двері в сіни й справді не були причинені. Тут уже прочувалася нічна прохолода, і він мерзлякувато пощулився.

Сінешні двері наче вивалилися на подвір'я, тут теж було темно, хоч і вільніше дихалося. Він не побачив неба, очевидно, захмарило — там, угорі, висіла чорна прірва, багатозначна й глибока. І перевізник не зміг дивитися туди, в ту прірву, де нещодавно так вільно царювали місяць і зорі, тим більше — його знову погукали. Крик ударивсь у прибережний горб і дзвінко впав на річкове плесо, ніби птах, що хоче вхопити рибу.

Йому здалося, що це вже було: птах і ця риба. Побачив — великий чорний птах, що заслонив небо, крила його — ніч, а тіло його — небо. Побачив — велика срібна риба, що недавно була місяцем, але необережно впала в річку і втопилася...

Перевізникові й цього разу не хотілося їхати на перевіз, але чоловік уже, певне, застоявся, — а хто його перевезе, коли він єдиний тут перевізник. Пішов із горба донизу, ступаючи, мов на ходулях, і намагаючись хоч трохи зігрітися.

Було важко розв'язувати змоклу шворку, перевізник раптом помітив, що його босі ноги мокрі також; човен блиснув мокрим боком, вода сталево прогнулася, наче показала хребет. Стрибнув у човен, і той захитався, ледве не черпнувши води. Зажуркотіла, забурмотіла вода, його повернуло кілька разів, ніби втрапив у вир, хоч виру, він знав те достеменне, тут не було.

Весло на дотик — мокре й слизьке, як живе холодне тіло, і він стис його, щоб поставити човна супроти течії. Кількома дужими ударами перескочив течію і виплив на тихе. Тоді витер полою сорочки чоло.

Повіяло легким, трохи колючим вітром, він віддихався, а човен зручно врізався в косу, на якій так само, як і того разу, сидів розкішно вбраний пан в одежі тонкого сукна, в жупанці, підбитім дорогим хутром, і нових лискучих чоботах. У тому місці, де сидів, впираючись руками на кийок, розливалося бліде мертве світло, і те світло грало на лискучих панових передках. З люльки висипалися іскри, й куріло так само запашним тютюном. Перевізник подумав, що він забув закурити, а зараз цей духмяний пах солодко забив йому горлянку.

Пан вмостивсь у човні, й перевізник відпихнувся веслом.

Він плив по чудній чорній річці. Вгорі все ще не було неба, темна пуща, густі зарості, бездоріжжя, вертепи з диким звіром, з дикими птахами і з таємничим життям. Небо було й тут, унизу, під днищем, його човен плив по тій неозорій пущі, перелітав через столітні дерева, дупласті, напіввисохлі, які простягали до нього корячкуваті руки. Знав: небо завжди відбивається у воді, а вода — в небі. Вони переливаються одне в одне завжди, і завжди

хапала його човен течія, йому треба було налягати на весло, щоб перерізати її днищем, залишивши голубу мерехтливу рану, яку небо прагло присипати уламками покаліченого місяця й зір. Але сьогодні не було й цього світла, темрява заступила небо й воду, між ними проклалася сіра смуга, по якій плив човен. І він поспішив переїхати швид, поспішив вислизнути з-під важкої, чорної брили, що лягала йому на голову й плечі, і таки перевезти цього пана.

Пан сидів до нього спиною, спокійно кушпелив люльку, спокійно пускав дим, а коли вони приїхали, неквапно виліз із човна. Вони рушили під горб, а за хвилю перевізник спинився перед хвірткою.

— То оце вже, пане, я вдома, — сказав він. — Платіть гроші, бо вже йду!

— Заплачу в хаті! — коротко сказав пан, і перевізник знову міг роздивитися його обличчя. Невисокий лоб під оббитою хутром дорогою шапкою, завеликий, розплесканий унизу ніс, два пишні вуса, що чорніли над губою, в роті — люлька, а очі дивляться просто, навіть лагідно.

— Мені б оте... — несміливо почав перевізник. — Я бідний чоловік...

— Заплачу в хаті! — сказав пан і трохи різко додав: — І за обидва рази!

Перевізник послухався. Пішов у хвіртку й почув, як та хрипко зачинилася за паном. Чув за собою його кроки, ступнув на ґанок і відчинив двері. З сіней на нього війнуло духом сіна, він перейшов їх і раптом спинився. Кроків за собою не чув, тож повернувся і, як тоді, вийшов на ґанок.

Сів на приступці й оперся об стовпець. Стояла тиша. Стигло безгоміння, ніч темна й непрозора, навкруги ані шереху, дихнуло на нього запахом річки й риби, якихось незнайомих йому квітів, кінського поту, сухого зілля. Дививсь у глибінь, немов задумався; крапнуло кількома гострими краплями, але навіть не звів голови. Йому почулося, як із кручі в річку сиплеться пісок, однотонно

й шарудливо, — пісок сипався навпереміж із дощем; хвиля за хвилею налітали на хату, ніби хотіли поховати її в собі, а він сидів заціпенілий і очманілий; війнув вітер, і його знову обсипало піском, пісок замітався з ґанку в розхилені двері хати, а він тримав руки на колінах і дивився.

Тоді зітхнув (одяг на ньому був майже мокрий) і повільно зайшов до хати, так і не зачинивши ні хатніх, ні сінешніх дверей.

Але йому не випало довго спати, бо знову загукали, цього разу голосніше й вимогливіше, і він зірвався з постелі й вибіг із хати. Було так само темно, він спинився біля хвіртки, затамувавши подих і чуючи, як голосно б'ється йому серце. Загукали ще раз, і він пішов на той голос — чулось у ньому владне прохання й затаєний біль. Пішов до річки — скинулася важко риба, гухнула серед плеса, і перевізник згадав, що хоче курити. Все в ньому зсохлось од цього бажання, похапцем витяг люльку й кресанув вогню. Пахнув димом, ковтнувши його пожадно й задоволено, і відчув полегшу. Від тютюну розпогодилося йому в голові, прочистилося, і він збадьорів. Відв'язав човна і, пускаючи хмару диму, подався на той бік.

Уже не здивувався, й утретє побачивши того-таки пана. Той сидів, спершись на кийок і витягши ноги в лискучих чоботах. У роті в нього стримів цибушок, і хвилі запахущого диму огортали його, наче хмаринка. Перевізник палив і собі, вони дивилися один на одного, пихкаючи навпереміж димом, пан — з цікавістю, а перевізник — із незрозумілим йому викликом. Пливла ніч, пливла вода, пливло небо, навколо стояла така тиша, що від неї все покривалося сухим, як цвіркуновий свист, дзенькотом. Дерева підступили до самої води — стояли за пановою спиною, наче він їх привів, та й сам здавався з дерева. Ті дерева кожне мало обличчя, він побачив за пановою спиною багато живих тіл з коронами-шапками, листя опадало з них на землю, як пісок: осінь, подумав він, ще не пора б.

Пан стояв серед того листя весь жовтий, хоч була така темна ніч! Однак перевізник бачив цей жовтий колір — все немов тліло, і той пан, і дерева, — бачив тільки ці дві барви: жовту й чорну, вогонь, який проникає в ніч, з'їсть її а чи вона його. Вони палили люльки, все ще по-безглуздому стовбичачи один супроти одного, врешті перевізник присів на ніс човна. В нього тремтіли руки, він поставив їх перед собою: великі, жилаві, потріскані, він побачив і панові руки: блискучі, синюваті й виплекані.

На річці вдруге скинулася риба, і вони наче струсили з себе заціпеніння. Пан пішов до човна й сів, як перше, спиною до нього. Перевізник відштовхнувся, й вони попливли.

Помітив, що у нього погасла люлька, але не виймав з рота, натомість ковтав дим, що вився з-за панової спини, і слухав, як вогко дихає на нього ріка — ота прірва чорна й бездонна — і як під веслом невдоволено журкоче чорна, мов смола, вода.

— Ну, от я й удома, — сказав перевізник. — Платіть уже, пане, чи що?

Пан стояв супроти нього й сумно всміхався. Здається, виплив місяць, повиднішало, над річкою стояв туман, блакитна габа висіла по той бік її, хата заблищала вікном, солом'яна покрівля була мокра; перевізник ступив до хвіртки, хоч пан йому не відповів. Утомився чи образився, спустив голову і йшов додому. Тим часом знову споночіло, і перевізник почув за спиною сипкий шепіт. Спинився, вже взявшись за клямку. Шелестіло листя, вітер штовхнув його в спину, було достобіса парко, і він подумав про дощ.

«Але я вже не буду такий дурний, — подумав він, — і не дам себе окрутити!»

Знову почув гомін багатьох голосів і вслухався. Уривки слів чи незрозуміла мова, шепіт листя, шепіт незнайомих

людей — стояв на ґанкові, тримаючись за клямку, і не зважився переступити порога.

— Ну йди! — почув він панів голос. — Думаєш, одурю?

Перевізник хотів повернутися. Але незнана сила скувала йому плечі. «Я не дам себе окрутити», — подумав він, а позаду знову зашамотіло.

І вже по-справжньому захотів повернутися. Напружив усю силу, з'явилась у ньому і злість, повертав тіло, як повертають заржавілу корбу.

— Казна-що! — бурмотів він, відчуваючи, як червона барва заливає йому обличчя.

За спиною так само шепотіли — листя, голоси, ніч, попереду виднівся шмат білої, аж синьої, стіни з облупленим рогом — він усе-таки повернеться. Але темрява була густа, йому заклало дух від спекоти, на річці плеснуло — знову риба, яку він уже не побачить. Небо розмовляло з рибою і з деревами — цей сплеск і шамотіння, подумав він, біжать нічниці зі своїми снами. Але йому сьогодні нічого не снилося; то коротка мить, знав він, хвилину тому чув пановий голос, не може він далеко відійти. «Цього разу, — вирішив він, — я не дамся!»

Хотів повернутись і закричати: «Це все чортівня, я знаю, що все це чортівня!» — але відчув нехіть і ослаб, дивне тепло, що поклалося йому в груди. «Треба увійти в хату або обернутися», — стукало йому до голови. Він ловив уривки слів... так, так, все це знайоме й незнайоме... але він розуміє... хто знає цей біль чи сумнів... ніч така широка, чорна чи біла, як молоко і як смола...

Напружував силу, збирав її, наче звір, що готується до стрибка, слова так само миготіли в мозку... розтлумачити все ще чи буде час... не все кладеться так просто... не все, як шальки, і не все, як слова... надходить мент... і нікого не покличеш, тут тільки річка... село, і хати, і люди — це так невимірно далеко... самотою жити — чортів водити.

«Чортів водити! — закипіла в ньому злість. — Але цього разу я не дамся!»

Відчував, ще хвиля, ще трохи — і дикий спалах освітить його мозок, спалах, од якого розсиплеться вся ця ніч, а чортівня розвіється в дим.

І він щосили рвонувся з місця. Відірвав, лишивши прирослу до клямки шкіру, руку, підірвав підошви чобіт, що вклеїлися були в долівку, і крутнувся на п'ятках. Мав таку силу, таке знесення, таку лють, що все покорилося йому, був уже, як у молодості, — дужий велетень, котрий убивав кулаком бика, дужий красень, який підіймав на шию коня і міг битися з п'ятьма молодцями. У ньому заграли м'язи, недавно так напружені, — тепер жили новим молодим життям. Видихнув перепалене повітря й кинувся з ґанку на подвір'я.

Все було сіре, врешті, сіре було повітря, неначе сітка, сплетена зі старої обкіптюженої павутини. Він розірвав цю сітку, змахнув кулаками і раптом спинився: у дворі стояла корова. Дивився на неї здивовано, корова мала гладкі боки, її голова витиналася гострими рогами, і теплі очі світилися до нього, немов запрошуючи увійти в себе.

І перевізник розізлився по-справжньому. Він знав — уже давно живе на обійсті сам, вже давно не має ні корови, ні пса, і він уже старий, а вночі слухає пісок, що сиплеться з крутого берега у річку. Він і зараз чує той сипкіт, сипкіт чи шамотіння, але злість уже захопила його. Він затремтів, мозок заслало сірою вовною, сльози вибилися йому з очей.

— Не такої плати я хотів, а заслуженої! — люто зашипів він і кинувся на корову з дубчаком. Ударив, тварина заревіла й рвонулася на прив'язі, він ударив її ще раз, корова звелася ставма і заревла. І він осатанів. Бив тварину, аж слина сочилася йому з рота, шапка впала долі, і він утоптав її в болото, біле його волосся розкуйовдилося, груди важко ходили під благенькою чорною сорочкою. Бив ту корову з болем і радістю, з плачем та сміхом,

плакав і танцював, а корова рвала прив'язь і металася, хапала ротом повітря й махала головою.

— Не хочу я брати більше, ніж заробив! — закричав перевізник на повний голос і вгатив корову по голові.

І йому здалося, що засвітилося навкруги, а корова раптом зупинилася. Він ще раз ударив її, але вона не рухнулася. Тоді він побачив її повні болю очі, її розкривавлений писок — з тварини спадала шкура. Він випустив дубчака і здивовано, зніяковіло дивився на болющі очі й поранені губи. Бачив, як крапає крапля за краплею кров, зрештою, корова вже не була й корова, не міг уже сказати і що. Розпадалась у нього на очах, як глина з підмитого водою берега; глина в кручі, коли падає дощ. Побачив між тої глини білі кістки, їх вимивало, як водою. Зникали й очі, тільки дві сльозини, як роса на тонкій літній павутині, і дві червоні краплі проростали сотнями корінців у землю, стаючи квітами.

— Я не міг того знати! — пробурмотів він, відвертаючись. — Бог свідком, не міг я того знати!

Повернувся й отетерів. Стояв перед ним усе той-таки пан, мав сіре обличчя й важко опущені вуса.

— Що треба? — спитав перевізник, понуро йдучи додому.

— Обернися! — одказав йому пан.

— Мені не треба нічого цього знати, — кинув перевізник. — Не моя то справа.

— Що, не твоя справа? — перепитував пан.

— Не моє це діло, кажу, — перевізник ступив на ґанок.

— Я не заплатив тобі, — сказав смутно пан.

Перевізник зупинився. Зирнув на пана, на річку, що курілася й досі, на те місце, де стояла корова — купа глини чи гною, на порожній хлів і порожню собачу буду, на хвіртку, його брови злегка піднялися — у хвіртці стояв оброслий баговинням водяник. Довкола повсідалися дівчата, зморено відкинувши набік чудові риб'ячі хвости; він побачив і тих, звідтам: людей з коронами дерев замість шапок, дівчата були убрані в гілля; чоловіків, які мали тіло

з вогню; драглистого лисуна, великого й важкого, з відвислою щелепою. Зіщулившись, стояли домовики, порозсідалися на клунках відьми й відьмаки — все це начебто чекало чогось, і перевізник дивився на них спокійно, тільки звівши злегка брови. Бо він подумав про глину, якої навалено в нього на подвір'ї, про човен і про те, що треба змінити мотузка, бо коли човна знесе, йому не буде чого й робити. Однак він подумав, що, коли б зараз покликано його на перевіз, вже не пішов би.

— Бо вже так тяжко стає тримати повіки, — сказав він панові, і той, розуміючи, розвів руками.

«Власне, я хочу роздивитися, — подумав він, пробираючись через довгі холодні сіни. — Треба взяти ліхтарню і присвітити».

Ішов вздовж шолудяної стіни, здалося йому, що прохід круглий, наче горлянка. Але він був спокійний.

— Біс його знає, де та ліхтарня, — бурмотів він. — Поклав тутечки, але біс його знає...

Тоді він побачив вогонь.

— Ну от, — сказав, — хтось її і засвітив.

Вийшов на ґанок, все ще думаючи про дивних своїх гостей.

— Чи вони хоч знають, куди я їх перевіз? Можуть помститися: й за корову, і за те, що їм тепер уже не жити!

Він спустився з ґанку, метикуючи, чи не краще втекти з цього чудного подвір'я. Звів ліхтарню й придивлявся. До нього підійшов пан.

— Мусиш умерти й ти, Хароне, — прорік, пильно дивлячись на перевізника. — Не треба було нас перевозити.

— Я не хочу вмирати, — відповів перевізник сухими вустами.

Стояла ніч, і йому причувся запах. Трав і корінців, піску й глини, старого шмаття, свіжозловленої риби, вимоклого дерева й немитого тіла, нагрітого сонцем каміння і сіна, гною й пороху. Він почув: до нього щось торкається — сипався пісок. Білий, іскристий, з шурхотом падав із неба,

наче дощ. І він облизав сухим язиком перепалені губи. Перед ним висіли дві сльозини, як два вогники, а пісок сипався й сипався, засипаючи і його, й двір, і всіх, хто був у тому дворі. Він побачив дві червоні квітки, що росли на безлічі корінців, — то вони, здається, пахли. Усміхнувся до них, здригнулися ледь-ледь кутики його вуст, і простяг руку. Велику, сіру, кострубату руку, що на мент зависла, наче гладила м'ясисті, жилаві пелюстки. Але то був тільки мент, бо над ним закружляли раптом великі птахи, що мали крилами ніч, а тілом — небо. І він з жалючим проханням зирнув їм у вічі.

1970

ЗМІСТ

Частина перша

ДІМ НА ГОРІ. Повість-преамбула

Розділ перший 6
Розділ другий 54
Розділ третій 84
Розділ четвертий 130
Розділ п'ятий 170
Розділ шостий 226

Частина друга

ГОЛОС ТРАВИ

Оповідання, написані козопасом Іваном Шевчуком
і приладжені до літературного вжитку
його правнуком у перших

Дорога 282
Джума 316
Відьма 328
Сиві хмари 343
Перелесник 363
Кров на снігу 378
Швець 395
Самсон 415
Свічення 444
Чорна кума 480
Голос трави 501
Перевізник 547